

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

19. YÜZYILDA HÜDAVENDİGAR EYALETİ

Doktora Tezi

Emre SATICI

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

19. YÜZYILDA HÜDAVENDİGAR EYALETİ

Doktora Tezi

Emre SATICI

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Musa ÇADIRCI

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

19. YÜZYILDA HÜDAVENDİGAR EYALETİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Musa ÇADIRCI

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Musa ÇADIRCI

Prof. Dr. Yücel ÖZKAYA

Doç. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Doç. Dr. Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Abdüllatif ARMAĞAN

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi: 05.12.2008

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
KONU ve KAYNAKLAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM: 1800–1839 ARASI “PAŞA SANCAĞI” ve “MÜSTAKİL SANCAK” OLARAK HÜDAVENDİGAR SANCAĞI.....	11
I.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Mülkî Sistemi İçinde Hüdavendigar Sancağı.....	11
I.2. Sancağın İdarî Bölünmesi ve Coğrafi Sınırları.....	19
I.3. Merkezî Yönetim Memuriyetleri.....	23
I.3.1. Sancak Mutasarrıfları.....	24
I.3.1.1. Mutasarrıflara Ait Sancak Gelirleri.....	31
I.3.2. Sancak Mütesellimleri.....	40
I.3.2.1. Mutasarrıflara Bağlı Mütesellimler (1821– 1829).....	43
I.3.2.2. Merkezî Hükümete Bağlı Mütesellimler (1829– 1839).....	49
I.3.3. Voyvodalar.....	55
II. BÖLÜM: 1800–1839 ARASI İDARÎ MERKEZ OLARAK BURSA ŞEHİRİ.....	69
II.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa’nın Nesnel Şartları.....	69
II.1.1. İdarî Bölünme ve Nüfus Yapısı.....	69
II.1.2. Yönetim Örgütlerinin Şehir İçindeki Mekânsal Dağılımı.....	81
II.1.2.1. Hisar Bölgesi.....	83
II.1.2.2. Valilik Konağı.....	85
II.1.2.3. Mahkeme Binası.....	90

II.2. Şehrin Yerel Yönetim Kurumları ve Görevlileri.....	94
II.2.1. Kadılık Kurumu ve Yargı İşleri.....	95
II.2.2. Mahkeme Görevlileri.....	111
II.2.3. İlmiyye Mensupları ve Yerel Yönetimdeki Konumları.....	122
II.2.4. Bursa Evkaf Müfettiş Vekilliği ve Teftiş Mahkemesi.....	131
II.2.4.1. Evkaf-ı Hümayun Muaccelat Nazırlığı.....	148
II.2.5. Şehir Âyanlığı.....	152
II.2.6. Şehir Kethüdalığı.....	173
II.2.7. İhtisap Nazırlığı.....	178
II.2.8. Şehir Menzilhanesi ve Resmî Haberleşme-Ulaşım.....	191
II.2.9. Yeniçeri Serdarlığı.....	197
II.2.10. Tüfekçibaşılık.....	200
II.2.11. Derbent Erleri.....	202
II.2.12. Redif Teşkilatı.....	206
II.2.13. İtfaiye Örgütü.....	210
II.2.14. Mimar-ı Hassa Kaymakamlığı ve İmar Faaliyetlerinin Denetimi.....	213
II.2.15. Öğretim Kurumları.....	219
II.2.16. II. Mahmut Dönemi Yeni Taşra Kurumları.....	225
II.2.16.1. Defter Nazırlığı ve Nüfus Mukayyitleri.....	226
II.2.16.2. Jurnal Kâtipleri.....	230
II.2.16.3. Bursa'da Karantina Uygulamasına Başlanması.....	232
III. BÖLÜM: HÜDAVENDİGAR EYALETİ ve YÖNETİM MERKEZİ OLARAK BURSA (1839–1867).....	244
III.1. İlk Tanzimat Uygulamaları ve Hüdavendigâr Eyaleti.....	246
III.2. Eyalet Merkezi Bursa'da Yönetim Kurumları.....	258
III.2.1. Eyalet Meclisi.....	259
III.2.2. Eyalet Valiliği.....	276

III.2.3. Eyalet Defterdarlığı.....	293
III.2.4. Diğer Kurum ve Görevliler.....	300
III.2.5. Eyalet Kurumlarında 1857 Düzenlemeleri.....	310
III.3. Eyalete Bağlı Sancaklar ve Sancak Kaymakamlığı.....	318
III.4. Eyalete Bağlı Kazalar ve Kaza Müdürlüğü.....	329
III.5. Hüdavendigâr Eyaletinde Güvenlik.....	342
III.6. Bursa'nın Anadolu Ulaşım Sistemi İçindeki Konumu.....	358
III.7. Eyaletin Önemli İaşe-Nakil İskeleleri ve Ticarî Değerleri.....	360
III.7.1. Gemlik İskelesi.....	361
III.7.2. Mudanya İskelesi.....	364
III.7.3. Mihaliç-Bandırma-Erdek-Sazlıdere İskeleleri.....	372
III.8. Ulaşım ve Haberleşme Alanındaki Gelişmeler.....	380
III.8.1. Demiryolları.....	380
III.8.2. Karayolları.....	382
III.8.3. Posta ve Telgraf Örgütü.....	386
SONUÇ.....	394
ÖZET.....	406
SUMMARY.....	408
KAYNAKÇA.....	410
EKLER.....	420

ÖNSÖZ

Aslında, Osmanlı taşra yönetimi içinde Tanzimat dönemine kadar “Hüdavendigâr Eyaleti” adıyla anılan idarî bir birim bulunmamaktadır. Bunun yerine Tanzimat öncesi Osmanlı ülke yönetiminde karşımıza çıkan idarî birim “Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı” ve onun Güney Marmara’da kapsadığı geniş coğrafi alandır. Merkez şehri Bursa ile birlikte sınırlarında birçok kalabalık nüfuslu kasabayı barındırmış olan Hüdavendigâr Sancağı ise eyalet statüsüne kadar Anadolu Eyaleti adı ile bilinen idarî bölge içinde yönetilmiştir. Buna göre sancak, Hüdavendigâr Eyaletinin 1842’de resmen teşekkülünden sonra bu eyaletin “Merkez Sancağı” statüsüne geçmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca “Bursa Sancağı” adıyla idarî taksimat içinde yer almıştır. Dolayısıyla Hüdavendigâr Eyaletinin kuruluş ve idarî örgütleniş aşamalarını Tanzimat sonrası taşra yönetiminde gerçekleştirilmeye çalışılan reform faaliyetlerinden ayrı düşünmek imkânsızdır. Bu bağlam içinde çalışmamızın temelini, 19. yüzyılın başından 1867 tarihli Vilayet Düzenlemeleri’ne kadar Bursa Sancağı ve Hüdavendigâr Eyaletinde geçerli olan yönetim pratikleri ve sonuçları oluşturmaktadır. Sonuçta bizatihi Bursa şehrinin merkezini oluşturduğu bu coğrafi alanda geçerli olmuş idarî ve malî uygulamaları tespit etmek, bunların nitelik ve sonuçlarını ortaya koymak; Tanzimat anlayışı doğrultusunda 19. yüzyıl Osmanlı taşra yönetim kurumlarında yaşanan dönüşümleri izlemekle özdeştir.

Burada sözlerime son verirken, bu vesile ile araştırmam boyunca engin bilgi ve tecrübesinden beni mahrum etmeyen çok değerli hocam Sayın Prof. Dr. Musa ÇADIRCI'ya saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Emre SATICI

KISALTMALAR

- A.g.b. : Adı geçen belge
A.g.e. : Adı geçen eser
A.g.m. : Adı geçen makale
A. MKT. : Sadaret, Mektubî Kalemî Belgeleri
A. MKT. MHM. : Sadaret, Mektubî Kalemî, Mühime Kalemî Belgeleri
A. MKT. NZD. : Sadaret, Mektubî Kalemî, Nezaret ve Devâir Belgeleri
A. MKT. UM. : Sadaret, Mektubî Kalemî, Umum Vilâyât Belgeleri
Ayniyat : Bâb-ı âli Evrak Odası, Ayniyat Defterleri
B : Receb
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz./bkz. : Bakınız
BŞS : Bursa Şer'îye Sicilleri
C : Cemâziyye'l-âhir
Câ : Cemâziyye'l-evvel
DTCF : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
EP² : Encyclopedia of Islam (Second Edition)
HH : Hatt-ı Hümayun Tasnifi
HR. MKT. : Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemî
İA : İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı
İ. DH. : İradeler, Dâhiliye
İ. HR. : İradeler, Hariciye
İ. MSM. : İradeler, Mesâil-i Mühimme
İ. MVL. : İradeler, Meclis-i Vâlâ
L : Şevval
M : Muharrem
N : Ramazan
nr. : Numara
R : Rebî'ü'l-âhir

Râ : Rebî'ü'l-evvel
S : Safer
s. : Sayfa
Ş : Şaban
TTK : Türk Tarih Kurumu
TV : Takvim-i Vekayi
Z : Zilhicce
Zâ : Zilkâ'de

KONU ve KAYNAKLAR

19. yüzyıl boyunca Osmanlı siyasî coğrafyasında gerçekleşen ve günümüzde modernleşme, çevreleşme, kapitalistleşme, yarı sömürgeleşme gibi olumlu-olumsuz farklı kavramlarla tanımlanan tarihsel sürecin, her şeyden önce Osmanlı devlet ve toplum yaşantısı üzerindeki yönlendirici ve dönüştürücü etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bu etki sonucunda bir bütün olarak Osmanlı topraklarında, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik ve kurumsal alanlarda önemli değişiklikler yaşanmış; bir bakıma günümüz Türkiye'sini oluşturan siyasî-sosyal taban, içinde barındırdığı tarihsel çelişkileriyle bu değişimin ürünü olarak şekillenmiştir. Şu anda Türk toplumunda görülen siyasî-sosyolojik sorun ve tartışmalar, bu sürecin henüz yönünü bularak istikrarlı bir evreye ulaşmadığını ve devingenliğini koruduğunu göstermektedir.

Ne var ki temel görevi geçmişin nedensel ve bütünlüklü bir anlatısını bilimsel ölçütler içerisinde inşa etmek olan tarihçi, bu gibi güncel sorunların mevcut analizini sosyolog, siyaset bilimci, iktisatçı gibi diğer uzmanlara bırakır ve kendi güncelinin belirlediği sorunsallar doğrultusunda aslî görevi olan geçmiş tarihsel olgu ve süreçlerin incelenmesine yönelir. İşte tam da bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılı gibi son derece hareketli bir dönem, araştırmacılara zengin içerikler sunma özelliğine de sahiptir. Belki de bu nedenden, günümüzde söz konusu dönemin farklı veçhelerine dair yapılmış araştırmaları kapsayan oldukça kabarık bir literatür oluşmuştur. Sadece yetkin tarihçiler arasından değil, sosyal bilimlerin diğer dallarından pek çok uzman, kendi uğraşları ölçüsünde dönemin farklı alanlarına değinen araştırmalar yapmışlar ve yapmaktadırlar. Bu tür çalışmaların içinde, seçilen belirli bir bölge veya şehirde sözünü ettiğimiz dönüşümün etkilerini sosyal,

ekonomik, kültürel, idarî ve hatta şehircilik tarihi açılarından ortaya koyan bölgesel çalışmalar, son dönemde büyük önem kazanmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı, ele alınan konuya, önceden varsayılan kuramsal bir çerçeve içinde şekillendirdikleri çeşitli sorunsallar temelinde yaklaşırken, önemli bir çoğunluğu ise arşivlerin sağladığı birinci elden verilerin analiz ve değerlendirilmesiyle oluşturulmuş betimleyici çalışmalar olarak görülmektedirler.

Diğer taraftan 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bu değişim sürecine yalnızca yönetim pratikleri temelinde yaklaşmak ve yine bu yüzyılın ilk 60–70 yıllık bölümü içerisinde, seçilen herhangi bir bölgedeki yönetim yapısının, örgütlenişinin ve uygulamalarının geçirdiği dönüşümleri karşılaştırmalı olarak ortaya koymak da mümkündür. Aynı yüzyılda Osmanlı taşra yönetiminde yaşanan köklü değişimler, araştırmacıya böyle bir çalışma yapma imkânını sağlamaktadır. Daha somut olaylar bağlamında konuşursak, 19 yüzyıl Osmanlı taşrasında yaşanan yönetim pratiklerinin, kendi içinde belirli ayrımlara sahip olan, ancak birbirini tamamlayan üç döneme ayrılabileceğini söyleyebiliriz. Burada, Osmanlı yönetim aygıtının gerek merkez, gerekse taşra yapılanmasında, önceki dönem uygulamalarından keskin bir kopuşu değil ama farklılaşmayı temsil eden Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve takip eden reformlar, doğal olarak temel hareket noktası olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk on yılında, merkezî iktidarın denetiminden çıkarak idarî-malî konularda bağımsız hareket etmeye başlayan taşradaki güç odaklarına karşı merkezî iktidarın yeniden güçlendirilmesi yolunda II. Mahmut'un 1812'den itibaren başlattığı ve askerî, malî ve idarî sahalarda Batılı bazı kurum ve uygulamaları Osmanlı yönetim sistemine tatbik ederek sürdürdüğü 1812–39 arasındaki mücadele ve düzenlemeler dönemi de, 19. yüzyıl Osmanlı taşra idaresi

tarihinde Tanzimat sonrası kadar önemli bir süreci temsil etmektedir. Bu süreçte Sultan II. Mahmut'un eyaletler yönetiminde tatbik ettiği bazı idarî-malî uygulamalar ve tesis ettiği yeni kurumlar, Tanzimat döneminin hem hazırlayıcı olmuş, hem de üzerinde yükseldiği temelleri teşkil etmişlerdir. Benzer bir şekilde, Tanzimat'tan sonra Osmanlı eyaletlerinde tesis edilen yeni yönetim düzenini de kendi içinde özde aynı, biçimde farklı iki ayrı döneme ayırarak değerlendirmek mümkündür. Burada birinci dönem Tanzimat'ın ilanından 1867'deki vilayet düzenlemeleri arasında kalan uygulamaları içermektedir. İkinci dönem ise İmparatorluğun mülkî yönetiminde vilayet sistemine geçişle beraber başlar ve taşra idaresine getirdiği daha istikrarlı ve uzmanlaşmaya dayanan yapıyla öncekinden farklı bir kurumsal aşamayı ifade eder. Ancak hepsinden öte, Tanzimat sonrasının bütün düzenlemelerinde, merkezî iktidarın elindeki yönetim aygıtlarını ve sivil-askerî bürokratik örgütleri etkinleştirerek ülke içinde idarî-malî merkeziyetçiliği sağlama amacının ana eğilim olduğu çok açıktır. Bunun yanında, İmparatorluğun zayıflaması paralelinde Gayrimüslim uyruklar arasında güçlenen ayrılıkçı temayülleri eşit temsil ilkesine dayanan kimi idarî ve hukukî düzenlemelerle teskin ederek ortak bir Osmanlı vatandaşlığı ülküsü etrafında İmparatorluğun siyasî bütünlüğünü muhafaza etmek de söz konusu düzenlemelerin bir diğer önemli amacıdır. Bu bütün içinde 1839-1867 arasındaki dönemi, idarî-malî reformların tatbiki ile yeni taşra yönetim kurumlarının tesisinde bir hazırlık ve deneme süreci olarak telakki etmek gerekmektedir. Diğer yandan bu dönemde Tanzimat öncesine ait kimi olumsuz unsur ve çelişkilerin yeni kurumlarda farklı şekillerde hayatiyet buldukları gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla, yaşanan söz konusu dönüşüm sürecini, iktidar merkezine coğrafî yakınlığıyla merkezî denetime daha açık bulunan Bursa şehri gibi taşra

merkezlerindeki uygulamalardan izlemek ve bu arada yine aynı somut düzlemde Tanzimat öncesi ve sonrasına ait kurumsal yapıları karşılaştırmak, idarî ve malî alanda hayata geçirilen Tanzimat reformlarının nitelik, amaç ve başarı derecelerine dair daha açık sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir.

Bu bağlamda araştırmamızın konusunu, Osmanlı taşra yönetiminin 1800–1867 yılları arasında geçirdiği dönüşüm sırasında, kendisi de mülkî bir yönetim birimi olarak bu dönemde ortaya çıkan Hüdavendigâr Eyaleti ile bu eyalet dâhilindeki idare merkezlerinde yaşanan yönetim pratikleri teşkil etmektedir. Doğaldır ki, eyalet gibi sınırları geniş bir coğrafi alan içinde bulunan bütün yerleşim merkezlerinde bu kadar uzun bir süreç içinde gerçekleşen sosyo-ekonomik ve idarî değişimleri tek bir çalışma içinde birlikte değerlendirmek, yine tek bir araştırmacının altından kalkabileceği iş değildir. Dolayısıyla eyaletin idarî cüzlerini meydana getiren sancak ve kaza örgütlenmesi ile iç güvenlik ve ulaşım sistemine dair yapılan açıklamalar dışında, çalışmamızın temelini, eyaletin yönetim merkezi Bursa şehrinde yaşanan uzun dönemli idarî, malî ve sosyo-ekonomik dönüşümlerin tespit ve açıklanması oluşturmaktadır. Bu araştırmada esas olarak, Tanzimat öncesinde şehirde mevcut bütün merkezî ve yerel yönetim kurumlarını, bunların şehrin sosyo-ekonomik ve mekânsal temeli üzerinde cereyan eden özgün işleyişlerini ve yine bu düzlemde ortaya çıkan çelişik ve sorunlu taraflarını ortaya koyulduktan sonra, bu genel yapının Tanzimat sonrasının yeni kurum ve uygulamaları içinde aldığı işlevsel şekiller irdelenmeye çalışılacaktır.

Araştırma nesnesi olarak Bursa şehri ve onun merkezini oluşturduğu idarî alanın seçilmesi tabii ki tesadüfî değildir. Bunun, 19. yüzyıl Osmanlı taşra kurumları tarihini değerlendirme açısından olabilecek genel yararını önceki satırlarda ifade

etmeye çalışmıştık. Diğer yandan Bursa şehri ve onun yönetim merkezi olduğu mülkî coğrafya, ilk kuruluş devirlerinden itibaren Osmanlı tarihi içinde her zaman önemli bir konumda bulunmuştur. Özellikle Bursa şehri, 1326'daki fethiyle beraber Osmanlı toprakları içinde kazandığı siyasî merkez olma konumunu, 15. yüzyılda İran'dan gelen ipek kervanlarının Batılı tüccarlarla buluştuğu uluslararası bir ticaret merkezi olma seviyesine yükseltmiştir. Ayrıca bu ticaret şehirde çok canlı bir ipekli dokuma sektörünün gelişmesini sağlamıştır. Şehir, 1453'te İstanbul'un fethini müteakiben siyasî önemini bir ölçüde kaybetse de, ipekçilik ve ipekli dokumacılık alanında kazandığı üstünlüğü sürdürerek sonraki asırlarda da ekonomik önemini muhafaza edebilmiştir. Osmanlı yönetiminin zengin vakıflar kurarak şehrin imarı yönünden de desteklediği bu gelişim sonucunda Bursa, Anadolu şehirleri arasında sermaye birikimi ve ticarî yoğunluk açısından yüzyıllarca birinci sırada yer almıştır. Bu durum 19. yüzyılın ilk yarısında dahi özellikle ülke içi ve dışı ihracata yönelik ham ipek üretimi ve bir ölçüde iç pazarları besleyen ipekli dokumacılık sektörü sayesinde değişmemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bölgenin ipek kozası ve ham ipek ihracatı bağlamında Avrupa pazarlarına tamamen eklemlenmesi, şehirde ham ipek ve ipek ipliği üretimine dönük fabrikalaşmayı teşvik etmiş ve bu yeni gelişmelerin sonucu olarak şehrin modern şehirleşme olgusu içinde değerlendirilen mekânsal değişim süreci başlamıştır. Yani kısaca ifade edersek Bursa eksenindeki bu bölge, gerek imparatorluğun yönetim merkezi olan İstanbul'a yakınlığıyla, gerekse sahip olduğu üretim potansiyelinden doğan ekonomik ve ticarî faaliyetlerinin canlılığıyla devamlı olarak Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihinde yaşanan dönüşümlerden doğrudan etkilenen bir görünüm arz etmiştir. Bu özellikleri itibariyle, Hüdavendigâr Eyaleti ve onun yönetim merkezi olarak Bursa şehrinde, Osmanlı

İmparatorluğu'nun hızlı dönüşümler yaşadığı bir çağda onun bir parçası olarak geçirdiği aşama ve değişimleri izlemek ve ortaya koymak önemli olmaktadır.

Bursa'nın 15. ve 17. yüzyıllar arasındaki ilk üç asırlık dönemine dair, bizim de araştırmamız sırasında yararlandığımız pek çok değerli tarihçi önemli araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalar özellikle dokumacılık-ipekçilik faaliyetleri düzleminde şekillenen sosyo-ekonomik ve ticarî yapı üzerinde yoğunlaşmış ve şehrin Osmanlı coğrafyasındaki ticarî önem ve değerinin anlaşılmasını sağlamışlardır. Bununla birlikte şehrin 19. yüzyılda yaşadığı ekonomik ve sosyal değişimi konu alan ilk önemli çalışma 1976'da Leila Erder tarafından yapılmıştır. Bu çalışmasında yazar, 1840'lardan itibaren Bursa'nın ham ipek üretiminde yaşanan makineleşme sürecinin şehirde yarattığı sosyal, demografik ve ekonomik dönüşümlerin yanında, kurulan fabrikaların sermaye ve finansman yapısı, üretim aşamaları ve kullandıkları ücretli emek çeşitleri gibi konularda değerli bilgiler vermiş; ayrıca kapitalist tarzda gerçekleşen bu sanayileşme sürecinin şehrin sosyal ve mekânsal dokusunda yarattığı değişiklikleri irdelemiştirⁱ. Aynı süreci şehrin mimarî değişimi açısından ele alan bir diğer çalışma ise Beatrice St. Laurent'e aittirⁱⁱ. Laurent bu araştırmasında 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra modernleşme ekseninde şehirde yaşanan mekânsal değişimleri, daha çok Ahmet Vefik Paşa'nın katkıları ekseninde mimarlık ve sanat tarihi açılarından ele almıştır.

ⁱ Leila Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835–1975*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ph. D.), New Jersey: Princeton University 1976.

ⁱⁱ Beatrice St. Laurent, *Ottomanization and Modernization; The Architectural and Urban Developments of Bursa and the Genesis of Tradition 1839–1914*, (Basılmamış Doktora Tezi, Ph. D.), Harvard University 1989.

Bursa'nın aynı dönemi üzerine benzer konuları ele alan yakın tarihlerde iki doktora tez çalışması daha yapılmıştır. Her iki çalışma, modernleşme ve Avrupa kapitalizmine bağımlılık ekseninde 19. asrın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde kentin yaşadığı mekânsal ve sosyal dönüşümü ele almakta ve konuya, modern kent ve kentleşme süreçlerine dair sosyoloji alanında türetilmiş bazı kuramsal açıklamalar temelinde yaklaşmaktadırⁱⁱⁱ.

Ekonomik değişim konusuna bu kadar kapsamlı yaklaşmamakla birlikte bizim çalışmamız, 19. asrın ilk yarısında şehirde mevcut olan idarî ve ekonomik yapıyı ayrıntılı olarak irdelemesi itibariyle, bir bakıma yukarıda saydığımız araştırmaların tamamlayıcısı olacaktır. Böylece bağımlılık teorisi bağlamında değerlendirilen kapitalist sermayeye dayalı fabrikalaşma sürecinin şehirdeki hangi kurumsal ve sosyo-ekonomik temeller üzerinde yükseldiği biraz daha iyi anlaşılabilecektir.

Araştırmamızı geliştirirken ve sonuçlandırırken izlediğimiz yöntem, verilerin toplanması; bu verilerin düşündüğümüz kavramsal çerçeveye uygun bir şekilde oluşturduğumuz plana göre tahlil ve sınıflandırılması ve son şeklinde bu plan dâhilinde tahlil ettiğimiz malzemenin mantıksal ve kronolojik bir tutarlılık dâhilinde sentez ve sunumunu içeren tarihsel araştırma yöntemidir. Dolayısıyla çalışma büyük ölçüde arşivlerden ve basılı kaynaklardan edinilen verilere dayanmaktadır. Bu yüzden bu kaynakların kısaca tanıtılması faydalı olacaktır.

ⁱⁱⁱ Zeynep Dörtok-Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860–1910)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi 2005; Sevilay Kaygalak, *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840–1914*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi 2006.

Bu çalışma, tarihsel araştırma yönteminin doğasına uygun olarak Ankara Milli Kütüphane’de bulunan Bursa şer’iye sicillerinden ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki çeşitli defter ve belge tasniflerinden elde edilen arşiv verilerine dayanarak hazırlanmıştır. Bunun yanında gazete, salname ve seyahatname gibi basılı kaynaklardan da geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Çalışmanın Tanzimat öncesine ait anlatılarının dayandığı ana kaynak büyük ölçüde 1800–1839 yılları arasına ait Bursa şer’iye sicilleri serilerinden elde edilen bilgilerdir. Diğer yandan Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Hatt-ı Hümayun ve Cevdet tasniflerinden seçilen belgeler de bu dönemi yazarken yararlanılan arşiv malzemeleri arasındadırlar.

Tanzimat sonrasında eyalet genelinde ve Bursa şehri özelinde oluşan yeni kurumsal yapılara ve bunların işleyişlerine dair yapılan açıklamalar ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan Ayniyat defterleri ile İradeler ve Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri tasniflerinin taranması sonucunda derlenen verilere dayanmaktadır. Bunun için, çalışmada kullanılan arşivsel malzeme içinde özellikle en fazla yoğunluğa sahip olan Bursa şer’iye sicilleri ve Ayniyat defterleri hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı şehirlerinde bulunan şeriat mahkemelerinde yüzyıllar içinde kadıların tuttukları hukukî-idarî kayıtları içeren şer’iye sicilleri, bu şehirlerin idarî, malî ve sosyo-ekonomik yapıları hakkında birinci derecede tarihsel veriler sağlayan vazgeçilmez kaynaklardır. Bu durum günümüz Türkiye şehirleri için olduğu kadar geçmişte Osmanlı yönetiminde bulunan bazı Balkan ve Arap şehirleri için de aynı derecede geçerlidir. Bu siciller “mahkeme defterleri”, “şer’iye defterleri”

veya daha yaygın kullanılan şekliyle “kadı defterleri” isimleriyle de nitelenebilmektedir. Şer’iye defterlerinde esas olarak Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve ekonomik ilişkilerden kaynaklanan hukukî sorunların çözümüne dair hazırlanan şer’î nitelikteki belgelerin yanında, merkezden şehirlere gönderilen hüküm, ferman, berat, buyruldu gibi idarî-malî alanı ilgilendiren belgelere ulaşmak da mümkündür. Tanzimat öncesi Osmanlı kadısının sadece hukukî alanda değil, bulunduğu şehrin idarî, malî ve beledî hususlarında sahip oldukları geniş yetkisi ve bilhassa bu dönem şer’iye mahkemesinin, şehrin kamusal işlerinin görüşüldüğü bir toplanma mekânı olarak gördüğü işlev, bu mahkemelerde tutulan şer’iye defterlerinde, ait oldukları şehirlerin kurumsal yapı ve işleyişlerine dair önemli verilerin toplanmasını sağlamıştır.

Ancak Tanzimat dönemiyle beraber kadıların ve şer’î mahkemelerin yerel yönetim alanında azalan yetki ve önemlerine paralel olarak, Tanzimat sonrasına ait şer’iye sicillerinde idarî-malî yapılara ve kurumsal örgütlere dair yeterli verilere rastlamak mümkün değildir. Artık bu dönemde taşra örgütünde tesis edilen yeni kent kurumlarıyla merkezî hükümet arasında yapılan yazışmaları takip etmek için Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Sadaret kalemlerine ait Ayniyat defterleri ile belge tasniflerine bakmak gerekmektedir. Ayrıca Cevdet tasnifinin Dâhiliye, Maliye ve Belediye kısımlarında yapılan bir tarama sonucunda, araştırılacak bölgenin dönem içinde karşılaştığı idarî-malî sorunlarla alakalı çeşitli tipte belgelere ulaşmak olasıdır. Benzer bir şekilde aynı arşivdeki İradeler tasnifinin Meclis-i Vâlâ, Dâhiliye gibi kısımlarından da Tanzimat sonrası taşra örgütlerine ait önemli veriler elde etmek mümkündür. Bu tasnifte herbiri numaralandırılmış olarak gömlekler içinde bulunan belge grupları arasında, ilgili konu üzerine nihai kararı ifade eden Padişah iradesi

dışında, aynı konunun gelişim sürecine dair taşra ve merkezî hükümet örgütlerinde yapılan müzakere ve yazışmaları içeren ek (leff) vesikalara da ulaşılabilir ve bunlardan, araştırma alanıyla alakalı önemli veriler çıkarmak her zaman imkân dâhilindedir.

Bursa şer'îye sicilleri ise içerdği 1062 adet defterle, sicil zenginliği açısından İstanbul şer'îye sicillerinden sonra Türkiye'de bulunan bütün kadı sicilleri koleksiyonları içinde ikinci sırayı almaktadır. Bunun yanında, 1455–1494 (860–900) seneleri arasına ait koleksiyonlar arasındaki en eski tarihli defter de Bursa sicilleri arasında bulunmaktadır. Defterlerin en yenisi ise 1923 (1342) yılına aittir^{iv}. Bu kadar az kesintili ve uzun dönemi içeren Bursa sicillerini kullanarak birçok değerli araştırmacı önemli çalışmalar yapmış ve hâlâ yapmaya devam etmektedir.

Bursa şer'îye sicillerinde, bizim araştırma alanımıza giren 1800–1839 yılları arasındaki sürece ait yaklaşık 130 adet defter bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmını yalnızca tereke kayıtlarını içeren kassam defterleri ile şehirde bulunan çeşitli türdeki vakıflara ait muhasebe defterleri teşkil etmektedir. Diğerleri ise hüccet, ilâm, temessük gibi hukukî vesika suretlerinin bulunduğu aslî mahkeme ve noterlik kayıtlarıyla ferman, berat, buyruldu gibi merkezden şehre gönderilen belgelerin ve yine yerel malî kayıt suretlerinin birlikte bulunduğu defterlerdir. Bu tür defterlerin baş taraflarına mahkemelerin esas faaliyet sahalarına giren hukukî muamelat belgelerinin kaydedildiği, daha sonra defter ters çevrilerek diğer tarafın başından itibaren ise idarî-malî kayıtların yazılmaya başlandığı görülmektedir. Ayrıca bunların

^{iv} Salih Pay, “Bursa Kadı Defterleri ve Önemi”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2 (2001), s. 90.

tümünün, aralarında bazı eksik seneler bulunmakla birlikte, genelde tutarlı bir kronolojik sıra takip ettikleri görülmektedir. Bizim çalışmada kullandığımız Bursa şer'îye sicillerine ait verilerin büyük bir kısmı ise işte bu türe giren defterlerden sağlanmıştır.

Ayniyat defterleri, Sadaret Dairesi'nden diğer devlet dairelerine, vilayetlere ve diğer makamlara yazılan tezkire ve tahriratların aynen suretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1227–1320 (1812–1902) yılları arasındaki kayıtları ihtiva eden ve çok çeşitli konu başlıklarına ayrılmış 1717 adet Ayniyat defteri bulunmaktadır^v. Çalışmamız için bu seri içinden elde ettiğimiz veriler ise, arşiv kataloglarında “Anadolu Mühimme”; “Meclis-i Vâlâ'dan”; “Meclis-i Vâlâ-yı Anadolu” ve “Maliye Kararıyla Yazılan Muharrerat ve Buyruldu” konu başlıkları altında bulunan defterlerin bir kısmının taranması sonucunda elde edilmiştir.

Çalışmaya, yukarıda saydığımız basılmamış arşiv kaynakları dışında gazete, salname ve seyahatnameler gibi basılı kaynaklardan sağlanan bilgiler de önemli katkıda bulunmuşlardır. Hüdavendigâr Eyaletinin valilik, defterdarlık gibi memuriyetlerine yapılan atamalarla bazı önemli idarî düzenlemelerin buradan takip edilebilmesi bağlamında devletin resmî gazetesi Takvim Vekâyi'nin döneme ait sayılarından önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Salnameler ise bilindiği gibi bir senelik olayları topluca göstermek için hazırlanan matbu eserler olup, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk devlet salnamesi Reşit Paşa'nın isteği ile 1847'de hazırlanmıştır. Bu ilk denemeden sonra düzenli olarak devlet salnameleri yayınlanmaya devam etmiştir. Devlet salnamelerinin

^v *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 239–240.

yararları görüldükten sonra Bosna’da 1866 senesinde ilk vilayet salnamesi çıkarılmış ve bunu takiben ülkedeki bütün vilayetlerde bir matbaa açılarak vilayet gazeteleri ve salnameleri hazırlanıp basılmaya başlanmıştır^{vi}. Bursa’da ilk vilayet salnamesi ise 1870 (1287) senesinde basılmış ve bu tarihten itibaren her sene düzenli olarak çıkarılmıştır. Bu salnamelerde vilayetin mülkî birimlerinde bulunan yönetim kurumlarının genel dökümlerine, vilayetin nüfusu, ticaret ve üretim hacmi gibi istatistikî verilerle sahip olduğu doğal kaynaklara ve buna benzer birçok bilgi bulunmaktadır. Bu yüzden özellikle 19. asır sonları Osmanlı taşrası için değerli başvuru kaynağıdır. Ancak verdiğimiz bilgidan kolayca anlaşılabileceği üzere bizim araştırma dönemizde bu uygulamaya henüz başlanmaması, salnameleri yoğun olarak kullanmamızı engellemiştir. Bununla birlikte ele aldığımız kurumların 1867 vilayet düzenlemelerinden sonraki durumlarını izlemek ve bilhassa nüfus verilerinden yararlanmak amacıyla yakın tarihli iki Hüdavendigâr vilayeti salnamesine başvurulmuştur.

Son olarak bu araştırmada dönem boyunca Bursa veya bölgeye uğramış olan yabancı ziyaretçilerin yazdıkları seyahatname türü eserlerden de önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bursa ve çevresinin doğal güzellikleri, kaplıcaları ve ipekçilik üzerinde yürüyen canlı ekonomisi, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ülkesindeki sayıları hızla artan gezgin, bilim adamı veya diplomat sıfatı taşıyan Batılı misafirlerin her daim meraklarını çekmiş ve dolayısıyla bu dönemde şehre birçok Batılı ziyaretçi gelmeye başlamıştı. Bunların önemli bir kısmı ise Osmanlı memleketlerinde yaptıkları gezilerine dair gözlem ve deneyimlerini memleketlerine döndüklerinde seyahatname hâline getirerek yayınlamışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı fethinden

^{vi} Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri*, Ankara 1999, s. 5.

Cumhuriyet dönemine kadarki tarihsel dönemi içinde Bursa ve bölgesine dair yapılmış gözlemleri içeren birçok farklı Batı dilinde yayınlanmış iki yüze yakın seyahatname bulunmaktadır. Bunlardan, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazılmış elli kadarı zamansal olarak bizim araştırma dönemimize aittir^{vii}. Kaynakçamıza bakınca kolayca anlaşılabilceği üzere, lisan yeterliliği bakımından biz sadece İngiliz ziyaretçilerce kaleme alınan veya İngilizce çevirisi bulunan seyahatnamelerden yararlanabildik. Bunların içinden de şehir ve bölge hakkında orijinal ve kapsamlı bilgiler sunanlar değerlendirilmiştir.

Araştırmayı şekillendiren temel kaynakların tanıtımını da yaptıktan sonra eserde takip edilecek plan hakkında dahi biraz açıklama yapmak gerekmektedir. Bu çalışma, her biri konunun farklı zamansal süreç ve boyutlarını ele alan; ancak mantıksal bütünlük içinde birbirini tamamlayan dört geniş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Tanzimat dönemine kadar Bursa şehrinin ve merkezi olduğu Hüdavendigâr sancağının mülkî yönetim statüsü bakımından yaşadığı değişimler kısaca anlatıldıktan sonra, merkezî yönetim kurumları adı altında toplanan mutasarrıf, mütesellim, voyvoda ve kadı gibi hükümet temsilcilerinin sancak içindeki somut durum ve uygulamaları tespit edilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölüm, aynı süreç içinde Bursa şehrinde bulunan yerel yönetim kurumlarının tespiti ve özgünlükleri bağlamında işleyişlerinin açıklanmasına ayrılmıştır. Yalnız bu bölümdeki bazı kurumlar, Tanzimat sonrasında da varlığını

^{vii} Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326–1923)*, (Çev. Serdar Alper), İstanbul 2004, s. 139–142.

sürdüğü ya da en azından bazı değişimlere uğradığı için, açıklamaların başlıkta ifade edilen zamansal sınırların dışına kadar uzanması normal karşılanmalıdır.

Bütün olarak Tanzimat sonrası dönemle ilgili olacak üçüncü bölümün ana konusunu ise artık bu sırada resmî olarak Osmanlı taşra teşkilatı içinde yerini alan Hüdavendigâr Eyaleti ile onun yönetim merkezi olan Bursa şehrinde yaşanan yönetim pratiklerinin incelenmesi meydana getirmektedir. Bu bağlamda Bursa şehrinde bulunan eyalet kurumlarıyla birlikte eyaletin cüzlerini oluşturan sancak ve kazaların Tanzimat anlayışı doğrultusunda tesis edilen yeni yönetim şekilleri, yine işleyişleri bakımından irdelenmeye çalışılacak; dahası bu kurumların eyalet içindeki uygulamaları bağlamında Tanzimat düzenlemelerinin ne kadar başarılı olduğu sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır.

GİRİŞ

Tarihî Hüdavendigâr Sancağı, Osmanlıların Anadolu–Rumeli beylerbeylikleri olarak ilk mülkî taksimatlarını yaptıkları 14. yüzyıl sonlarından 1836 yılına kadar Anadolu Eyaletine bağlı sancaklar içinde bulunmuş ve bu düzen içinde yönetilmişti. Sancağın yönetim merkezi olan Bursa şehri, 6 Nisan 1326 (02 Câ 726) tarihinde Orhan Gazi tarafından ele geçirildikten sonra 1402 tarihine kadar Osmanlı Devleti’nin başkentliğini yapmış ve bu tarihten sonra Anadolu Eyaletinde Hüdavendigâr Sancağının merkezi olarak kalmıştır¹. Anadolu Eyaleti ise 1836 yılında II. Mahmut’un yaptığı “*Müşirlik*” düzenlemelerine kadar Osmanlı taşra idaresi içinde önemli bir mevkide bulunmuş ve Hüdavendigâr Sancağı da dâhil olmak üzere Batı ve Orta Anadolu’daki birçok sancağı bünyesinde barındırmıştır².

Hüdavendigâr Sancağı 1836 senesine kadar resmî olarak daima Anadolu Eyaletine bağlı görünmesine rağmen özellikle II. Mahmut dönemi taşra yönetim pratikleri içinde çok farklı statülerde yönetilmiştir. Bu dönemde sancağın idarî yapısında, yönetim şekillerinde ve sınırlarında yaşadığı değişiklikler, ileride Hüdavendigâr Eyaleti adıyla Osmanlı mülkî bölünmesi içinde yerini alacak olan idarî bölgenin şekillenmesini sağlamışlardır. Bu yüzden bilhassa II. Mahmut dönemi eyalet-sancak yönetimini biraz açıklamak gerekmektedir.

¹ Özer Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Ankara 2006, s. 119.

² Eyalet, 1831 yılında 15 sancağı içeriyordu. Bunlar, paşa sancağı olarak Kütahya ile birlikte Hüdavendigâr, Karahisar-ı Sahip, Sultan-önü, Ankara, Çankırı, Bolu, Kastamonu, Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamit-ili, Teke-ili, Karesi ve Viranşehir sancakları idi. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988, s. 116.

Klasik dönemde beylerbeyi–sancakbeyi ikilisi çevresinde temellenen Osmanlı eyalet–sancak yönetimi geçirdiği uzun değişim süreci sonunda 19. yüzyılın başlarında bambaşka bir şekle girmiş ve bu ikili yapı yerini üçlü bir yapıya bırakmıştır. Bunlar temel olarak eyalet valileri, bir veya birkaç sancağın valisi konumundaki vezir veya beylerbeyi rütbeli paşalar, diğer adıyla mutasarrıflar ve en sonunda temel sancak yöneticisi mütesellimler şeklinde ifade edilebilirler. Araştırma dönemimizde Hüdavendigâr sancağında birinci derecede yönetici olarak karşımız daima mutasarrıf ve mütesellimler çıkmaktadır. Dolayısıyla bu memuriyetlerin kökenlerine biraz değinmek gerekmektedir.

16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı taşra idaresinin temeli askerî niteliği ağır basan tımar sistemine dayanmaktaydı. Eyaletler yine birkaç sancağın birleşmesinden meydana gelmekte ve her bir eyaletin başında beylerbeyiler bulunmaktaydı. Sancak adı verilen temel askerî-idarî birimler ise sancakbeylerinin yönetiminde bulunmaktaydılar. Beylerbeyi veya sancakbeyi olsun bunların mülkî yetkileri kendi sancak sınırları içinde daha belirgindi. Buna göre aslında bir eyaletin valisi olan beylerbeyinin bile “*Paşa Sancağı*” adıyla kendisinin ikamet ettiği eyaletin merkez sancağında bir sancakbeyi olmaktan öte mülkî yetkisi yoktu. Böyle olmakla birlikte beylerbeyilerin askerî yönden eyaletleri üzerinde tam bir hâkimiyetleri vardı. Beylerbeyiler eyaletlerinde bulunan bütün tımarlı sipahilerin ve sancakbeylerinin komutanı konumundaydılar. Savaş sırasında sancakbeyleri bağlı oldukları eyaletin beylerbeyisinin bayrağı altında sefere iştirak ederlerdi.

Ne var ki 17. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin çözülüşüyle paralel olarak bu yapı değişmeye başlamıştır. Tımarlı askerî birliklerin eski önemlerini kaybetmesiyle savaşlarda, gerek Padişah, gerekse valilerin kapılarında besledikleri

düzenli ve daimi askerî birlikler önem kazanmaya başlamış ve bunun sonucunda her iki tarafta da maaş alan asker sayısı hızla artmıştır. Bu durum ise yeni ordunun eskisinden çok daha ağır masraflarını karşılamak için yeni ek gelir kaynakları bulma sorununu beraberinde getirmiştir. Merkezî hükümet bunu önemi azalan tımar gelirlerini “*mirî mukataa*” hâline getirerek doğrudan merkez hazinelerine bağlamak ve bunları iltizam ile peşin paraya çevirmek ile çözerken; valiler ise eyaletleri halkına “salma” adı verilen kanundışı vergiler yükleyerek çözüme yolunu seçmişlerdir. Böylece eskiden askerî nitelikleriyle ele alınan sancakların zamanla malî nitelikleri daha öne çıkmış ve sancaklar, gelirleri karşılığında kapılarında besledikleri donanımlı askerleriyle savaş sırasında Sultanın ordusunda hizmet etmek şartıyla vezir gibi yüksek rütbeli paşalara verilmeye başlanmışlardır.

Özellikle “*arpalık*” adı verilen uygulamanın sancak yönetiminde yaygınlaşması da mutasarrıflık ve mütesellimlik kurumlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Buna göre 17. yüzyıldan itibaren hükümet kadrolarında vezir rütbesini elde edenlerin sayısının çok artması; buna karşılık atanacakları mevcut eyalet sayısının sınırlı olması sonucunda bazı geliri yüksek sancaklar bu gibi vezirlere “*arpalık*”, yani geçimlik olarak verilmeye başlanmıştır. Ancak zamanla bu uygulama yerleşmiş ve hatta sınır kalelerinde bulunan muhafız paşalarla emekli vezirlere bile “*arpalık*” olarak sancaklar verilmeye başlanmıştır. Bu şekilde üzerlerinde bir veya birkaç sancak bulunan paşalara, o sancakların malî ve mülkî yönden tasarruf edeni, sorumlusu manasında mutasarrıf denilmekteydi. Bunlar ise sancakları başında bizzat bulunmamışlar, o sancakların yönetimini ve gelirlerini toplama işini gönderdikleri vekillerine havale etmişlerdir. İlk zamanlarda “*müsellim*”

veya “*kaimmakam*” denilen bu gibi vekillere daha sonra daha yaygın olarak “mütesellim” denilmiştir.

Mütesellimler sancakların hem yönetimini üstlenirler, hem de gelirlerini toplarlardı. Topladıkları gelirlerin bir kısmını kendileri alır, kalanını ise sancağın asıl paşasına gönderirlerdi. Bu uygulama bir yandan 18–19. yüzyılların temel sancak yönetim memuriyeti hâline gelecek olan mütesellimlik kurumunun gelişmesini sağlarken, diğer yandan sancak yönetiminde eskinin sancakbeylerinin yerini hızla vezir veya beylerbeyi rütbeli “mutasarrıf paşaların” almasını sağlamıştır. Sancak yöneticisi olarak mutasarrıf adı ise ilk başlarda malî tasarrufu çağrıştıran anlamı daha etkin olmakla beraber, özellikle II. Mahmut döneminde bir veya birkaç sancağın yönetimi uhdesine tevcih edilen vezir veya beylerbeyi rütbeli paşalar için kullanılan genel bir taşra memuriyet terimi hâline gelmiştir³.

Artık II. Mahmut döneminde sancaklarıyla birlikte bütün bir eyalet tek bir vezire verilebilmekteydi. Bunlar da eyaletlerinin merkez sancağında oturmakta ve diğer sancaklara mütesellimlerini göndererek onların yönetimini sağlamaktaydılar. Bunun yanında tek veya birkaç sancak vezir veya beylerbeyi rütbeli paşalara tevcih edildiği anda vali terimi mutasarrıfa dönmekteydi. Böyle durumlarda da mutasarrıf,

³ Klasik Osmanlı taşra yönetiminin çözülmesi ve yerini, 18. Yüzyılın adem-i merkeziyetçi eğilimleri ağır basan bir yapıya bırakma süreci hakkında yapılmış birçok araştırma bulunmaktadır. Yukarıdaki kısa bilgileri verirken bizim de yararlandığımız bu çalışmalar için bkz. Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle 17. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/6–7 (1966), s. 201–247; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *TTK Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657–708; Halil İnalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteen Century Islamic History* (Eds. T. Naff and R. Owen), London 1977, s. 27–52; Aynı müellif, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600–1700)”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283–337.

sancaklarından birinde kendisi ikamet ederek diğerlerine mütesellimlerini gönderebilmektedir. Hepsinden öte III. Selim döneminden itibaren bazı sancaklar doğrudan merkezî hazinelere bağlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde, askerî reformları finanse etme görevi üstlenen “*İrâd-ı cedîd*” hazinesini takviye etmek amacıyla başvuru bu yöntem II. Mahmut döneminde de devam etmiştir. Malî gelirleriyle merkezî hazinelerden birine bağlanan sancaklara gelirlerini toplamak ve yönetimini üstlenmek üzere birer mütesellim atanmaktaydı⁴.

Tanzimat öncesi Osmanlı taşra yönetimi genel olarak olumsuz bir durumdaydı. Merkezî idare açısından vali, mutasarrıf ve mütesellim gibi eyalet ve sancak yöneticilerinin keyfî ve adalet dışı uygulamalarına son vermek bir türlü mümkün olamamaktaydı. III. Selim ve halefi II. Mahmut’un eyaletlerde düzeni sağlamak, merkezden bağımsız hareket etmeye başlayan yerel güçleri kontrol altında almak ve yönetici örf temsilcilerinin adalet dışı uygulamalarına son vermek amacıyla gerçekleştirdikleri kimi düzenlemeler istenen sonuçları verememişlerdi. Bu dönemde taşra yönetiminin bir diğer önemli ayağını temsil eden kadı ve naipler de görevlerini adalet ve hakkaniyet sınırlarının dışında kişisel çıkar ve menfaatleri için kullanabiliyorlardı. Valiler, mütesellimler ve voyvodalar gibi yürütme gücünü temsil eden yöneticilerin oluşturdukları baskıya nazaran özellikle hukukun ve adaletin temsilcileri olarak üzerlerinde denetim görevi de bulunan kadıların suiistimalleri tabii ki halk için daha yıkıcı sonuçlara sebep olabilmekteydi.

⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Ankara 1997, s. 23–24.

Bilhassa en fazla iki sene olan kısa görev süreleri kadıların yerel menfaat ilişkilerine girmelerinde büyük etken olmuştur. Bu durum, taşradaki bütün yerel sorunlarda hukukun temsilcisi olarak tarafsız ve üstün konumlarıyla denetleyici ve çözümleyici olması gereken kadıları zayıf bırakmış ve kısa görev süreleri boyunca taşıdıkları maişet kaygısı onların yerel güçlerle çıkar ortaklıklarına girmelerini kolaylaştırmıştır. Bilhassa 18. yüzyılda önemi ve miktarları artan avarız türü vergilerin halktan tahsilinde âyanların işlevsel konumlarıyla devlet nazarında ön plana çıkmaları ve bu konumlarından sağladıkları maddi getirileri, kadılar ile çıkar ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Çünkü kadının mührü bulunmadan tevzi defteri hazırlanamazdı ve bundan dolayı âyan, bu defterlere kadılar için de çeşitli hizmet harçları eklemek zorundaydı. Bundan ötürü âyan ve kadılar arasında bir ortaklık doğal bir durumdu. Ayrıca birçok kaza ve şehir merkezinde kadılık görevinin vekil naiplerce yerine getirilmesi olgusu da kadılık kurumunun bağımsızlık ve güvenilirliğini zedeleyen diğer önemli sebepler arasında bulunmaktaydı. Kadı vekili olarak taşrada naiplik yapanların önemli bir kısmı ehliyetsiz ve nüfusu olmayan adamlardı ve özellikle bazılarının görev yaptıkları bölge sakinlerinden olması, hatta yerel hâkim zümrelere dâhil bulunması, bunların tarafsızlıklarını büyük ölçüde zedeliyordu⁵.

18. yüzyıl içinde ve 19. yüzyılın başlarında kadıların bu kanundışı hareketlerinin farklı metot ve şekillerde devam ettiğini görüyoruz. Bu tarihlerde çıkarılan adalet fermanlarında diğer devlet memurlarıyla birlikte karıştıkları

⁵ İnalıcık, “Centralization”, s. 28, 41–42; Ayrıca 18. asır içinde âyan ve kadılar arasındaki ilişkilere dair örnek ve bilgiler hakkında şu önemli esere bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık*, TTK Ankara 1994.

yolsuzluklar sayılarak kadılara da uyarılar yapılmaktadır. Bu dönemlerde kadılar kanunlarda belirtilen sınırların dışına çıkarak yüksek resim ve harçlar almakta ve özellikle vergi defterlerine âyanlarla birlikte kendileri için fazla şeyler ekletmekteydiler. Ayrıca sahip oldukları merkeze arz yetkisini rüşvet karşılığı kötüye kullanıyor, İstanbul’a devamlı “*vâki’nin hilâfı*” ilâm ve mahzarlar göndererek adaletin yanılmasına sebep oluyorlardı. Teftiş bahanesiyle maiyetleriyle birlikte köyleri gezme ve halktan yerli yersiz türlü kılıflar içinde paralar kapma adetlerine de devam etmekteydiler. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu’nun birçok şehrindeki kadıların âyan ve yerel eşrafla ittifak ederek mütesellim gibi örf mensuplarının icra yetkilerini kısıtladıkları ve halk üzerinde malî yollardan baskı oluşturdukları birçok örnek vardır. Kadıların ve özellikle ilmiye sınıfına mensup olanların içinde bulundukları kötü durum karşısında III. Selim onların durumunu değerlendirmiş, özellikle kadı tayini ve medrese eğitimi konularında bazı düzenlemeler yapmıştı. Medreseden mezun olanlara sınavsız mülazemet verilmesini yasaklamış, kadı vekili olarak gönderilecek naiplerin de ehliyetli kişilerden seçilmesi ve kim olduğu belirsiz adamlara naiplik görevinin ihale edilmemesi yolunda bazı fermanlar çıkarmıştı⁶.

III. Selim’in bu çabalarına rağmen kadılık kurumunda bir düzelme olmamış ve halefi II. Mahmut saltanat döneminde çıkardığı adalet fermanlarında devletin yürütme gücünü temsil eden valiler, mütesellimler ve voyvodalar yanında ilmiye mensuplarını ve özellikle kadıları hedef alan uyarılarda bulunmaya devam etmiştir. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Kasım 1827 (Evâ’il-i Câ 1243) tarihiyle bütün

⁶ Yücel Özkaya, “18. Yüzyılda Çıkarılan Adâlet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Belleten*, XXXVIII/151 (1974), s. 454–459; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 81–83.

taşra görevlilerine hitaben eyaletlere gönderilen adalet fermanında, vali, mutasarrıf, mütesellim ve voyvodalarla birlikte kadı ve naiplere de şiddetli ve tehditkâr uyarılar yapılmaktaydı. Fermanda, bundan önce defalarca belirli devlet yükümlülükleri ile vali, mutasarrıf, mütesellim ve kadılara mahsus kılınmış gelirlerden başka halktan zorla fazla bir şey talep edilmemesi için uyarılar yapılmasına rağmen hâlen buna uyulmadığı ve eski durumun devam ettiği açıklanıyordu. Hatta “*uygunsuzlukda ehl-i şer‘ ile ehl-i ‘örf birleşdiklerinden birbirini men‘ etmek şöyle dursun belki yek-diğerin fesâd ve irtikâblarına revâc vererek her biri bir cihetle fukara ve zü‘efâyâ etmedikleri gadr ve te‘addî..*” kalmamaktaydı. Birçok yerde vali ve mütesellimler sırf “cerîme” kapmak emeliyle zengin veya fakir denk getirebildiklerine asılsız ithamlarda bulunmakta ve kadılar dahi yazdıkları mürâseleler ile bunlara alet olmaktaydılar. Bu arada ilmiye sınıfı içinde bile kanunlara aykırı bazı şeyler olduğu açıklanmaktaydı. Kadılık rütbe ve derecelerinde şuna buna hayali mansıplar verilmekte; bunlarsa, elden ele alınıp satılmakta ve kaza kadılıkları, sair iltizamlar gibi sarraf taahhütleriyle bir takım cahil adamlara naiplik olarak ilzam ve ihale olunmakta idi. Bu doğrultuda devletin temelinin “*şer‘-i şerif*” olduğu önemle vurgulanıyordu. Ve onun halk arasındaki yegâne temsilcisi ve uygulayıcısı olan kadılık kurumunun bu hâl üzere bırakıldığı sürece devlet ve din işlerinin kolaylıkla yürütülmesinin imkânı olmadığı açıklanıyordu. Dolayısıyla, öncelikle mansıpların kişiler arasında ticarî bir meta gibi alınıp satılması ve naipliklerin iltizama verilmesi kesinlikle yasaklanmaktaydı. Bundan sonra mansıp tevcihleri yoluyla yapılacak ve kimseye ismi var cismi yok havadan kadılık rütbeleri uydurulup verilmeyecekti. Ayrıca kadı ve naiplerin bütün özlük işleri, tayinleri tamamıyla kazaskerlerin huzurunda, onların bilgisi dâhilinde yürütülecekti. Son olarak, ilmiye ricaline saygı

ve hürmet gösterilmesi devletin geleneklerinden olduğu belirtilmekle birlikte; *“ulema içinde bir takım cühelâ nüvvâb ve zulüm güruhunun dahi etmedikleri kalmayub hâlbuki emr-i dinîyyede siyâset yalnız avama ve şuna buna münhâsır olmayarak siyâset-i şer‘îyede ‘avâm ve ‘ulemâ yeksân olduğu”* hatırlatılmaktaydı. Bundan sonra ilmiye mensupları içinde hangi rütbe ve görevde bulunursa bulunsun kim tembih edilen hususlara uymaz ise kabahatinin derecesine göre *“siyâset”*, yani idam cezası da dâhil olmak üzere her türlü cezaya çarptırılabilirdi⁷.

Adalet fermanlarında vurgulanan sert ifadeler ve alınan bazı tedbirlere rağmen istenilen başarının elde edilemediğini, kadı ve naiplerin kazançlarını arttıracak her fırsatı değerlendirmekten kaçınmadıkları, bunun için birçok vasıtayı kullanmaktan çekinmedikleri anlaşılmaktadır. 1837 Ağustosunda başlarında (Evâ‘il-i Câ 1253) Anadolu’nun üç koluna birden gönderilen bir ferman, taşra kadı ve naiplerinin çeşitli konularda sahip oldukları merkeze arz yetkisini maddî çıkarları doğrultusunda nasıl kötüye kullandıklarını anlamaktayız. Fermana aktarıldığına göre bir müddetten beri birçok kazadan aynı konu hakkında birbirleri ile çelişen ilâmlar gönderilmekteydi. Buna göre kaza kadı ve naipleri, bölgeleri halkından veya memurlarından birisi hakkında mahallinden hükümete yapılmak istenen şikâyetlerde, ardı ardına aynı şahsın hem iyi hâlini, hem de kötü hâlini ifade eden çelişik ilâmlar göndermekteydiler. Böyle durumlar ile istisna olarak değil, aksine çok sık karşılaşılmakta idi. Aynı doğrultuda göreve yeni atanan bazı kadılar da, seleflerinin daha önce bir konu hakkında yaptığı bildirimini tekzip eden, olayı tam tersinden aksettiren ilâmlar arz etmekteydiler. Kadı ve naipler bu şekildeki hareketleri ile *“hakı ibtâl ve emr-i sevâbı ketm ve ihlâl”* ediyorlardı. Bundan başka vakıf

⁷ BŞS B312/s. 84-85.

kurumlarında, hatiplik, imamlık, mütevellilik gibi görevlerde ölüm sonucu mahlûlat durumlarında, aynı görevin ölenin evladı varsa evladına, eğer yok ise o zaman ehline tevcih edilmesi kaidedendi. Bu gibi vakıflara ait vazife tevcihlerinde ise işlemin yürümesi için mutlaka kadılardan ilâm alınması gerekmekte idi. Fakat kadılar ya şehir ileri gelenlerinin veya devlet memurlarının iltimasıyla, ya da yüksek bir harç ücreti karşılığında işin aslını soruşturmadan ehliyetsiz kişilere ilâmlar vermekte, bu şekilde asıl hak sahiplerinin hukukunu gasp etmekteydiler. Sonuç olarak fermanda, bu uyarıdan sonra yine aynı tutum ve davranışları sürdürmede ısrar eden kadı veya naibin isminin kuzat defterinden silineceği ve kendisinin sürgünle cezalandırılacağı ifade ediliyordu⁸.

II. Mahmut saltanat süresi boyunca seleflerinin başvurduğu gibi uyarılarla dolu adalet emirleri çıkarmakla istenilen sonuca ulaşamadığını kısa zamanda anladıktan sonra nihayetinde konuyu yasal düzlemde ele almış ve kapsamlı bir ceza yasası hazırlatarak ilmiye sınıfını bir bütün olarak ıslah etmek istemiştir. Bu doğrultuda “*Tarik-i ilmiyeye dair Ceza Kanunnamesi*” adıyla yayınlanan yasa, Mayıs 1838’den itibaren bütün eyaletlerle sancak merkezlerine gönderilerek yürürlüğe girmiştir. Kanunun amacı özellikle rüşveti önlemek olduğundan hükümlerinin çoğu bu konuyla ilgilidir. Yasada özellikle rüşvet suçunun işlenmesinde ve iltimasla naip atanması durumlarında verilecek cezalara ağırlık verilmiştir. Ayrıca atamalarda göz önünde bulundurulacak ilkeler, naiplik mesleğine giriş sınavlarında uyulacak kurallar ve benzeri maddeler de yasada yer almıştır⁹.

⁸ BŞS B82/s. 19.

⁹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 85.

BİRİNCİ BÖLÜM

1800–1839 ARASI “PAŞA SANCAĞI” ve “MÜSTAKİL SANCAK” OLARAK HÜDAVENDİGAR SANCAĞI

I.1.Tanzimat Öncesi Osmanlı Mülkî Sistemi İçinde Hüdavendigâr Sancağı

II. Mahmut, 1836'daki önemli “*Müşirlik*” düzenlemelerine kadar seleflerinden miras aldığı mülkî yapıda önemli bir değişiklik yapmamıştır. O sırada günümüz Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda mevcut olan eyalet ve sancaklar 16. yüzyıldaki sınırlarını genelde korumaktaydılar. Batı Anadolu'daki birçok sancağı kapsayan Anadolu eyaleti bu sırada idarî sınırlarını aynen muhafaza etmiş ama içerdiği sancaklardan bazıları eyaletten ayrı olarak yönettirilmiştir. Mesela Kocaeli, Sığla ve Biga bazen geliri Kaptan Paşa'ya ayrılan “*Cezâ'ir-i Bahr-i Sefîd*” eyaletine katılmıştır. Birazdan daha ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere Kocaeli, Hüdavendigâr, Karesi ve Eskişehir sancakları eyaletin idarî kapsamından ayrı bir şekilde “mutasarrıflık” hâline getirilerek vezirlere verilmiştir. Yine 1831 tarihinden itibaren diğer bazı sancaklarla birlikte Hüdavendigâr Sancağı da Mukataat hazinesine bağlandığından merkezden tayin edilen mütesellimler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Ertesi sene sancak Mansure hazinesine bağlansa da bu durum değişmemiştir. Bunun gibi uygulamalara çok sık olmasa da diğer eyalet ve sancaklar için de geçerli olabilmiştir. Sonuçta bu dönemde mülkî teşkilatın çok istikrarlı

olmadığı ve mevcut yapının çeşitli askerî ve malî zorunluluklar doğrultusunda zorlandığı anlaşılmaktadır¹.

19. yüzyılın başından Tanzimat'a kadar Hüdavendigâr Sancağının merkezî yönetim bakımından geçirdiği safhaları şöyle özetleyebiliriz:

Sancak, 1800–1812 arasında, Sayda havalisinin önemli Arap beylerinden Tahir Ömer'in oğlu Osman Bey'in “*arpalık*” şeklinde tasarrufunda bulunuyordu². Ancak Tahir Ömer-zade Osman Bey'in idarî olarak sancak üzerinde hiçbir yetkisi yoktu. Sancak, fiilî olarak Bursa ileri gelenlerinin seçimiyle belirlenen bir mütesellim tarafından yönetilmekteydi. Bunun yanında senede 7500 kuruş tutarındaki “*imdat-i hazariye*” vergisi ile mütesellimin her sene vereceği 500 kuruş, sancak gelirinin Osman Bey'e ait olan kısmı olarak düzenlenmişti³.

¹ Çadircı, *a.g.e.*, s. 14–15.

² Tahir Ömer, 18. asrında sonlarında Akka kalesi civarının ileri gelen Arap beylerinden olup ayrıca bölgenin mültezimiydi. O sıralarda devlete isyan etmiş ve 1775 (1189) senesinde üzerine varan devrin meşhur devlet adamlarından Kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa tarafından yakalanarak idam edilmişti. Tahir Ömer'in üç oğlu bulunmaktaydı ve babalarının isyanı sırasında bölgedeki birer nahiyede hükümet etmekteydiler. Büyük oğlu olan Ali Tahir Bey babasının yolunu tuttuğundan ertesi sene o da aynı akıbete uğrayarak idam edilmişti. Diğer oğulları olan Şeyh Osman ve Şeyh Ahmet devlete itaat etmişler ve Gazi Hasan Paşa, Şeyh Osman'ı babasının yerine “*şeyhü'l-belde*” unvanıyla Akka'da bırakmıştı. Kendisi bir sene sonra bu görevinden azil edilerek İstanbul'a getirilmişti. Altı sene İstanbul'da ikamet eden Şeyh Osman, bu süre zarfında itaati ve babasının aksine yumuşak tabiatıyla dikkat çekmiş ve kendisine, geliriyle ailesini ve kardeşlerini geçindirmek üzere (*ber-vech-i teb'id ve maişet olarak*) Hüdavendigâr Sancağı tevcih edilmiş, Sayda'da bulunan ve 30–40 kişiden oluşan ailesi de Bursa'ya getirilmiştir. Buna göre 1782 (1196) senesinde Hüdavendigâr Sancağına mutasarrıf olan Tahir Ömer-zade Şeyh Osman, bu gelirden her sene 3000 kuruşu kardeşi Şeyh Ahmet'e verecekti. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul 1271, s. 94, 124, 125 ve 307.

³ Evâ'il-i C 1219 (07–16.09.1804) tarihli emr-i âli: BŞS B85/s. 125; Osman Bey'in vefatından sonra sancak aynı şekil ve şartlarla oğulları Mehmet ve Abdülhalik Beylere tevcih edilmişti. Bunun için bkz. Evâhir-i Z 1224 (26 Ocak–05 Şubat 1810) tarihli emr-i âli: BŞS B359/s. 3; Hüdavendigâr Sancağı 1812'den itibaren mutasarrıflık olarak doğrudan vezirlere tevcih edilmeye başlandıktan sonra Tahir

Ancak bu ilk safhanın gerek sancak, gerek Bursa şehri için pek istikrarlı bir dönem olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçi bu durum o tarihlerde sadece bölgeye özgü değildir. Bu tarihler İmparatorluğun bazı bölgelerinde oluşmuş güçlü yerel hanedanlar dışında şehir ve kasabalarda bulunan yerel hâkim gruplar arasında iktidar mücadelelerin yaşandığı ve merkezî otoritenin ikinci planda kaldığı olaylara sahne olmuştur. İleride âyanlık konusunu işlerken söz edeceğimiz üzere Bursa’da dahi şehirdeki bazı hâkim güçler arasında görünüşte şehir âyanlığını ele geçirmek üzerine odaklanan mücadeleler olmaktadır. Şehirde genelde müderrislik payesiyle bulunan kimi güçlü ulema aileleri, âyanlık vasıtasıyla şehir yönetiminde söz sahibi olabilmek; dolayısıyla da şehrin “tekâlîf” ve “salyane” işlerinden nemalanabilmek için birbirleriyle rekabet içinde bulunuyorlardı. Yine 1812 (1227) yılında şehirde yaşanan bir âyan seçimi böyle sert bir mücadelenin yaşanmasına sahne olmuştu. Bu mücadele gündelik yaşamı etkilemesinin yanında devlet işlerini de sekteye uğrattınca konu dönemin padişahı II. Mahmut’un bile dikkatini çekmişti. Padişah, sadrazamın vaziyet hakkındaki tetkikat sonuçlarını kendisine arz etmesi üzerine yazdığı hatt-ı hümayununda, Bursa’da yaşanan bu mücadele hakkındaki görüşlerini ve uygulanmasını istediği hususları beyan etmişti. Bu hattın en sonunda ise yapılacak yeni âyanlık seçiminde eğer tekâlîf yükümlüsü olan reaya yine iki karşıt kampa ayrılır da şehirdeki karışıklık devam ederse o zaman Bursa’nın “mükemmel kapulu

Ömer-zadelerin sancak üzerindeki eski tasarruf hakları ortadan kalkmıştır. Fakat bunlardan İstanbul’da oturan Ahmet Bey’e 250, Bursa’da ikamet eden Mehmet Bey’e 400’er kuruş olmak üzere her ay maaş olarak toplam 650’şer kuruşun sancak mutasarrıfları tarafından verilmesi şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Daha sonra Mehmet Bey maaşının arttırılmasını rica etmiş ve bunun üzerine maaşı aylık 500 Kuruşa çıkarılmıştı. Bkz. 19 C 1233(08.04.1818) tarihli emr-i âli: BŞS B334/s. 67.

bir vezire” verilmesini vurgulamıştı⁴. Sancak kazalarındaki durum Bursa’dan farklı değildi. Çoğunun yönetimi başına buyruk yerel eşraf ve âyanın eline geçmişti.

Büyük bir ihtimalle şehir ve sancaktaki düzensizliğe bir son verilmesi amacıyla kısa bir süre sonra Hüdavendigâr Sancağının bir vezire verildiğini görüyoruz. Buna göre o sırada Trabzon Valisi bulunan Vezir Hacı Aziz Ahmet Paşa’ya 07 Eylül 1812 (29 Ş 1227) tarihinde Kocaeli ve Hüdavendigâr sancakları mutasarrıflık olarak tevcih edilmiş ve kendisi hükümet merkezi Bursa şehrine gelmişti⁵. Aziz Ahmet Paşa’nın mutasarrıflığı ile sancağın yönetim sürecinde ikinci safha başlamıştır. Hüdavendigâr Sancağı, bu tarihten 1829’a kadar geçen süre boyunca Kocaeli, Karesi ve Eskişehir sancaklarıyla beraber vezirlere “*ber-vech-i mutasarrıflık*” tevcih edilmiştir. Bu safhanın 1821’e kadar olan zaman aralığında ise Bursa şehri mutasarrıflık, yani paşalık merkezi konumunda bulunmuştu. Söz konusu süre zarfında sancak yönetiminden sorumlu olan mutasarrıflar maiyetleriyle beraber Bursa’da ikamet etmişler ve diğer sancaklarına mütesellimlerini göndererek idarî sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. 1821’e kadar süren bu durumda mutasarrıflığa bağlı sancakların merkezi Bursa olduğu için Hüdavendigâr Sancağı statü olarak “*Paşa Sancağı*” konumunda bulunmuştur.

Bursa şehrinin ve sancağın bu statüsü ise o sırada mutasarrıf olarak Bursa’da bulunan İbrahim Paşa’ya hitaben gönderilen 23 Nisan–03 Mayıs 1821 (Evâhir-i B 1236) tarihli bir ferman ile değişmiştir. İbrahim Paşa, bu fermanla İstanbul

⁴ BOA, HH, nr. 16.695; Bu hatt-ı hümayun, sadrazamın konu hakkında sunduğu tavrı üzerine yazdırılmıştır ve oldukça uzundur. Biz bu hattı doğrudan ayanlık mevzuunu ilgilendirdiği ve önemli gördüğümüz için ayanlık bahsinde aynen aktardık. Burada sadece konuyla bağlantılı olarak zikredilmiştir.

⁵ BOA, Cevdet Dahiliye, nr. 9047.

Boğazı'nın Anadolu yakasıyla Şile taraflarını muhafaza memuriyetine tayin edilmişti. Yönetimindeki sancaklardan toplayacağı askerlerle İzmit'e gelecek ve bundan sonra orada ikamet edecekti. Emrindeki askerleri ise dairesinden tayin edeceği muktadir bir başbuğu komutasında İstanbul Boğazı ile Şile taraflarını muhafaza memuriyetiyle bu bölgelere gönderecekti. Hüdavendigâr Sancağının idaresi içine yine kendi dairesinden güvendiği bir adamını mütesellim olarak Bursa'da bırakacaktı. O sırada Mora'da başlayan Rum isyanı karşısında özellikle sahillerdeki stratejik bölgelerde bazı tedbirler alınmıştı ve İbrahim Paşa'ya verilen muhafızlık görevi bu tedbirler kapsamındaydı⁶. Burada bizim konumuz açısından önemli olan husus bu değişiklikle Bursa şehrinin mutasarrıflık merkezi olmaktan çıkması ve aynı doğrultuda Hüdavendigâr Sancağının da bağlı diğer sancaklar gibi mütesellimlerce yönetilmeye başlanmasıdır. Kısaca, bu tarihten itibaren Hüdavendigâr ve Kocaeli sancakları, bazen Karesi ve Menteşe Sancaklarının da ilhakıyla, İstanbul Boğazı Muhafızlığı gibi önemli bir göreve tayin edilen paşalara mutasarrıflık şeklinde tevcih edilmeye başlanmış ve bu paşaların tayin ettikleri mütesellimleri vasıtasıyla yönetilmişlerdir.

Sancağın yönetimindeki üçüncü ve en son safha ise merkezî hazinelere bağlanması ve doğrudan İstanbul'dan tayin edilen mütesellimlerce yönetilmesidir. 1829 senesi içinde yapılan bir düzenleme ile Hüdavendigâr ve Kocaeli mutasarrıflığı dâhilindeki sancaklar bütün gelirleriyle Mukataat Hazinesi'ne bağlanmışlardı⁷.

⁶ BŞS C31/s. 2.

⁷ Ahmet Lütü Efendi, *Tarih-i Lütü*, II, İstanbul 1292, s. 65; Bu düzenleme doğrultusunda 23 Haziran–03 Temmuz 1829 (Evâhir-i Z 1244) tarihiyle Bursa'ya gönderilen bir emr-i âli ile şimdiye kadar doğrudan mutasarrıflara ödenen senelik 7500 kuruşluk hazarîye vergisinin bundan sonra Mukataat Hazinesi'ne gönderilmesi istenmekteydi. Bkz. BŞS B303/s. 9–10.

Hüdavendigâr Sancağı Mukataat Hazinesi'ne bağlandıktan sonra yöneticisi olan mütesellimler doğrudan merkezden atanmış ve bu durum Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir⁸.

Sancağın yönetim şeklini pek değiştirmeyen, ancak Osmanlı mülkî taksimatında resmen “Hüdavendigâr Eyaleti” adıyla anılan idarî birimin temelini atan önemli bir gelişme de 1836’da yapılan yeni bir düzenleme sonucunda meydana gelmiştir. Bu tarihte, o zamana kadar Anadolu ve Rumeli’de mevcut olan eyalet sınırlarında büyük değişiklikler yapılmış ve bazı yeni eyaletler oluşturulmuştu. “*Müşirlik*” düzenlemeleri olarak anılan bu değişikliğin amacı, o sırada “*Redif-i Mansure*” adıyla taşra teşkilatı tamamlanmaya çalışılan yeni askerî birliklerin daha iyi yönetilmesini sağlamaktı. Bu amaç doğrultusunda konu bütün önemli devlet adamlarının katılımıyla yapılan toplantılarda tartışılarak bazı önemli kararlar alınmıştı. Bu kararlara göre mevcut sancaklar içerdikleri Redif birliklerinin tek bir vali komutasında daha iyi yönetimini sağlayacak şekilde birleştirilmiş ve “*Müşirlik*” adıyla yeni eyaletler kurulmuş; valiliklerine, dâhillerinde bulunan Redif birliklerinden de sorumlu olacak şekilde “*Müşir*” adı verilen etkin vezirler atanmıştı. Düzenlemeye göre yeni eyaletlere bağlı sancakların her birinde “*Ferik*”, “*Mirliva*” veya “*Miralay*” rütbelerinde komutanlar bulunacak ve bunlar emrindeki Redif birlikleri ile o sancağın zaptiye işlerinden sorumlu olacaklardı. Sancaklarda 1400’er neferden müteşekkil olarak birer tabur hâlinde mevcut bulunan Redif birlikleri üçer tabura çıkarılacak; ayrıca 1400 nefer olan tabur sayısı da 800 nefere indirilecekti.

⁸ Sancak, 1832–33 (1248) tarihinde, asi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’nın Kütahya civarına kadar ilerlediği sıralarda, Şam Valisi Hacı Ali Paşa’ya mutasarrıflık olarak tevcih edilmiş, ama bu çok kısa bir süre sürmüş ve tekrar eski statüye dönmüştür. Bkz. *Tarih-i Lütfi*, IV, s. 74.

Böylece her sancakta üçer taburluk toplam 2400 nefer Redif askeri bulunacak, eksik görünen biner nefer yeni asker yazımıyla kapatılacaktı. Ayrıca müşirlerin yetki bakımından konumlarını sağlamlaştırmak için eyaletlerinin bütün malî işleri onların sorumluluğuna verilmişti. Müşirler bu yeni malî usule göre yönetimlerindeki sancak ve kazaların mütesellimlik ve voyvodalıklarını kendi seçecekleri adamlara emaneten veya iltizamen eski bedelleriyle ihale edeceklerdi. Mütesellimlik ve voyvodalıkları kabul eden şahıslardan ise görev bölgelerindeki çeşitli devlet hazinelerine ait iltizam bedelleri için eskisi gibi sarrafları aracılığıyla taahhüt senetleri alınacaktı. Böylece yeni eyaletlerin bütün malî işleri “*yed-i vâhiden*”, yani tekelden yönetilmiş olacak, eski karışıklık giderilecekti. Ayrıca eskiden meydana çıkarılmadan çok sayıda mültezimin elinde kalan iltizam kârları zamanla müşirlere ait olacaktı. Müşirler, eyaletlerinden elde ettikleri bu gelir fazlasının bir kısmını maaş olarak kendilerine ayıracaklar, geri kalanını ise Redif Ordusu’nun masraflarına karşılık tutulmak üzere Mansure Hazinesi’ne göndereceklerdi.

Bu yeni kararlar doğrultusunda birçok yeni eyalet kurulurken Hüdavendigâr, Kocaeli, Bolu, Karesi, Eskişehir sancakları “*Redif-i Hassa-i Hüdavendigâr Müşirliği*” adıyla birleştirilmiş ve müşirliği Hassa Müşirlerinden Kaptan-ı derya Ahmet Fevzi Paşa’ya verilmişti. Ayrıca “*Redif-i Hassa-i Hüdavendigâr Ferikliği*” adıyla Kütahya ve Karahisar-ı sahip sancakları Ferik Hafız Paşa’ya verilerek eyalete bağlanmıştı⁹.

Hüdavendigâr Eyaleti müşirliğine atanan ve Kaptan-ı deryalık göreviyle İstanbul’da bulunan Ahmet Fevzi Paşa, yönetimine verilen sancakların sadece askerî ve malî işlerinden sorumlu olmuş, eyalet sancaklarının çoğu yine mütesellimlerce

⁹ *Tarih-i Lütîfî*, V, İstanbul 1302, s. 165–169; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 16

idare edilmeye devam edilmişti. Ahmet Fevzi Paşa, 24 Temmuz 1837’de (20 R 1253), komutasındaki bir filo donanma ile Akdeniz adaları ve Trablusgarp havalisinin asayişine bakmak üzere İstanbul’dan ayrıldığı sırada ise, kendisinin üzerinde bulunan eyalet sancaklarının Redif birliklerine dair askerî işleri Anadolu Ser–askeri Damat Sait Paşa’ya, malî işleri ise Bahrîye müsteşarı Safvetî Efendi’ye verilmişti¹⁰. Ancak bir süre sonra II. Mahmut’un isteği üzerine eyalet tamamen Ahmet Fevzi Paşa’nın üzerinden alınarak malî işleri eskisi gibi Mansure Hazinesi’ne, Redif birliklerini ilgilendiren askerî işleri ise Damat Sait Paşa’ya ihale edilmişti¹¹.

Dolayısıyla bu önemli düzenleme Hüdavendigar Sancağının mevcut yönetiminde bir değişiklik yaratmamış, sancağın mülkî ve malî idaresi Tanzimat dönemine kadar eskisi gibi İstanbul’dan gönderilen mütesellimlerce yürütülmeye devam etmiştir. Ancak eyalet sancaklarında bulunan Redif alaylarının yönetimi

¹⁰ *Tarih-i Lütîfî*, V, s. 96.

¹¹ II. Mahmut bu isteğini, Bursa müteselliminin azline dair sadrazamın sunduğu tahrir üzerine sudur eden hatt-ı hümayununda belirtmişti. Burada Padişah, “...*ma’lûm-ı ‘âlileri buyrulduğu üzere Hüdavendigar ve Kocaeli sancaklarının hâvî olduğu kazaların iltizâmâtı mukaddemâ Mansure Hazinesi tarafından ihâle ve rü’yet olunur iken mu’ahharan devletlû Kaptan Paşa senâverleri ‘uhdesine ihâle olunmuş ise de bu sûret hazinece ve fukarâca eyü bir şey olmadığından bu husûs Mansure Defterdârı devletlû Efendi ihlâs-kârlarıyla müzâkare buyrularak kazâhâ-yı mezkûrenin yine Hazine-i mezkûre tarafından ihâle ve idâresi ve asâkir-i redife mesâlihinin Anadolu ser-‘askeri devletlû Sa’id Paşa senâverleri tarafından rü’yet buyurulması...*” ifâdeleriyle durumu sadrazama bildirmişti. Bkz. BOA, HH, nr. 25.910; Gerçekten de bir süre sonra Hacı Mustafa Ağa’nın Bursa’ya mütesellim tayinini bildirmek için 27 Ocak–05 Şubat 1838 (Evâ’il-i Zâ 1253) tarihiyle Bursa’ya gönderilmiş emr-i âli bu durumu şöyle tasdik etmektedir: “...*Hüdavendigar Eyaleti müşirliği dâhilinde olan elviye-i hamse kazâlarının umûr-ı ‘askerîyyesi kemâ-kân Anadolu ser-‘askeri vezirim Sa’id Paşa edâm allâhû iclâlehû tarafından ve işbu 1253 senesi Martından itibaren umûr-ı mâlîyesi Mansûre hazine-i celîlemden rü’yet olunmak üzere bu def’a müte’allık olan irâde-i seniye-i şâhânem mûcebince voyvodalıklarıyla merbûtânı olan iltizâmâtı bi’t-tefrîk iktizâlâları icrâ kılındığı misûllü...*”. Bkz: BŞS B347/s. 6.

Kaptan-ı derya Firarî Ahmet Fevzi Paşa ve sonrasında Ser-asker Damat Mehmet Sait Paşa kontrolünde olmak üzere askerî komutanlara bırakılmış; bu sırada ise eyalet içindeki Bursa, Kocaeli ve Bolu sancakları Redif alaylarının komutanlığına Bolu mütesellimliği üzerinde kalmak üzere Mirliya Mazhar Paşa getirilmişti¹².

I.2. Sancağın İdarî Bölünmesi ve Coğrafi Sınırları

Hüdavendigâr Sancağı coğrafi alan olarak Güney Marmara, Orta Sakarya havzası, Kuzey Ege ile İç Anadolu'nun Kuzeybatı bölümlerinde bulunan ve aralarında bölgesel bir bütünlük göstermeyen birçok kazayı kapsamaktaydı. Kendi içlerinde adlî-ıdarî nitelikteki küçük yönetim bölgeleri olarak birer kadılık bölgesi teşkil eden bu kazalar, merkezî yönetim açısından Bursa şehrine bağlanarak bir üst idarî birim olan sancağı teşkil etmekteydiler. Dönem içinde sancak dâhilindeki kazalara yapılan çeşitli vergi dağıtımları Bursa mahkemesinde yapıldığından bunların birçoğuna sicillerde rastlamak mümkündür. Böylece bu kayıtlardan o sırada Hüdavendigâr Sancağına bağlı sayılan kazalar tespit edilebilir. Mesela 14 Ağustos 1836 (Gurre-i Câ 1252) tarihli, iane-i cihadiye vergisinin kazalara paylaştırılmasını gösteren bir tevzi defterinde¹³, Bursa ile beraber 34 adet kaza Hüdavendigâr Sancağına dâhil olarak gösterilmiştir. Güney Marmara'nın Ege Denizi kıyılarına kadar uzanan Batı kısmından Orta Sakarya havzasına; hatta İç Anadolu'nun Kuzeybatı kısımlarına kadar uzanan çok geniş bir alana dağılmış hâlde bulunan bu kazalar, coğrafi yakınlıklarına göre Batı–Doğu istikametinde sırasıyla şunlardır:

¹² *Tarih-i Lütfî*, V, s. 109–110.

¹³ BŞS C26/s. 81.

“Kızılca Tuzla (Ayvacık), Bayramıç, Bergama, Bergama Nevâhisi¹⁴, Bergama İlçası¹⁵, Kozak¹⁶, Soma ile Kırkağaç, Kepsut, Gönen, Aydıncık (Edincik), Kirmastı (Mustafakemalpaşa), Mihaliç (Karacabey), Kite¹⁷, Mudanya, Gemlik, Atranos (Orhaneli), Gökçedağ, Harmancık, Domaniç, Pazarcık (Pazaryeri), İnegöl, Yenişehir, Yarhisar¹⁸, Söğüt, Lefke (Osmaneli), Gölpazarı, Taraklı, Torbalı (Göynük), Mihaliççık, Günyüzü, Sivrihisar, Karahisar-ı Nallu (Nallıhan), Beypazarı”

İlk bakışta hemen göze çarpabilecek ayrıntı, sancağın Bergama, Soma-Kırkağaç, Kepsut, Bayramıç, Ayvacık, Sivrihisar, Nallıhan, Beypazarı gibi Bursa’ya oldukça uzak mesafede bulunan ve coğrafi bir bütünsellik içermeyen kazaları barındırmasıdır. Osmanlı hükümrânlığı boyunca önemli bir ticaret ve üretim merkezi olan Bursa şehrinin, barındırdığı nüfusun iâşesi konusunda kendi hinterlandından doğabilecek olası yetersizlikleri gidermek amacıyla yaratıldığı en mantıklı açıklama olarak görülebilecek bu durum¹⁹, Tanzimat döneminin ilk yıllarına kadar devam etmiştir.

Bu geniş sınırlara sahip sancağın o sıradaki yönetim merkezi konumunda bulunan Bursa şehri ise, güneydoğu-kuzeybatı istikametinde uzanan Uludağ’ın

¹⁴ Günümüzde İzmir’e bağlı Kınık ilçesi. Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2003, s. 124.

¹⁵ Günümüzde Bergama ilçesine bağlı Turanlı beldesi: *A.g.e.*, s. 77.

¹⁶ Bazı kayıtlarda “*Kozak ma’a Fesleke*” olarak da geçmektedir. Günümüzde aynı isimle Bergama ilçesine bağlı bir beldedir: *A.g.e.*, s. 103.

¹⁷ Günümüzde Bursa Merkez Nilüfer ilçesine bağlı Ürünü Mahallesi. Önceki adıyla Kiteköy veya Ürünü köyü: *A.g.e.*, s. 101.

¹⁸ Bilecik merkeze bağlı İlyasbey beldesi: *A.g.e.*, s. 169.

¹⁹ Ergenç, *a.g.e.*, s. 122–123.

kuzeybatı eteğinde, kendi adını taşıyan ovanın güney kıyısında bulunmaktadır. Günümüzde büyük ölçüde iskân edilmiş olan Bursa ovası doğu-batı istikametinde yaklaşık 30 km. boyunca uzanır. Güney sınırlarını Uludağ'ın Kuzey eteklerinin oluşturduğu ova, Kuzeyde ise Mudanya dağları ile Gemlik körfezi ve İznik gölü havzasından ayrılmış durumdadır ve bu kuzey-güney istikametindeki genişliği 10–12 km. arasında değişir. Ova, bu istikamet doğrultusunda az bir eğimle alçalır ve Uludağ eteklerindeki yerleşim sınırlarında 300 metreye kadar ulaşan rakım, Kuzeyde Mudanya dağları sınırında 90 metrenin altına iner. Bursa Ovası'nı kuzeyden sınırlayan Mudanya dağları ise doğu-batı istikametinde uzanır ve ovanın doğu ucunda yer yer 1000 metre yüksekliğe yaklaşmasına rağmen Gemlik Körfezi paralelinde uzanan batı kısımları 200–600 metre arasında seyrederek. Bu yüzden Bursa'nın denizle bağlantısına önemli bir engel teşkil etmezler ve Bursa şehri otuzar kilometrelik iki ayrı şose yol ile kuzeyde Mudanya ve Gemlik limanlarıyla yoğun bağlantı hâlinindedir. Ovanın doğu ucu yaklaşık 300 metrelik bir yükselti farkı ile Yenişehir ovasından ayrılır. Batı ucu ise Karacabey ovası ve Uluabat gölü havzası ile birleşir. Buradan daha batıya doğru, Güney Marmara kıyılarına paralel bir şekilde sırasıyla Karacabey, Manyas ve Gönen ovaları bulunur ve bu verimli düzlük kesim en batıda Biga dağları ile son bulur. Bu ovaların rakımları çok düşüktür ve kuzeyden sırasıyla Mudanya dağları, Karadağ ve Kapıdağı yükseltileriyle denizden ayrılmışlardır. Ancak bu yükseltiler ovalardan denize ulaşımında önemli bir engel teşkil etmezler. Batıdaki Gönen ve Manyas ovalarından Bandırma limanına irtibat çok kolaydır. Aynı şekilde Karacabey ovasından da, kuzeye doğru Marmara'ya dökülen Susurluk nehri vadisi boyunca denize çok rahat ulaşılır. İşte Bursa şehri ve ovası, doğudaki Sakarya havzasıyla batıdaki Biga yarımadasına kadar uzanan bu

ovalar grubunun tam ortasında merkezî bir konumda bulunur. Bursa'dan batıya, Çanakkale Boğazı'na kadar hiçbir önemli yükseltiyle karşılaşmadan çok rahat ulaşım sağlanır. Doğuya doğru ise, Yenişehir-İnegöl ovaları ve bazı vadiler vasıtasıyla Sakarya havzası ve İç Anadolu düzlüklerine bağlanılır. Ancak aynı durum güney istikameti için geçerli değildir. Burada ovanın güney sınırlarını oluşturan Uludağ kütlesi büyük engel teşkil eder ve bölgenin güneyindeki Kütahya düzlükleri ile doğrudan bir bağlantıyı olanaksız kılar. Bu yüzden Bursa'dan Kütahya yönüne doğru görece zahmetsiz bir seyahat için doğudan, İnegöl Ovası üzerinden Uludağ çevresinin dolaşılması gerekmektedir.

Ayrıca Bursa şehri ve ovası açıkladığımız bu coğrafi konumu dolayısıyla bol su kaynaklarına da sahiptir. Uludağ'dan inen birçok küçük çay ovaya yayılır ve bunlar daha batıdaki Nilüfer çayını beslerler. Nilüfer ise Uludağ'ın en batı ucundan inerek ova içinde bir müddet kuzeye doğru ilerler, burada batıya doğru bir kavis yaparak Marmara kıyıları ile paralel bir şekilde akar ve nihayetinde Susurluk nehrine dökülür.

Tarihî çekirdek Bursa şehri, coğrafi konumunu ve ulaşım olanaklarını açıklamaya çalıştığımız Bursa ovasının Uludağ'ın eteklerine doğru yükseldiği güneybatı ucunda, dağdan inen Gökdere ve Cilimboz derelerinin yığıldığı alüvyonla oluşan uygun bir eğim üzerinde kurulmuştur. Bahar aylarında Uludağ'ın zirvelerinde eriyen kar sularını ovaya taşıyan Gökdere ve Cilimboz dereleri, şehri üç kısma ayırmaktadır. Bunlar, Gökdere'nin doğusunda Yıldırım'a kadar uzanan doğu kesimi; Gökdere ile Cilimboz arasında kalan ve Hisar ile hanlar ve ticaret kesimin bulunduğu orta kesim ve son olarak da Cilimboz'un batısında Muradiye'nin bulunduğu batı kesimidir. Muradiye'den daha batıda ise günümüzde artık asıl şehirle birleşmiş olan,

Osmanlı dönemlerinde ise şehrin banliyösü konumunda bulunan Çekirge semti bulunmaktadır. Bursa şehrinin kökeni antik dönemlere uzanan en eski kısmı, traverten ve kalker tüflerinden oluşmuş yüksek bir teras üzerinde kurulan Hisar sentidir. Bu teras batı ve güneybatı tarafında Cilimboz vadisi tarafından bölünmüştür ve vadinin doğusunda yaklaşık 250 metre yüksekliğindedir. Buradan kuzeye doğru az eğimle seyrederek ve şimdiki Altıparmak Caddesi'nin güneyi boyunca birden dikleşerek 40 metrelik bir yükselti oluşturur. Aynı dik yükseltiyle doğuya doğru uzanır ve güneydoğuya doğru yükseklik farkını kaybederek Gökdere'nin az eğimli alüvyon alanıyla birleşir. Buradan güney tarafında, Uludağ'a doğru eğim birden 300 metreye çıkar ve şehrin önemli su kaynaklarına sahip Pınarbaşı semti bu bölümdedir. Bu açıklamaya çalıştığımız bölüm, meşhur Bursa Hisarı'dır. Doğal bir engel teşkil eden kuzeydeki sarp dikliği dışında hisar duvarları bu terası üç yandan çevreler. Hisarın doğusundaki aşağı kesimden itibaren, Gökdere vadisine kadar hanlar ve çarşıları kapsayan ticaret kesimi uzanır. İşte Bursa şehri, Osmanlı tarihinin klasik döneminden son yıllarına kadar Uludağ'ın eteklerinden ovaya doğru en çok bir kilometre uzanan ve doğu-batı istikametindeki uzunluğu da dört kilometreyi ancak bulan bu üç parça üzerinde yayılmıştır²⁰.

I.3. Merkezî Yönetim Memuriyetleri

Burada merkezî yönetim memuriyetleri terimiyle kastedilenler taşrada Sultan'ın yürütme gücünün temsilcisi olan ve doğrudan onun tarafından atanan yüksek “*ehl-i örf*” mensuplarıdır. Bu grubun içinde eyalet veya sancakların

²⁰ Besim Darkot, “Bursa”, *İA*, II, s. 806–808; Ergenç, *a.g.e.*, s. 12–16; Ayrıca bkz. Ekler, Harita: III.

yönetiminden sorumlu vali ve mutasarrıfları, onların vekili konumundaki sancak mütesellimlerini ve en son olarak da, sınırları sancaktan küçük bölgelerde malî ve zabtî yönetim yetkilerini temsil eden voyvodaları sayabiliriz.

I.3.1. Sancak Mutasarrıfları

Osmanlı taşra yönetimi içinde, özellikle sancaklarda “mutasarrıf” olarak tanımlanan yönetici paşaların nasıl ortaya çıktığına değinmiştik. Bir bakıma bulundukları sancakta eyalet valisinin yetkilerine sahip olan mutasarrıfların atanma işlemlerinde de farklılık yoktu. Bu dönemde bütün vali ve mutasarrıflar sadrazamın arzı ve Padişah’ın onayı ile resmî olarak bir seneliğine görevlendirilirdi. Hicrî takvime göre her sene Şevval ayında yapılan genel atama–azil dönemlerinde bunların bazıları görevlerinde bırakılırlarken bazılarının ise yerleri değiştirilebilirdi²¹. Vali veya mutasarrıflar ilke olarak görevli bulundukları sancaklarda Padişah’ın yürütme gücünü temsil etmekte ve bundan dolayı yönetimlerindeki bölgelerin güvenliğinden, düzeninden ve devlet işlerinin aksamadan yürütülmesinden birinci derecede sorumlu bulunmaktaydılar. Özellikle eyaletleri içinde türeyen eşkıyanın takibatını yapmak, bunların yakalanmasını sağladıktan sonra kadının haklarında verdiği hükmü infaz etmek gibi iç güvenlik konuları birinci vazifeleri arasında bulunmaktaydı. Ondan sonra devletin talep ettiği vergi, asker vb. şeylerin aksatılmadan yerine getirilmesini ve bazı hususlarda çıkarılan Padişah fermanlarının icrasını sağlamak diğer temel görevleri idi²².

²¹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 15, 17.

²² Tayinlerini ilan eden tevcih fermanlarda bu hususlar, “...zapt ü rabt-ı memleket ve def ‘ ü ref‘-i erbâb-ı şürûr ve mefsedet ile himâyât-ı fukara ve siyânet-i ahâlî ve re‘âya husûslarına dikkat ve

1812–1829 arasındaki süreçte Hüdavendigâr, Eskişehir, Karesi ve Kocaeli sancakları on bir vezir rütbeli paşaya mutasarrıflık kaydıyla verilmiş ve bunların dokuzu Bursa’da ikametle görev yapmışlardır. Söz konusu sancaklar 1821’den itibaren “*İstanbul Boğazı Muhafızlığı*” memuriyetiyle bazı vezirlere yine “Mutasarrıflık” kaydıyla verilmeye başlayınca, sırasıyla İbrahim Paşa, Galip Paşa ve Ağa Hüseyin Paşa mutasarrıflıkta bulunmuşlar, kendileri Boğaziçi’nde ikamet etmek zorunda olduklarından Hüdavendigâr Sancağını mütesellimleri vasıtasıyla yönetmişlerdir.

Hepsi vezir rütbesi taşıyan mutasarrıflar bir vezirde olması gereken oldukça kalabalık maiyete sahiptiler. İstanbul’daki sadrazam da dâhil olmak üzere taşrada valilik görevinde bulunan bütün Osmanlı vezirlerinin şahıslarına bağlı kalabalık bir görevliler grubu ile kendilerinin besledikleri askerleri bulunurdu ve bunların hepsine “*kapu halkı*” denilirdi. Vezirin kendisine bağlı esas maiyeti, “*Enderun Ağaları*” ve “*Bîrun Ağaları*” olarak iki sınıfa ayrılmıştı. Bu kadronun toplamı her biri ayrı görevlere sahip 35–40 kişiden oluşabilirdi. Bunların yanında vekilharç, aşçı, devecibaşı, tuğcu, sancaktar gibi diğer bazı görevliler daha bulunurdu²³. Bunlara hanımlardan, cariyelerden ve kölelerden oluşan haremi de katınca bir vezirin sadece şahsî maiyetinin bile oldukça kalabalık olduğu anlaşılabilir.

evâmir-i ‘aliyemle muhavvel uhde-i liyâkatın kılınan mevâddın tavr-ı mergûb ve müstahsen üzere rü’yet ve tesvîyesiyle her hâlde şer‘îât-ı mazharaya temessük ve tevessül birle evâmir-i celîlemin infâz ve icrâsına...” şeklindeki ifadelerle dile getirilirdi. Bkz. Evâ‘il-i L 1232 (14–24.08.1817) tarihli Derviş Mehmet Paşa’nın mutasarrıflık emr-i âlisi: BŞS. B334/s. 83

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Ankara 1988, s. 171.

Bütün bu maiyet memurlarının yanında, valilik veya mutasarrıflık göreviyle taşrada bulunan vezirlerin İstanbul’da “*kapı kethüdası*” tabir edilen adamları bulunmaktaydı. Kapı kethüdaları, bağlı oldukları valilerin başkentteki vekili konumunda bulunurlar ve onlar adına merkezî hükümet daireleriyle olan her türlü resmî işleri takip ederlerdi²⁴.

Vali veya mutasarrıfların, şahsî hizmetlileri dışında bütün masraflarını kendilerinin karşıladığı “*Delil*” ve “*Tüfekçi*” adı verilen, süvari ve piyade olarak iki sınıfa ayrılmış askerleri mevcut idi. Atlı sınıftan olan deliller, “*Delilbaşı*” denilen komutanlarının idaresinde vezire hizmet etmekteydiler. Aynı şekilde piyade sınıfını oluşturan tüfekçilerin başında ise “*Tüfekçibaşı*” bulunurdu. Yukarıda gösterildiği gibi delilbaşı ve tüfekçibaşılar vezirlerin dış ağalarından sayılmaktaydılar. Bu iki subayın her birinin nezareti altında 150’den fazla asker bulunurdu. Delilbaşı ve tüfekçibaşılardan daha altlarında ise “*Gönüllü ağası*”, “*Bölükbaşı*” gibi daha küçük rütbeli adamlar vardı. Vezir dairelerindeki bu askerî teşkilat 1689 (1100) tarihinden sonra yapıp nizam altına alınmıştı²⁵. Buna göre orta hâlli bir vezirin kapısında en

²⁴ A.g.e., s. 209.

²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1993, s. 422; Delilleri bir bakıma dönemin gezici paralı askerleri olarak nitelenmek yanlış olmayacaktır. Bunlar, bir valinin maiyetinde maaş karşılığı hizmette bulunduklarında “kapulu” diye nitelenirler ve o valinin resmî kolluk gücünü teşkil ederlerdi. Ancak kapısında bulundukları vali gözden düşer veya bir müddet boşta kalırsa bunları hizmetinden çıkarmak zorunda kalırdı. İşte o zaman deliller resmî kolluk gücünden bir anda işsiz güçsüz eşkıya kitlesi hâline kolayca dönüşürlerdi ki, bunlara da “kapusuz delil” denilirdi. Özellikle II. Mahmut’un saltanatının ilk dönemlerinde Anadolu toprakları kapusuz delilerin neden olduğu birçok eşkıyalık hadisesine sahne olmuştu. En sonunda Yeniçeriliğin kaldırılarak yeni Mansure Ordusu’nun kurulması sonucunda devletin bunlara askerî bakımdan olan ihtiyacı ortadan kalkmış ve 1829’da tamamen ortadan kaldırılmışlardı. Bu tarihten sonra vali ve mütesellimler sancaklarının iç güvenliğini “*kavas, hademe, tüfekçi*” gibi adlar ile bölgelerinden

azından 200–300 nefer arasında askeri bulunmaktaydı. Görev yaptığı eyaletin ihtiyacına ve vezirin şahsî kudretine göre bu sayı artabilirdi. Valilik görevinde bulunan vezirler kapılarında besledikleri bu askerleriyle eyaletlerinin iç güvenliğini sağlardı. Sonuç olarak taşrada valilik yapan bütün vezirlerin hizmetinde sayıları beş yüze yaklaşan –hatta bazı kudretli vezirlerinki bu sayıyı katbekat aşabilirdi– adamları bulunurdu ve kendilerinin görev yeri değiştiğinde bunlar da beraberlerinde hareket ederlerdi.

Vezirlik rütbesine sahip olan bir vali veya mutasarrıfın maiyetinde bulunabilecek adamlarının azamî nitelik ve sayılarını gördükten sonra bunların ikamet ettikleri yönetim merkezi bir şehirde, özellikle vergi yükümlüsü halkın üzerindeki malî etkileri daha anlaşılır olmaktadır. Aşağıda, Bursa’daki durumu örneklerle açıklarken göreceğimiz üzere valilerin maiyetindeki adamlarının olabilecek barınma, iâşe gibi birçok giderleri şehir halkınca karşılanmaktadır.

Bursa’da ikamet etmek üzere sancak mutasarrıflığına tayin edilen bir paşa, hareketinden evvel tevcih fermanının imzalı suretiyle beraber bir buyrultusunu Bursa’ya gönderirdi. Burada, mutasarrıflık görevini ilan etmek dışında tevcih fermanın şehir mahkemesinde okunarak ilgililere duyurulmasını ve daha sonra bunun sancak dâhilindeki bütün kazalara ulaştırılmasını isterdi. Aynı şekilde muhafızlık görevi ile İstanbul Boğazı’nda bulunan sancak mutasarrıfları da ilk atanma veya görevde ipka fermanlarının birer suretlerini yazdıkları buyrultularıyla sancaklarına gönderirlerdi²⁶.

yazdıkları ve maaşlarını kendi gelirlerinden verdikleri güçlerle korumaya başlamışlardı: Çadırcı, *a.g.e.*, s. 64–67.

²⁶ Kronolojik sırayla bazı örnekler için, bkz. Hasan Paşa’nın mutasarrıflığını ilan için İstanbul’dan Bursa’ya gönderdiği 21 C 1233 (28.04.1818) tarihli buyrultusu: *BŞS B334/s. 64*; İbrahim Paşa’nın 04

Bazen yeni görevine uzak bir eyaletten gelecek bir paşanın, Bursa'ya ulaşmasına kadar sancağın idaresini vekâleten üstlenmesi için mütesellim gönderildiği olmaktaydı. Mesela Ahmet Paşa Rakka Eyaleti valisi bulunduğu sırada Hüdavendigar, Kocaeli ve Eskişehir sancakları mutasarrıflığına tayin edilmişti. Kendisinin maiyetiyle beraber Rakka'dan Bursa'ya ulaşmasının uzun zaman alacağı göz önüne alınarak, gelene kadar yerine sancağı yönetmesi için İstanbul'dan “*kapıcıbaşı*” rütbeli Kavanoz-zade Mir Hüseyin mütesellim olarak gönderilmişti²⁷.

Mutasarrıf olarak Bursa'ya tayin emrini alan bir paşa, o sırada bulunduğu yerden kapı halkıyla hareket ederdi.. Bu arada her yeni paşayı ileri gelenlerin şehre yakın bir bölgede merasimle karşılaması gelenektir. Daha sonra mutasarrıf bütün maiyetiyle birlikte top atışları eşliğinde adeta resmigeçit yapar gibi şehre girer ve bu törenin akabinde önceden hazırlanan konağına yerleşirdi. Bu sırada kendisine “*üç günlük ta'yînât bedeli*”, “*kudûmîyye*” gibi adlar altında bir takım ödemeler de yapılırdı. Özellikle yeni gelen mutasarrıf için bir tür ayakbastı hediyesi olan kudumiye, bütün mutasarrıflık sancaklarından toplanan oldukça yüksek tutarlı bir vergi idi. Maiyetinde bulunan adamlarına “*avâ'id*”, “*harçlık*” gibi adlarla diğer

S 1236 (11.11.1820) tarihli mutasarrıflık tevcih emr-i âlisi ve kendisinin Bursa'ya hareketi esnasında yolu üzerindeki Mihaliç kasabasından Bursa'ya gönderdiği Selh-i S 1236 (06.12.1820) tarihli ilan buyrultusu: BŞS C34/s. 34–35; Ağa Hüseyin Paşa'ya, Boğaz Muhafızlığı ile Büyükdere'de ikamet etmek ve sancaklarını tayin edeceği mütesellimlerle idare etmek şartlarıyla Hüdavendigar ve Kocaeli sancakları mutasarrıflığının 17 R 1239 (21.12.1823) tarihli tevcih emr-i âlisi ve Paşa'nın aynı tarihle Bursa'ya gönderdiği ilan buyrultusu: BŞS B327/s. 93; Hüseyin Paşa'nın, Hüdavendigar, Kocaeli ve Karesi sancakları mutasarrıflığının üzerinde ipka edildiğini bildiren 15 L 1239 (13.06.1824) tarihiyle Büyükdere'den Bursa'ya gönderdiği buyrultusu: BŞS B316/s. 131.

²⁷ Evâ'il-i Râ 1233 (09–18.01.1818) tarihli emr-i âli: BŞS B334/s. 74.

bazı ödemeler daha yapılır ve bu saydıklarımızın hepsi daha sonra salyane defterlerine konularak şehir ve köyler halkından tahsil edilirdi. Bunların yanında mutasarrıfların görevlerinden azli bile bu tür harcamalara yol açardı. Sonuç olarak bütün bu ödemelerden dolayı çok kısa aralıklarla yapılan azil ve tayinler halkın vergi yükünün fazlasıyla artmasına neden olurdu²⁸.

Bursa şehrine gelerek yerleşme işlerini tamamlayan bir mutasarrıfın Hüdavendigâr Sancağı dışındaki diğer sancaklarına güvendiği adamlarından mütesellimler belirlemesi gerekirdi. Daha sonra bu kişilerin isimleri tasdik için merkezî hükümete arz edilir; Padişah tarafından tasdik edilirse yazılan buyrultularla sancaklara gönderilirdi²⁹.

Mutasarrıfların maiyetlerinin günlük iâşe masraflarının bir kısmı Bursa kazası halkı tarafından karşılanmaktaydı. Mesela bahar ayı girdiğinde vali konağı mutfağına 100 koyun teslim edilirdi. Ayrıca yine vali ahırını için Bursa köylerinin belirli miktar

²⁸ Mesela 03 Nisan 1821 (Selh-i C 1236) tarihli Bursa kazası salyane defterinde, söz konusu süre zarfında görevde bulunan üç değişik mutasarrıfa yapılmış bu gibi masraflar kaydedilmiştir. Bu süre içinde Nurullah Paşa'nın infisali vuku bulmuş, yerine Darendeli Hasan Paşa mutasarrıf olmuş ve onun da kısa zamanda azli icap ettiğinden en sonunda İbrahim Paşa yeni mutasarrıf olarak Bursa'ya gelmişti. Bu defter ise o sırada bunlara yapılan mükerrer masrafları açıklıkla göstermektedir. Bunlara yakından bakınca her gelen paşaya ayrı ayrı “*tayinat bedeli*”, “*kudumiye*”, “*deve bedeli*” “*piş-keş baha*” “*adamlarına harçlık*” gibi adlar altında yüklü ödemeler yapıldığı görülebilmektedir. Bütün bu harcamalar 60 bin kuruşa yaklaşmış ve hepsi Bursa kazası halkından tahsil edilmişti: BŞS B306/s. 8–11.

²⁹ Hüdavendigâr, Kocaeli ve Eskişehir sancakları mutasarrıfı bulunan Nurullah Paşa İstanbul'daki kapı kethüdasına gönderdiği 14 Eylül 1815 (09 L 1230) tarihli tahriratında hazinedarı Ethem Ağa'nın “*Silahşorân-ı hassa*” rütbesiyle Kocaeli sancağı mütesellimliğine tayinini rica etmekteydi: BOA, HH, nr. 35.127; Derviş Mehmet Paşa ise uhdesindeki Eskişehir ve Kocaeli sancaklarına ikisi de “*kapıcıbaşı*” rütbesine sahip dairesi mensuplarından Ahmet ve Esat Ağaları mütesellim tayin etmiş ve sadarete gönderdiği 18 Nisan 1817 (01 C 1232) tarihli tahriratında bunların tasdikini rica etmişti: BOA, HH, nr. 24.351.

saman vermesi, paşa konağının ısınma ihtiyacı için İnegöl taraflarından şehre odun naklettirilmesi gibi şeyler Bursa’da adet hâline girmiş yükümlülüklerdi. Bunun dışında konağa yapılan tamirat, tefrişat masrafları; kapı halklarından olan dış ağalar ile delil, mehteran, sekban gibi askerî birliklerin Bursa’da hanlarda ve hanelerde ikametleri sırasında meydana gelen kira bedelleri, mutasarrıflık dâhilinde bulunan bütün sancaklar halkına yüklenirdi. Buna göre söz konusu iaşe masrafları Bursa kazası halkı için hazırlanan salyane defterlerine, diğerleri ise mutasarrıflık sancakları için hazırlanan salyane defterlerine eklenerek halktan tahsil edilirdi³⁰.

Bu dönemde tüm İmparatorlukta geçerli olduğu gibi mutasarrıflıkta bulunan paşalara Hüdavendigâr Sancağı ve yönetimlerindeki diğer sancaklardan hâsıl olan bazı gelirler tahsis edilmekteydi. Mutasarrıfların kendilerine bırakılan gelirleri yasal sınırları içinde tahsil etmeleri ve tüm maiyetlerini bunların hâsılatıyla geçindirmeleri gerekirdi. Kısaca dönem içinde vali veya mutasarrıflar sancaklarından kendilerine bırakılan gelirler karşılığında kapılarındaki askerî birliklerini beslemek, bu birliklerle iyi bir şekilde sancaklarının güvenliğini sağlamak ve özellikle Padişah’ın her emrinde, mükemmel donanımlı asker tertip ederek savaflara iştirak etmek ile mükellef bulunmaktaydılar. Bu gelirlerin yasal statüde bulunanları, kendilerine iltizam edilen mukataa kârları, imdat-ı hazariye ve seferîye vergileri idi. Bunun

³⁰ 1800–1839 arasını kapsayan Bursa sicillerinde yaptığımız araştırmada, bizim rastlayabildiğimiz bütün salyane defterleri suretlerinde aynı usulün takip edildiğini müşahade etmemiz; bunun genel bir uygulama olduğunu göstermektedir. Böyle olmakla birlikte özellikle tamirat, tefrişat gibi zuhurat türünden olan bazı masrafların her sene mukarrer bir gider kalemi şeklinde defterlere sokuşturularak halka yüklendiği de gözden kaçmamaktadır. Buraya kadar bazı yerlerde yararlandığımız ve kimine atf da yaptığımız bu defter suretlerinin bulundukları yerler şunlardır: *BŞS B334/s. 60–63; B306/s. 8–12; B312/s. 50–54; C25/s. 134–138; C224/s. 23–26; C26/s. 33–38.*

dışında mutasarrıflar, devletin pek rızası olmasa da yerleşmiş bir uygulama olarak “tekâlif-i şakka” adı verilen bazı salmaları yönetimleri altındaki halktan toplamaktaydılar. Şimdi bu gelirlerin türlerini ve miktarlarını ve Hüdavendigâr Sancağı özelindeki uygulamalarını göstermeye çalışacağız.

I.3.1.1. Mutasarrıflara Ait Sancak Gelirleri

İltizam ve Mukataa Gelirleri: İmparatorlukta valilerin eski gelir kaynaklarından olan hasları 18. yüzyıldan itibaren önemini yitirmiş, birçoğu mukataa hâline getirilerek merkez hazinelerine devredilmiş ve özellikle III. Selim döneminden itibaren kısmen nakit maaş sistemine geçilmeye başlanmıştı³¹. Fakat bu nakit maaş sistemi çok yaygınlaştırılamamış ve II. Mahmut’un saltanatının ilk yıllarında, valileri eski güçlerine kavuşturarak taşra âyan ve eşrafının etkinliğini kırmak amacıyla bazı arayışlara girilmişti. Bunun sonucunda 1813 yılında alınan bir kararla eyalet ve sancaklarda bulunan bütün mirî malikâne mukataalar vali ve mutasarrıflara ihale edilmeye başlanmıştı. Zaten bunlar bir şekilde mirî mukataa şekline çevrilerek kaydıhayat şartıyla malikâne olarak satılmış eskinin has ve tımarlarıydılar. Böylece eskiden malikâne sahiplerinin genellikle yerel mültezim ve âyana iltizama vererek onlara bırakmak zorunda oldukları mukataa kârlarının valilere kalacağı düşünülmüştü. Bu şekilde malî gelirleri artacak valiler maiyetlerinde çok sayıda ve iyi donanımlı asker besleyebileceklerinden; bir yandan yerel âyan karşısında güçlenecekler, diğer yandan memleket güvenliğini daha iyi sağlayabileceklerdi. Uygulama ile valilerin önceden belirlenmiş mukataa mallarını ve

³¹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 66–71.

iltizam bedellerini hazineye veya malikâne sahiplerine zamanında teslim etmeleri için İstanbul'da muteber bir sarrafı kefil olarak göstermeleri gerekiyordu. Bunun dışında mukataalarla ilgili bütün işlemler İstanbul'da bulunan kapı kethüdaları taraflarından yürütülecekti. Yani artık taşrada vali veya mutasarrıflık görevinde bulunacak bütün paşaların İstanbul'da kapı kethüdaları yanında bir tane de sarraflarının bulunması gerekiyordu. Ancak taşradaki mukataaların bazılarının valilere ihalesi mümkün olamamıştır. Bu gibi ihale olunamamış mukataalara “*defter dışı mukataa*” veya “*perakende iltizâmât*” denilmekteydi. Bunların düzenleme dışında kalmasındaki en önemli etken gerçek hâsılatlarının belirlenmesindeki zorluklar yüzünden özellikle malikâne sahipleri ile ortaya çıkan anlaşmazlıklardı³².

Açıkladığımız bu düzenlemeler paralelinde dönemimiz içinde mutasarrıflık makamında bulunan vezirlere çeşitli mukataa gelirlerinin ihale edildiği görülmektedir. Mesela mutasarrıflık sancakları dâhilinde olarak Darphane Hazinesi'ne bağlı olan Bergama kazası mukataası³³ ile İnönü ve Sultan-önü hassı mukataası³⁴, Ağustos 1815–Şubat 1817 arasında Bursa'da mutasarrıf olan Nurullah Paşa'nın iltizamında bulunmaktaydı. Selefî Mehmet Derviş Paşa'ya ise yine Darphane Hazinesi'ne bağlı olarak mutasarrıflık sancaklarında bulunan on dört parça mukataa ihale edilmişti³⁵. Uzun bir süre mutasarrıflık olarak Hüdavendigâr, Kocaeli ve Karesi sancakları yönetiminde bulunan meşhur Ağa Hüseyin Paşa ise 1828 Yazında başlayan Osmanlı–Rus harbi başlangıcında ordu ser–askerliği ile Rumeli cephesine harekete memur edilmişti. Bu yüzden kendisinin masraflarının artacağı

³² A.g.e., s. 242–243.

³³ BOA, Cevdet Darphane, nr. 2855.

³⁴ BOA, Cevdet Maliye, nr. 11.765.

³⁵ 08 C 1232 (25.04.1817) tarihli hüküm: BOA, Cevdet Darphane, nr. 2080.

göz önüne alınarak Bursa ihtisap mukataasına bağlı olan Bursa şehri “*Cizye–i Gebrân*”³⁶ hâsılatı, 436 bin kuruş iltizam bedeli ve sarrafı taahhüdüyle Hüseyin Paşa’nın uhdesine ihale ve iltizam edilmişti³⁷.

Mutasarrıflar bu gibi mukataaların gelirlerini genelde doğrudan mütesellimlerine ihale ederek toplamaktaydılar. Fakat bazı durumlarda taahhüt ettikleri bedelleri karşılayarak kendilerine de kâr getirecek bir tutar karşılığında bu mukataaları mahallinde bazı şahıslara iltizama verebilmekteydiler³⁸.

1813 düzenlemesi valilere yeni gelir kaynakları yaratarak onları maddî bakımdan güçlendirmek amacıyla yürürlüğe konulmuştu. Bu şekilde parasal imkânları artan valilerin halka kanun dışı vergiler salmadan eyaletlerinde huzur ve düzeni sağlayacakları, devlet otoritesini hâkim kılacakları umulmuştu. Fakat çok geçmeden birçok eyalet valisi ve sancak mutasarrıfının gelirlerinin azlığını bahane ederek türlü isimlerle halktan bazı şeyler toplamaya devam ettikleri görülmüştü. O

³⁶ Sadece Hristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılan bir tabirdir. Yahudilerden alınana ise “*Cizye–i Yehudân*” denilirdi. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 303.

³⁷ 24 Z 1243 (07.07.1828) tarihli emr-i âli: *BŞS C32/s. 40–41*; Ayrıca Bursa kazası ile Kocaeli sancağındaki Geyve, Akhisar, İzmit ve İzmit kazalarında hasıl olan ve pazaryerlerinde satılan pamuk ipliği ve kozalı pamuk resmi gelirleri; bununla birlikte Bursa, Kite, Mudanya, Yenişehir ve İnegöl kazaları mimarlık ve su nezareti mukataasının yarı hissesi Hüseyin Paşa’ya iltizam ve ihale edilmiş mukataalardı: BOA, Cevdet Maliye, nr. 268 ve nr. 20.845.

³⁸ Mutasarrıf İbrahim Paşa, iltizamında olarak Bursa’da bulunan Şehzade Sultan Alaeddin vakfı tevliyeti, Bölücek mukataası ve Umurbey zeametini Malî 1238 senesi Martı başından tam bir sene zapt etmesi ve iltizam bedellerini mahallerine tediye ve teslim etmesi şartıyla Mehmet Sait Bey’e iltizamen ihale etmiş, bunu bildiren Evâsıt-ı C 1238 (22 Şubat–04 Mart 1823) tarihli buyrultusunu ise Bursa’ya göndermişti. Buna göre kendisine kimse müdahale etmeyecek; buna karşılık o da mukataaların aşar, rüsumat ve mahlûlâtını olageldiği üzere tahsil edecekti: *BŞS B358/s. 74*; Daha ileri bir tarihte Mutasarrıf Hüseyin Paşa ise 03 C 1242 (02 Ocak 1827) tarihiyle Bursa’ya gönderdiği buyrultusunda uhdesine ihale edilen iltizamlardan Bursa Tahıl Mukataasını Malî 1242 senesi Martından Şubatı sonuna kadar tam bir sene süreyle Bursa’da Mehmet Emin Ağa’ya iltizama verdiğini bildiriyordu: *BŞS B312/s. 2*.

sırada valiliklerde görev değışikliğı olduğıunda, halef–selef valilerin İstanbul’da bulunan sarraflarının karşılıklı muhasebeleri Darphane Hazinesi’nde yapılırdı. Bu muhasebeler sırasında sarrafların elinde bulunan defterlerde yapılan inceleme sonucunda, valilerin Mart ayı girdiğinde “*Mardîyye*” adı altında halka yasa dışı bazı vergiler salmayı alışkanlık hâline getirdikleri anlaşılmıştı. Yapılan sorgulamalarda ise ülkedeki eyalet valileri ile sancak mutasarrıflarının birçoğı, uhdelerinde bulunan mukataa hâsılatlarının azlığından dolayı zarar ettikleri ve zararlarını kapatmak için halktan bu gibi tahsilâtlar yapmak zorunda kaldıkları yolunda cevaplar vermişlerdi. Durumdan Padişah II. Mahmut’un da haberi olmuş ve onun emriyle bu gibi kanunsuz salmaların terk edilmesi için bütün eyalet ve sancaklara 1825 Temmuz sonlarında fermanlar gönderilmişti³⁹.

İmdat-ı Hazariye ve Seferiye Vergileri: Mutasarrıfların iltizamlar dışında yönetimlerindeki sancaklardan sağladıkları diğer önemli bir gelirleri de “*imdat-ı hazariye*” ve “*imdat-ı seferiye*” vergileri idi. Bu iki vergi, taşra yöneticisi paşaların kendi giderlerini karşılayabilmeleri için konulmuştu. Tımar sisteminin etkin olduğu dönemde vali ve sancakbeylerinin temel gelirlerini, eyalet ve sancaklarından tahsis edilmiş olan haslar teşkil ederdi. Fakat tımar sisteminin çözölüşüne paralel olarak vali ve sancakbeylerinin has gelirlerinde de önemli düşmeler olmuştu. Ayrıca devlet, daha küçük çaptaki tımar ve zeametlerde yaptığı gibi, eyaletlerde bulunan vali ve sancakbeyleri haslarını da “*mirî mukataa*” hâline çevirerek bunların gelirlerini doğrudan merkezî hazinelere aktarmaya başlamıştı. Sonuçta gelirleri düşen vali ve sancakbeyleri, maiyetlerinde daha az asker beslemeye, dolayısıyla askerî sorumlulukları ile eyalet ve sancaklarının güvenliğini sağlama işini layıkıyla yerine

³⁹ BŞS C29/s. 33.

getirememeye başlamışlardı. Bütün bu olumsuzlukları önlemek amacıyla 1718 senesinden itibaren vali ve sancakbeylerinin kendi yönetim bölgelerinden imdat-ı hazariye ve imdat-ı seferîye adlarıyla belirli bir meblâğı toplamasına izin verilmiş ve böylece imdadiye vergileri resmî olarak sancaklardan tahsil edilmeye başlanmıştır. Bunlardan hazariye vergisi eyalet valileri ile sancak mutasarrıflarının düzenli bir geliriydi ve sancak halkı bunu her sene bağlı bulunduğu eyalet valisine veya sancağının mutasarrıfına birkaç taksitle teslim etmekle yükümlüydü. Eğer o eyalet valisi veya sancak yöneticisinden maiyetindeki askerleriyle sefere katılması istenirse, yönetimindeki kazalardan yine miktarı belirlenmiş seferîye vergisini toplamasına izin verilirdi. Buna göre hazariye vergisi daimî nitelikte düzenli bir vergi iken, seferîye vergisi diğerinin aksine olağanüstü nitelikte bir vergi türüydü ve sancaklardan taksitle değil genelde defaten tahsil edilirdi⁴⁰.

Hüdavendigâr Sancağının mutasarrıf tarafına ait olmak üzere senelik 7500 kuruş hazariye vergisi bulunuyordu. Bu para senede üç taksit ile sancak kazalarına paylaştırılarak tahsil edilir ve mutasarrıfa verilirdi. Tahsiline başlanması için her hicrî senenin Muharrem ayı içinde Bursa'ya fermanı gönderilir; bunun üzerine birinci taksiti olan 2500 kuruş, Bursa'da kadı, mütesellim, âyan ve sancak ileri gelenlerinden oluşan bir kurul tarafından kazalara paylaştırılırdı. Bu işlemten sonra her bir kaza hissesine isabet eden miktar halktan tahsil edilerek mutasarrıfın gönderdiği mübaşire teslim edilirdi⁴¹. Takip eden 2500 kuruşluk ikinci taksitin

⁴⁰ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 146, 147; Cezar, *a.g.e.*, s. 54-57.

⁴¹ Evâ'il-i C 1219 (07-16.09.1804) tarihli hazariye tahsili emr-i âlisi: *BŞS B85/s. 125*; Hazariye vergisinin sancak kazalarına 12 M 1230 (25.12.1814) tarihiyle tevzi defteri sureti: *BŞS B324/s. 81*; Evâ'il-i M 1241 (16-25.08.1825) tarihli hazariye tahsili emr-i âlisi: *BŞS C29/s. 34*; Ayrıca Cezar,

tahsiline Cemaziyülevvel, üçüncüsünün ise Ramazan ayı içinde başlanırdı. Bu tarihlere yakın zamanlarda sancak mutasarrıfı taksitlerin kazalardan tahsil edilerek gönderdiği mübaşirine teslim edilmesini isteyen bir buyrultusunu Bursa mahkemesine gönderirdi⁴².

Sancak mutasarrıfları yanında bazı zamanlarda Hüdavendigâr Sancağının bağlı olduğu Anadolu Eyaleti valileri için de kazalardan hazariye vergisi toplandığını görmekteyiz. Bunlar için istenen hazariye vergisinin tutarı 4271 kuruştı ve kazalardan iki taksitle toplanmaktaydı. Mesela, o sıradaki Anadolu Valisi, 16 Ağustos 1825 (Gurre-i M 1241) tarihiyle Bursa'ya gönderdiği buyrultusunda eyalette bulunan kazalardan kendisine tahsis edilen hazariye vergisinin tahsil vaktinin geldiğini ve Kütahya mahkemesinden gönderilen pusulada yazılı tutarın sancak kazalarından tahsil edilerek gönderdiği mübaşirine teslimini istemekteydi⁴³. Yine 1839 (1255) senesine mahsuben 4271 kuruşluk hazariye vergisi, Kütahya'da bulunan eyalet valisine gönderilmek üzere sancak kazalarına tevzi edilmişti⁴⁴.

Hüdavendigâr Sancağı 1829'de Mukataat Hazinesi'ne bağlandığında bile hazariye vergisinin alınmasına devam edilmişti. Yeni düzenleme sonrası, sancak mutasarrıflarına senede üç taksitle ödenen 7500 kuruş imdat-ı hazariye artık aynı şekilde Mukataat Hazinesi'ne ödenecekti⁴⁵.

Sancaktan dönem içinde talep edilen seferîye vergisine gelince, buna dair iki örnekle karşılaşmaktayız. İlk olarak 1828 yılında Ruslara karşı Rumeli tarafına

eyalet valilerine ait hazariye vergisinin iki taksitle, sancak mutasarrıflarına ait olanların ise üç taksitle tahsil edildiğini belirtmektedir: Cezar, *a.g.e.*, s. 57.

⁴² Buna dair farklı tarihlerden buyruldu örnekleri için bkz. *BŞS B327/s. 82; B316/s. 85; C29/s. 10.*

⁴³ *BŞS C29/s. 35.*

⁴⁴ *BŞS B347/s. 55.*

⁴⁵ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 147.

gönderilen orduya ser–asker tayin edilen Mutasarrıf Ağa Hüseyin Paşa için sancaktan tahsil edilen seferîye vergisini görüyoruz. 14–23 Temmuz 1828 (Evâil–i M 1244) tarihiyle Bursa’ya gönderilen bir ferman ile sancak genelinden Hüseyin Paşa’ya tahsis edilmiş bulunan 24.750 kuruş seferîye vergisinin Muharrem ayından itibaren sancak kazalarından defaten tahsil edilmesi isteniyordu. Buna göre vergi, kadı, mütesellim, âyan ve sancak ileri gelenleri taraflarından kazalar arasında paylaştırılmıştı⁴⁶. Ertesi sene ise, o sırada Asâkir–i Mansure Ser–askeri tayin edilen Anadolu Valisi Vezir Mehmet Hüsrev Paşa’ya idaresindeki Anadolu Eyaleti sancaklarından 153.000 kuruş seferîye vergisi tahsis edilmişti. Bu meblâğ eyalet merkezi Kütahya’da, mahkemede kayıtlı deftere göre eyalet sancaklarına paylaştırılmış ve Hüdavendigâr Sancağının hissesine 19.600 kuruş isabet etmişti. Bunun üzerine Vali Hüsrev Paşa bu paranın sancak kazalarından hemen tahsil edilerek kendisine gönderilmesini istemişti. Daha sonra sancağın payına düşen 19.600 kuruş, Bursa’daki sancak kurulu marifetiyle kazalara paylaştırılmıştı⁴⁷.

Görmüş olduğumuz gibi 1800–1839 tarihleri arasında imdat–ı hazariye sancak halkından düzenli bir şekilde tahsil edilmişti. Sefer gibi olağanüstü durumlarda alınan imdat–ı seferiyenin tahsiline ise bizim tespit edebildiğimiz iki durumda başvurulmuştu. Bu vergiler diğer sefer mürettebatı gibi şeylerle kıyas edildiğinde miktarları çok fazla görülmemektedir. Buna rağmen, özellikle bir sancağın defterde kayıtlı hissesinden fazla istendiğinde, tahsili için bir kazaya müteaddit mübaşirler gönderilerek halk fazla masrafa uğratıldığında ve en çok da,

⁴⁶ BŞS C32/s. 46.

⁴⁷ Evâsıt M 1245 (12–22.07.1829) tarihli emr-i âli, Hüsrev Paşa’nın tarihsiz şukkası ve 13 M 1245 (15.07.1829) tarihiyle verginin sancak kazalarına tevzi defteri suretleri: BŞS B303/s. 22 ve 23.

gönderilen mübaşirler için haddinden fazla “*hidmet-i mübaşirîyye*” adı verilen ücretler istendiğinde ahali için dayanılmaz bir hâl almaya başlıyordu. Bu yüzden merkezî hükümet, gönderdiği fermanlarda bu konulara dikkat etmeleri için sancak memurlarına uyarılarda bulunmaktan geri durmamaktaydı.

“*Tekâlif Şakka*” Türü Vergiler: Şimdiye kadar değindiğimiz bu yasal vergi ve gelirler dışında valilerin sancaklarından topladıkları ve genellikle “*tekâlif-i şakka*” tabiri ile anılan bir vergi türü daha bulunmaktaydı. Bu tabir içine çeşitli ad ve şekillerde halka salınan sayısız aynî-nakdî yükümlülük girerdi. Fakat hepsinin ortak bir özelliği bulunurdu ki, bu da, İslamî uygulamada hukukî dayanakları olmamaları; buna rağmen senelerin getirdiği yerel uygulamalar içinde adeta yasal bir şekle girmeleri idi. Dolayısıyla bu sınıf içinde bulunan vergiler bölgeden bölgeye çok çeşitli ad ve şekillerle halktan tahsil edilirdi. Merkezî hükümet ise adalet sınırlarını aşmadıkça bunların tahsiline göz yumar, bu sınırın aşıldığı anda müdahale ederek halka salınmasını yasaklardı. Dönemimiz içinde Hüdavendigâr mutasarrıflığı içindeki sancak kazalarına tarh edilen en önemli şakka türü vergi, Bursa şehrindeki uygulamasına değindiğimiz “*kudumiye*” idi. Bu vergi, sadece Bursa şehrinden talep edilen miktardan da anlaşılacağı üzere oldukça yüksek tutarlı bir yükümlülüktü. Tutarının yüksekliği bir yana halka salınma gerekçesi ile tahsil zamanları bu vergiden doğan en başlı uygunsuzluklara zemin teşkil ederdi. Çünkü daha önce ifade ettiğimiz gibi mutasarrıflığa tayin edilen her yeni paşanın ilk işi öncelikle sancaklardan bu vergiyi toplamaktı. Bir sene içinde ardı sıra meydana gelen azil ve yeni tayinler ise tüm İmparatorlukta olduğu gibi Hüdavendigâr Sancağı için de sık rastlanan bir durumdu. Böyle anlarda yeni tayin edilen mutasarrıflar ilk olarak kudumiyeyi bütün kazalardan talep ettiklerinden, halkın mükerreren bu vergiyi

ödemesi ender görülen bir durum olmazdı. Merkezî idare ise böyle durumlarda genellikle azledilmiş valinin topladığı kudumiye'yi yeni gelecek valiye teslim etmesini isteyerek halkı iki defa bu vergiyi ödemek külfetinden kurtarmaya çalışırdı. 1820 senesi içinde Hüdavendigâr mutasarrıflığı sancakları için aynı durum yaşanmıştı. O sırada mutasarrıf bulunan Darendeli Vezir Hasan Rıza Paşa henüz görevinin ilk aylarında gerçekleştirdiği suiistimaller sonucunda Padişah emriyle vezirlik rütbesi alınarak azledilmiş ve memleketi Darend'e sürülmüştü. Onun yerine Hüdavendigâr, Kocaeli ve Eskişehir sancakları mutasarrıflığı eski Trabzon valisi Ispartalı İbrahim Paşa'ya verilmişti. Fakat bu sırada gönderilen ayrı bir emirle, İbrahim Paşa'nın ikinci defa kudumiye talebiyle halkı sıkıştırmasının önüne geçmek amacıyla Hasan Paşa'nın azledilmeden az önce sancaklarından tahsil ettirdiği kudumiye vergisinin kendisinden alınarak İbrahim Paşa'ya teslim edilmesi istenmişti. Bunun üzerine Hasan Paşa'nın zikrettiğimiz sancaklar dâhilinde bulunan 64 adet kazadan kudumiye karşılığında defteriyle tahsil ettiği toplam 558.759 Kuruş İbrahim Paşa'ya devredilmek üzere kendisinden alınmıştı⁴⁸.

Ayrıca mutasarrıflık sancakları sınırlarındaki bazı ipekçi kazalardan her sene mahsul mevsiminde belirli miktarda ipeğin “*mutadîyye*” adıyla mutasarrıflara takdiminden ibaret bulunan bir başka tekâlif-i şakka türü uygulama daha mevcuttu. Bu durum ilk olarak Kocaeli ve Hüdavendigâr sancaklarının ipek üreten kazaları için Aziz Ahmet Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında ihdas edilmiş, fakat her yeni gelen

⁴⁸ 10 S 1236 (21.11.1820) tarihli emr-i âli ve kudumiye defteri suretleri: BŞS C34/s. 2-3; Bazı mutedil mutasarrıfların halkın refahını gözeterek kendi istekleri ile vergiden feragat etmesi de rastlanan bir durumdu. Mesela Galip Paşa Bursa'ya gönderdiği 13 Câ 1239 (15.01.1824) tarihli buyrultusunda, mutasarrıfların ve valilerin idarelerinde bulunan sancaklar halkından tahsil ettikleri kudumiye adı verilen bir çeşit tekâlif-i şakkayı kendisinin talep etmeyeceğini duyurmaktaydı: BŞS B327/s. 87.

mutasarrıfın talebi üzerine halk için adeta düzenli bir vergi şekline girmişti. Bunu fırsat bilerek sancaktaki voyvoda ve âyanlar da birer parça ipek almayı alışkanlık hâline getirdiklerinden uygulama zamanla halka zarar vermeye başlamıştı. Sonunda Ağa Hüseyin Paşa, mutasarrıflığı sırasında bu salmayı sancaklardan kaldırmakla kalmamış, durumu hükümete ifade ederek tamamen yasaklanmasını sağlamıştı. Buna göre 16–25 Ağustos 1824 (Evâhir-i Z 1239) tarihli bir ferman ile bundan sonra mutasarrıflık sancaklarının ipek çıkan kazalarından bir dirhem bile ipek talebinin yasaklandığı ifade edilmiş; eğer bu yasağa uymayan bir kaza memuru olup da halkı eskisi gibi sıkıştırdığı duyulursa şiddetle cezalandırılacağı ikaz edilmişti⁴⁹.

I.3.2. Sancak Mütesellimleri

Mütesellimliğin nasıl ortaya çıktığına ve 17. yüzyıldan itibaren sancak yönetiminde ne şekilde yerleştiğine önceden kısaca değinmiştik. 19. yüzyılın Tanzimat öncesi döneminde ise mütesellimliğin bir sancak yönetim kurumu olarak yerleşmiş olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde eyalet valileri ile birden fazla sancak yönetimlerinde olan sancak mutasarrıfları, diğer sancaklarını gönderdikleri mütesellimleri vasıtasıyla yönetmekteydiler. Diğer yanda ise doğrudan merkezî hazinelere bağlı durumda olan sancakların başında, bu hazineler tarafından atanan mütesellimler yönetici olarak bulunmaktaydı. Vali ve mutasarrıflar genelde kendi dairelerinden güvendikleri adamlarını veya sancakların ileri gelenlerinden bir kimseyi mütesellim olarak görevlendirirlerdi. Atanmanın kesinleşmesi için mutlaka Padişah'ın onayı gerekirdi. Bu yüzden valiler görevlendirecekleri kişi için ilk olarak

⁴⁹ BŞS B316/s. 107.

merkezden izin isterler, onayı içeren ferman çıkınca durumu mütesellimin gönderileceği sancak kazalarına bildirirlerdi. Bu şekilde görevlendirilen bir mütesellim sancağını valisi adına yönetir, onun tarafına ait olan malî gelirlerini toplar ve bilhassa yine valisinin gözetiminde iç güvenliği temin ederdi. Bu hizmetleri karşılığında sancak gelirlerinin bir kısmını kendisi alırdı. Ayrıca devletin sancaktan talep ettiği her türlü aynî-nakdî yükümlülüğün zamanında teslimini sağlamak da mütesellimin sorumlulukları arasında bulunurdu. Sonuç olarak vekil sıfatıyla görevli bulunan mütesellimler malî-mülkî yönden gerek bağlı oldukları valilerine karşı, gerekse diğer bütün taşra yöneticileri gibi merkezî otoriteye karşı sorumlu bulunmaktaydılar⁵⁰.

Bursa’da, Tanzimat dönemine kadar, 1811–1821 arasındaki dokuz senelik süreç dışında sancak yöneticisi olarak daima mütesellimleri görmekteyiz. Bu dokuz senede Bursa’da oturan mutasarrıf paşalarca idare edilen Hüdavendigâr Sancağı, kalan yaklaşık 30 sene boyunca ya bir mutasarrıfın, ya da doğrudan merkezî hazinelerin belirlediği mütesellimler tarafından yönetilmiştir.

Ancak sancağın mütesellimlerce yönetildiği bu 30 senelik sürecin ortak olgu ve nitelikleri barındırdığı söylenemez. Bir kere sancağın 1782–1812 tarihleri arasında Tahir Ömer-zade Osman Bey’in “aralık” olarak tasarrufuna bulunduğu ve Bursa ileri gelenlerinin tıpkı bir âyan seçer gibi aralarında seçtikleri mütesellimler tarafından yönetildiği dönem ile mutasarrıf paşalara bağlı mütesellimlerce veya doğrudan merkezî hazinelerden atanan mütesellimlerce yönetildiği dönemler arasında belirgin farklılıklar vardır. Özellikle ilk dönemde gerek Bursa şehrinin

⁵⁰ Musa Çadırcı, “II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *DTCF. Dergisi*, XXVIII/3–4 (1970), s. 289, 290 vd.

gerekse sancağın bütününün çok istikrarlı bir yapıda olmadığı ve sancak mütesellimlerinin yerel güçlere karşı zayıf bir konumda bulunduğu dönemin belgelerine yansımış durumdadır. Bu hemen 19. asrın başlarındaki 12 senelik sürecin 18. yüzyıl Osmanlı taşrasının genelinde görülen düzensizlikle ilgili olduğu çok açıktır. Bu asrın, etkilerini II. Mahmut'un ilk saltanat yıllarına kadar sürdürecektir olan adem-i merkeziyetçi eyalet yönetimi yapısı, Hüdavendigâr Sancağında da etkisini göstermiş ve sancak kazaları ve Bursa şehri bütünüyle merkezî idarenin otoritesinden bağımsız hareket eden yerel güçlerin kontrolüne girmiştir. Doğal olarak bu sırada Bursa'da bulunan sancak mütesellimleri son derece etkisiz kalmışlar; yalnızca Bursa ve civarının iç güvenliğini sağlamaya çalışarak bazı sınırlı sancak gelirlerini o sırada ismen sancak mutasarrıfı olan Tahir Ömer-zadelere teslim etmekle iktifa etmişlerdir. Bu durum sancağın 1812'de doğrudan Bursa'da oturan mutasarrıf paşalara verilmesine kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren, II. Mahmut'un ülkede merkeziyetçi yapıyı yeniden tesis etmeye yönelik siyaseti doğrultusunda gerek sancağa atanan mutasarrıf paşalar ve onların mütesellimleri, gerekse de doğrudan İstanbul'dan atanan mütesellimler vasıtasıyla sancak eskiye nazaran daha sıkı bir şekilde merkezî hükümetin kontrolüne girmiştir. Dolayısıyla çalışmanın yönünü ister istemez 18. asırda yatan sebep ve şartlarını açıklamaya yönelterek bizi zaman sınırlarımızın dışına çıkartacak bu dönemi atlayarak, bu bölümde dönemimizle daha bağlantılı olan doğrudan sancak mutasarrıfları ve sonrasında merkezî hükümet tarafından atanan mütesellimleri ele almaya çalışacağız.

1821–1829 arasında görev yapan mütesellimler, İstanbul Boğazı Muhafızlığı ile sancak mutasarrıfı olan sırasıyla İbrahim, Galip ve Ağa Hüseyin Paşalar tarafından vekil olarak görevlendirilmiş yöneticilerdir. 1829–1839 arasında ise

doğrudan merkezî hükümetin belirleyip gönderdiği mütesellimler sancağın başında görürüz. Bu mütesellimlerin tümünün sancak yönetimine dair temel görevlerinde belirgin bir değişiklik bulunmamasına rağmen görevlerini icra sırasında sahip oldukları araçlar ve içinde bulundukları ortam konularında bazı farklılıklar vardır. Dolayısıyla her bir dönemin ayrı başlıklar altında incelenmesi gerekmektedir.

I.3.2.1. Mutasarrıflara Bağlı Mütesellimler (1821–1829)

1821 baharında Bursa’da mutasarrıf olarak bulunan İbrahim Paşa, gönderilen bir emirle İzmit’te ikamet etmesi şartıyla İstanbul Boğazı’nın Anadolu kıyıları muhafızlığına memur edilmiş ve Paşa, bu emre uyarak İzmit’e hareket etmişti. Bu sırada ise dairesinden Hacı Ömer Ağa’yı Hüdavendigar Sancağını vekâleten yönetmesi için mütesellimi olarak Bursa’da bırakmıştı⁵¹. İbrahim Paşa’dan sonra 1830 yılına kadar Hüdavendigar, Kocaeli ve Karesi sancakları muhafızlık göreviyle Boğaziçi’ndeki Büyükdere semtinde ikamet etmek şartıyla Galip ve Ağa Hüseyin Paşalara mutasarrıflık olarak verilmişti. Bunlar, doğal olarak uhdelerindeki diğer sancaklar gibi Hüdavendigar Sancağını da mütesellimleri vasıtasıyla yönettirmişlerdi. Özellikle dönemin meşhur devlet adamlarından Ağa Hüseyin Paşa, İstanbul’da gelişen siyasî hadiselerin içinde aktif olarak bulunmasına rağmen Büyükdere’de ikametle Boğaz Muhafızlığı ile Hüdavendigar ve Kocaeli sancakları mutasarrıflığı görevini 1823–1830 tarihleri arasında kesintisiz olarak sürdürmüştü⁵².

⁵¹ İbrahim Paşa’nın 09 Ş 1236 (12.05.1821) tarihli buyrultusu: *BŞS C31/s. 36*.

⁵² J.H. Mordtmann, “Ağa Hüseyin Paşa”, *İA*, I, s. 147–148.

Mutasarrıflar genellikle kendi maiyetlerinden güvendikleri bir adamlarını Padişahın iznini aldıktan sonra Bursa'ya mütesellim olarak göndermekteydiler. Bunun dışında başarılı yönetimleri sonucunda bölgelerinde sivrilen bazı voyvodaların mütesellim olarak tayin edilmesi de çok sık rastlanılan bir durumdu⁵³.

Bu şekilde yeni tayin edilen bir mütesellim, mutasarrıf tarafından yazılan ilan buyrultusuyla birlikte Bursa'ya gelir, buyrultu şehir mahkemesinde herkesin huzurunda okunup sicile kaydedilir ve ondan sonra görevine başlardı. Ayrıca buyrultunun mahkemeden yazılan imzalı suretleri diğer sancak kazalarına gönderilerek durum onlara da ilan edilirdi. Bunlar daima sancağın kadı ve naiplerine, âyanlarına, “*vücûh*” tabir edilen ileri gelenlerine ve voyvodalarına hitaben kaleme alınır, içeriklerinde ise mütesellimlerin aslî görevleri ile sancaktaki diğer memurların onlara karşı sorumlulukları uyarı mahiyetinde kısaca hatırlatılırdı.

Mütesellimlerin azil veya ipkaları tamamen vekili bulundukları mutasarrıflarının yetkisinde idi. Buna göre mutasarrıflığa yeni tayin edilen veya senelik genel atama–azil dönemlerinde (Şevval tevcihatlarında) mutasarrıflıkta ipka edilen bir paşanın sancaklarında görevli bulunan mütesellimleri gözden geçirmesi, görevinde başarılı olanları yerinde bırakıp başarısızları azletmesi gerekirdi.

⁵³ Mesela Ağa Hüseyin Paşa “*ser-bevvâbîn-i dergâh-i ‘âliden*” ve “*Silahşorân-ı hassadan*” kethüdası Mehmet Sait Ağa'yı 17 C 1239 (18.02.1824) tarihli buyrultusuyla Bursa'ya mütesellim olarak göndermişti: *BŞS B327/s. 77*; Yine Hüseyin Paşa'ya ait 13 Râ 1241 (26.10.1825) tarihli buyruldu ile Pazarköy voyvodası Osman Ağa ve 03 Zâ 1243 (17.05.1828) tarihli diğer bir buyruldu ile de Soma voyvodası Ali Efendi mütesellim tayin edilmekteydiler: *BŞS C29/s. 49* ve *C32/s. 27*.

Vergilerin toplanması ve iç güvenliğinin sağlanması gibi konularda başarı gösteren bir mütesellim genelde görevinde bırakılırdı⁵⁴.

Bursa'da mutasarrıf vekili olarak bulunan bir mütesellimin ilk görevi yönetimindeki sancağın mutasarrıfa ait olan bütün gelirlerini toplamaktı. Bunların içinde çeşitli mukataa gelirlerinin yanında hazariye, seferiye ve kudumiye gibi vergiler de bulunurdu. Mütesellimlerin ikinci ve belki de en önemli görevleri ise bulundukları sancakların her bakımdan düzen ve asayişini sağlamak ve bilhassa eşkıyalık, adam öldürme, soygun gibi olayları en aza indirecek etkili tedbirleri almaktı. Mütesellimler iç güvenliği sağlama konusunda mutasarrıflarının nezaretinde hareket etmekte ve başarı ve başarısızlıklarında onlara karşı sorumlu olmaktaydılar.

Bu sırada Bursa'da bulunan mütesellimlerin, sahip oldukları araçlar bakımından en azından 1812'den önceki seleflerinden daha güçlü bir konumda bulunmaktaydılar. Çünkü sancağın bütün iç düzeninden Padişah'a karşı sorumlu bulunan vezir rütbeli mutasarrıf paşaların vekili olarak iş görüyorlardı ve onların yetki ve otoritesini temsil ediyorlardı. Mutasarrıflar sancaklarının düzeninden ve halkın huzurundan Padişah'a karşı sorumlu oldukları ölçüde mütesellimler de mutasarrıflarına karşı sorumluydular. Bu yüzden iç güvenlik hususundaki başarısızlıkları, en az malî konulardaki başarısızlıkları kadar azillerine neden olurdu.

⁵⁴ Hüseyin Paşa, mutasarrıflıkta ipkası üzerine 02.06.1825 (15 L 1240) tarihiyle Bursa'ya gönderdiği buyrultusunda, o ana kadar mütesellimliğinde başarı gösteren ve halkı güven içinde adaletlice yöneten; mülkî ve malî işleri yolunda çevirebilen Halil Bey'i mütesellimlikte bıraktığını bildirmektedir. Buna göre Halil Bey eskisi gibi görevine devam edecek, yargılama sonucunda suçları sabit olan eşkıya ve soyguncu takımı haklarında gerekenleri asla hatır ve gönül bakmadan yerine getirecek ve özellikle kazalar voyvoda ve âyanlarının ahaliye karşı aşırı hareketlerine engel olacak, aksi harekette bulunmakta ısrar edenleri savsaklamadan Mutasarrıf tarafına bildirecekti: *BŞŞ C29/s. 16*; Başka örnekler için: *BŞŞ B327/s. 92 ve 98*.

Mütesellimlerin yakalanan suçlular hakkında kadıların verdikleri hükümleri tek başına infaz etmek gibi bir yetkileri yoktu. Doğal olarak bu yetki sancak mutasarrıfına aitti. Bu yüzden bölgelerinde cinayet, soygun vb. bir olay olduğunda ilk yerine getirmeleri gereken, kadı huzurunda yargılanmak üzere vakit kaybetmeden olayın faillerinin yakalanmasını sağlamak, yargılama bittikten sonra da kesin hükmü bildiren şer'i ilâmı ile birlikte suçluyu mutasarrıfın tarafına göndermekti. Fakat bundan öte, olaylar olmadan önce gereken tedbirleri almak mütesellimlerin yerine getirmesi gereken esas sorumluluklarıydı.

Bursa'da görevli bulunan mütesellimlerin şehir ve civarındaki kaza ve köylerin asayişini muhafaza edebilmek için en az 150–200 kadar silahlı bir güce ihtiyaç duyduklarını görüyoruz. Ayrıca mütesellimlerin maiyetindeki silahlı güçlerin masraflarını normalde kendi gelirlerinden karşılamaları gerekiyordu. Bu konuyla bağlantılı 24 Mayıs–03 Haziran 1828 (Evâsıt-ı Zâ 1243) tarihiyle Bursa şehrine gönderilen bir emr-i âliden şu bilgilere ulaşıyoruz:

Kocaeli ve Hüdavendigar sancakları mutasarrıfı Ağa Hüseyin Paşa, ordu seraskerliğiyle Rumeli tarafına hareketinden önce üzerinde olan sancakların mütesellimlerine, kendilerine mahsus olan maaş ve gelirlerle yetinerek halka yük olacak hareketlerden kaçınmaları yolunda bazı tembihler yapmıştı. Bu istek doğrultusunda Bursa müteselliminin belirli olan maaşına göre maiyetini biraz hafifletmesi gerekmişti. Bursa şehri ile çevre kaza ve köylerin iç güvenlik ve denetimini lâyıkiyle sağlamak için en az 150–200 adama ihtiyaç duyuluyordu. Fakat mütesellimin mevcut maaşıyla bu kadar adamı istihdam etmesi mümkün değildi. Bunun için Bursa ileri gelenleri müştereken gönderdikleri bir arzuhâlde, gelecek sene kendisine ihale edilecek iltizamlara bir düzenleme getirilinceye kadar sancak

salyanelerine dâhil etmek üzere Bursa sandığından mütesellime aylık üç biner kuruş verilmesine dair emr-i âli gönderilmesi ricasında bulunmuşlar ve bu istekleri kabul edilmişti⁵⁵.

İç güvenliği temin amacıyla emirlerinde bu kadar adam bulunmasına rağmen genelde mütesellimlerin bunda başarılı olamadıklarını ve Bursa'ya yakın civar köy yollarında çok sık cinayet vakaları yaşandığını belgelere yansıdığı kadarıyla görmekteyiz. Sırasıyla vereceğimiz şu üç örnekte geçen olaylar bu durumu teyit edecektir.

Ağa Hüseyin Paşa'nın 03 Ekim 1825 (19 S 1241) tarihiyle Bursa kadısına ve mütesellime hitaben gönderdiği buyrultusuna göre, Bursa'da Yeni Kaplıca civarında Ayazmabaşı denilen mahalde bir kişi öldürülmüş ve yine İnegöl-Bursa yolu arasında bir maktulün cesedi bulunmuştu. Ayrıca o sırada Bursa şehri içinde dahi bir takım başboş kişilerin uygunsuz hareketlerde bulundukları, bu faili meçhul cinayet olaylarıyla beraber kendisine ihbar edilmişti. Hüseyin Paşa'ya göre Bursa'da bu gibi olayların meydana gelmesi memleketin güvenliğini sağlamak ve fesatçı takımını cezalandırmak aslî görevlerinden olan mütesellimin sorumluluğunu layıkıyla yerine getirememesinden olmuştu. Bundan sonra mütesellim, öncelikle kadı ile birlikte gerçekleşen cinayetlerin faillerini ortaya çıkaracak, öte yandan şehir içinde uygunsuz hareketlere cesaret edebilen “*erâzil takımının*” kimlerden teşekkül ettiğini araştıracaktı. Kimliği tespit edilen bu kişiler yakalanarak hapse konulacak ve yargılama sonuçları kendisine bildirilecekti. Ayrıca bundan sonra memleketin güvenliğinin sağlanması için gereken tedbirler mütesellim önderliğinde zamanında alınacaktı. Bursa kadısı dahi bu yolda yapılması gerekenlerde mütesellime yardımcı

⁵⁵ BŞS C32/s. 28–29; Ayrıca aynı emrin başka bir sureti için Bkz. BOA, Cevdet Maliye, nr. 24.111.

olacak, işin önemini mütesellime iyice ifade edecek ve onun gereken tedbirleri almasında kendisini teşvik ve takviye edecekti⁵⁶.

Bu olaylardan kısa bir süre sonra ise yine Bursa kazası köylerinden Feledar ve Akça köyü yakınlarındaki Deveboynu tabir edilen mahalde bir nefer adamın katledildiği Mutasarrıf Hüseyin Paşa'ya ihbar edilmişti. Hüseyin Paşa olay üzerine Bursa'ya gönderdiği buyrultusunda, Bursa gibi büyük bir beldenin civarında bu kadar rahat adam öldürülebilmesinin mütesellimin asayiş görevini hakkıyla yerine getirmediğine delil olduğunu ifade etmiş ve suçluların derhal yakalanıp tarafına gönderilmesini istemişti⁵⁷.

Yine Gayrimüslim bir tüccar ticaret maksadıyla Bursa köylerinden Kestel, Susıgırlık ve Gölbaşı civarında dolaşırken soygun amacıyla katledilmişti. Keyfiyetten kısa sürede Mutasarrıf Hüseyin Paşa'nın haberi olmuştu. Bunun üzerine Paşa, Bursa mütesellimine, kadısına ve âyanına hitaben gönderdiği buyrultusunda, öncelikle bunun gibi bir suça cesaret edilmesini, bilhassa ticaret maksadıyla Bursa gibi bir büyük beldenin köylerinde gezen bir tüccarın gasp amacıyla katledilmesini hayretle karşıladığını, bu gibi olayların meydana gelmesinin, güvenliğin sağlanması ve eşkıya takibi konularına gereği gibi dikkat edilmemesinden kaynaklandığının meydana olduğunu ifade etmişti. Mahallinde gereken tahkikatın yaptırılarak olayın faillerinin hemen ortaya çıkartılmasını ve ondan sonra bunların, tarafına gönderilmelerini istemişti⁵⁸.

⁵⁶ BŞS C29/s. 44.

⁵⁷ 25 Râ 1241 (07.11.1825) tarihli buyruldu sureti: BŞS C29/s. 50.

⁵⁸ 17 Ş 1242 (16.03.1827) tarihli buyruldu sureti: BŞS B312/s. 3

Bu gibi olaylar hakkındaki örnekleri çoğaltmak olanaklı ise de bu kadarı bile vaziyetin anlaşılmasında yeterli olacaktır. 19. yüzyılın ilk yıllarından Tanzimat dönemine kadar Bursa ve çevre köylerinde ciddi bir asayiş sorunu bulunduğu ve mütesellimlerin bunu önlemede yetersiz kaldıkları açıktır. Tabii ki bu olayları ülkenin o sırada içinde bulunduğu genel olumsuzluk tablosundan soyutlamak, sadece Bursa'ya has bir durum olarak ele almak imkânsızdır. 17. yüzyılın başındaki Celâlî döneminden beri Anadolu kırsalında her zaman genç ve istihdam dışı bir nüfus kitlesi mevcut olmuş ve bu kitlelerden kaynaklanan eşkıyalık, Anadolu sosyal tarihinde Cumhuriyet dönemine kadar varlığını devam ettiren bir olgu olarak bulunmuştur. Bu doğrultuda, devletin iç güvenlik teşkilatında yaptığı bütün kurumsal reformlara rağmen Tanzimat sonrasında bile Hüdavendigâr Sancağı ve çevresinde yol güvenliğinin özellikle yaz aylarında büyük bir sorun teşkil ettiği ileride görülecektir.

Bu doğrultuda söz konusu tarihler arasında Hüdavendigâr Sancağının en yetkili örf temsilcisi olarak karşımıza çıkan mutasarrıf ve onların vekil olarak sancaklarına gönderdikleri mütesellimlerinin işlev ve konumlarını buraya kadar görmüş bulunuyoruz. Bundan sonra bahsedeceklerimiz ise, sancağın 1829'dan Tanzimat dönemine kadarki statüsü içinde doğrudan merkezden atanarak yönetiminden sorumlu bulunan mütesellimler olacaktır.

I.3.2.2. Merkezî Hükümete Bağlı Mütesellimler (1829–1839)

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hüdavendigâr Sancağı diğer mutasarrıflık sancaklarıyla beraber 1829 senesinde vezirlere tevcih edilmeyerek bütün malî

gelirleriyle birlikte Mukataat Hazinesi'ne⁵⁹ bağlanmıştı. Bu yeni durumla, önceden sancakta malî-mülkî hakları bulunan mutasarrıflar bu haklarından doğan yetkilerini vekil olarak mütesellim adıyla gönderdikleri adamları vasıtasıyla nasıl kullanmışlarsa, şimdi de sancağı bütün malî hâsılatıyla “zapt eden” merkezî devlet hazineleri aynı hakları doğrudan kendilerinin yine mütesellim adıyla gönderdiği memurları vasıtasıyla kullanmaktaydılar. Burada, sancağın sınırları içinde barındırdığı bütün mukataalar, yani gelir birimleri tek başına Bursa'ya yönetici olarak gönderilen mütesellime ihale edilmiyordu. Diğer kazalar “voyvodalık” adındaki malî birimlere ayrılmakta ve Mukataat Hazinesi tarafından “voyvoda” adı verilen memurlara ayrı ayrı iltizama verilmekteydiler⁶⁰.

⁵⁹ Mukataat Hazinesi, 1826'da Yeniçeriliğin ilgası ve Asâkir-i Mansure Ordusu'nun ihdası üzerine, bu yeni ordu için tahsis edilen malî kaynakların yönetimi amacıyla oluşturulmuştu. Zamanla kontrolündeki gelirlerin artmasıyla malî teşkilat içindeki ağırlığı da fazlalaşmış ve 1834'de yapılan bir düzenleme ile Mansure Hazinesi adını almıştı. Hazine, 1838'de “*Umûr-ı Maliye Nezâreti*”nin teşkiline kadar II. Mahmut'un askerî reformlarının finansmanında önemli rol oynamış ve devlet gelirlerinin en büyük kısmını kontrol etmiştir. Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 252–260.

⁶⁰ Hüdavendigâr Sancağının geniş sınırları, hazinenin zapt ettiği gelirlerin tümünün mütesellime ihalesini olanaksız kılmaktaydı. Örneğin sancağın kapsadığı otuz dört kazada bulunan perakende iltizamların bile Malî 1254 (1838) Martından itibaren mahallerine teslimi gereken toplam iki milyon kuruş tutarında bedelleri bulunuyordu: BOA, Cevdet Maliye, nr. 17.966; Buna, gelirleri doğrudan Mansure Hazinesi'ne giren mukataaları da katarsak bütün sancağın senelik toplam iltizam bedellerinin yaklaşık 4–5 milyon kuruş tutarında olduğu açıktır. Doğal olarak bir mütesellimin bütün sancağın malî sorumluluğunu üzerine alarak bu kadar yüksek tutardaki iltizam bedelini hazineye taahhüt etmesi olanaklı değildi. İşte bundan dolayı daha pratik bir çözüm olarak sancak, bir veya birkaç kazayı içine alan idarî-malî birimler olan voyvodalıklara bölünmüştü. Her malî sene başı olan Mart ayında Mansure Hazinesi tarafından mütesellim ile birlikte buralara voyvodaları atanırdı. Daha sonra göreceğimiz üzere voyvodaların atanmasında izlenen yöntemin mütesellim tayininden hiçbir farkı yoktu. Malî olarak Bursa müteselliminin Bursa ve çevresindeki işlevi ne ise bunların da kendi sorumluluk bölgelerinde aynısı idi.

Bu doğrultuda doğrudan Mukataat Hazinesi'nin sancağa yönetici sıfatıyla gönderdiği mütesellimlerin asli görevleri, kendilerine ihale edilen bütün mukataaların hazinelere ve –bazıları malikâne olduğundan– sahiplerine “bedel” veya “mal” adıyla ödenmesi gereken tutarlarını zamanında eksiksizce teslim etmektir. Bu meblağları devlet hazineleri adına garanti etmek için sancağa atanacak mütesellimden güvenilir bir sarraf taahhüdü ile borç senetleri alınırdı. Kısaca mütesellim, üzerine ihale edilen bu malî gelirleri adalet ölçüleri içerisinde mahallerinden tahsil edeceğine ve bunların kârı kendisine kalmak üzere “iltizam bedeli” ve “mal” adı altında belirlenmiş karşılıklarını eksiksizce mahallerine teslim edeceğine dair devlete karşı taahhüt altına girerdi⁶¹. Bu şekilde merkezî yönetim açısından uygulamanın özü bir sancağın devlet hazinelerine ait muayyen malî gelirlerini garanti altına alan bir çeşit sözleşme ile o sancağın malî yönetimini iltizamen, mülkî yönetimini ise emaneten bir memura ihale etmektir. Mansure Hazinesi doğrudan kendisine bağlı mukataalar dışında “*perakende iltizamat*” denilen, sahipleri uhdesindeki malikâne mukataalar ile Evkaf Hazinesi ve

⁶¹ Halil Kamil Bey'in 04 Zâ 1251 (23.02.1836) tarihli Bursa mütesellimliğine tayin emr-i âlisinde bu hususlar, “...Mansure hazinesinden yed-i vâhid vechle idare olunan mütesellimliklerden ma' merbûtân-ı Bursa mütesellimliği ve hazîne-i merkûme varidatından Kohcar ze'âmeti mülhakatından Bursa kazâsına tabi' Gölcük karyesi ve nefis-i Bursa kazasında hâsıl ve pazar yerlerinde bey' ve şîrâ olunan penbe ve rişte-i penbe ve kozalı penbenin rûsûm-ı mirîsi ve Bursa tablzenliğiyle Sultanhisarı kal'ası hüddâmı tumaratından Bursa ve Kite kazalarında olan ma'lûmü'l-esâmi tumarları işbu 1251 senesi Martı ibtidâsından sene-i merkûme Şubatı gâyetine değin sene-i kâmile yed-i vâhiden zapt ve idare etmek üzere bâ-irâde-i seniyem ma' merbutân mütesellimlik-i mezbûr 61.640 kuruş 'âdat ve iltizamat-ı mezbûre 13.750 kuruş bedelât-ı mukayyede ve sarrâfın ta'ahhüdiyle sen ki mütesellim-i mûmâ-ileysin sana müceddeden ihale ve ilzâm olunup sen dahi iltizâm ve kabul birle meblağ-ı semerât ve bedelât-ı mezbûreyi evkât-ı mu'ayyenesinden Mansûrem hazinesine mütesellimlik-i mezbûr dâhilinde olup ashâbı 'uhdelerinde olan perakende iltizâmât bedelâtı dahi hazîne-i merkûmenin sahh ve işâretiyle bi'l-edâ vakt ü zamantıyla mahal ve ashâbına tediye ve teslim olunmak şartıyla sarrâfın tarafından hazîne-i merkûmeye memhûr deyn temessükâtı verilmeğın...” şeklinde ifade edilmiştir: BŞS C26/s. 49.

Darphane-i Âmire gibi diğer devlet hazinelerine ait bazı mukataa gelirlerini de tahsil etmekteydi. Buralara ait iltizam bedelleri hazine tarafından mahallerine teslim edilir ve kayıtlarda bunlar mahsup kaleminde gösterilirdi⁶². Bunun için hazineye bağlı bir sancağa tayin edilen voyvoda veya mütesellimlere bu gibi perakende iltizamlar da sorumluluklarında olmak üzere mütesellimlik veya voyvodalık “*yed-i vâhid*” üzere ihale edilir ve onlar da bu şekilde kabul ve iltizam ederler, sarrafları vasıtasıyla gerekli malî taahhütleri verirlerdi.

Bütün diğer devlet memurlarında olduğu gibi hazineden gönderilen mütesellimler içinde Padişah’ın onayı şarttı. Görev süreleri ise kural olarak Mart–Şubat arası bir malî yıldı. Genelde malî sene başı olan Mart aylarında atamaları yenilenir veya başka biri tayin edilirdi. Bunların da özellikle devlet tarafından sancağın genelinden talep edilen asker ve aynî–nakdî çeşitli örfî tekâlifin kazalara dağıtılarak toplanmasında; ayrıca sancağın genelini ilgilendiren iç güvenlik gibi idarî konularda merkezî idareye karşı sorumlulukları bulunurdu. Sancağın genelindeki bu inzibatî–mülkî yetkileri temelinde diğer kaza voyvodalarının amiri konumunda bulunmaktaydılar⁶³.

⁶² Cezar, *a.g.e.*, s. 273.

⁶³ Hazine mütesellimlerinin bu sorumlulukları atanma emr-i âlilerinde klasik ifadeler ile genelde, “...livâ-yı mezbur mütesellimliğinin işbu 1251 senesi Martından itibaren sen ki mütesellim-i mumâ-ileyhsin sana ihalesi hususuna irade-i seniye-i mülûkânem ta’allukuyla ol bâbda hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn-ı şahânem şeref-efzâ-yı sahîfe-i sudûr olmuş olmaktan nâşi bî-himmet-i ta’âlâ vakti hulûlünde Hüdâvendigar Sancağı’na varub zapt ü rabt-ı memleket ve himâyet ve siyânet-i ahâlî ve ra’iyyet husûslarına mübâderet ve her bir umûru muhavver lâyıkında idâre ve rü’yet ve zat-ı hilâfet-simat-ı şahâneme vadî’a-i cenâb-ı rabb-ı izzet olan fukarâ-yı ra’iyyet ve sekene-i memleketi her hâlde âsâr-ı rencîş ve te’addiden hıfz ve himâyet ederek taraf-ı pâdişâhanem için cümleden da’vât-ı hayrîyye isticlâbına ve livâ-yı mezbûrun muhassıllık mâlının vakt ü zamanıyla yerli yerinden tahsîl ve hazine-i merkûme tarafına irsâline ihtimâm ...” şeklinde ifade edilirdi: BŞS C26/s. 49.

Göreve getirilme sürecini ve sancak içindeki malî işlevlerini ortaya koymaya çalıştığımız bu hazineye bağlı mütesellimlerin sancak ve Bursa çevresi içinde yerine getirdikleri idarî görevleri açısından mutasarrıflara bağlı mütesellimlerden farkları yoktu. Vergi toplayıcılığı dışında en temel görevleri maiyetlerindeki bir miktar silahlı güçle iç güvenlik ve düzeni sağlamaktı. Ayrıca Tanzimat dönemine kadar sancak salyanelerinde halktan tahsil edilmek üzere Bursa sandığından bunlara da her ay 3750 kuruş maaş verilmeye devam edilmişti⁶⁴.

Bununla birlikte dönem içinde Bursa şehrinde yapılan iki kurumsal düzenleme sonucunda mütesellimler iki farklı görev daha üstlenmişlerdi. Bunlar, 1827’de tesis edilen “*İhtisap Nazırlığı*”nın mütesellimlik memuriyeti ile birleştirilmesi ve 1828’de Bursa’da âyanlığın kaldırılması ile âyanların memleket yönetimi adı altında gördükleri işlerin mütesellimlere havalesidir. Bu iki kurumsal düzenlemenin ayrıntılarına daha sonra değinilecektir; fakat burada mütesellimleriyle ilgili boyutlarına kısaca söz edeceğiz.

Ocak 1831’de (Evâhir-i B 1246) gönderilen bir emr-i alide, o sırada Bursa’da ihtisap nazırı ve mütesellim gibi iki nüfuzlu memurun bulunmasının devlet işlerinin görülmesinde karışıklığa yol açtığı, bu ikisinin idarî konularda birbirlerinin görev alanlarına müdahale ettikleri ve ittifak içinde hareket etmedikleri; bu yüzden halkın da zarar görmesine neden olduğu bildirilmekteydi. Buna göre şehirdeki iki memuriyeti bir kişinin üzerinde toplamakla devlet işlerindeki iki başlılığın ortadan kalkacağı ve sorunun çözülebileceği kararına varılmıştı. Karar doğrultusunda Bursa’da “kapıcıbaşı” rütbesiyle ihtisap nazırlığı memuriyetinde bulunan Hafız

⁶⁴ BŞS C25/s. 134–135; C224/s. 25–26; C26/s. 36–38 ve B347/s. 14–15’de bulunan salyane defterleri.

Mehmet Ağa, nazırlık görevi üzerinde kalmak üzere Bursa mütesellimliğine tayin edilmektedir. Hafız Ağa, mütesellimliğe dair görevleri yanında Bursa ihtisabını ve gelirlerini yine eskisi gibi “emaneten” idare ve hâsılatını her ay defteriyle Mansure Hazinesi’ne gönderecekti⁶⁵. Bu düzenleme ile söz konusu tarihten itibaren Bursa’ya gelen her mütesellim, şehrin sosyal ve ekonomik yaşantısında önemli etkisi olan ihtisap nazırlığı görevini de üstlenmeye başlamış; sonucunda şehir içindeki malî-idarî etkinlikleri artmıştır. Çünkü ihtisap nazırlığı şehrin üretim-tüketim faaliyetleriyle doğrudan bağlantılı yetkileri bünyesinde barındırıyordu.

1828’de âyanlık kaldırıldığında ise o yıla kadar Bursa şehrinde âyanların yerine getirdiği işlerden en önemlisi olan yerel idarî masrafları yürütme işi bundan sonra mütesellimlerin sorumluluğuna verilmişti. Durumu bildirmek için Sadaret Kaymakamı’nın gönderdiği mektupta, bundan sonra Bursa kazasında yapılacak salyane tevzilerinin, öncelikle kadı, mütesellim ve ileri gelenlerin reyleriyle adalet üzere mükelleflere tevzi edileceği ve sonra mütesellim tarafından halktan tahsil edilip sandık eminine teslim edileceği vurgulanmaktaydı. Bu doğrultuda eskiden âyanın gördüğü idarî harcamaları seneden seneye yürütme işini şimdi mütesellim yerine getirecekti. Ayrıca eskiden âyana bu görevi karşılığında verilen aylık 1750 kuruş maaş aynen mütesellime de verilecekti⁶⁶.

Mütesellimler salyane işlerini yürütmeyi üzerine almaları ve beldenin idarî harcamalarını yönetmeye başlamalarıyla doğal olarak birçok parasal işlemin içinde bulunmaya başlamışlardır. Bu yüzden azil sonucunda şehirden ayrılacak bir mütesellimin mahkemede kadının ve ileri gelenlerin huzurunda muhasebesi yapılırdı.

⁶⁵ BŞS. C25/s. 79.

⁶⁶ BŞS. C32/s. 61’den naklen Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 37, Dipnot: 65.

Burada, memleket masrafları için harcadığı tutarlar, Bursa sandığından aldığı ve sandığa teslim ettiği paralar, salyane tahsilâtından sandığa teslimatı, sancak kazalarında ve Bursa’da olan bakayaları, yani kısaca bütün parasal işlemleri teker teker incelenir, kaydedilir ve sonunda zimmeti veya alacağı her ne ise ortaya çıkartılırdı. Ma’zul mütesellimin zimmeti kalırsa kendisinden talep edilir; eğer alacağı çıkarsa da sandıktan kendisine teslim edilirdi. Mesela “*Sûrre Eminliği*”ne tayininden dolayı mütesellimlikten ayrılmak zorunda kalan Derviş Beyefendi’nin muhasebesi mahkemede gerekenler huzurunda yapılmış ve sonucunda alacağı çıkan 7119,5 kuruş sandıktan kendisine teslim edilmişti⁶⁷.

Merkezden atanan mütesellimler Tanzimat’ın ilanına kadar sancak yönetiminden sorumlu bir örf görevlisi olarak Bursa’da oturarak açıkladığımız şekilde sancağı yönetmişlerdir. İleriki bölümlerde değineceğimiz üzere ilk Tanzimat uygulamaları sırasında iç güvenlik yetkileri zaptiye memuru, malî yetkileri ise (İltizam usulü dışında) muhassıl adı verilen yeni memurlara devredilerek kurum ortadan kaldırılmıştır.

I.3.3. Voyvodalar

Aslında, Tanzimat’tan sonra 1842’de yapılan düzenlemeye kadar Osmanlı taşra mülkî bölünmesi içinde kazalar yer almamaktaydı. Kaza terimi, mülkî bir alanı tanımlamaktan daha çok doğrudan merkezden tayin edilen kadıların yetki alanlarını belirleyen sınırları ifade etmekteydi. Kadıların adlî–idarî yetki alanını belirleyen bir kaza dairesi, merkezde bir şehir veya kasaba ile buraya bağlı çevre köyleri kapsardı.

⁶⁷ 11 Câ 1245 (08.11.1829) tarihli muhasebe defteri sureti: BŞS. B303/s. 38–40.

Kısacası Tanzimat öncesi Osmanlı taşra yönetim sisteminde ülke en küçük mülkî birim olarak sancaklara bölünmüştü ve sancaklar içinde ise günümüzdeki il-ilçe yapısına benzer bir mülkî bölünme bulunmamaktaydı. Tespit edilmiş yapı böyle olmasına rağmen, özellikle 18. yüzyıldan itibaren yoğunlaşarak gelişen yeni şartlarla birlikte, köy ve kasabaları içeren kaza bölgeleri içinde “*voyvoda*” denilen idarî-malî yetkilere sahip görevliler ön plana çıkmaya başlamışlardı⁶⁸.

Voyvoda kelime olarak Slavca “*vojn*” kökünden türemiş olan bir terimdir ve Osmanlılara da bu dilden geçmiştir. Terim Ortaçağ Sırbistan’ında yüksek rütbeli komutanlar için kullanılırdı ve Osmanlı fethinin arifesinde Sırbistan’da askerî bölge valileri bu adla anılırlardı. Erken Osmanlı kaynaklarında ise fethedilen Balkan topraklarındaki eski Hristiyan toprak beyleriyle ilişkili olarak kullanılmıştır⁶⁹. Osmanlı Hükümeti’nin, Eflak-Buğdan’a tayin ettiği yöneticilere de voyvoda denilmekteydi. Bunun yanında terimin Osmanlı idarî yapısında diğer bir kullanım alanı daha vardı ki, “*serbest*” olarak bahsedilmiş dirlikleri yönetmek için gönderilen vekillere de voyvoda denilmekteydi. Voyvoda teriminin bu gibi hâllerdeki kullanımı, Türkçedeki “*ağa*”, “*subaşı*”, “*reis*” gibi tabirlerle de uygunluk göstermektedir⁷⁰.

İşte bu gibi serbest tımar bölgelerini dirlik sahibinden iltizam eden voyvodalar, sadece çeşitli vergi gelirlerini toplamada değil, bölgeleri içindeki meskûn mahallerin iç güvenliğini koruma konusunda da sorumluluk sahibi olurlardı. Bu yüzden aynı vali, sancakbeyi gibi bunların da kapılarında besledikleri sınırlı askerî güçleri bulunur ve bölgelerinin asayişini müstakil olarak bunlarla muhafaza

⁶⁸ Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlânı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826–1839)”, *TTK Belleten*, LI/201 (1987), s. 1232.

⁶⁹ F. Adanır, “Woywoda”, *EP*, XI, s. 215.

⁷⁰ Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 598.

ederlerdi. Bu şekilde Slavca voyvoda kelimesinin Türkçedeki ağa, subaşı, reis gibi tabirlere karşılık gelmesi bağlamında bunların ayırıcı nitelikleri ortaya çıkmaktadır. Çünkü bir serbest dirlik bölgesini sahibinden iltizam edecek kişinin, bu yerlerde “zabtî” sorumluluklar da yükleneceğinden, bazı askerî özelliklere sahip olması gerekiyordu. Yani voyvodalar, bir geliri iltizamlarına alan alelade bir mültezim konumunda bulunmamaktaydılar. Bunlar, vergi toplayıcısı olmaları yanında iltizamlarında bulunan bölgedeki kasaba ve köylerin asayişini müstakil bir şekilde koruyan “zaptiye” görevlileriydiler.

Bu saydığımız özellikleriyle voyvodalık memuriyeti 15. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile bilinmekteydi ve 16. yüzyıl boyunca eyalet idaresinde çoktan önemli bir faktör haline gelmişti. 17. yüzyılın sonuna kadar, vezirler, paşalar ve beyler için haslarını iltizamla voyvodalara kiralamaları yaygın bir pratik olmuştu. Bu yüzyıldan itibaren yoğunlaşan bir şekilde hazineye ait olan veya saray kadınlarına tayin edilmiş haslar; yüksek memurlara tayin edilmiş zeamet ve tımarlar ve vakıflara ait olan bölgeler voyvodaların yönetimleri altında bulunuyordu⁷¹.

Fakat özellikle tımar rejiminin giderek önemini kaybetmesiyle iltizam sisteminin devlet gelirlerinin toplanmasında artan işlevi, 18. yüzyıldan itibaren hemen hemen bütün kasaba ve köylerde voyvodalığın gelişme ve yayılmasına neden olmuştur. Daha 16. yüzyılda vali konumundaki paşa ve beylerin haslarının idaresini voyvodalara verdiklerini belirtmiştik. Diğer taraftan 18. yüzyıl boyunca bazı şehir ve hatta sancaklar bütün gelirleriyle has hâline getirilerek, Padişah hasları (havâs-ı hümayun) arasına katılmakta ve buralara doğrudan merkezden sancakbeyi yetkisinde voyvodalar tayin edilmekteydi. Bu yüzyılda Bolu, Denizli, Yeni-il, Bozok, Uşak,

⁷¹ İnalcık, “Centralization”, s. 36.

Tokat ve Beypazarı gibi şehir ve sancaklar belirttiğimiz uygulama ile voyvodalık şeklinde yönetilmekteydiler⁷².

II. Mahmut dönemi Anadolu sınırları içinde voyvoda ile yönetilen şehir ve kasabaların sayısının arttığını görmekteyiz. Bu dönemde eyalet valileri ile sancak mutasarrıfları, yönetimleri altında bulunan şehir ve kasabalara, tıpkı sancaklarına mütesellim tayin etmeleri gibi voyvodalar göndermekteydiler. Bunun dışında, nasıl bazı sancaklar bütün gelirleriyle Mukataat ve daha sonra Mansure hazinelerine bağlanarak doğrudan bu hazineler tarafından “mütesellimlik” olarak idare ettirilmişler ise, benzer şekilde birçok kasaba, köy ve hatta şehir bu hazinelere “voyvodalık” olarak bağlanmıştır. Böyle yerlerin voyvodaları da doğrudan bu hazineler tarafından atanmaktaydı. Vali ve mutasarrıflar ise görevlendirdikleri voyvodayı bir buyruldu ile mütesellimlerine ve bölge kadısına bildirirlerdi. Fakat bunların voyvoda olarak seçtikleri kişiler genellikle o bölgenin sivrilmiş, etkin ve âyanlık yapmış şahısları olurdu. Voyvodalık görevinin daha önce açıkladığımız özellikleri, gelir kaynaklarına rahatlıkla ulaşabilen, güvenliği sağlamaya muktedir güçlü kaza âyanlarının bu görevi kolaylıkla ele geçirmelerine sebep olmuştu. Bazı hâllerde bölgenin ileri gelenleri voyvodalıklarında bulunmasını istedikleri kişiyi kendi aralarında belirleyerek valilere bildirebilmekteydiler. Hazineye bağlı olup da voyvoda ile yönetilen yerlere ise her malî sene başı olan Mart ayında atamalar yapılırdı. Bu şekilde görevlendirilen voyvodaların kural olarak görev süreleri bir sene olmakla birlikte daha uzun süre görevde kalanlar da olabilmekteydi⁷³.

⁷² Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplumu*, Ankara 1985, s. 200–201.

⁷³ Çadırcı, “Tanzimat’ın İlânı Sıralarında Türkiye’de Yönetim”, s. 1233.

Voyvodalar öncelikle yönetimleri altında bulunan bölgenin malî gelirlerini toplayan birer vergi tahsildarları idiler. Bundan sonra, memuriyetin tarihsel gelişimine uygun olarak görev alanlarının yönetiminden ve iç güvenliğinden sorumlu bulunmaktaydılar. Bir ölçüde sancakta mütesellimin gördüğü hizmetleri gelirleri yüksek sınırları dar bir bölgede voyvodalar yerine getirirdi. Merkez hazinelere bağlı olan kazalara tayin edilen voyvodaların bulundukları sancak içinde malî bir özerklikleri de bulunurdu. Bunların hükmü altındaki vergi gelirlerine eyalet valileri veya sancak yöneticileri karışamazlardı⁷⁴.

Buraya kadar Osmanlı yönetim sistemi içinde voyvodalık kurumunun işlevine, tarihsel gelişim sürecine ve II. Mahmut dönemindeki durumuna kısaca değinmiş bulunuyoruz. Bundan sonra ise çalışmamızın esasını oluşturan Hüdavendigâr Sancağı dâhilinde, bu kurumun durum ve işleyişini ortaya çıkarmaya çalışacağız. İlk bölümde belirttiğimiz gibi Tanzimat öncesinde Hüdavendigâr Sancağı çok geniş bir alana yayılmış olarak otuz beş adet kazayı kapsamaktaydı. Sancağın yönetim merkezi olarak mutasarrıf veya mütesellimlerin bulunduğu Bursa şehri dışında diğer kaza merkezi şehir veya kasabaların birçoğunda voyvodalar bulunmaktaydı⁷⁵. Bunların büyük bir kısmı ise, merkezî hazinelere bağlı olan gelir

⁷⁴ Gös. yer.

⁷⁵ Mart 1836'da Bursa'yı ziyaret eden İngiliz seyyah William J. Hamilton, şehirde bir gün kalmış ve sonra Uluabat Gölü'nün güney kıyısını takip ederek sırasıyla Kirmastı, Atranos, Harmancık ve Tavşanlı üzerinden Kütahya'ya ulaşmıştır. Kendisi uğradığı bütün bu kasabalarda karşısında en yetkili memur olarak "Ağa" tabirini de kullandığı voyvodaları bulmuştur. Seyyah bunlarla aralarında geçen olayları aktarırken, özellikle Kirmastı voyvodasının küçük bir kasaba yöneticisinden beklenmeyecek görgü ve bilgisi karşısında çok şaşırdığını, fakat daha sonra bunun rütbesi indirilerek Kirmastı'ya sürülmüş bir paşa olduğunu öğrendiğini ifade ediyor. Ayrıca Atranos voyvodası kendisine, Atranos'un yerleşim birimi olarak sadece bir kasaba olmadığını, 20'yi aşkın köyle birlikte kendi yönetiminde bulunan bir "kaza" olduğunu söylemiştir. Harmancık kasabasında ise voyvoda'nın konağında birkaç

bölgelerinin yönetiminden sorumluydular ve doğrudan bu hazineler tarafından atamaları yapılmıştı. 1831 yılı Martında, Mukataat Hazinesi'nin sancak içinde atama yaptığı “voyvodalıklar” ve içerdikleri şehir ve kasabalar şunlardı: Ayvalık ile Kızılca Tuzla Voyvodalığı; Aydıncık Voyvodalığı; Mudanya Voyvodalığı; Soma ve Kırkağaç Voyvodalığı; Yenişehir Voyvodalığı; İnegöl, Gemlik ve Pazarcık Voyvodalığı; Geyve ile Taraklı Voyvodalığı; Sivrihisar ile Günyüzü Voyvodalığı; Domaniç Voyvodalığı; Göynük Voyvodalığı; Kurupazar-ı Nallı Voyvodalığı; Kepsut Voyvodalığı; Kirmastı Voyvodalığı ve son olarak da Yarhisar Voyvodalığı⁷⁶.

Hüdavendigâr Sancağına merkezden gönderilen mütesellimlere sadece Bursa şehri ve çevresinde bulunan birkaç parça mukataa gelirin ihale edildiğini ve bunların sancağın tamamında malî yönden yetkilerinin olmadığını ilgili bölümde aktarmıştık. Yukarıda saydığımız voyvodalıklarla birlikte sancak içindeki durum daha açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Buna göre Hüdavendigâr Sancağı, bütün gelirleriyle 1830'dan itibaren Mukataat Hazinesi'ne bağlanınca, geliri yüksek birçok kaza daireleri de voyvodalık olarak ayrılmış ve aynı sancak mütesellimleri gibi doğrudan merkezden tayin edilen voyvodalara ihale edilmiştir. Kısaca Bursa ve

saat geçirmiş ve orada günlük resmî işlerin nasıl yürütüldüğüne şahit olma fırsatı bulmuştur. Gözlemine göre, voyvoda günlük işlerini konağın selamlık kısmında yerine getirmekte ve maiyetinde bir kâtibi bulunmaktadır. Bu sırada voyvodanın makamına girip çıkanlar vergi ödemek, bir husus için tezkere almak veya sadece saygılarını ve hediyelerini sunmak için gelen köylülerdir. Bu arada kendisi Harmancık'ın idarî yapısı hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Harmancık kasabasının kazanın merkezi ve voyvoda ile naibin ikamet mahalli olduğunu; kaza sınırlarının ise on ile on iki arasında köyü kapsadığını; her bir köyün bir muhtarın denetimi altında olduğunu ve muhtarın ise köyün ihtiyarları arasından yine köy halkınca seçildiğini ve köyün bütün kamusal işlerinin idaresinde yetki sahibi olduğunu ifade etmektedir: William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia : with some account of their antiquities and geology*, I, London 1842, s. 82, 87, 95.

⁷⁶ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 30.

çevresinde mütesellimin malî işlevi ne ise voyvodaların da kendi bölgelerindeki işlevleri o idi. Bir bölgeye voyvoda tayin edilen kişi, ilk etapta o bölgedeki hazineye ait bütün mukataaları ve “*perakende iltizâmât*” tabir edilen, bazı kişilerin tasarrufunda olan mukataaları bir sene müddet ile iltizamına alan bir mültezim konumunda idi. Voyvodalığı müddetince bütün bu mukataaların malî gelirlerini toplar ve “*semerât*” denilen iltizam bedellerini zamanında hazineye ve diğer mukataa sahiplerine teslim ederdi. Söz konusu iltizam bedellerinin nakdî miktarları, atamanın ilk yapıldığı anda belirlenirdi ve voyvoda olarak tayin edilen kişiden bu miktarları zamanında mahallerine eksiksizce teslim edeceğine dair taahhüt alınırdı. Doğal olarak böyle bir taahhüdün hazine nezdinde geçerli olabilmesi için, diğer bütün iltizam işlemlerinde olduğu gibi kendisine devlet katında makbul bir sarrafın kefil olması gerekiyordu. Ayrıca sarraftan, “*deyn temessükü*” tabir edilen borç senetleri alınırdı. Hazineye ve mukataa sahiplerine ödemeleri voyvoda adına sarrafı yapardı. Anlaşılabileceği üzere, voyvodalık, öncelikle devlet hazinelerine ait gelirlerin belirlenmiş bir kısmını nakdî olarak garanti eden malî bir memuriyet idi. Bunlar kendilerine ihale edilen iltizamların gelirlerini toplayıp taahhüt ettikleri bedellerini mahallerine teslim ederler iken; bu iltizamlardan hâsıl olan ve devrin malî terimiyle “*menâfi*” olarak isimlendirilen kârlar ise kendilerine ait kazançları olurdu. Voyvodalar iltizamlarındaki mukataalardan elde ettikleri bu kazançları ile görev yaptıkları bölgedeki ikinci sorumluluklarını yerine getirirlerdi. Yani tıpkı diğer taşra yöneticileri gibi bunların da maiyetlerinde masraflarını kendi gelirlerinden karşılamaları gereken bazı görevlileri bulunmaktaydı. Bunlar içinde sayılabilecek sınırlı bir kolluk gücü ile yönetimlerindeki dar bölgenin iç güvenliğini sağlamak başlıca mülkî görevleri arasında bulunmaktaydı. Diğer taraftan avarız türü aynî-

nakdî vergiler ile asker toplanması gibi her türlü devlet taleplerini, kaza kadısı ve bölge ileri gelenleriyle birlikte yerine getirmek, bu işlere nezaret etmek de voyvodaların temel görevleri arasında bulunurdu. Bir de, özellikle 1828 yılından itibaren şehir âyanlığı kaldırılmaya başlandıktan sonra genelde âyanların gördüğü salyane-tevzi işlerini de bunlar görmeye başlamışlardır. İlgili bölümde gösterdiğimiz gibi, Bursa’da nasıl âyanlık kaldırıldıktan sonra altı aylık salyanelerde halktan tahsil edilmek üzere şehrin ve sancağın idarî masraflarını yönetme işi mütesellimlere havale edilmiş ise, sorumluluk bölgelerinde bu işi voyvodalar üzerlerine almışlardı. Yani voyvodalar, bulundukları kasaba veya şehirde olabilecek bütün cari yönetim masraflarını, devlete acilen yapılması gereken “avarız” türü vergi ödemelerini kendi gelirlerinden karşılardı. Daha sonra bunlar, bölge kadısının ve ileri gelenlerinin müştereken hazırladığı salyane defterlerine konularak halktan tahsil edilirdi. Fakat işte tam bu yetkilerini kullandıkları sırada birçoğunun alışkanlık hâline getirdiği ve devletin ise şiddetle önlemeye çalıştığı bir uygulama ortaya çıkmıştı ki, o da şuydu: Yukarıda belirttiğimiz gibi normal şartlarda voyvodaların “semerat” denilen ve hazineye ödemekle yükümlü oldukları iltizam bedellerini tamamen iltizamlarında olan mukataalardan sağladıkları kazançlarından karşılamaları gerekiyordu. Fakat çoğu durumda voyvodalar çeşitli bahaneler göstererek mukataalardan zarar ettiklerini öne sürerlerdi. Bunun için kendi kazançlarından ödemeleri gereken iltizam bedellerinin tümünü veyahut bir kısmını salyane defterlerine dâhil ederek halktan tahsil etme yolunu seçmekteydiler. Voyvodalar açısından bu uygulama, gerçekte üzerlerindeki iltizamların kâr ve zararları kendilerine ait olması gerekirken kârlarını kendilerine zararlarını ise halka yüklemekten başka bir şey değildi. Devlet, adaletsizliği meydana gelen bu kötü uygulamayı şiddetle yasaklamasına rağmen

önleyememekte idi. Sonuç olarak kazalar halkı ile voyvodalar arasındaki anlaşmazlıklara ve hatta bazen çatışmalara temelde bu durum sebep olmaktaydı⁷⁷.

Örneğin 1830 (1245) senesinde, kaza salyanelerinde halka tarh edilen tutarların fazlalığından ve voyvodaları bulunan Dayı-zade'nin iltizam bedellerini salyane defterlerine ekleyerek halka yüklemesinden dolayı Soma ve Kırkağaç kazasında karışıklıklar meydana gelmişti. O sırada asker yazımını bahane ederek alt sınıftan bazı kimseler Kırkağaç kazasında oturan Abdülkerim-zade Mustafa adlı şahsın gizlice tahrik etmesi sonucunda ayaklanmış ve aralarına mutedil halktan bazı kişilerin de katılımıyla kalabalık mahkemeyi ve voyvodanın konağını basmıştı. Bu sırada bazı çatışmalar meydana gelmiş ve ölenler olmuştu. Olaylar üzerine voyvoda kazadan ayrılmak zorunda kalmış ve kısa bir süre sonra sancak müteselliminin

⁷⁷ Voyvodaların malî-idarî görevlerini ve atanma işlemlerini aktarmaya çalıştığımız bu bilgileri, Soma-Kırkağaç kazası voyvodalığı uhdesine tevcih edilen eski Gölpazarı voyvodası Hacı Mehmet Ağa'ya verilen 28 Haziran 1838 (05 R 1254) tarihli tayin fermanı içeriğinden özetlemiş bulunuyoruz. Buna göre voyvodalık kapsamında bulunan iltizam ve mukataalar 450 bin kuruş iltizam bedeli ve Malî 1253 senesi Martından itibaren zapt etmek üzere bir sene müddet ile daha önce Voyvoda Hacı Bilal Ağa'ya ihale edilmişti. Fakat Bilal Ağa'nın görevi başında vefat etmesi üzerine aynı miktar iltizam bedeli ile voyvodalık görevi bu sefer Hacı Mehmet Ağa'ya ihale edilmişti. Mehmet Ağa gelecek Şubat ayı sonuna kadar kalan 8 aylık müddet içinde voyvodalık görevinde bulunacak ve sarrafının kefaletiyle taahhüt ettiği 450 bin kuruş iltizam bedelini taksitler ile eksiksizce mahallerine tediye edecekti. Özellikle iltizam bedellerinin bundan sonra kaza salyane defterine ithal edilmemesi konusu "...ve bir de mezbûr voyvodalığın kadîm ve cedîd semeresi olan mâru'z-zîkr 450 bin kuruş kâmilten voyvodalık temettü'âtından mı veriliyor yoksa birazı ol vechle edâ ve mâ'adâsı tevzî'e idhâlen mi âhz ü istifâ kılınıyor bâ'dehu artık bir taraftan bir gûnâ zulm ve te'addî ve bilâ-irâde-i seniyyem zulm ve zamîme vâki' olmamak için keyfiyyetin Mansûre Hazineme ifâde olunması lâzimedden ve mûktezâ-yı irâde-i seniyyemden olduğundan ol vechle tevzî'âtın mümmâ müfredât defteriyle keyfiyyetin evvel be-evvel izâhen iş'ârı ve bundan böyle bâlâda muharrer olduğu üzere eğerçi zamîme-i zulmîye ve sâ'ir gûna te'addî olunduğu ihbâr ve ihsâs olunursa her kim olursa olsun te'dîbât-ı lâyıkası icrâsında dakika fevt olunmıyacağından ve bu mâdde dâ'imî hafıyyen ve 'alenen tahkîk kılınacağından işte ana göre 'amel ve harekete müzeyyed sa'y ve gayret ve..." sözleriyle Hacı Mehmet Ağa'ya ifade olunmakta idi: BOA, Cevdet Maliye, nr. 31.477.

Bursa'dan yolladığı kolluk güçlerince bölgede asayiş sağlanmıştı. Öldürme eylemlerine karışan birkaç kişi ile birlikte olayları ilk tahrik eden Abdülkerim-zade tutuklanmışlardı. Fakat daha sonra derinlemesine yapılan tahkikat sonucunda, görünüşte olaylar “*asâkir ihrâcî*” maddesinden çıkmakla birlikte, esasen “*tevzi‘ât*” ve “*mukâta‘ât semerâtı*” maddelerinin başrol oynadığı ve bu işte voyvoda ile birlikte hareket eden kaza naibinin de kusuru olduğu anlaşılmıştı. Mahallinde yapılan tahkikat sonucunda elde edilen bilgiler II. Mahmut’a açıklıkla arz edilmişti. Padişah bunun üzerine yazdığı hattında naibin hesabının görülerek Gelibolu’ya sürülmesini emretmiş ve voyvodalık hakkında yapılması gerekenleri de, “...*ancak bu Dayı-zade her ne mahalle gitti ise birer fesâd zuhûruna sebep olmuş ve hatta Ayazmend voyvodalığında dahi hayli hadîse zuhûruyla nefy olundu ise de el–yevm mütenebbih olmamış olduğundan merkûm dahi bir mahalle nefy olunub Soma ve Kırkağaç’a kâr ü güzâr ve dirâyet–kâr bir voyvoda tedârik ve nasb olunmak üzere bu husûs Mukâta‘ât Nâzırı’na sipâriş ve tenbîh olunsun...*” sözleriyle ifade etmişti⁷⁸.

Buna benzer bir durum Aydıncık (Edincik) kazasında da meydana gelmişti. Kaza ahalisi, voyvoda ve naibin salyane defterlerine şahsî çıkarları için fahiş tutarlar eklediklerini, bunları kendilerinden zorla tahsil ettiğini öne sürerek birkaç söz sahibinin önderliğinde toplanmışlar ve mahkemeyi basmışlardı. Bu sırada voyvoda, naip ve eşraftan sayılan birkaç kişi güç bela kaçarak canlarını kurtarmışlardı. Bunun üzerine yine sancak müteselliminin Bursa’dan Aydıncık’a gönderdiği kuvvetlerce asayiş sağlanmış ve yapılan tahkikatta halkı kışkırttıkları anlaşılan bazı kişiler tutuklanarak İstanbul’a gönderilmişlerdi. Daha sonra ileri gelen dinî önderler vasıtasıyla alışılmış devlet taleplerine engel olmamaları yolunda halka nasihatler

⁷⁸ Sadaret kaymakamının takriri üzerine II. Mahmut’un hatt-ı hümayunu: BOA, HH, nr. 24.762.

yapılmış; buna karşılık kaza halkı da “*sahih*” devlet taleplerini gürültüsüzce karşılayacaklarına dair taahhüt vermişlerdi⁷⁹.

Şu iki örnekten anlaşıldığı gibi voyvodaların vergi konusundaki yetkilerini kötüye kullanmaları ve bilhassa zarar ettikleri iltizam bedellerini salyane defterleri içindeki masraf kalemleri arasına katarak halktan tahsil etmeleri görev yaptıkları kazalarda halk ile aralarında doğan anlaşmazlık ve hatta çatışmaların temelini oluşturuyordu. Şüphesiz buna benzer olaylar aynı dönem içinde Anadolu’nun birçok kasabasında meydana gelmişti. Burada, ayrıca halkın doğrudan mahkeme binalarını hedef alması da ilginç görünmektedir. Ne var ki, tevzi veya salyane defterlerinin mahkemede hazırlandığı, kazanın yerel malî kayıtlarının orada saklandığı ve kadıların vergi işlemleri sırasındaki yetki ve işlevleri göz önüne alınırsa bu durum çok da ilginç olmamaktadır. Çünkü böyle durumlarda bölge âyanları, voyvodalar ve kadılar arasında bir çıkar ve dayanışma birliği bulunması doğal bir durumdu ve bu yüzden isyan eden mağdur halk hedefinin kimler olacağını çok iyi bilmekteydi⁸⁰.

Kısacası devrin diğer taşra görevlilerinde olduğu gibi voyvodaların da halk ile olan ilişkilerinin bu bağlamda iyi olmadığı açık idi. Hüdavendigâr Sancağı içinde voyvodaların karıştıkları suiistimal ve yolsuzluklar sonucunda genelde halkın isteğiyle karşılıklı muhakemenin yapılabildiği ve suçlu bulunan voyvodanın merkezî iktidar tarafından kolaylıkla bölgeden uzaklaştırılabildiği örnekler de görülmektedir. Fakat diğer taraftan, voyvodalığın, güçlü yerel âyanın kolaylıkla tekeline alabileceği bir memuriyet statüsü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Öyle ki, yerel güçlerin

⁷⁹ Hüdavendigâr Sancağı mütesellimi Mehmet Hafız Ağa’nın tarihsiz arzı: BOA, HH, nr. 33.432/D; Belge tarihsiz ise de Mehmet Hafız Ağa’nın 1831–33 seneleri arasında sancak mütesellimliğinde olduğunu bilmemizden olayların bu tarihler arasında geçtiğini söyleyebiliriz.

⁸⁰ İnalçık, “Centralization”, s. 42.

kuvvetli olduğu Anadolu'nun bazı merkeze uzak yörelerinde devletin böyle âyan kökenli voyvodaların hakkından kolayca gelemediğı birçok örnek vardır⁸¹. Araştırmamız sırasında rastladığımız ve aşağıda kronolojik sırayla vereceğimiz birkaç olay, Hüdavendigâr Sancağı dâhilindeki bazı kazalarda voyvodalar ile halk arasında doğan anlaşmazlıkların niteliğini ve mahkemelerde varılan çözüm yöntemlerini gözler önüne serecektir.

Mihaliç kazası halkının naipleri vasıtasıyla şikâyet amacıyla hükümete arz ettikleri ilâmlarına göre, o sırada Kirmastı voyvodası bulunan Müftü-zade Süleyman Bey, daha önce kazalarında dört sene müddetle voyvodalık görevinde bulunduğu sırada sadece şahsî menfaati için tevzi defterlerine asılsız masraflar sokuşturarak kendilerinden tahsil etmiş, yine birer bahane ile birçok parayı zimmetine geçirmişti. Bu şikâyet üzerine Bursa kadısına ve Hüdavendigâr Sancağı mütesellimine hitaben 19–28.05.1806 (Evâ'il-i Râ 1221) tarihli bir ferman Bursa'ya gönderilmişti. Ayrıca, yanında Müftü-zade'nin Mihaliç voyvodalığı dönemine ait iki kıta tevzi defteri sureti ile birlikte bir mübaşir de muhakemeye katılmak üzere Bursa'ya gönderilmişti. Fermanda ifade edildiğine göre, ilk olarak mütesellim marifetiyle Mihaliç ahalisinden gerekenler ve eski voyvoda Bursa'ya getirtilecekti. Bunu takiben mahkemede, mütesellim, kaza temsilcileri ve İstanbul'dan gönderilen mübaşir de hazır olduğu hâlde, gönderilen tevzi defterleri içeriklerine göre voyvoda Müftü-zade'nin hesaplarına tarafsızca bakılacaktı. Bu muhasebe sonucunda eğer gerçekten

⁸¹ Buna dair Anadolu'nun farklı bölgelerinden birkaç örnek için bkz. Çadırcı, “Tanzimat'ın İlânı Sıralarında Türkiye'de Yönetim”, s. 1233–1236.

öne sürüldüğü gibi zimmetinde halka ait alacak ortaya çıkarsa kendisinden tahsil edilerek orada bulunan kaza temsilcilerine teslim edilecekti⁸².

İkinci örneğimiz ise 1823 senesi içinde İnegöl kazası voyvodaliğinde bulunan Halil Ağa hakkında yine halkın yaptığı şikâyetle ilgilidir. Buna göre İnegöl kazası halkı Mutasarrıf İbrahim Paşa'ya yaptıkları şikâyetlerinde, voyvodaları Halil Ağa'nın görevine başladığından beri devlet işlerine layıkıyla bakmadığını ve kendilerinden baskı yoluyla defterli deftersiz birçok akçe tahsil ettiğini; bu şekilde haddi aşan ölçüsüz hareketlerine artık dayanacak hâlleri kalmayarak kendisinden şikâyetçi olduklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine Halil Ağa Bursa'ya getirtilmiş ve kaza halkını temsilen oraya gönderilen vekiller karşısında, Bursa kadısı huzurunda toplanan “*meclis-i şer'*”de kendini savunmaya çalışmıştı. Fakat en sonunda “*tahsîldârîyye*”, “*mesârif*” gibi türlü adlarla kazanın salyane defterlerine kendi çıkarı için 19.641,5 Kuruş ekleyerek halktan tahsil ettiğini itiraf etmişti⁸³.

Sancak içinden bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür ama Sivrihisar kazasından vereceğimiz son bir örnekten sonra bunların yeterli olacağını düşünüyoruz. Alışılmış bir şekilde Sivrihisar kazası halkı kaza naipleri vasıtasıyla İstanbul'a ilâm ve mahzar göndererek, voyvodaları Mustafa Ağa'nın mukataa malı ve çeşitli kaza masraflarından başka tevzi defterlerine toplam 116 bin kuruş kadar fuzuli ekleme yaparak bunu kendilerinden haksız yere tahsil ettiğini iddia etmişler ve bu paranın kendilerine geri verilmesini istemişlerdi. Şikâyetleri üzerine yine Bursa mahkemesinde kadı ve mütesellim huzurunda iki tarafın karşılıklı dava ve

⁸² BŞS B335/s. 78.

⁸³ 25 Câ 1238 (07.02.1823) tarihiyle Mutasarrıf İbrahim Paşa'ya yazılmış dava ilâmı sureti: BŞS B358/s. 82.

muhasebelerinin görülmesi için Bursa'ya ferman gönderilmişti. Bunun üzerine Sivrihisar kazası müftüsü Cafer Efendi, defter mukayyidi Mustafa Efendi ve ileri gelenlerden dört kişi kaza halkını temsilen Bursa'ya gelmiş ve kadının huzurunda, Bursa mütesellimi ile şehir ileri gelenlerinden “erbab-ı vukuf” da mahkemede hazır olduğu hâlde, voyvoda Mustafa Ağa ile karşılıklı muhasebelerini görmüşlerdi. Fakat bu karşılıklı muhasebe sonucunda kendilerinden haksız olarak tahsil edildiğini iddia ettikleri tutardan bir kısmının “*sahîh mesârif*” olduğu anlaşılmıştı. Ancak voyvoda Mustafa Ağa 32 bin kuruşluk tutarı hangi gerekçelerle halktan tahsil ettiğini açıklayamamış, bu yüzden bu parayı teslim etmesi gerektiğine karar verilmişti. Bununla birlikte muhasebe sırasında Mustafa Ağa'nın da kaza halkı üzerinde bakaya olarak 92 bin kuruş alacağı olduğu ortaya çıkmıştı. O sırada Sivrihisar voyvodalığına tayin edilmiş olan ve mahkemede bulunan Ömer Ağa ise, Mustafa Ağa'nın kaza üzerindeki bu alacağının kendi sarrafı tarafından ona teslim edilerek halk üzerindeki bakayanın kendisine devrini kabul etmişti. Bu şekilde iki taraf karşılıklı uzlaşmaya varmış ve “*kat'-ı rişte-i hesâb*” etmişti⁸⁴.

⁸⁴ Zâ 1249 (12 Mart–10 Nisan 1834) tarihli ilâm: *BŞS C21/s. 52–53*.

İKİNCİ BÖLÜM

1800–1839 ARASI İDARÎ MERKEZ OLARAK BURSA ŞEHİRİ

II.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'nın Nesnel Şartları

II.1.1. İdarî Bölünme ve Nüfus Yapısı

İncelediğimiz dönemde de Bursa, Hüdavendigar Sancağının yönetim merkezi ve Anadolu'nun en büyük şehirlerindendi. 1839 yılında Bursa şehrinin 157 adet mahallesi bulunmaktaydı. Genellikle ovaya dağılmış şekilde bulunan 60–61 adet köy de Bursa kadılığına bağlıydı¹. Bunun yanında Uludağ'ın en batı sırtlarından güneye doğru, Atranos (Orhaneli) yolu üzeri ile Uluabat gölü ve Mudanya dağlarına kadar ovanın batısındaki alanda dağınık hâlde bulunan 60'a yakın köy, Kite köyü (Şimdiki Ürünü Mahallesi) merkez olmak üzere “*Kite Kazası*”nı oluşturmaktaydı. Kite kazası bağlı köyleriyle Bursa'nın nahiyesinden sayılmaktaydı ve Kite kazası naipliği de Bursa kadılığına bağlı bulunmaktaydı. Böylece Kite köyleriyle beraber gerek ova üzerinde, gerekse Uludağ sırtlarındaki 130'a yakın köy, Bursa havalisinin şehir nüfusu dışındaki köylü nüfusunu barındırmaktaydı. Dönemimiz içinde bu sayılarını verdiğimiz mahalle ve köyler bir bütün olarak Bursa kazasının adlî sınırlarını ve dolayısıyla da Bursa kadılığının yetki alanlarını belirlemekteydiler².

¹ Aynı tarihli nüzü'l ve avarız defterine göre Bursa kazası mahalle ve köy adları için bkz. Ekler, Tablo: II.

² 1288 (1871–72) senesine ait vilayet yıllığında, artık bu tarihte mülkî bir birim olarak nitelenmesi gereken Bursa kazasının asıl şehirde bulunan 173 adet mahalle ve civardaki 134 adet köyü kapsadığı belirtilmiştir: *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Sene 1288, s. 117.

Bursa şehri ve bağlı köyleri, ele aldığımız tarihler arasında devrin ölçülerine göre kalabalık bir nüfusu barındırmaktaydı. Bursa çevresi Osmanlı dönemleri boyunca İzmir'den sonra Anadolu sınırları içindeki en yoğun nüfusun bulunduğu bölge olmuştu. Tahrir defterlerinden elde edilen verilere dayanılarak yapılan tahminlere göre şehrin yaklaşık nüfusu 1485'de 25.000, 1530'larda 35.000 ve 1573'de 70.000 olarak gösterilmiştir³. 17. yüzyıla süresince bu nüfusunun 20–40.000 arasında dalgalandığı başka bir araştırmada ortaya konulmuştur⁴. Kasım 1701'de Bursa'ya gelen Fransız bitki bilimci gezgin Tournefort şehirde 10–12 bin Türk ailesinin bulunduğunu ve aile başına dört kişiden Türklerin nüfusunun 40.000'in üzerinde olması gerektiğini söylemektedir. Bunun yanında şehirde oturan Gayrimüslim nüfusun, 500'ü Ermeni, 400'ü Yahudi ve 300'ü Rum olmak üzere toplam 1200 aile kadar tahmin edildiğini eklemektedir⁵. 1790'ların başında şehri ziyaret eden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul Elçiliğinde görevli Inatz von Brenner ise, kendisine abartılı geldiğini ifade ederek, bu sırada şehrin nüfusunun 100.000 kadar olduğunu sanıldığını aktarmış ve bunun 6500'ü Ermeni, 3500'ü Rum ve 1200'ünün Yahudi olduğunu vurgulamıştır. Yine yazara

³ Ergenç, *a.g.e.*, s. 106.

⁴ Ali İhsan Karataş, “17. Yüzyılda Bursa'nın Nüfus Yapısı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/9 (2000), 755–765, s. 758. (Makale, Haim Gerber'in “*Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700*” adlı eserinin “*Demographic Development*” adlı bölümünün çevirisidir.)

⁵ Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326–1923)*, (Çev. Serdar Alper), İstanbul 2004, s. 53.

söylendiğine göre Hisar’da ve şehrin üst kısımlarında Türklere ait 13.000 ev, alt mahallelerde ise Gayrimüslimlerin oturduğu 4–5.000 ev olduğu sanılmaktaymış⁶.

Araştırma dönemimiz içinde şehir ve civarının nüfusu ile ilgili en önemli kaynak 1830’da yapılan ve sadece erkek nüfusun sayılmaya çalışıldığı ve arazi tahririne dayanmayan ilk Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarıdır. Bunun dışında şehri kısa aralıklarla ziyaret eden yabancı gözlemcilerin verdiği tahminî rakamlara başvurmaktan başka çare yoktur. Bu gözlemciler nüfus hakkındaki bilgilerini, ya şehrin yerel yetkililerinden, ya da çoğunlukla en çok temasta bulundukları Gayrimüslim toplulukların önde gelenlerinden almışlardır. Aralarında çelişkiye varan bazı büyük farklılıklar görülmesine rağmen yine de bunlardan elde edilen tahminî rakamlar bize Bursa’nın 40–50 senelik nüfus durumu hakkında belli bir izlenim kazandırabilirler. Bu yüzden içlerinden önemli gördüğümüz bazılarından birkaç rakam aktarmaya çalışacağız.

Bursa’ya 1802’de, şehrin yarısını yok eden büyük bir yangından sonra gelen İngiliz W. Browne, şehrin toplam nüfusunun 60.000’i aştığını söylediğini ve bunun yaklaşık yedi binini Ermeni, üç binini Rum ve bin sekiz yüzünü ise Yahudilerin teşkil ettiğini ifade etmiştir⁷. Bir İngiliz şirketi için Türkiye’nin ticarî imkânları hakkında gözlemler yapan ve 1812 Nisanında Bursa’da bulunan C. Aubin’e göre şehrin o sıradaki nüfusu 50–60.000 civarındadır⁸. 1814 senesi Ocak

⁶ İlhan Pınar, “Gezginlere Göre 18. , 19. Yüzyıllarda ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa” , *Toplumsal Tarih*, II/8 (Ağustos 1994), s. 23.

⁷ William George Browne, “Journey from Constantinople through Asia Minor, in the 1802”, *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, (Edit. Robert Walpole), London 1820, s. 111.

⁸ A. B. Cunningham, “The Journal of Christophe Aubin: A Report on the Levant Trade in 1812”, *Archivum Ottomanicum*, VIII (1983), s. 80.

ayında şehre gelen diğer bir İngiliz gezgin J. Kinneir, Bursa Rum Metropolitinden aldığı bilgiye dayanarak Bursa'nın nüfusunu 40.000 olarak kaydetmektedir⁹. Bundan iki sene sonra, 28 Ocak 1816'da Bursa'yı ziyaret eden İngiliz diplomat W. Turner ise şehrin genel görünümü ve nüfus yapısı hakkında şu bilgileri aktarmaktadır¹⁰:

“...Bursa yaklaşık 70.000 kişiyi içeren nüfusuyla gerçekten dikkate değer bir şehirdir. Bana orada söylendiği kadarıyla bu nüfusun terkihi 10.000 Türk, 1500 Ermeni, 800 Rum ve 350 Yahudi hanesini içermekteydi. Kendim, 25 büyük cami ve pek çok sayıda daha küçüklerini saydım. Bunların hepsi taşandır, fakat kabaca inşa edilmişlerdir ve çok az etkileyiciliğe sahiptirler. Yine şehirde tümü taştan yapılmış birçok han vardır. Bedesten ve çarşı dikkate değer görünmesine rağmen o günlerde hepsi kapalıydı. Şehirde sadece birkaç tahammül edilebilir düzgünlükte cadde vardır; diğerleriyle çok kötü kaplanmışlardır ve son derece dar ve pistirler...”

Bunların dışında, 1818'de şehre gelen J. Fuller üçte biri reaya olmak üzere yaklaşık 40.000 rakamını verirken¹¹, 1823 ilkbaharında Bursa'da bulunan R. Walsh, 9000'i Rum ve Ermeni, 1800'ü Yahudi olmak üzere şehrin yaklaşık 75.000 nüfusu barındırdığını söyler¹². Nihayetinde çok daha ileri bir tarihte, 1834 Temmuzunda Bursa'da bulunmuş olan R. Burgess, şehrin genel nüfusu ve Gayrimüslimlerin durumları hakkında şunları söylemektedir¹³:

⁹ John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 246.

¹⁰ William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, III, London 1820, s. 151.

¹¹ John Fuller, *Narrative of a Tour through Some Parts of the Turkish Empire*, London; Printed by Richard Taylor, 1829, s. 70.

¹² Robert Walsh, *A Residence at Constantinople*, II, London 1836, s. 199.

¹³ Reverend Richard Burgess, *Greece and The Levant; or Diary of a Summer's Excursion in 1834, with Epistolary Supplements*, II, London 1835, s. 134.

“...Bursa’nın nüfusu büyük ölçüde Türklerden oluşur. Şehirdeki Türk hanelerinin sayısı 16.000 olarak tahmin edilmektedir. Sayı bakımından Türklerden sonra yaklaşık 1000 hanelik nüfuslarıyla Ermeniler gelir. Rumların nüfusu Ermenilerden biraz daha azdır. Buna karşılık Rumların üç, Ermenilerin ise sadece bir kilisesi vardır. Ayrıca üç sinagoga sahip olarak şehirde yaklaşık 300 hane Yahudi bulunmaktadır. Ermeniler dini işlerinde bir müfettiş tarafından yönetilirler. Bu müfettiş rütbe bakımından piskoposa eşit değildir ama aynı yetkileri kullanır ve “Bartabet” olarak adlandırılır. Rumların bir başpiskoposları, Yahudilerin ise bir hahambaşlıları vardır...”

Buraya kadar yaklaşık 35 senelik bir zaman süresinde şehre gelmiş bulunan yabancı gözlemcilerin nüfus hakkında yaklaşık 40.000–75.000 arasında değişen rakamlar verdiklerini görüyoruz. Nispeten daha güvenilebilir durumda bulunan ve sadece erkek nüfusun sayıldığı 1830 sayımı sonuçlarına göre ise Bursa şehrinde yaşayan toplam erkek nüfusun sayısı 16.118’di. Bunun 10.532’sini Müslümanlar, 5586’sını ise Gayrimüslimler meydana getirmekteydiler. Ayrıca Gayrimüslim nüfusun da 2800’ü Ermeni, 2159’u Rum ve 627’si Yahudilerden oluşmaktaydı. Bunlara ek olarak 307 medrese öğrencisi ile hanlarda geçici olarak ikamet üzere bulunan 259 tüccar da o sırada şehirde bulunmaktaydılar. Bursa köylerinde ise 6327’si Müslüman, 2383’si Gayrimüslim olmak üzere toplam 8689 erkek nüfus sayılmıştı. Bunun yanında Bursa’nın nahiyesi olan Kite kazası köylerinin Müslüman erkek nüfus sayısı 4192 idi. Kaynakta verilmeyen Gayrimüslim nüfusla birlikte Kite köylerindeki toplam nüfusu da 5000 olarak kabul edersek, 1830’da Bursa’nın bütün

kırsalında yaklaşık 13.689 erkek nüfus yaşamaktaydı¹⁴. Alışılmış olarak sayımda göz önüne alınmayan kadın nüfusu için bu rakamları iki ile çarpınca Bursa şehrinde yaklaşık 33.000, bağlı köylerde ise yine yaklaşık 27.500 genel nüfus barındığını 1830 sayımı sonuçlarından çıkarabilmekteyiz. Sayım dışında tutulmaları muhtemel olan vergiden muaf yönetici sınıf mensupları ve onların maiyetleri için önerilen¹⁵ %10'luk bir ekleme ile gözden kaçan veya sayım sırasında gizlenen bir miktar fazla nüfus için dahi bu gibi tahminlerde yöntem olarak benimsenen¹⁶ %8–10'luk bir hata payını ekleyince; en iyimser tahminle sadece Bursa şehrinin 1830'daki nüfusunun 40.000'i biraz aştığını söyleyebiliriz. Aynı şekilde bağlı köylerde yaşayan nüfusun da 30.000 civarında olması imkân dâhilindedir. Buna göre aynı sene içinde bütün “Bursa kazası” sınırlarında 70–75 bin civarında yerleşik nüfusun bulunduğunu söylemek mantıksız olmayacaktır.

Sonuç olarak 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Bursa şehrinin nüfusunun 40–60.000 arasında dalgalandığı; ayrıca buna civar köyler nüfusunu da eklersek dönem boyunca Bursa kazası sınırları içindeki yerleşik nüfusun 70–80.000 kişilik bir nüfus bulunduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu 1831 sayımının sonuçları yukarıda zikr ettiğimiz yabancı ziyaretçilerin verdiği tahminî rakamlarla da çelişmemektedir. Bunların bazısının şehir nüfusu için zikrettikleri yüksek rakamlar, kendilerine Bursa ve havalisi için iletilen rakamları yanlış anlamayla sadece şehre hasretmelerinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim 1830'lu ve 1840'lı yılları Bursa'da geçiren Amerikalı Protestan misyoner Bayan E. Schneider, Tanzimat'ın ilanı günlerinde Bursa ve

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 95, 99–100.

¹⁵ Ergenç, *a.g.e.*, s. 108'de 547 ve 548 numaralı dipnotlar.

¹⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 48.

civarındaki nüfusun 80.000 ila 100.000 arasında tahmin edildiğini, ancak son rakamın kendisine çok yüksek görüldüğünü söylemektedir. Yazara göre bu nüfusun üçte ikisinden fazlası Müslüman, on bini Ermeni, sekiz bini Rum ve iki bini Yahudilerden oluşmaktadır¹⁷. Bir başka yerde ise yazar, o sırada kendisine seksen bin olarak iletilen şehir nüfusunu abartılı bulduğunu ve düzgün bir nüfus sayımı yapılırsa gerçek nüfusun bu rakamdan çok daha düşük çıkacağına inandığını vurgulamaktadır. Ayrıca yine kendisinin ifadesine göre o sırada Bursa’da sekiz farklı millete mensup 10-15 Avrupalı aile yaşamakta ve İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya devletlerine ait olmak üzere 4 konsolosluk bulunmaktadır¹⁸.

1847 senesi içinde yaklaşık üç ayını Bursa’da geçiren İngiliz J. Mac Farlane ise Bursa şehri ve havalisinin o anki nüfus yapısı ve şehrin durumu hakkında şöyle yazmaktadır¹⁹:

“Balbi Bursa’nın nüfuzunu yaklaşık 100.000 olarak kaydetmiştir. Ben ise şu anda 60.000’i geçip geçmeyeceği konusunda fazlasıyla kuşkuluyum. Şehirde birçok تنها alanlar vardır ve doğusunda olduğu kadar batısında da, ovaya ve dağa uzanan kenar kesimlerindeki bütün varoş mahalleleri yok olmuştur; ya da daha doğrusu onlardan geriye yıkık minareler, camiler ve hamamlardan başka hiçbir şey kalmamıştır. O sırada Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler sayıca çoğalıyorlardı. Türklerin nüfusu ise şehirde olduğu kadar ova köylerinde de azalma eğilimine girmişti. Ayrıca birçoğu küçük olmasına rağmen, bu köylerin toplam nüfusunun iyi

¹⁷ C. A. Elizabeth Schneider, *Letters from Broosa, Asia Minor*, Chambersburg, Pennsylvania 1846, s. 34.

¹⁸ A.g.e., s. 54–58.

¹⁹ John Mac Farlane, *Turkey and its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, II, Philadelphia 1850, s. 49.

bir rakama ulaşacağı muhakkaktır. Ovanın Dudaklı gölü ile Nilüfer çayı arasında kalan üst kısmında 33 köy saymış ve birçoğuna da uğramıştık. Zannedersen Nilüfer çayı ile Mudanya sahili arasında on iki köy daha bulunmaktaydı.”

Mac Farlane'nin bu gözlem ve tahminleri bir ölçüde 1844 senesi nüfus sayımı sonuçlarıyla doğrulanmış görünmektedir. Askerî amaçlarla, askerî memurlar tarafından yapılan bu sayım sonuçlarına göre Bursa şehrinin nüfusu 50.000 civarındadır²⁰. Nihayetinde çok ileri bir tarihte, yani 1871 senesinde bile Bursa kazasının şehir ve bağlı köyleriyle toplam nüfusunun yaklaşık 71.000 olduğu görülmektedir²¹. Bütün bu verilerin bize gösterebileceği sonuç şudur: 19. yüzyılın başından hemen hemen 1880'li yıllara kadar Bursa şehri ve civarının nüfus yapısı istikrarlı bir seyir içinde belli bir seviyesini korumuştur. Kıtık, salgın hastalıklar, yangın ve savaş hâlleri gibi felaketlerin sonucunda nüfusta bazı iniş çıkışların olabileceğini kabul etmekle birlikte bu sayının şehir için 60.000 rakamını hiçbir zaman aşmadığı ve daha önce ifade ettiğimiz gibi 40-60.000 arasında bir seyir izlediği kanısındayız. Şehrinin nüfusunu yüz binlere yaklaştıran nüfus patlaması ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rumeli ve Kafkasya'dan gelen yoğun

²⁰ Leila Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835-1975*, New Jersey: Princeton University 1976 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 66.

²¹ Bu rakam, bizim kadın nüfusu da göz önüne alarak ikiyle çarparak bulduğumuz toplam nüfusu temsil etmektedir. Kaynakta sadece erkek nüfus rakamları verilmiştir. Buna göre Bursa kazasının erkek nüfusu 22.826'sı Müslüman, 12.883'ü Gayrimüslim olmak üzere toplam 35.709'dur. Bunun yanında bütün kaza sınırlarında 16.408 hane bulunmaktadır: *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Sene 1288, s. 117.

Müslüman göçmen akını sonucunda yaşanmış ve bu akın Balkan savaşları sonuna kadar devam etmiştir²².

Tanzimat'tan önce İmparatorluğun diğer bölgelerinden Bursa'ya yapılan tek bir göç hadisesine rastladık. Bu da 1821–29 arasında devam eden Yunan isyanı sırasında Mora ve Atina civarından gelen ve sayıları çok fazla olmayan Müslüman ailelerin Bursa'ya yerleştirilmesidir. 1824–28 arasında, fasılalarla, asi Rumların hâkimiyetine giren Anopoli, Trapoliçe, Orhos gibi Mora kasabalarından ve Atina'dan kaçan Müslüman aileler İzmir üzerinden Bursa ve çevre kazalara gelmişti. Bunların büyük bir bölümü İstanbul'da iskân edilmiş, diğerleri ise İzmir çevresi dışında Bursa şehri ve İnegöl, Yenişehir, Gemlik, Mihaliç gibi kasabalara yerleştirilmişti²³. Bu ailelerden Bursa şehrinde iskân edilenlerin sayısı 100–150 hane kadardı. Kendilerinin bütün ihtiyaçları elden geldiğince karşılanmaya çalışılmış; ayrıca içlerinden geçimlerini temin edemeyecek durumda olan dul kadınlara ve yaşlılara

²² Gerçekten de göçlerin yüzyıl sonlarında Bursa nüfusuna yaptığı büyük katkı 1298 (1881) tarihli vilayet yıllığında verilen nüfus rakamlarından çok açık bir şekilde izlenebilmektedir. Burada “Bursa kazası” için verilen rakamlar şöyledir: 25.487’si Müslüman, 10.708’i Gayrimüslim olmak üzere toplam erkek nüfus 36.195’dir. Ölüm ve doğum sayıları arasındaki farkın bunlardan düşülmesiyle elde edilen *safi* rakamlara göre ise Müslümanların nüfusu 20.700, Gayrimüslimlerininki 10.623 olarak verilmiştir. Buna göre kazanın safi toplam erkek nüfusu 31.323’dür. Bu nüfusa ait hane sayısı ise 13.319’u Müslümanlara, 3464’ü ise Gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam 16.783’dür. Bunlara karşılık şehir-köyler olmak üzere bütün kaza sınırları içinde 10.370 haneye sahip 40.126 erkek göçmen nüfusun bulunduğu kaydedilmiştir. Göçmen nüfusla birlikte kazanın toplam safi erkek nüfusu 71.449’a ulaşmıştır. Kadınları da buna katınca bütün kaza içinde yaklaşık 142.000 kişilik nüfus bulunmaktadır. Bunun seksen bini ise göçmendir. Görülebileceği gibi bu kayıtlar o ana dek bölgede yaşayan nüfusu da aşan bir göçmen kitlesinin Bursa şehri ve köylerine yerleştirildiğini açıkça göstermektedir. 142.000’e varan toplam nüfusun 80–90.000 kadarının Bursa şehrinde, geri kalanının ise bağlı köylerde yaşadığını varsayabiliriz: *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Sene 1298 (1881), s. 350–351.

²³ Evâ’il-i N 1240 (19–29.04.1825) ve Selh-i Râ 1241 (12.11.1825) tarihli emr-i âliler: *BŞS C29/s. 12*, 56.

sadrazamın emriyle maaşlar verilmiş ve hane kiralari karşılanmıştı²⁴. Dönem içinde bu durumdaki yaklaşık 35 aileye karşılıkları salyanede Bursa halkından tahsil edilmek üzere yardım yapılmıştı²⁵. Mora isyancılarından temizleninceye kadar geçici olması planlanan bu iskânlar, 1830'da bağımsız bir Yunan Krallığının kurulması sonucunda daimî olmuş ve bu göçmenler zamanla Bursa'nın yerli Müslüman sakini hâline gelmişlerdir.

Bursa'nın nüfus yapısı ve terkihi hakkında dikkat çeken diğer önemli bir husus, yüzyılın başlarında üçte birlik bir orana sahip Gayrimüslim nüfusun yüzyılın ortalarında doğru neredeyse Türk nüfusuyla eşitlenmiş görünmesidir. Bu durum bölgenin nüfusu hakkında verdiğimiz 1831 sayımı sonuçları ile daha ileri tarihlere ait vilayet yıllıklarındaki rakamlardan rahatça anlaşılmaktadır. Aslında 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu nüfusunun yıllık büyüme oranı yaklaşık %1 kabul edilmektedir. Bunun yanında aynı dönemde Anadolu'nun birçok bölgesindeki Gayrimüslim nüfusunun Türklere nazaran artış eğiliminde olduğu; özellikle Türklerin nüfusunun azalma eğilimine girmesinde süresi uzun zorunlu askerlik uygulamasının önemli etken olduğu benimsenmiş savlardır²⁶. Bölgeyi gezen bazı yabancıların gözlemlerine göre aynı durum Bursa ve civarında da yaşanmış görünmektedir. Daha 1830 senesinde, İngiliz gezgin G. Keppel, Bursa ve Kütahya arasındaki seyahati sırasında yol üzerinde uğradığı Türk köylerinin perişan ve ıssız hâllerini acı acı anlatmaktadır. Yazar köylerde hiçbir genç erkeğe rastlayamadığını, çünkü hemen hemen tüm

²⁴ Genelde mağdurların başvurusu üzerine sadaret kaymakamı veya sadrazam Bursa mütesellimine yazdığı bir mektupla bu kişilere vilayetten yardım yapılmasını istemekteydi. Söz konusu tarihlere ait Bursa sicillerinde buna dair gönderilmiş birçok mektup sureti bulunmaktadır. Örnekler için bkz. BŞS C29/s. 7, 12; B312/s. 43; B303/s. 10, 23; C32/s. 60.

²⁵ BŞS B312/s. 66–67.

²⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 48–49.

gençlerin hiçbir mantıklı ve bilimsel ölçütlere başvurulmadan II. Mahmut'un o sıradaki yeni ordusu için zorla toplanıp götürüldüğünü aktarmakta ve arkada kalan ebeveynlerin yoğun şikâyetlerinden bahsetmektedir²⁷. Aynı ifade ve gözlemlere Mac Farlane'nin eserinde de rastlanmaktadır. Yukarıdaki satırlarda ifade ettiğimiz üzere 1847 yılının bir kısmını Bursa'da geçiren Mac Farlane, Kütahya ve Erdek taraflarına bir dizi seyahatler yapmış ve bu seyahatlere dair gözlemlerini eserinde aktarmıştır. Kendisi, özellikle yerel Osmanlı memurlarının Gayrimüslimlere karşı gösterdiği en ufak bir olumsuz hareketi biraz da önyargıyla çok sert ifadelerle eleştirmesine rağmen, seyahatleri sırasında edindiği izlenimlere dayanarak görece daha zor koşullarda yaşayan Türklerin nüfusunda azalma görülürken; bunun aksine çok daha elverişli sosyo-ekonomik imkânlara sahip Gayrimüslim tebaanın bölgenin her tarafında çoğalma sürecinde bulunduklarını tarafsızlıkla ifade etmiştir. Seyahati esnasında uğradığı bütün kasaba ve köylerde en fakir Rum ve Ermeni aileler bile çoğunlukla 3-4 çocuk sahibiyken Türklerde tam tersi az çocuk sahibi olma eğiliminin ağır bastığı görülmektedir. Yazar, bu duruma, Türk köylüsünün ekonomik perişanlığını bir etken olarak göstermenin yanında, her ne kadar 1843 düzenlemesiyle süresi 5 seneye indirilse de sadece Türk gençlerinin sırtına binen zorunlu askerlik yükümlülüğünün yol açtığını öne sürmektedir. İfadesine göre özellikle köylü Türk anneleri için erkek çocuk sahibi olmak kâbus hâline gelmiştir. Türk aileleri, yetiştirdikleri evlatlarının en verimli çağlarında uzun askerlik hizmeti için kendilerinden koparılacağını bilmekte ve işin sonunda karşılaşacakları özlem ve

²⁷ George Keppel, *Narrative of a Journey across the Balcan, Etc. in the Years 1829–1830*, II, London 1831, s. 381–382.

sıkıntıdan başka kendilerine hiçbir getirisi olmayacak çocuk yetiştirme yükünden kaçınmayı yeğlemektedirler²⁸.

Şimdiye kadar Bursa şehri ve köylerindeki yerleşik nüfus hakkında açıklamalar yaptık. Bunlara ek olarak Bursa havalisinde göçebe bir yaşam süren Yörük aşiretleri de bulunmaktaydı. Bunlar Uludağ'ın güney sırtları ile Domaniç yayları ve Kütahya düzlükleri arasında kalan bölgede gezinirler ve genelde hayvancılıkla geçimlerini sağlarlardı²⁹.

En sonunda bölgeye mevsimlik olarak gelen sılacı işçilerden de söz etmek gerekir. Bursa bölgesine mevsimlik çalışma amacıyla Rumeli'den Arnavut, Doğu ve Orta Anadolu'dan ise Kürt işçiler gelmekteydi. Arnavutlar genellikle Bursa ve Mihaliç (Karacabey) ovalarında koyun çobanlığı yaparlardı. Kürtler ise daha çok tarım ve inşaat işlerinde çalışmaktaydılar. Bunlar bahar aylarında başlarında liderleri olduğu hâlde kabilelerle bölgeye gelirler, yaz boyunca çalıştıktan sonra kışa doğru kazanabildikleriyle memleketlerine dönerlerdi. Mesele 1842 Aralık ayında Mudanya yolu üzerindeki Abdal köprüsü civarında yatağından taşarak civarını sele veren Nilüfer çayını tekrar eski yatağına çevirmek için gereken hafriyat işi 200 sılacı Kürt

²⁸ Mac Farlane, bu gözlemlerine ek olarak, o sırada Bursa ve civarında İslam dinince olduğu kadar devlet yasalarınca da şiddetle yasaklanmış olan isteyerek çocuk düşürme vakalarının, anılan sebeplerden ötürü Türk kadınları arasında oldukça yaygın olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca bu operasyonların tümü gizli kapaklı bir şekilde son derece cahil kişilerce yapıldığından yanlış müdahale sonucu ömür boyu kısırlığa mahkûm olan kadın sayısı hiç de az değildir. Yazara göre o tarihlerde bu berbat durumu Bursa'daki yerel hükümet yetkilileri bilmekte ama hiçbir önlem almadan susmayı tercih etmekteydiler. Yine kendi ifadesine göre bu bilgileri bizzat Bursa'daki yabancı ülke konsoloslarından ve iki Avrupalı hekimden dinlemiş; ayrıca şehirde sözü geçen birkaç Türk yetkiliye de teyit ettirmiştir: Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 235–237.

²⁹ Mac Farlane Bursa'dan Kütahya'ya yaptığı seyahat esnasında Bursa ovasının doğu ucundaki dağ eteklerinde ve Domaniç'te birkaç Yörük aşiretiyle karşılaşmış ve bunların yaşam biçimine dair eserinde ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 163–165 ve 254–258.

işçisine verilmişti. İşçilerin başında kâhyaları vardı ve onunla yapılan pazarlık sonucunda maktu 10.500 kuruş yevmiye ücretine anlaşılmıştı³⁰.

II.1.2. Yönetim Örgütlerinin Şehir İçindeki Mekânsal Dağılımı

Bu bölümde, Bursa şehrinin 19. yüzyıl ortasındaki yerleşme planını ortaya koyan önemli bir haritadan, döneme ait yabancı gözlemcilerden ve arşiv kaynaklarından elde edilen verilerin karşılaştırılması sonucunda, şehirde varlığını ve yerlerini tespit ettiğimiz yönetim mekânları hakkında bilgiler verilecektir. Bundan önce söz konusu mekânların tespitinde çokça yararlandığımız bu haritadan kısaca söz etmek gerekmektedir.

1857 (1273–74) senesi içinde ülke genelinde kişisel malvarlığının ve gelirin tam tespitine dayalı bir gelir vergisi düzenine geçebilmek için bazı ıslahat tedbirleri düşünülmüş ve bu doğrultuda uygulamanın örnek başlangıcı olacak şekilde Bursa şehrinde gelişmiş usullerle bir emlak-nüfus tahriri yapılması kararı alınmıştır. Bunun için merkezde “*Tahrîr-i Emlâk Nezâreti*” kurulmuş ve tahrir işini gerçekleştirmek üzere Defter-i Hakanî Emini Suphi Bey’in başkanlığında askerî mühendislerden ve diğer uzman kişilerden oluşan bir komisyon tertip edilerek Bursa’ya gönderilmiştir³¹. Bu komisyon bir yandan yazım işini yürütürken diğer yandan şehrin ayrıntılı bir kadastro planını içeren haritasını hazırlamıştır. Daha sonra bu harita 1278 (1861–62) senesinde İstanbul Mühendis Mektebi’nin Litografi Enstitüsü’nde 1200 nüsha

³⁰ BŞS B349/s. 11.

³¹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II. Kısım, İstanbul 1330, s. 72.

hâlinde basılarak çoğaltılmıştır. Haritanın ölçeği 1:1200'dür ve 2,35 x 1,65 boyutlarındadır³².

Haritanın önemi ise şundan gelmektedir: Bursa'nın mekânsal yapısı 1860'lı yıllarına başlarına kadar hemen hemen hiç değişmeden kalmış, klasik Osmanlı şehrinin bütün özelliklerini bünyesinde barındırmıştır. Şehirde modern usullere göre yeni caddelerin açılması, bazı modern yapıların inşası gibi faaliyetler 1863'de Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişlik göreviyle Bursa'ya ilk gelişinde başlamış ve Paşa'nın sonraki valilik görevi sırasında hızlanarak devam etmiştir³³. Dolayısıyla bu harita Bursa'nın muhtemelen uzun süre değişmeden kalan klasik şehir planını yansıttığından, hazırlanışından önceki tarihlere ait elde edilen veriler haritaya göre değerlendirilebilirler. Nitekim bazı araştırmacılar haritadan bu şekilde yararlanmışlardır³⁴.

³² Ergenç, *a.g.e.*, s. 16–17; Ayrıca Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde haritanın bir nüshası mevcuttur. Biz de zaten bun nüshadan yararlandık. Haritanın Kütüphane kataloglarındaki tam künyesi şöyledir: “Suphi Bey, *Bursa Şehri Harita-i Mufasssalası*, İstanbul 1278. TTK Kütüphanesi Yer No: B.3990 1278”. Bundan sonra haritaya “*1278 Tarihli Bursa Haritası*” şeklinde atıf yapılacaktır.

³³ Şehrin yerleşme düzeninde ve mimarîsinde yaşanan bu gelişmeler için bkz. Béatrice Saint-Laurent, “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmet Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont–François Georgeon), İstanbul 1999, s. 79–98.

³⁴ Özer Ergenç, 16. yüzyıl sonlarında Bursa'daki fiziksel-mekânsal yapıyı, döneme ait sicillerden elde ettiği verileri bu harita üzerinde değerlendirerek ortaya koymuştur. Leila Erder ise 1860'lı yıllarda yaşanan yoğun fabrikalaşma sürecini şehrin mekânsal ölçeğinde değerlendirdiği makalesinde yine büyük ölçüde bu haritadan yararlanmıştır: Ergenç, *a.g.e.*, s. 16–96; Leila Erder, “Factory Districts in Bursa During the 1860's”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, I/1 (1975).

II.1.2.1. Hisar Bölgesi

Orhan Gazi 1326'da Bursa'yı ele geçirdiği zaman ilk olarak o sırada kale içinde oturan Rumları kaldırarak kalenin aşağı semtlerine göndermiş ve burada sadece yeni gelen Türk aileleri iskân etmişti. Daha sonra babası Osman Gazi'nin Söğüt'te bulunan cenazesini Bursa'ya getirerek Hisar bölgesinde camiye çevirdiği bir Bizans kilisesinin şapeline defnetmiş; kendisi de aynı bölge içinde eski bir Bizans sarayı kalıntıları üzerinde yeni bir saray yaptırarak burada oturmaya başlamıştı. Saray, başkentin Edirne'ye taşındığı 1402'ye kadar daimî olarak, hatta bu tarihten İstanbul'un fethine kadar ise ara sıra, sonraki Osmanlı Sultanları tarafından ikametgâh olarak kullanılmıştı. İstanbul'un fethinden sonra Bursa'nın azalan siyasî önemine paralel olarak bu saray da terk edilmiş; ancak yine de 17. yüzyılın sonlarına kadar faaliyette bulunarak Acemi oğlanlarının barındırıldığı bir saltanat sarayı işlevini sürdürmüştü. Hatta 1671'de, IV. Mehmet zamanında sarayın kapsamlı bir onarım gördüğü bilinmektedir³⁵.

Anlaşıldığı üzere Hisar bölgesi etrafını çevreleyen surlarıyla ve barındırdığı sarayıyla uzun bir süre şehrin yönetim örgütlerinin bulunduğu bir yer konumundaydı. Bu devirlerde şehirde görevli sancakbeyleri, kadılar, askerler ve diğer memurlar topluca burada otururlardı. Ayrıca semtin Uludağ'a bakan güney surları civarında bir zindan dahi bulunmaktaydı³⁶.

Bununla birlikte artık bizim dönemimizde Hisar semti için şehrin yönetim merkezi tanımını kullanılamaz. Bu dönemde mahkeme ve vali konağı gibi kamusal

³⁵ Halil İnalcık, "Bursa", *EP*, I, s. 1333–1334; Lowry, *a.g.e.*, s. 21–29.

³⁶ Ergenç, *a.g.e.*, s. 25–26.

binalar, aşağıda değineceğimiz üzere, hanların ve çarşıların bulunduğu şehrin Hisar ile Gökdere arasında kalan ticaret kesimine kaymıştır. Hisar içinde yine yoğunlukla Türkler yaşamaktadır. Ancak Türklerin yaşam alanı artık sadece bu bölge ile sınırlı değildir ve şehrin tüm kesimlerinde Türk mahalleleri vardır.

Şimdi Tophane parkının sınırları içinde kalan meydanda o günlerde de günümüzde olduğu gibi Sultan Osman ile oğlu Orhan'ın türbeleri bulunuyordu. Özellikle Orhan Gazi'nin türbesi eski bir Bizans kilisesinden bozulduğu için o dönemde Bursa halkı arasında “Davut Manastırı” adıyla anılmaktaydı. Türbelerin biraz batısında, barındırdığı eski saray kalıntılarıyla yarı harabe hâlindeki iç kale bulunmaktaydı. Bu kale kuzey yönünde şimdiki Altıparmak semtine bakan dik kayanın üzerinde duruyordu ve diğer üç tarafı duvarla çevriliydi. Kalenin içindeki avluya güney tarafında bulunan bir kapı ile girilmekteydi. O dönemde eski sarayın hâlâ ayakta kalabilmiş bazı müstemilatını barındıran bu bölge batıdaki en uç kesime kadar uzanmaktaydı³⁷.

³⁷ 1278 (1861–62) tarihli şehir haritasında, bahsettiğimiz bu iç kale, duvarları, burçları ve güneyindeki kapısıyla açık bir şekilde çizilmiştir. Giriş kapısı Şahadet Camii'nin hemen karşısındadır. Haritadaki çizime göre kalenin içindeki geniş avluda bir havuz ve cebehane binası bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bu iç kalenin batısında, şimdi Bursa Devlet Hastanesi ve karşısındaki Haşim İşçan Parkı'nın bulunduğu alanın haritada “Eski Saray” olarak işaretlendiğini görüyoruz: *1278 Tarihli Bursa Haritası*; 1855 depreminde zaten yarı harabe hâlindeki bu kale çok büyük zarar görmüştür. Aynı felakette büyük ölçüde yıkılan Osman ve Orhan Gazi türbeleri ise 1863'te asıllarına sadık kalınarak onarılmışlardır. Günümüzde bu iç kaleden çok az iz kalmıştır. Bunlar ise Tophane Saat Kulesi ve Tophane Endüstri Meslek Lisesi taraflarında bulunan iki yan duvara ait kalıntılardır. Şimdilerde bu iç kalenin alanı üzerinde Orduevi bulunmaktadır. Daha bu depremden çok önce kalenin harabe durumda olduğunu ve içindeki avlu ile çevresinde eski saraya ait kalıntılar barındırdığını yabancı ziyaretçilerin gözlemlerinden anlıyoruz. 1816'da Turner ve 1836'da M. Pardoe, türbeleri de içerecek şekilde “Akropolis” olarak adlandırdıkları bu bölgeyi gezmişler ve kale ve saray kalıntılarının o anki durumunu ayrıntılı olarak eserlerinde tasvir etmişlerdir: William Turner, *a.g.e.*, III, s. 175–177; Miss

II.1.2.2. Valilik Konağı

Meşhur haritamızda görmekteyiz ki, Ulucami'nin hemen güney tarafından başlayan bir cadde doğuya doğru uzanmakta ve Gökdere üzerinde bulunan Setbaşı Köprüsü'ne kavuşmaktadır. Haritada bu caddenin ismi “*Saray Caddesi*” olarak gösterilmiştir ve yaklaşık olarak günümüzdeki Atatürk (Heykel) Caddesi ile aynı istikameti paylaşmaktadır. Haritamızda, bu Saray Caddesi'nin üstünde, tam da şimdiki eski Adliye binası ve Heykel Meydanı'nın bulunduğu alanın üzerinde “*Atık Paşa Kapusu*” ve “*Cedid Paşa Kapusu*” adlarıyla vali konağı müstemilatının bulunduğu görülmektedir. Bu yapılar kompleksinden eski olarak nitelendirileni önündeki geniş avlusuyla caddenin üzerinde konuşlandırılmıştır ve hemen doğu bitişiğinde bir Mevlevi dergâhı bulunmaktadır. Yeni konak ise bunun arkasında, Hacılar Camii'nin önündedir. Cadde üzerinde bulunan eski konağın hemen batısında ise Askerî İdadî Mektebi'nin bulunduğu görülmektedir³⁸.

Büyük bir olasılıkla haritanın çizim tarihi olan 1858–1860 yılları arası “*Cedid Paşa Kapusu*” olarak gösterilen yeni konak o sırada Bursa valileri tarafından kullanılıyordu. Buna göre akla gelen sorular şunlar: Acaba haritada eski ve yeni diye ayrı gösterilen bu konaklardan eskisi ne zaman yapılmıştı? Bu eski konak hangi tarihlerde kullanılmıştı ve daha da önemlisi, Bursa'da 19. yüzyılın başlarında daimî bir valilik konağı bulunmakta mıydı? Eğer bulunuyorduyorsa yine aynı yerde miydi? Şimdi bazı basılı eserlerde ve arşiv kaynaklarında rastladığımız bilgiler ışığında bu soruları cevaplamaya çalışacağız.

Pardoe, *The City of the Sultan; and Domestic Manners of the Turks, in 1836*, II, London 1837, s. 21–28.; Ayrıca bkz. Ekler, Harita: III.

³⁸ Bkz. Ekler, Harita: I.

Ünlü oryantalist Hammer 1804 yılı Ağustosunda Bursa'ya gelmiş ve daha sonra bu ziyarette edindiği gözlemlerini küçük bir kitapta toplamıştır. Eserinde Bursa'nın o günkü sosyo-ekonomik durumu dışında fizikî özelliklerine ve sahip olduğu tarihî eserlere dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Hammer, kitabının Hisar semtini tanıtan kısmında, o sırada vali vekili olarak tanımladığı Bursa müteselliminin Hisar içinde Zindankapı civarında bir konakta ikamet ettiğini yazmıştır³⁹. Bu önemli bilgiye rağmen bu konağın Bursa'ya gelen bütün mutasarrıf veya mütesellimlerin kullandığı daimî bir ikametgâh mekânı olup olmadığını bilemiyoruz. Ayrıca 1792'den beri Bursa'ya yüksek rütbeli bir mutasarrıf paşanın gelmediği ve dolayısıyla uzun bir süredir şehirde sancak yöneticisi olarak yalnızca mütesellimlerin bulunduğu unutulmamalıdır. Ancak kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa, o da, 1812'den itibaren şehre gelen mutasarrıf paşaların “Paşa Kapusu”, “Mutasarrıf Sarayı” gibi isimlerle anılan daimî bir konakta ikamet ettikleridir.

Bu konağın pek dar olmasından dolayı 1813 dolaylarında, Mustafa Paşa'nın mutasarrıflığı sırasında kapsamlı bir tadilata uğradığını ve yeni odalar eklenerek

³⁹ Joseph von Hammer, “Observations Made on a Journey from Constantinople to Brussa and Mount Olympus, and thence back to Constantinople by the Way of Nicea and Nicomedia” *The London Literary Gazette; And Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, etc. For the Year 1819* (Printed by William Pople), No. 108–117, 122, 125, 129, London 1819, s. 198. (Bu künye, Hammer'in “*Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zürück über Nicäea und Nicomedien*, Pesth. 1818” adlı orijinal Almanca eserinin Bursa'yı anlattığı ilk üç bölümünün biraz kısaltılmış İngilizce çevirisidir. Söz konusu haftalık gazetenin numaralarını verdiğimiz 13 sayısında tefrika hâlinde yayınlanmıştır. Ayrıca Hammer'in bu değerli eserinin güzel bir Türkçe tanıtımı için bkz. Ayten Can Tunalı (Kitap tanıt.), Joseph von HAMMER, *Umblick Auf Einer Reise von Constatinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zürück über Nicaea und Nicomedien*, (Beilage 167-182, Inschriften 185-200)), *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/37 (2005), s. 333–339.

genişletildiğini, daha sonra halefi Nurullah Paşa’nın İstanbul’a yazdığı bir kaimesinden öğreniyoruz⁴⁰. Ayrıca ihtiyaç anlarında civarında bulunan hane ve dükkânlar kiralama ve satın alma yoluyla müştemilatına dâhil edilerek konağın kullanım alanı devamlı genişletilmiştir. Tanzimat dönemine kadar hazırlanmış salyane defterlerinde buna dair pek çok kayıtla karşılaşmak mümkündür⁴¹. Nihayetinde 1835 tarihine ait bir salyane defteri kaydından söz konusu konağın Hacılar mahallesinde bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız⁴². Günümüz Bursa Valilik Konağı’nın arkasında bulunan Hacılar Camii civarı, o sıralarda bu mahallenin bulunduğu yerd⁴³. şimdi 1278 (1861–62) tarihli Bursa haritasında net olarak çizilmiş olan “Paşa Kapısı”nın Hacılar Camii’nin hemen önünde bulunduğunu hatırlayınca taşlar yerli yerine oturmakta ve haritada bu binalardan birinin neden eski olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır. şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, en azından 1812 tarihinden beri Bursa’da mutasarrıf ve mütesellim gibi sancak idarecilerinin ikametine tahsis edilen daimî bir konak vardı ve kesinlikle şimdiki Heykel Meydanı ve Eski Adliye Binası arazisi üzerinde bulunuyordu.

⁴⁰ Mutasarrıf Nurullah Paşa’nın 09 Z 1230 (12.11.1815) tarihli kaimesi üzerine Sadrazamın telhisi ve II. Mahmut’un hatt-ı hümayunu: BOA, HH, nr. 29.212.

⁴¹ Bursa’daki hane ve dükkânlar genellikle her hangi bir vakfın mülkü olduğundan konak müştemilatına katılan gayrimenkuller için bağlı bulundukları vakıflara düzenli olarak kira ödenmekte ve bu kira bedelleri salyane defterlerine konularak halktan tahsil edilmekteydi. Mesela 21 Eylül 1827 (Selh–i S 1243) tarihli Bursa kazası salyane defterinde, “*Saraya mülhak vakıf menâzil icârîyeleri için verilen: 33,5 Kuruş*” şeklinde kaydedilmiş bir masraf kalemi vardır: *BşS B312/s. 50–52*.

⁴² Kayıтта ifade edildiğine göre Hacılar mahallesinde bulunan ve paşa kapısı müştemilatına dâhil olan 5 adet hane için toplam 400 kuruşluk kalyoncu bedeli vergisi ödenmiştir: *BşS C26/s. 33–35*.

⁴³ Mahalle adını burada bulunan Hacılar Camii’nden almaktaydı. Hacılar Camii’nin kitabesinden ise 1467 (871) senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır: Ergenç, *a.g.e.*, s. 59.

1847’de Bursa’da bulunan Mac Farlane, o sırada Hüdavendigâr Eyaleti valisi Mustafa Nuri Paşa’nın ikamet ettiği bu bina hakkında eserinde ilginç bilgiler vermiştir. Yazara göre konak çok geniş iki katlı ahşap bir binadır. Ancak dışarıdan bakınca hiç de güzel bir görünüme sahip değildir ve o sırada çok bakımsız bir hâldedir. Konağın, valinin ailesi ve özel hizmetlilerinin ikamet ettikleri harem kısmı dışında yine valinin günlük kamusal işlerini gördüğü ve çevresinde vilayet memurlarının odaları bulunan geniş bir divan salonu bulunmaktadır. Binanın hemen önünde ise çevresi yüksek taş duvarlarla çevrili çok geniş bir avluya bulunmaktadır. Bu avlunun içinde, tam konağın karşısına düşen bir köşede o sırada faal olan şehir hapishanesi vardır. Yazarın ifadesine göre bu hapishane son derece kötü insanî koşullara sahiptir ve daha önemlisi en azılı katilinden sadece borcundan ötürü içerde tutulan en hafif yükümlüsüne kadar bütün mahkûmlar aynı yerde kalmaktadır⁴⁴.

Bu gözlemlerden yaklaşık 12 sene sonra, 1860 senesinde, o sırada Hüdavendigâr Eyaleti valiliğiyle Bursa’da bulunan Mehmet Nurettin Paşa’nın eyaletin genel durumuyla ilgili olarak hükümete sunduğu bir tahriratında söz konusu eski valilik konağı ve avlusundaki hapishane hakkında bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Paşa’nın ifadesine göre zaten ahşap ve virane durumda olan eski konak kısa bir süre önce yanmış; ayrıca yangın sırasında avlusunda bulunan hapishane de zarar görmüştü. Ancak Bursa’da başka bir hapishane olmadığı için hasarlı hâliyle kullanılmak zorunda kalan bu binadan birçok mahkûm firar etmiş; bunun üzerine önlem olmak üzere mahkûmları gece boyunlarından zincirlemek, prangaya vurmak gibi uygunsuz tedbirlere başvurulmak zorunda kalınmıştı. Bu gibi insanî olmayan uygulamalarsa özellikle Bursa’da bulunan yabancı devlet

⁴⁴ Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 180–181.

konsoloslarının şikâyet ve tepkilerine sebep olmuştu. Nurettin Paşa bu gerekçelerle Bursa’da geniş ve kâgir yeni bir hapishanenin yapılması için hükümetten ödenek istemekteydi. Bunun yanında yanan eski konağın yerine valilik binası olarak kullanılan yeni konak dahi ahşap olduğundan, normalde burada muhafaza edilmesi gereken vilayet mal sandığı yangın tehlikesine karşı bedestende kiralanan bir mağazada muhafaza ediliyordu. Kazalardan yapılan vergi tahsilâtını Bursa’ya teslim gelen yerel memurlar, getirdikleri akçeyi doğrudan çarşıdaki mağazada bulunan kumpanya sarraflarına teslim ediyor, daha sonra buradan aldıkları teslim makbuzunu hükümet konağındaki sandık memurlarına ibraz ediyorlardı. Ancak daha sandığa konulan bu akçeler bizzat vilayet memurlarınca kontrol edildiğinde genellikle içlerinde birçok değeri düşük, mağşuş akçe bulunduğu görülmüyordu. Nurettin Paşa buna önlem olmak üzere sandığa teslim edilecek akçenin ilk önce doğrudan hükümet konağında bulunan sandık memurları odasına getirilmesini; burada ise muayene ve sayımının yapılarak cinsi ve miktarı gerekli kalem defterlerine kaydedildikten sonra çarşıdaki kumpanya sarrafına teslimini önermekteydi⁴⁵.

Şimdi bu bilgileri de gördükten sonra 1278 (1861–62) tarihli haritamızda neden eski ve yeni olmak üzere iki valilik konağının belirtilmiş olduğu daha açıkça ortaya çıkmaktadır. Eski konak 1847–60 arası bir tarihte yanınca, aynı yerde başka bir ahşap ve güvenliksiz binanın valilik konağı olarak kullanılmaya başlandığı

⁴⁵ Tahrirat 29 C 1276 (23 Ocak 1860) tarihli dir. İçeriğinde eyalet yönetimiyle ilgili çok çeşitli sorunlar hakkında o sırada valiliğe yeni tayin edilmiş olan Nurettin Paşa’nın 12 maddede topladığı gözlem ve önerileri vardır. Beşinci ve yedinci maddelerde konak, hapishane ve sandık odasının durumuna değinilmiştir. Paşa’nın bu 12 maddelik önerileri Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görülmüş ve 08 Ş 1276 (01 Mart 1860) tarihiyle iradesi çıkmıştır: BOA, İ. MVL., nr. 18.848, Leff 1.

anlaşılmaktadır. Zaten haritada burası, eski konağın hemen arkasında olarak, “Cedîd Paşa Kapusu” şeklinde gösterilmiştir.

1863’de müfettişlik görevi ile Bursa’daki ilk memuriyetine başlayan Ahmet Vefik Paşa, şehrin imarı yönünden gerçekleştirdiği diğer önemli faaliyetleri dışında bu güvenli ve uygun olmayan valilik konağının durumunu ele almış, modern bir hükümet konağının yapılması yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu sayede yanan eski konağın arsası üzerinde üç katlı, kâgir ve dikdörtgen plana sahip, döneminin ilk modern taşra hükümet konağı inşa edilmişti. Konağın zemin ve birinci katlarında bölge kadılığı büroları ve mahkemeleri bulunuyordu. İkinci katta ise valinin dairesi ve vilayet memurlarına ait bürolar vardı. Şimdiki Heykel Meydanı ve Eski Adliye Binası’nın olduğu alan üzerine yapılan bu yeni konak Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar faaliyette kalmış; ancak 1920’li yıllarda yıkılarak yerine günümüzde hâlâ ayakta olan Bursa Valilik Binası inşa edilmiştir⁴⁶.

II.1.2.3. Mahkeme Binası

Klasik dönem Osmanlı şehirlerinde, başkent İstanbul da dâhil olmak üzere modern anlamda özel yaşam alanlarından ayrılmış, kalıcı malzemeden inşa edilmiş anıtsal resmî hükümet binaları örnekleri görülmez. Başkent İstanbul’da sadrazam, şeyhülislam gibi büyük devlet ricali, genellikle geleneksel Osmanlı yapı tekniklerine uygun olarak ahşap malzemeden yapılmış konaklarını hem yaşam alanı, hem de günlük kamusal işlerini yürüttükleri mekânlar olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla söz konusu mekânlar memuriyet sahibiyle birlikte devamlı değişebilmiş ve belirli

⁴⁶ Béatrice Saint-Laurent, “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmet Vefik Paşa...”, s. 91.

hükümet dairelerine ait sabit kamu binaları 19. yüzyıl ortaları ve sonlarına kadar ortaya çıkmamıştır. Bu durum taşra şehirlerindeki valilerin ikamet ettikleri konutlar kadar mahkeme olarak kullanılan binalar için de geçerlidir.

16–17. yüzyıl Anadolu şehir ve kasabalarında genellikle kadıların ikamet ettikleri konaklar aynı zamanda mahkeme binası işlevi görürlerdi. Bunların tek ortak özellikleri ise şehrin ticarî ve idarî merkezi olan çarşı ve büyük camisine yakın yerlerde bulunmalarıydı⁴⁷. Bununla birlikte Halil İnalçık 18. yüzyıldan itibaren bazı Osmanlı şehirlerinde sabit ve anıtsal mahkeme binalarının belirmeye başladığını söylemektedir⁴⁸. Bu bilgiler doğrultusunda, şimdi biz de en azından 19. yüzyılın başından yukarıda gördüğümüz üzere Bursa kadılığına ait birimlerin 1863’de yapılan yeni hükümet konağına taşınmasına kadar Bursa şehrinde sabit ve büyük bir mahkeme binasının olup olmadığı sorusunu cevaplandırmaya çalışacağız.

Bu soruya verebileceğimiz ilk cevabımız, elde ettiğimiz bir veriye dayanarak Bursa şehrinde 1800–1863 arasındaki dönemde sabit ve kamusal nitelikteki merkezî bir mahkeme binasının bulunduğuudur. Bursa kadı sicillerinde rastladığımız 30 Mart 1831 (16 L 1246) tarihli bir keşif defterinde, o sırada yeni teşkil edilen “*Defter Nazırlığı*” büro personeli için Bursa Mahkeme binasının avlusunda yeni bir oda yaptırıldığını ve masraflarının, gelecek salyanede halktan tahsil edilmek üzere kayda geçirildiğini öğrenmekteyiz. Burada ifade edildiğine göre, sadece üç odadan oluşan Bursa Mahkeme binası kendi personeline bile ancak yetmektedir. Bu yüzden defter nezareti kâtiplerinin kullanması amacıyla mahkeme binası avlusuna 1029 kuruş

⁴⁷ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994 s. 50.

⁴⁸ İnalçık, “Mahkama”, *EP*, VI, s. 3.

masrafla yeni bir oda yaptırılmıştır⁴⁹. Bu kayıt söz konusu dönemde Bursa’da sabit bir mahkeme binasının varlığını kesinlikle ortaya koymaktadır.

Bu olguyu belirledikten sonra geriye kalan soru söz konusu binanın o dönemde şehrin hangi kesiminde bulunduğudır. Bunun cevabı içinse, 1815 (1230) yılı içinde mahlûlen yeniden satışı yapılan Bursa’daki Haremeyn vakıflarına ait gayrimenkullerin kaydedildiği bir mahkeme sicilinde rastladığımız bilgiler bize yardımcı olmaktadır. Buna göre İbrahim Paşa Mahallesi’nde bulunan ve kayıta “*Mahkeme-i Kebir Hariciyesi*” olarak tarif edilen Bursa Mahkemesi’ne ait avlunun bulunduğu arsa, aslen Bursa’daki Haremeyn vakıflarından birine aittir ve vakıf tarafından uzun süreli bir kira anlaşması olan “*İcâre-i vâhide*” yöntemi ile iki kadına kiralanmıştır. Yani mahkeme avlusu hukuken bu kadınların müştereken tasarrufunda bulunmaktadır. Ancak bu sırada kadınlardan biri arkasında varis bırakmadan vefat etmiş ve mahlûl kalan hissesinin yeniden satışı yapılmıştır. Burada müzayadesi yapılan gayrimenkulün, yani mahkeme avlusunun dört tarafında cadde, özel şahıslara ait iki hane ve “*Mahkeme-i Kebir Dâhiliyesi*”nin bulunduğu ayrıca tasrih edilmiştir⁵⁰. İslam Hukuku’nun vakıf muamelatıyla ilgili ayrıntılı esaslarını bir tarafa koyarak öne sürebiliriz ki, bu kiralama işleminin açıkça gösterdiğine göre avlusuyla, esas binasıyla Bursa Mahkemesi’nin İbrahim Paşa Mahallesi’nde bulunduğu açıklık kazanmıştır.

İbrahim Paşa Mahallesi aynı adla günümüzde varlığını sürdüren bir mahalledir. Mahalle, Bursa Kız Lisesi civarındadır. Adını, Lise’nin hemen karşısında yer alan İbrahim Paşa Camii’nden almıştır. Caminin hemen karşısında aynı adı

⁴⁹ BŞS C224/s. 17.

⁵⁰ BŞS B336/s. 66.

taşıyan bir de hamam bulunmaktadır. Özer Ergenç ise İbrahim Paşa Mahallesi'nin “*Mahkeme Mahallesi*” olarak da anıldığı için bu hamama Mahkeme Hamamı da denildiğini; ancak kendi araştırma dönemi olan 16. yüzyıl sonu kayıtlarında mahalle adının sadece İbrahim Paşa Mahallesi olarak geçtiğini söylemektedir. Yazara göre mahallenin ve dolayısıyla da hamamın mahkeme olarak anılması daha geç bir tarihte başlamış olmalıdır⁵¹. Bizim verdiğimiz yukarıdaki bilgi Sayın Ergenç'in görüşünü bir ölçüde desteklemektedir. Büyük bir ihtimalle 18. yüzyılın sonundan veya 19. yüzyılın başlarından itibaren daimî mahkeme binasının burada bulunmasından ötürü, mahallenin adı “İbrahim Paşa Mahallesi” yerine “Mahkeme Mahallesi” olarak anılmaya başlanmıştır. Buna karşılık 1278 (1861–62) tarihli harita üzerinde yaptığımız incelemede, söz konusu mahallenin bulunduğu alan üzerinde, valilik sarayı gibi ismiyle belirtilmiş bir mahkeme binasının varlığına rastlayamadık. Ancak mahallede “*Mahkeme Sokağı*” adını taşıyan bir sokak bulunduğunu tespit ettik⁵².

Buraya kadar ortaya çıkarabildiklerimizden anlaşıldığına göre, artık bizim araştırma dönemimiz süresince Hisar ile Gökdere arasında kalan alan, hanları ve çarşılarıyla sadece şehrin ekonomik ve ticarî değil, idarî merkezine dönüşmüş durumdadır. Açık bir şekilde, ilk fetih sırasında ve klasik dönemlerde yönetim örgütlerinin bulunduğu Hisar bölgesi bu sırada eski işlevini yitirmiş, bu işlev şehrin ticaret kesimine kaymıştır. Günümüzdeki Valilik Binası'nın bulunduğu Heykel Meydanı'nda o zamanki deyimile “*Paşa Kapusu*” denilen vali konağı bulunmaktadır. Vali konağının biraz üst kesiminde bulunan İbrahim Paşa Mahallesi ise Bursa'nın merkez mahkeme binasına ev sahipliği yapmaktadır. Tabiatıyla

⁵¹ Ergenç, *a.g.e.*, s. 28.

⁵² İbrahim Paşa Mahallesi'nin konumu için bkz. Ekler, Harita: I.

geleneksel Türk konut inşasına uygun olarak tümüyle ahşap malzemeden yapılan bu binalardan günümüzde hiçbir eser kalmamıştır. Maalesef Osmanlı'da dinî-sosyal içerikli anıtsal yapılar dışında kalan diğer konut türlerinde kâgir ve taş malzeme kullanımı biraz da yangın tehlikelerinin zorlamalarıyla çok geç yerleşmiştir. Bu yüzden birçok Avrupa şehrinin aksine bizim önemli şehirlerimizde erken dönemlerden kalan yerel kent kurumlarına ait binalara rastlamak mümkün değildir. Bazı şehirlerimizde bugün görülebilen birkaç tarihî belediye veya hükümet konağı ise çoğunlukla II. Abdülhamit döneminde veya 20. yüzyılın başlarında inşa edilmiş modern kâgir binalardır. Mesela Bursa'da hâlen kullanılmakta olan tarihî Belediye Binası bunlara güzel bir örnektir.

II.2. Şehrin Yerel Yönetim Kurumları ve Görevlileri

Bu başlıkta araştırma dönemimiz içinde şehirde bulunan yerel yönetim kurumlarını ve bunların çalışmaları ele alınacaktır. Zaten mutasarrıf ve mütesellim gibi önemli hükümet memurlarının şehirdeki konum ve işlevlerine ilgili bölümde değinilmişti. Burada ise kadılık, mahkeme görevlileri, İlmiye sınıfı mensupları, şehir âyanlığı, şehir kethüdalığı ve muhtesiplik gibi Tanzimat öncesinin Osmanlı şehirlerinde çok önemli fonksiyonlar üstlenen kurum ve memuriyetlerin söz konusu dönemde Bursa'daki durumlarını göstermek istiyoruz. Bunun yanında, “O sırada şehir ve bölgenin asayişini nasıl sağlıyordu? Şehirde eğitim ve sağlık gibi sosyal işlevler hangi kurumlarca yerine getirilmekteydi ve durumları neydi?” gibi sorulara da ulaşabildiğimiz bilgiler ışığında yanıtlar verilmeye çalışılacaktır.

II.2.1. Kadılık Kurumu ve Yargı İşleri

Tanzimat öncesi Osman taşra yönetiminde her bir kaza, sosyo–ekonomik yönden bölgesinde öne çıkmış bir kasaba veya şehrin merkezini oluşturduğu ve bu merkeze bağlı köylerin de sınırlarını tayin ettiği adlî–idarî bir birimdi. Merkezî hükümet, bu kaza dairelerine birer kadı tayin ederdi. Bu yönetim daireleri kadıların yetki alanını belirlerdi ve idarî–adlî bir birim olarak “*kazâ*” terimi ile ifade edilmelerinin sebebi bundandı. Sonuç olarak Bursa, Konya, Ankara vb. sancak merkezi olan büyük şehirler bile merkez şehir ve bağlı köyleri ile bir kadılık bölgesi teşkil ederlerdi; yani Bursa kazası, Ankara kazası, Sivas kazası, Kütahya kazası vd. gibi⁵³.

Bu bağlamda, Osmanlı sultanları bir bölgeyi yönetmek için ilk dönemlerden itibaren daima iki yetkili atamışlardır ki bunlar, askerî sınıftan sultanın yürütme gücünü temsil eden bey ile ilmîye sınıfından olarak sultanın yasal yetkisinin taşradaki temsilcisi kadıdır. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremez, kadı da verdiği kararı tek başına icra edemezdi. Bununla birlikte kadının aldığı kararlarda tam bir bağımsızlığı vardı ve bu kararlarında sadece sultana karşı sorumluydu. Dolayısıyla bey, kadının şer‘ ve kanuna göre verdiği hükme hiçbir şekilde tesir edemezdi. Ayrıca kadı emrini doğrudan sultandan alır ve doğrudan sultana dilekçe verebilirdi. Buna kadının arz yetkisi denilirdi ve görev yaptıkları bölgede ortaya çıkan her türlü sorun karşısında kadılar, doğrudan merkezle yazışarak bu yetkilerini

⁵³ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453–1559)*, II, Ankara 1999, s. 59, 60, 63 ve 69.

kullanırlardı. Bu şekilde taşra yönetiminde güçler ayrılığı tesis kılınmıştı ve Osmanlılar bunu adil bir yönetimin temeli olarak görürlerdi⁵⁴.

Kadılar, mensubu oldukları ilmiye sınıfının üç ayrı fonksiyonunu temsil eden öğretim(tedris), fetva (iftâ) ve yargı(kazâ) kolundan; halk arasındaki bütün anlaşmazlıkları şer'e ve kanuna göre çözümleme fonksiyonunu ifade eden "kazâ", yani yargı kolunu temsil etmekteydiler. Bunlardan öğretim görevi, din kurallarını, İslam hukukunu ve genel olarak bütün aklî ve naklî bilimleri öğrencilere aktarma faaliyetlerini kapsardı ki, bunu yapabilme yeteneğini kazanmış kimseye müderris denilirdi. Fetva ise günlük yaşamda karşılaşılabilecek her türlü meseleyi İslamî hukuk ve kaideler açısından yorumlamak ve çözüm yollarını göstermekti ve bu fonksiyonu İmparatorluk içinde müftüler yerine getirirdi⁵⁵.

Osmanlı devlet teşkilatında kadılık, diğer klasik İslam devletlerine nazaran daha örgütlü ve öğretimin en alt basamağından memuriyetin en üst rütbesine kadar hiyerarşik düzene sahip uzmanlaşmış bir meslek olarak mevcudiyetini sürdürmüştür. Bu yüzden Osmanlı'da kadılık mesleğine girmek isteyen birisi, ilmiye sınıfının diğer mensupları gibi en alt kademedен itibaren zorlu bir medrese eğitimini bitirmek zorundaydı. Bu arada İmparatorluktaki kadı ve müderrislerin atanma, azil, terfi gibi bütün özlük hakları Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri tarafından düzenlenmekteydi. Rumeli kazaskeri, İmparatorluğun Avrupa yakasındaki kazaların, Anadolu kazaskeri ise Anadolu ve Mısır'daki kazaların kadılıklarından sorumlu bulunurlardı. Bu yüzden medrese tahsilini tamamlayarak icazet belgesini alanlar "mülâzemet" denilen bir

⁵⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2004, s. 108.

⁵⁵ Ergenç, *a.g.e.*, s. 139; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 12.

senelik bekleme süresini kazaskerlik divanında geçirdikten sonra isterlerse müderrislik mesleğine girerek orada yükselme yolunu seçerler; müderris olmak istemeyip de kadılık silkine girmek istediklerinde ise doğrudan bir kaza kadılığına tayin edilirlerdi. Ayrıca bir süre müderrislikte bulunarak sonradan kadı olmak isteyenler ise meslekî derecelerine göre kaza, sancak veya eyaletlerden birinin kadılığına tayin edilebilirlerdi⁵⁶. Sonuçta medreseler, özellikle Fatih'in İstanbul'da yaptırdığı “*Sahn-ı Seman Medreseleri*”, kadılık ve müderrislik mesleğine giriş için çok önemli yer tutmaktaydı ve buralarda tahsillerini tamamlayarak kadılığını ve müderrisliği seçenler arasında yatay bir hareketlilik her zaman mevcuttu.

16. yüzyılın ilk yarısına kadar kadıların tayini Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin arzları ile yapılırken, bu tarihten sonra şeyhülislâmların kazaskerlere üstünlük kazanmasıyla “*mevleviyyet*” rütbeli eyalet ve sancak merkezi büyük şehir kadılıklarının tayinleri, şeyhülislâmların sadrazamlara bildirmeleri sonucunda yapılmaya başlanmıştır. Tayinleri Padişahça onaylanan kadılara berat verilirdi ve ancak bu beratı aldıktan sonra kazalarına gidip görevlerine başlardı⁵⁷.

Kadılıklar, büyük ve küçük kazalar ile sancak ve eyalet kadılığı olmak üzere kendi içinde iki sınıf teşkil eden bir derecelendirmeye bağlıydılar. Kaza kadılıkları Rumeli, Anadolu ve Mısır kadılıkları olmak üzere üç sınıftı ve Rumeli bölgesindeki kadılar Rumeli kazaskeri, Anadolu ve Mısır taraflarındakiler ise Anadolu kazaskeri defterlerinde kayıtlı bulunurlardı. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri sorumluluğunda olan iki bölge kadılıkları arasında geçiş yapılamazdı. Yani mesleğine Rumeli tarafında başlayan bir kadı, terfi basamaklarını aynı bölge kadılıklarında tırmanır ve

⁵⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Ankara 1988, s. 87.

⁵⁷ *Gös. yer.*; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 13.

son dereceden emekli olurdu. Aynı durum Anadolu kazaları kadılıkları için de geçerliydi. Rumeli kazaları kadılıklarında terfi edilecek en yüksek dereceye “*Sitte-i Rumeli*”, Anadolu’da “*Sitte-i Anadolu*”, Mısır’da ise “*Sitte-i Mısır*” denirdi. Her bir bölgenin kaza kadıları en son bu derecelere kadar yükselir ve buradan emekli olurlardı. Bu şekilde Rumeli, Anadolu ve Mısır’daki kazalarda kadılık ederek nihayetinde “*Sitte*” derecesine çıkan kadılara “*eşrâf-ı kuzât*” denilirdi. Ayrıca bu dereceye yükselmiş en değerli kadılardan ikişer tanesi Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin divanlarında müşavirlik görevinde bulunurlardı ki, bu müşavirliklere ilmiye ağzınca “*Tahta başılık*” denilirdi. Kaza kadıları birinci derecesinden günlük kırk akçe yevmiye ile başlar ve yüz elli akçelik en son derecesine kadar yükselirlerdi. Bunların görev müddetleri genellikle 20 ay kadardı. Bu süreyi dolduran bir kaza kadısının yerine bir başkası tayin edilir, mazul kadı ise İstanbul’da 1–2 sene arasında değişen bir sürede mülazemette bulunarak sıra beklerdi⁵⁸.

Kaza kadılıklarından sonraki üst derece olarak eyalet veya sancak merkezi olan şehirlerde bulunan büyük kadılıklar gelirdi. Bunlar ise genellikle mevleviyet derecesinde tevcih edilirdi. Mevleviyetlerin yevmiyeleri 300–500 akçe arasında değişirdi ve bu payeye kadar yükselmiş kadılar “*Molla*” sıfatını alırlardı. Mevleviyet payesindeki kadılıkların görev süresi ise bir sene idi. İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya ve Selanik kadılıkları 15. yüzyılda mevleviyet derecesinde büyük kadılıklar iken, 16. ve 17. yüzyıllarda yeni fetihler sonucunda bunların arasına Şam, Halep, Mısır, Diyarbakır, Bağdat ve Budin kadılıkları da eklenmişti. Zamanla bazı büyük eyalet merkezlerinin daha mevleviyet derecesine yükseltilmesiyle sayılarında artış olmuş ve 18. yüzyılın ikinci yarısında yapılan nihai bir düzenleme

⁵⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 91–95.

ile bunlar, “*Haremeyn, Bilâd-ı Hamse, Mahreç ve Devriye*” olarak dört sınıfa ayrılmışlardı. Sırasıyla İstanbul, Mekke, Medine kadılıkları Haremeyn mevleviyyetine dâhildi. Bundan sonra Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe, bilâd-ı hamse mevleviyyetleri; Eyüp–Galata–Üsküdar, Kudüs, Halep, Tırhala, İzmir, Selanik, Sofya, Girit ve Trabzon, mahreç mevleviyyetleri ve en sonda ise Bağdat, Antep, Kütahya, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Sivas, Adana, Konya ve Çankırı kadılıkları, devriye mevleviyyetlerini teşkil ederlerdi⁵⁹.

Kadılar tayin oldukları kazanın merkez kasabasında bizzat ikamet ile görevlerini ifa ederler, kazaları dâhilindeki nahiyelere ise naiplerini gönderirlerdi. Bu nahiye naiplikleri genelde kadı tarafından iltizam ile verilirdi. Bazı büyükçe kaza merkezlerinde ise kadıların maiyetinde kendisine yardımcı olmak ve yokluğunda yerine vekâleten bakmak üzere “*Bâb naipleri*” adı verilen mahkeme naipleri bulunurdu. Eyalet–sancak merkezi olan büyük şehirlerde mevali payeli kadıların maiyet naiplerinin sayısı daha fazla idi. Mollaların yanında mahkeme naipleri dışında bulunan şehrin nüfus ve ekonomik–ticarî ilişkilerinin yoğunluğuna göre farklı görevleri yüklenmiş naipler yardımcısı olarak bulunabilirdi. Ayrıca büyük bir şehir içinde, ihtiyaç nispetinde Padişahın iznine bağlı olarak yeni mahkeme binaları açılabilir ve buralarda dava görmek üzere şehrin kadısı tarafından naipler tayin edilebilirdi⁶⁰. İncalcık’ın aktardığına göre, 17. asır Bursa’sında, şehrin çeşitli kısımlarında faaliyette bulunan yedi tane mahkeme vardı⁶¹. Yine 1757 senesinde Bursa kadısının maiyetinde bâb naibi dışında, “*Keşif Nâibi*”, “*Tahıl Nâibi*” ve “*İbâk*

⁵⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 99–103.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 117.

⁶¹ İncalcık, “*Maḥkama*”, s. 3.

mülkî memuriyetler gibi naiplik görevinin de hâsılatı karşılığında en fazla bedeli veren kişiye iltizamen verilmesi, taşra şehirlerinde kadılık görevinin yozlaşması ve saygınlığını yitirmesinin temel nedenlerinden biri olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ilk yıllarında Anadolu’da bulunan birçok şehirde kadılık görevinin naipler tarafından doldurulduğu görülmektedir⁶⁵.

Kadıların birinci görevi, memuriyetin esasını oluşturan haklaştırma yetkisi dâhilinde, bulundukları kasaba veya şehirde halkın sosyal ve ekonomik ilişkilerinden doğan bütün anlaşmazlık ve meseleleri İslam Hukuku’nun akide ve esasları doğrultusunda çözümlemek ve sonuçlandırmaktı. Bu doğrultuda kadılar mahkemede her türlü davayı dinleyerek kesin hükme bağlardı. Kadıların baktıkları davaların kapsamı alacak–verecek, mülk anlaşmazlığı gibi kişiler arası meselelerden cinayet gibi büyük çaplı ceza davalarına kadar çok geniş alanı kapsayabilirdi. Nikâh sözleşmeleri, boşanma, nafaka tayini, vâsi tayini, yetim mallarının muhafazası, tereke sayımı ve varisler arasında taksimi gibi, günümüzde medenî hukuk kapsamında değerlendirilebilecek birçok işlem Osmanlı şehir ve kasabalarında kadıların görev sahalarına girerdi. Ayrıca kadılar, şeriatın, yani devletin dayandığı temel hukukî ilkelerin temsilcisi olma nitelikleriyle her türlü sosyal, idarî, ticarî ve ahlakî ilişkilerin tasdik ve denetim makamıydılar. Bu bağlamda vakfiyelerin düzenlenmesi ve tescili; borç, kefalet, rehin, şirket sözleşmesi gibi her türlü ticarî işlemlerin kayda alınması ve şehir arazisi üzerinde bulunan emlakın alım–satım sözleşmelerinin tanzimi vb. faaliyetler onların bir çeşit noterlik görevleri idi. Yine kadıların, bu denetim ve tasdik yetkilerinden kaynaklanan malî, mülkî ve beledî bazı sorumlulukları daha bulunurdu. Narh tespiti, esnaf loncalarının denetimi ve esnaf

⁶⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 85.

kethüdalarının tayini, üretim ve satış yerlerinin denetimi, şehrin iaşesine nezaret ve altyapı hizmetleri ile bölgedeki kamusal binaların bakım ve onarımlarını sağlamak ve daha buna benzer birçok faaliyet dalı kadıların yetki alanlarına girerdi. Bunun yanında şehir hayatında çok önemli yere sahip vakıfların denetim ve nezaretleri de kadılara ait görevler arasındaydı. Özellikle vakıfların, faaliyetleri bakımından, kurucularının vakfiyesinde tespit ettikleri amaçlara uygunluğunu denetlemek, hesaplarını kontrol etmek, vakıf görevlilerini tayin etmek ve vakfa ait taşınmazların onarım ve bakımlarına nezaret etmek gibi işler de birçok şehir ve kasabada kadılara bırakılmıştı.

Kadıların avarız türü vergilerin halka dağıtılarak toplanmasında dahi belirleyici rolleri vardı. Bu tür vergiler mahkemede kadının huzurunda mahalle ve köyler arasında paylaştırılır ve onun tasdik yollu imzası olmadan tahsil edilemezdi. Bölgeden asker toplanması, zahire tedariki, hayvan sevki gibi çeşitli aynî devlet taleplerinde hükümetin muhatabı daima kadılar olur ve bu talepler öncelikle onların marifet ve nezaretleri ile yerine getirilirdi. Vergilerin halktan adaletlice tahsiline nezaret etmek ve eksiksizce devlete teslimini sağlamak kadıların bu bağlamda sayılması gereken görev ve yetkileri arasında bulunmaktaydı. Kadıların şehrin idaresindeki bağımsız konumunu vurgulayan bir özellik olarak bölgede halkla ilgili bütün meseleler hakkında yazılan hükümet ferman ve emirleri doğrudan kadıya gönderilir ve onun tarafından halka duyurularak icrası sağlanırdı⁶⁶.

Görmüş olduğumuz gibi kadılar yargı görevleri yanında şehir yaşamının sosyal, dini ve ekonomik alanlarında birçok düzenleyici yetkilere sahipti. Bu doğrultuda günümüz sivil yönetim yapısı içinde birden fazla uzman kurum ve

⁶⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 108–110; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 28–29, 38–45.

memuriyet tarafından üstlenilen yetkileri şahıslarında toplamışlardı ve bu nitelikleriyle şehir yaşantısı içinde örfiye sınıfını temsil eden paşa ve beylerin yanında kentlerin sivil yöneticisi konumunda bulunuyorlardı. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda birçok yönetim kurumunda görülen değişimler kadılık kurumuna da yansımış ve özellikle II. Mahmut döneminde ihdas edilen bir takım memuriyetlerin eskiden kadıların üzerinde olan bazı sorumlulukları üstlenmesi ile yönetim ve yargı işleri birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak Tanzimat öncesinde Osmanlı kadısı gerçek bir yargıç konumuna gelmiştir⁶⁷. Bu durum, Tanzimat’a yakın dönemlerde kadılara yapılan hitap şekillerinde bile görülmektedir. Buna göre artık kendilerine, adlî-ıdarî bir birim olarak “Kaza”ların yetkilisi “Kadı” yerine, genellikle “*hâkimü’ş-şer’î*” veya sadece “*hâkim*” sıfatları ile hitap edildiği görülmektedir.

Buraya kadar kısaca vermeye çalıştığımız bilgilerden anlaşılacağı üzere kadılık görevi, Osmanlı taşra yönetim yapısı içinde çok önemli bir kurumdur. Devletin tesisinden itibaren kadıların taşrada yargı görevleri yanında idarî, beledî vb. işlevleri yüklenmeleri onları Osmanlı teşkilat tarihi içinde çok önemli kılmaktadır. Ne var ki, bu önemli kurumu asırlar içinde geçirdiği değişim ve bunun nedenleriyle ele almak çok kapsamlı bir araştırmayı gerektirmektedir ve böyle bir şey de takdir edileceği gibi bu çalışmanın boyutlarını oldukça aşar. Nitekim bundan sonra bizim yapmaya çalışacağımız, 1800–1839 tarihleri arasında sancağın merkez kazası olarak Bursa kazası ve şehrinde kadılık kurumunun işlevini ve konumunu ulaşabildiğimiz veriler ışığında tespitten ibaret olacaktır.

Bursa kazasının bu dönemde 500 akçe yevmiyeli Bilâd-ı Hamse Kadılığı olduğunu daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla Bursa kadılığı genelde bir alt paye olan

⁶⁷ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 80.

Mahreç mevleviyetinden yükselen molla efendilere verilmekteydi. Ayrıca kadılığın, yüksek ilmiye ricalinden bazı ma'zul efendilere de arpalık olarak verildiği oluyordu. Bunlar ise görevi üstlenmek üzere Bursa'ya bizzat kendileri gelmemekte ve dönem içinde yerleşmiş bir uygulama olarak daima yerlerine vekil olarak bir naip tayin etmekteydiler. Bu uygulamada makamın gerçek sahibi olan kadı, beratını aldıktan sonra naibi olarak belirlediği kişiyi “*mürâsele-i şer'îye*” denilen bir mektupla görevlendirdiğini bildirirdi. Bu mektuplarda, öncelikle, kadılığın hangi tarihten itibaren “*niyâbeten*” zapt edileceği mutlaka belirtilirdi. Ayrıca Bursa kazası mevleviyyet derecesinde olduğundan dolayı naip olarak görev yapacak efendilerin de mutlaka “Molla” payeliler arasından seçilmesi gerekiyordu. Şimdi kronolojik bir sıra içinde vereceğimiz örnekler bu durumun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

19. asrında hemen başlarında kadılık, 01 M 1218 (23 Nisan 1803) tarihinden itibaren geçerli olmak üzere eski Üsküdar kadısı Şerif-zade Molla Seyit Mustafa Efendi'ye verilmişti. Buna göre Molla Mustafa Efendi, Bursa kazası dahilinde “*mahruse-i Bursa mahkemesinde bâb niyâbeti ve kısmet-i 'askerîyye ve beledîyesinin bi'l-cümle umûr-ı şer'îyesini*” müderrislerden Molla Hasan Efendi'ye “*niyâbeten*” ihale etmekteydi. Hasan Efendi söz konusu tarihten sonra Bursa kadılığında bulunacak ve “*mine'l-ahâli icrâ-yı ahkâm-ı şer'îyyeye bezl-i kudret ve vâki' olan muhallefât-ı mevtâyı dahi tahrîr ve beyne'l-verese tevzî' ve taksîmi husûsuna ihtimâm ve dikkat edüb cadde-i şer'-i nebevîden serm ve inhıraf*” göstermeyecekti⁶⁸.

Kadılık ertesi sene, yani 01 M 1219 (12 Nisan 1804) tarihinden itibaren eski Galata kadısı Uşakî-zade Molla Seyit Abdülhâlik Efendi'ye verildi. Abdülhalik

⁶⁸ BŞS B280/s. 2.

Efendi de bizzat kendisi Bursa'ya gitmemiş ve naipliği, “*eşrâf-ı kuzât*” tan Molla Hacı Mehmet Salih Efendi'ye ihale etmişti⁶⁹.

01 Z 1224 (07 Ocak 1810) tarihinden itibaren ise Molla Seyit Ali Rıza Efendi'ye tevcih edilmişti ve onun tarafından “*eşrâf-ı kuzât*” tan Molla Ali Sabit Efendi naip olarak atanmıştı⁷⁰.

01 Ş 1231 (27 Haziran 1816) tarihinde eski Üsküdar kadısı Molla Mehmet Efendi'ye verilen kadılık, onun tarafından Molla Mehmet Hilmi Efendi üzerinde “*ke'l-evvel ihâle ve ibkâ*” edilmekteydi. Yani Mehmet Hilmi Efendi o sırada Bursa'da naiplik görevinde bulunmaktaydı ve kadılığın yeni mutasarrıfı tarafından dahi naip olarak görevlendirilmekteydi⁷¹.

01 Ş 1242 (28 Şubat 1827) tarihinde ise Molla İbrahim Ethem Efendi'ye tevcih edilen Bursa kadılığı, onun tarafından “*eşrâf-ı kuzât*” tan Molla Mehmet Emin Efendi'ye naiplik olarak ihale ediliyordu⁷².

Son örneğimizi ise Tanzimat'ın ilanına çok yakın bir tarihten vereceğiz. Buna göre Bursa kazası kadılığı 01 Câ 1255 (13 Temmuz 1839) tarihinden itibaren göreve başlamak üzere Uncu-zade Molla Hafız Mustafa Efendi'ye tevcih edilmişti ve Mustafa Efendi, seleflerinin birçoğu gibi bizzat görevi başına gitmeyerek “*mevâlî-i 'izâm*”dan Molla Mehmet Rüştü Efendi'yi kazaya naip olarak tayin etmekte idi⁷³.

Verdiğimiz örneklerde şu noktalar göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Bursa kadılığının dönem içinde genellikle mahreç mevleviyyetinde olan Galata ve Üsküdar

⁶⁹ BŞS B85/s. 5.

⁷⁰ BŞS B359/s. 1.

⁷¹ BŞS B325/s. 6.

⁷² BŞS B312/s. 2.

⁷³ BŞS C27/s. 1.

kadılarına terfian verilmesi ve bunların çoğunluğunun ise Bursa'ya gelmeden yerlerine bir naip tayin etmeleridir. Bununla bağlantılı ikinci nokta ise bu naiplerin de Bursa kadılığının derecesiyle uygun olarak hep “mevali” payeleri efendiler arasından seçilmeleridir. Naiplerin çoğunluğunun ise Bursa'da ikamet eden ilmiye silkine mensup efendiler arasından seçilmiş olması oldukça muhtemeldir. Mesela 1803 Nisanında naiplik kendisine ihale edilen Molla Hasan Efendi müderrislik unvanına sahiptir. Bursa'da da birçok medrese bulunduğundan kendisinin Bursa müderrislerinden olma ihtimali oldukça yüksektir. Sicillerde, naiplere ait bütün tayin müraselelerine ulaşmamız mümkün olamadığından dolayı kesin olarak ifade edemesek de, dönem içinde Bursa kadılığı şüphesiz “aralık” olarak da bazı yüksek mertebeli ilmiye ricaline tevcih edilmiştir. Ayrıca yine bahsettiğimiz sebepten dolayı kesin örnek gösterememekle birlikte, naip göndermeden doğrudan Bursa'ya gelerek kadılık görevlerinde bulunanlar da mutlaka olmuştur. Yalnız şurası çok açıktır ki, dönem içinde Bursa kadılığı genellikle naipler tarafından doldurulmuştur ve bunların önemli bir kısmının Bursa yerlilerinden olma ihtimali oldukça yüksektir. Yine, genelde tayinlerin birbirini takip eden senelerin aynı ayında yapılmasından Bursa kadılığının bir senelik görev süresine riayet edildiği anlaşılmaktadır. Tabii ki ölüm, istifa ya da görevi suiistimal sonucu azil gibi durumlarda bu süre kesintiye uğramaktaydı.

Ülke genelinde yaygın olan meslek ve kanun dışı davranışlardan zaman zaman Bursa'da görevli kadı veya naiplerin de masun olamadıklarını ve özellikle âyanlarla ittifak, adam kayırma ve mahkemeye başvurulardan yüksek harç alınması gibi uygunsuz hareketlerde bulunabildikleri görülmektedir. Mesela 1810 senesi

içinde Bursa naipliğinde bulunan Ali Sabit Efendi, yolsuzlukları sebebiyle Bursa âyanlığından azledilen Mehmet Bey hakkında İstanbul'a defalarca uygunsuz hareketlerini içeren ilâmlar göndermişti. Bunların akabinde ise ilk gönderdiklerinin tamamen zıddı olarak “*sebk ü sakki ve imzâsı mutabık ve mühürü ise gayr-i mutabık*”, yani ilâmın yazım üslubu, yazısı ve altındaki imzası kendisine ait, mühürü ise kendisine ait olmayan ve âyan Mehmet Bey'in iyi hâline şahitlik eden bir ilâmı İstanbul'a ulaşmıştı. Fakat zaten mahallinde yapılan tahkikat sonucunda Mehmet Bey'in âyanlığı sırasında gerçekten halka yapmadığı kötülük kalmadığı anlaşılmıştı. Bu yüzden Ali Efendi'nin gönderdiği bu son ilâmı ile durumu nesnel ölçütlere göre değerlendirmede, arz yetkisini baskı, iltimas veya rüşvet gibi etkenlerden ötürü kötüye kullandığı sonucu çıkarılmıştı. Nihayetinde naiplik görevine son verilerek kendisi Gelibolu'ya sürülmüştü⁷⁴.

Dönem içinde Bursa kadılarının gelirlerinin büyük kısmını mahkemede yapılan her türlü hukukî işlemlerden ve hükme bağlanan davalardan miktarları kanunlarla belirlenmiş oranlarla alınan çeşitli harç ve resimler meydana getirirdi. İlâm ve hüccet gibi hukukî belgelerden kadı ve mahkemede bulunan kâtipleri için belirli oranlarda ücretler alınırdı. Ayrıca tereke yazımı ve mirasçılar arasında paylaştırılması işleminden “*Resm-i Kısme*” adıyla aldıkları ücretler de kadıların gelir kalemleri arasında önemli yer tutardı. Bu resmin yasal oranı, kâtiplere ve çeşitli görevlilere ödenen bir miktar ücretler dışında binde yirmi beş kuruştı.

Bursa'da vefat edenlerin terekeleri, yani bütün taşınır eşyaları, nakdî varlıkları ve taşınmazları mahkemede yazılarak tespit edildikten sonra, özellikle eşyaları şehir çarşısında dellâllar tarafından satılarak paraya çevrilirdi. Bu sırada bağ,

⁷⁴ (06-15.05.1810) Evâ'il-i R 1225 tarihli emr-i âli: BŞŞ. B359/s. 8.

bahçe, hane gibi emlakının değerleri tahmin edilir ve alacakları varsa bunlar da tahsil edilirdi. Sonunda ortaya çıkan parasal değerden eğer ölen kişinin borçları kalmış ise bunlar ödenir, cenaze masrafları gibi harcamalar karşılanır ve geriye kalan tutar varisleri arasında şer'i hükümlere göre taksim edilirdi. Mahkemede yapılan bu işlemlerin tümüne devrin diliyle “*tahrir-i tereke*” veya “*tereke taksimi*” denilirdi⁷⁵. Mesela 1805 (1220) senesi içinde 24.767 kuruş değerindeki terekeden “*resm-i kismet, kalemîyye, çukadârîyye, muhzırîyye*” adlarıyla 606 kuruş; “*kaydîyye, dellâlîyye, tahsildârîyye ve mesârif-i sâ'iresi*” adlarıyla ise 360 kuruş alınmıştı⁷⁶. 1815 (1231)'te ise bu sefer 1566 kuruş değerindeki bir terekeden “*resm-i kismet, kalemîyye, çukadârîyye, muhzırîyye, kaydîyye*” adları altında 39 kuruş

⁷⁵ Terekeler, vefat eden kişinin askerî veya reaya sınıfından olmasına göre ikiye ayrılırdı. Bütün devlet memurları ile beratlı vazife sahipleri askerî sınıfı meydana getirdiklerinden bunlara ait terekelere “*Kismet-i Askerî*”, reaya ait olanlara ise “*Kismet-i Beledî*” denilirdi. Askerî terekelerden hasıl olan gelirler kazaskerlere gönderilir, ikincilerinkini ise kaza kadıları alırdı. Bunun yanında İmparatorluğun İstanbul gibi büyük şehir mahkemelerinde, sadece tereke yazımı ve taksiminden sorumlu olan ve “*Kassam*” denilen memuriyet ve kalemler bulunurdu. Bunlar mahkemenin diğer normal kalem memurları yanında ayrı bir büro teşkil eder ve yine kadının nezaretinde sadece tereke işlerine bakarlardı. Bu büronun bulunmadığı kazalarda ise yazım işleri mahkemenin normal kalem kâtipleri tarafından yapılırdı: Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, s. 121–125; Mesela 19. yüzyılın ilk yarısında Ankara mahkemesinde kassam kâtipleri bulunmuyor, tereke işleri mahkemenin mutat personeline yürütülüyordu: Rıfat Özdemir, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 199–200; Açık delillere rastlayamasak da, Bursa mahkemesinde kadının nezaretinde çalışan böyle bir büronun varlığına dair bazı ipuçları vardır. Örnek olarak Evâ'il-i Zâ 1215 (16–25.03.1801) tarihiyle Bursa'ya gönderilmiş bir emr-i âlide, belde ihtilale sebep olan müderrislerden Bursa “*Kismet Başkâtibi*” Hasan Efendi'nin diğer birkaç kişi ile birlikte şehirden sürgünleri istenmektedir: BŞS B278/s. 23; Bu bilgi Bursa mahkemesinde bir başkâtip ve birkaç kâtipten oluşan “*Kismet Kalemi*” adıyla ayrı bir büronun varlığına delalet etmektedir. Ayrıca çok sonraki tarihlere ait olmakla beraber, 1288 (1871–72) tarihli Hüdavendigâr vilayeti salnamesinde, Bursa Şer'îye Mahkemesi kalem personeli, “*Bâb kalemi*” ve “*Kismet kalemi*” olarak iki ayrı tasnif altında gösterilmiştir: *Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, Def'a 2, Sene 1288, s. 50.

⁷⁶ BŞS. B282/s. 65–66.

alınmaktaydı⁷⁷. Aynı şekilde 1837 (1253)’de 25.963 kuruşa ulaşan bir terekeden 5941,5 kuruşluk borçlar düşüldükten sonra geriye kalan tutar üzerinden alınan resim ve ücretler ise şunlardı: “*Resm-i kismet, kalemîyye, hüddâmîyye*” olarak 530 kuruş; “*dellâlîyye*” olarak 490 kuruş ve son kalemde de “*hammâlîyye, tahsîldârîyye*” adları ile 108,5 kuruş⁷⁸.

Mutasarrıflığı sırasında İbrahim Paşa’nın 24 Ocak 1821 (19 R 1236) tarihiyle doğrudan Bursa kadısına hitaben çıkardığı buyrultusundan, söz konusu tarihlerde mahkemede görülen davalardan ve verilen hukukî belgelerden yasal oranlarının üzerinde harç ve ücretler alındığını öğrenmekteyiz. Paşa’nın ifadesine göre normal şartlarda 1000 kuruşa şer’i hükmü olan bir davadan 135 kuruş harç, terekelerden ise mahkeme memurlarına verilen harçlarla birlikte binde yirmi beş kuruş resm-i kismet alınmalı idi ve bu oranlar Bursa’da eski mutasarrıflar zamanında kararlaştırılarak mahkeme siciline öylece kaydedilmişti. Fakat o sırada Bursa mahkemesinde davalardan fazla harç alınmakta ve terekelerden binde yirmi beş kuruş hesabınca alınan kismet resmine ise “*hidmet-i çukadârîyye, kaydîyye*” gibi adlarla kanundışı eklemeler yapılmaktaydı. Bu durum ise maddî gücü yetersiz olan dava sahiplerinin haklarını aramak için mahkemeye müracaattan kaçınmalarına, dolayısıyla da hukuklarının zayi olmasına neden oluyordu. Buna göre artık dava ve iş sahiplerinden sicilde kayıtlı bulunan yasal oranlardan fazla bir şey talep edilmeyecekti. Eğer mahkeme kâtiplerinden buna uymayan ve yazdıkları hüccet, ilâm gibi belgeler

⁷⁷ BŞS B336/s. 51.

⁷⁸ BŞS B82/s. 47–48.

karşılığında halktan fazla ücret talebinde bulunan olursa ilmiye mesleğinden çıkarılacak ve Bursa dışına sürülecekti⁷⁹.

Bursa kadılarının, normal mahkeme gelirleri dışında halka vergi olarak dağıtılan tutarlardan belli bir oranda aldıkları diğer bazı gelir kalemleri daha bulunmaktaydı. Bunların en önde geleni altı ayda bir hazırlanan Bursa kazası ve sancak salyaneleri vergilerinden kuruş başına birer para hesabıyla aldıkları ve “*Harc-ı İmzâ*” olarak adlandırılan ücretlerdi. Kadılar bu ücreti kalyoncu bedeli, mubayaa bedeli, kereste bedeli gibi adlarla halka ayrıca dağıtımı yapılabilen vergi tutarları üzerinden de aynı oranda alırlardı⁸⁰.

Kadıların şehirdeki yargıçlık görevleri yanında idarî ve malî birçok alanda özellikle denetleme ve tasdik makamı olarak önemli yetki ve görevleri bulunmaktaydı. Devlet tarafından sancaktan talep edilen her türlü vergiler veya aynî yükümlülükler Bursa mahkemesinde kadının nezaret ve denetiminde kazalara paylaştırılmaktaydı. Bunun dışında “*Sancak Kadılığı*” olmasından ötürü sancakta ortaya çıkan idarî ve malî meselelere dair yargılama ve incelemeler daima Bursa kadılarının huzurunda yapıldı. Yine şehir ve çevresinin iç güvenliğinin sağlanmasında kadıların mütesellim gibi ehl-i örf mensuplarıyla ortak hareket etmeleri gerekiyordu. Bu sebepten asayiş konularındaki yetkileri günümüzün

⁷⁹ BŞS B.306/s. 7.

⁸⁰ Buna rağmen Bursa’da görevli kadılara, tıpkı mütesellimler gibi, yardım adı altında ara sıra belirli ödemelerin yapıldığını ve bunların daha sonra salyane defterlerine konularak halktan tahsil edildiği görülmektedir. Örneğin 24 Kasım 1839 (17 N 1255)’da Bursa kazası halkına dağıtımı yapılan salyane defterindeki masraf kalemleri arasında Bursa naibine 6 aylık yardım olarak verilen 18 bin kuruşluk bir tutar bulunmaktadır. Yardıma gerekçe olarak ise Bursa naiplerinin mahkeme gelirlerinden ödemekle mükellef oldukları senede 100 bin kuruşluk maaş ile 24 bin kuruşluk fukara yardımları gösterilmiştir: BŞS C27/s. 23–26.

hâkimlik ve savcılık kurumunun bir karışımı niteliğinde idi. Buna göre cinayet, yol kesme, hırsızlık, vb. olaylarda derhal gerekli tahkikatı yaptırmalı, takibat için mütesellimlere yetki vermeliydiler. Ayrıca ilgili bölümlerde bahsettiğimiz gibi özellikle büyük suçlarda kadıların hükmü olmadan hiçbir ceza infaz edilemezdi. Yani asayiş gibi hususlarda kadılar o devrin anlayışına göre hem infaz hâkimliği, hem de savcılık yetkilerine sahip bulunmaktaydılar.

Kadıların ayrıca, diğer bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu üzere âyan tayini, esnafın denetimi ve kethüdalarının tayini gibi bazı yetkileri daha vardı ki, bunlara sırası geldikçe ilgili bölümlerde değinilecektir.

II.2.2. Mahkeme Görevlileri

Kadı veya naipler, bulundukları şehirlerde aslî görevleri olan haklaştırma faaliyetlerini günümüzde olduğu gibi “*Mahkeme*” adı verilen dairelerde icra ederlerdi. Görülen davanın niteliğine göre sayısı değişebilen ve “*Meclis-i şer‘*” denilen yargılama kurulu, kadının başkanlığında burada toplanırdı⁸¹. Bu yüzden, özellikle yönetim merkezi olan büyük kentlerde, valinin ikamet ettiği “paşa konağı” ile birlikte mahkeme binası kentin yegâne kamusal mekânlarını meydana getirirlerdi.

En küçüğünden en büyüğüne, bütün Osmanlı mahkemelerinde kadının sorumluluğu altında çalışan görevliler bulunurdu. Bunların birçoğu mahkemenin daimî personelini oluştururlar ve kadıların azil ve tayinlerinden etkilenmeden uzun süre görevlerinin başında bulunabilirlerdi. En küçük kasaba mahkemelerinde bile

⁸¹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 87–88.

naip dışında bir kâtip ve “*muhzır*” istihdam edilirdi. Büyük şehirlerde bulunan mahkemeler ise bünyesinde genellikle şu görevlileri barındırırdı:

1. Kadının yardımcısı ve vekili olarak iş gören naip veya naipler ki, bunlar “*Bâb naipleri*” adıyla anılırlardı. 2. Bir “*Başkâtip*” sorumluluğunda bulunan ve mahkemenin kalem bürosunu oluşturan birkaç kâtip ile ayrıca “*Mukayyit*”ler. 3. “*Muhzırbaşı*” adlı memurun başında bulunduğu “*Muhzır*” teşkilatı ve “*Yasakçılar*”: Bunlar bir bakıma dönemin adlî polisleri idiler. 4. Bunlara ek “*Mahkeme imamı*”, “*Mahkeme emini*”, “*Çuhadar*”, “*Saraydar*” ve “*Kethüda*” gibi bazı görevli ve hizmetlileri de bu kadroya ekleyebiliriz. Bunlardan saraydar, mahkeme binasının temizliği, ısıtılması gibi konulardan sorumlu iken; çuhadar ve kethüda, daha çok kadının şahsî hizmetlileriydiler. Ayrıca bazı mahkemelerde muhızırbaşılar mahkeme eminliği görevini üstlenebilirlerdi. Yine benzer bir şekilde mahkeme başkâtiplerinin bâb naibi işlevi gördüğü durumlar da yok değildi⁸².

Hatırlanacağı üzere daha 17. asırda şehrin çeşitli kısımlarında kadıya bağlı naiplerin yönetiminde yedi tane küçük mahkeme bulunduğunu kadılık bahsinde söylemiştik. 19. yüzyılın hemen başlarında ise şehir, “*Altıparmak*, *Ördekler*, *Kayabaşı*, *Murat*, *Çınar*, *Kiremitçi*, *Kurşunlu*” isimleriyle yedi naiplik bölgesine ayrılmıştı ve her bir bölgede kadıya bağlı çalışan birer naibin başında olduğu birer küçük mahkeme bulunuyordu. Şehir sınırları içindeki bu yedi küçük naiplik mahkemesine ek olarak kaza kırsalındaki Kite, Feledar (Gündoğdu), Abulyond (Uluabat), Kestel ve Çekirge köylerinde yine Bursa kadısına bağlı naiplerin başında bulunduğu beş mahkeme daha vardı. Yani bütün Bursa kazası sınırları içinde, esas

⁸² İnalçık, “*Maḥkama*”, s. 4 ; Rıfat Özdemir, *a.g.e.*, s. 200.

merkez mahkeme ile birlikte asıl kadılara bağı naipilerin sorumluluğunda toplam on iki küçük mahkeme daha çalışmaktaydı⁸³.

Araştırma dönemimiz içinde, mahkeme naipileri, muhızır ve kâtipler haricinde bütün bu saydığımız görevlilerin Bursa mahkemesi bünyesindeki durum ve faaliyetlerini saptamamıza olanak verecek bilgi ve belgelere maalesef rastlayamadık. Ancak Bursa gibi büyük bir şehrin mahkemesinde dahi, bazı araştırmacılar tarafından diğer bazı büyük Anadolu şehirlerinde varlığı tespit edilen çuhadar, saraydar, mahkeme imamı gibi görevlilerin istihdam edilmiş olduğu muhakkaktır⁸⁴. Bunun için elde ettiğimiz veriler ışığında mahkeme kitabeti, muhızırlık teşkilatı ve mahkemeye bağı çalışan kolluk güçleri hakkında bazı bilgileri aktardıktan sonra bu bahsi kapatacağız.

Bütün büyük mahkemelerde bir başkâtibin sorumluluğı altında birkaç kâtipten oluşan bir kalem bürosu bulunur ve bunlar, kadı ve naiplerden sonra en yetkili ve bilgili mahkeme kadrosunu oluşturlardı. Bu göreve atananlar kişiler en azından kısmî bir medrese tahsili görmüş, hukukî bilgiye ve kitabet yeteneğine sahip ilmiye mensupları arasından seçilirlerdi. Başkâtipler, bu vasıflara sahip şehir sakinleri arasından seçimle belirlenir ve kadının yazdığı mürasele ile göreve başlarlardı. Başkâtibin görevi, emrindeki kâtiplerin tutacakları her çeşit kaydın kurallara uygun yazımını denetlemektir. Mahkeme sicillerinde saklanan ferman, buyrultu, vergi sicil kayıtları gibi her türlü idarî evrak ile hüccet, ilâm gibi hukukî

⁸³ Hammer, *Umblick auf einer...*, s. 71–72.

⁸⁴ Rıfat Özdemir, 19. yüzyılın ilk yarısında Ankara şehri üzerine yaptığı araştırmasında, şer'îye sicillerinden elde ettiği verilerle dönemin Ankara mahkemesi personeli hakkında oldukça doyurucu bilgiler ortaya koymuştur. Buradan çuhadar, saraydâr, mahkeme imamı, kethüda gibi mahkeme hizmetlilerinin işlevleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler sağlanabilir: Özdemir, *a.g.e.*, s. 186–200.

kayıtlar başkâtibin sorumluluğunda idi. Bunun yanında kendileri kadının izni ile nikâh kıyabilirler, gerektiğinde keşiflere gidebilirlerdi. Ayrıca belirttiğimiz üzere bazı mahkemelerde mahkeme bâb naipliği ile başkâtiplik görevini aynı şahıs üstlenebilirdi. Kâtipler ise sayılan özelliklere haiz olanlar arasından kaza kadıları tarafından seçilirlerdi. Kadı, kâtipliğe getirilmesini istediği kişiyi yine bir mürasele ile başkâtibe bildirir ve göreve başlamasını sağlardı. Mahkemede tutulan hukukî kayıtları usulüne uygun bir şekilde bunlar tutardı. Merkezden gönderilen bütün ferman ve buyrultu gibi resmî emirlerin suretlerini defterlere geçirmek, şehre ait her türlü vergi tevzi defterlerini hazırlamak gibi işler de kâtiplerin görevleri arasındaydı. Bu hizmetleri karşılığında mahkeme gelirlerinden belirli bir pay alırlardı⁸⁵

Bursa mahkemesinde “*Bâb Kalemi*” ve “*Kısmet Kalemi*” olmak üzere iki farklı kitabet bulunduğunu daha önce ifade etmiştik. Kısmet kaleminin görevi tereke ve miras taksimi ile ilgili kayıtları tutmaktı. Mahkemede şehir ve sancağa ait bütün idarî-malî kayıtları hazırlayan, davalara ait hüccet, ilâm gibi hukukî belgeleri yazanlar ise “*Bâb başkâtibi*” sorumluluğunda bulunan “*Bâb kâtipleri*” idi. Bursa kadısının, Edirne müderrislerinden bir şahsın Bursa mahkemesi bâb kâtipliğine tayini için mahkeme naibine hitaben gönderdiği 01 Ağustos 1829 (Selh-i M 1245) tarihli bir müraseleden bazı ilginç bilgiler çıkarabiliyoruz. Belge, mahkeme “*Bâb naibi*” Müderris Hüseyin Hüsnü Efendi’ye hitaben yazılmıştır. Bursa mahkeme kaleminde kâtip olarak istihdam edilmesi istenen kişi ise Edirne müderrislerinden Hafidi Efendi’dir⁸⁶. Bu belgede ismi geçenlerin taşıdıkları müderris unvanı, kâtiplik görevinde bulunabilmek için ilmiye sınıfından olmanın gerekliliğini göstermektedir.

⁸⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 88.

⁸⁶ BŞS B303/s. 19.

1849 (1265) gibi daha geç tarihe ait bir hüccetin altında ise “*şuhûdü’l-hâl*”, yani şahit olarak yazılan kişiler arasında bulunan mahkeme başkâtibi ve ikinci kâtip şu unvanlarla kaydedilmişlerdir: “*Eşrâf-ı kuzât-ı kirâmdan*” Bâb Başkâtibi Ali Refet Efendi ve “*Müderrişin-i kirâmdan*” Bâb Kâtibi Hacı Mehmet Reşat Efendi⁸⁷.

Bu unvanların açıkça işaret ettiği gibi gerek başkâtip, gerekse kâtip bir kazada kadılık yapabilecek ehliyet ve unvana sahiptirler. Bu durum ise mahkeme kaleminde bulunanların sadece kayıt işleriyle uğraşmadığını, yeri geldiğinde yargılama konularında kadıya yardımcı olacak bazı sorumluluklar yüklendiklerinin de göstergesidir. Kâtipler kadının görevlendirmesiyle her türlü adlî hususta keşif yapabilmekte ve köylere giderek dava dinleyebilmekteydiler. Mesela 04 Ocak 1818 (25 S 1233) tarihli bir hüccet kaydının içeriği bu duruma iyi bir örnek oluşturmaktadır. Söz konusu vesika vergi dağıtımı konusunda anlaşmazlığa düşen Bursa’ya bağlı Susıgırlık köyü Müslüman ve Gayrimüslim halkının aralarında vardığı uzlaşmayı tespit etmek için yazılmıştır. Anlaşmazlık Bursa kadısına ilk yansıtıldığı anda, kadı, mahkeme kâtiplerinden Molla Nüssah Efendi’yi mahallinde ilk soruşturma ve incelemeyi yapması için söz konusu köye göndermişti. Nüssah Efendi ise köye vardktan sonra bir “*meclis-i şer’*” toplayarak tarafları dinlemişti. Köyde birkaç gün süren duruşmalar sonucunda, bilirkişi olarak komşu köylerden çağrılanların araya girmesi ile iki taraf arasında bir uzlaşma sağlanmış ve bu uzlaşma, kâtip Nüssah Efendi tarafından Bursa mahkemesine bildirilmişti⁸⁸. Bu tek örnek bile mahkeme kâtiplerinin taşıdıkları unvanlarla uyumlu olarak dava dinleme

⁸⁷ BŞS C6/s. 20.

⁸⁸ BŞS B334/s. 33.

yeterliliğine sahip olduklarını ve kadılara bu konularda yardımcı olduklarını göstermektedir.

Mahkeme kâtiplerinin şehir yaşantısı içindeki işlevleri yalnızca hukukî meseleleri içeren haklaştırma faaliyetleriyle sınırlı değildi. Tanzimat öncesi Anadolu şehirlerinde günümüzdeki modern anlamıyla bir hükümet konağı çatısı altında toplanan, uzmanlaşmış kalem daireleri bulunmamaktaydı. Yönetim merkezi şehirlerde, vali veya mütesellimlerin kendi kalem daireleri dışında, şehrin bütün beledî, idarî-malî konularının görüşüldüğü mekân mahkeme binalarıydı ve bu yüzden mahkeme kâtipleri, aslî görevleri dışında şehir ve sancağa ait idarî-malî kayıtların düzenlenmesi ve muhafazası görevini de yüklenirlerdi. Belirttiğimiz gibi kâtiplerin birçoğu İlmiye mensubu olduklarından, görmüş oldukları medrese tahsilleri sonucunda edindikleri kısmî hesap bilgisi özellikle şehrin her türlü vergi kaydı ile muhasebelerinin düzenlenmesinde kendilerine müracaatı gerekli kılmaktaydı. Bursa mahkemesinde görev yapan kâtipler de bu gibi işlerde belirli işlevler yüklenmekteydiler. Tanzimat öncesinin yönetim anlayışı içinde özellikle altı ayda bir hazırlanan yerel idarî masraflar ile devlet tarafından sancaktan talep edilen her türlü aynî-nakdî yükümlülüklerin halka dağıtımı sırasında mahkemede bazı kayıtların tutulması, hesaplamaların yapılması kaçınılmaz bir durumdu. Bu gibi durumlarda vergi tutarlarının belirli hesap kaideleri çerçevesinde şehir esnafına, köylere ve sancak kazalarına paylaştırılması; daha sonra her bir kaza, köy ve esnaf kolunun payına düşen miktarı bildiren “*şer’i pusula*”ların yazılması vb. işler mahkeme kâtipleri tarafından yapılırdı. Bursa mahkemesinde görevli kâtiplere bu hizmetleri karşılığında “*kalemiye*” adıyla bazı ödemeler yapılır ve bunlar da masraf

olarak salyane defterlerine eklenirdi⁸⁹. Bunun yanında sancak kazalarına yapılan vergi dağıtımlarında kadı için eklenen “harc-ı imza” yanında kâtipler içinde yine “kalemiye” adıyla belirli miktarlar vergilere eklenerek kazalara paylaştırılırdı. Mesela, donanma askerleri için Mudanya’dan mubayaa edilen iki yüz bin okka zeytin bedeli olarak 467.250 kuruş 10 Haziran 1838 (17 Râ 1254) tarihinde sancak kazalarına paylaştırılmıştı. Bu verginin içindeki iki bin kuruş ise tevzi defterlerini ve pusulaları hazırlayan mahkeme kâtipleri ücreti için eklenmişti⁹⁰.

Mahkeme kâtipleri hakkında göze çarpan diğer önemli bir özellik ise bunların belirli bir terfi düzeni içinde mahkemenin sabit kadrolu görevlileri olarak uzun süre görevde bulunmalarındır. Örneğin, 1814 senesi içinde Bursa mahkemesi başkâtibi Mehmet Nurettin Efendi, ikinci kâtip Mehmet Arif Efendi, üçüncü kâtip ise Nüssah Efendi olarak görülmektedir⁹¹. 1821 senesi içine ise, bu sefer eski ikinci kâtip Mehmet Arif Efendi başkâtipliğe, üçüncü kâtip Nüssah Efendi ise ikinci kâtipliğe terfi etmiştir⁹². Nihayetinde 1831 yılı içinde Nüssah Efendi’yi mahkeme başkâtibi olarak görüyoruz⁹³. 1814’te Bursa mahkemesi kitabetinde üçüncü kâtip olan Nüssah Efendi, kesintisiz olarak 17 senelik bir zaman süreci içinde yükselerek nihayetinde

⁸⁹ Hemen hemen dönem içindeki bütün salyane defterlerinde mahkeme kâtiplerine “kalemiye” adı altında yapılan bu gibi ödemeler görülmektedir. Mesela 11 S 1254 (06 Mayıs 1838) tarihli tevzi defterinde, bu ödemeler, “*Altı mâhdan altı mâha kadar vilâyete müte‘allik vürûd eden evâmîr-i ‘aliyye ve mekâtib-i sâmiyyeyi kayd ve vukû’ bulan umûr-ı mühimme i’lâmâtlarını ve tevzî‘ât defterlerini tahrîr ve iktizâsına göre tahrîr ve mürâselâtını terkîm ve esnâf ve kurâyâ taksîm eden mahkeme kâtipleri efendilere ber-mu‘tâd verilen: 750 Kuruş*” ibaresiyle gösterilmiştir: BŞS B347/s. 11–13.

⁹⁰ BŞS B347/s. 21.

⁹¹ Selh-i C 1229 (18.06.1814) tarihli salyane defteri sureti: BŞS B324/s. 91–93

⁹² Selh-i C 1236 (03.04.1821) tarihli salyane defteri sureti: BŞS. B306/s. 8–11

⁹³ 07 Z 1246 (19.05.1831) tarihli salyane defteri sureti: BŞS C224/s. 25–26.

mahkeme başkâtibi olabilmıştır. Bu örnek Bursa mahkemesi kâtiplerinin şehre tayin edilen kadıların görev sürelerinden bağımsız olarak görevlerinde kaldıklarını ve liyakatleri ölçüsünde terfi ettiklerini göstermektedir. Şüphesiz bu sadece Bursa mahkemesine özgü bir durum değildir. Mesela aynı dönemde Ankara mahkemesi kâtipleri de en alt basamaktaki mukayyitlikten en üst basamaktaki başkâtipliğe kadar devam eden bir terfi sistemi içinde uzun süre görevlerinin başında kalabilmekteydiler⁹⁴.

Mahkemenin, kâtipler dışında diğer önemli görevlileri Muhzırbaşı denilen bir amirin yönetiminde teşkilatlanmış olan mahkeme muhızlarıdır. Osmanlı mahkemelerinde muhızrlık kurumu adeta bir adli polis teşkilatı gibi görev yapmaktaydı. Özellikle mahkemenin düzeninden ve muhafazasından bunlar sorumluydular. Kolluk kuvvetleri gibi kovuşturma yetkileri olmamakla birlikte, ceza davaları dışında kalan hukuk davalarında önemli yetkileri bulunurdu. Muhızrlar, günümüzde mübaşirlik, icra memurluğu, adli tebligat işlemleri, yedieminliğe benzer birçok görevleri o günün anlayışıyla yerine getiren mahkeme görevlileriydiler. Davalıları mahkemeye celp ederler, kadı hükmüyle sabit olan borçların tahsilâtını yaparlar, yine kadı kararıyla el konulan eşya ve paranın muhafazasını sağlarlardı. Buna benzer birçok görevleri yanında duruşmalar sırasında mahkeme binasının düzen ve asayişini de muhızrlar sağlarlardı. Bu hizmetleri karşılığında taraflardan “*ihzarîye*” adı verilen belirli bir ücret alırlardı. 16. yüzyılda mahkeme muhızrbaşlıkları devlete ait belirli bir gelir birimi olarak mukataalar şeklinde

⁹⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 191.

genellikle Altı bölük sipahilerine verilirdi. Daha sonraları yeniçerilerin ağır basmaya başlamasıyla onlardan da bu görevi alanlar olmuştur⁹⁵.

Araştırma dönemimiz içinde muhızırbaşının atanma şekillerinde zamanla bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu dönemde şehir muhızırbaşlıkları Padişah beratı ile mukataa şeklinde saray kapıcılarına gelir olmak üzere verilmeye başlanmıştı. Bunlar da mahallerinde görevi talip olanlara iltizama vermekteydiler. Daha sonraları mukataalar gelirleri kapıcılara ayrıca ödenmek üzere Mukataat Hazinesi tarafından iltizama verilmeye başlanmıştır. Bazı şehirlerde ise iltizam bedelleri yine kapıcılara teslim edilmek üzere vali ve mütesellimlerce iltizama verildiği de olmuştur. En sonunda Mukataat Hazinesi'nin 1834'te kaldırılmasından sonra muhızırbaşlıkların idaresi vali ve mütesellimlere bırakılmıştır⁹⁶.

19. yüzyılın ilk yıllarında Bursa muhızırbaşlık mukataasının saray kapıcılarından “*iskemle-i sîm-i şehriyârî*” denilen ve Padişah'ın iskemlecilik görevinde bulunan Ağa'nın iltizamında olduğunu görmekteyiz. İskemle Ağası da denilen bu saray görevlisi Padişah'ın ata binip inerken kullandığı gümüş iskemlesini taşırdı⁹⁷. Kendisi, tasarrufunda bulunan mukataayı Bursa'nın yerlisinden ve “askerî” sınıftan birine iltizama vermekteydi. Bu şekilde Bursa muhızırbaşlık mukataasını iltizamına alan kişi, emrinde çalışacak muhızırlarla beraber bir sene boyunca Bursa kazasının muhızırbaşlık hizmetini de yerine getirirdi. Örneğin Padişah'ın iskemleci başı Halil Ağa'nın 1800 yılı içinde “*Bursa kazasının muhızırbaşlığı ve bölükbaşlığı ve tahtacılık ve kassam-ı askerî ve beledî ve nevâhi muhızırlıklarını*” Bursa'da

⁹⁵ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî...*, II, s. 71–72.

⁹⁶ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 89–90.

⁹⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Ankara 1988, s. 397–398.

“askerî” sınıftan olması kuvvetle muhtemel bir şahsa iltizama verdiğini görmekteyiz. Buna göre iltizam süresi 18 Aralık 1800–06 Aralık 1801 (Gurre-i Ş 1215–Selh-i B 1216) tarihleri arasını kapsamak üzere tam bir hicri sene olacaktı. İltizamı kabul eden şahıs Bursa mahkemesinde muhızırbaşılık görevini yerine getirecek ve mukataaya bağlı olan nahiye muhızırlıkları ile kassam memuriyetini “*yed-i vâhideden zabt ve rüsumat-ı muhızırbaşısını kanun-ı kadim ve sinîn-i sabıka üzere ahz ü kabz ve zabt ü rabt*” edecekti⁹⁸. Bu tarihten iki sene sonra muhızırbaşılığın yine aynı kişi tarafından ve aynı şartlarla iltizama verildiği görülmektedir⁹⁹.

Verdiğimiz örneklerden anlaşılabacağı üzere 19. asrın ilk yıllarında önemli bir saray görevlisinin tasarrufunda bulunan Bursa muhızırbaşılığı, birkaç ek görevle birlikte toptan bir mukataa şeklinde mahallinde iltizama verilmekteydi. Bursa’da iltizamı kabul eden şahıs muhızırbaşılık görevini üzerine almakta, altında çalıştıracağı muhızırları kendisi belirlemekteydi. 16. yüzyılda Bursa mahkemesinde muhızırbaşılığa bağlı olarak çalışan en az kırk muhızır bulunmaktaydı¹⁰⁰. Bu veriden yola çıkarak bizim dönemimiz içinde dahi Bursa mahkemesinde bu kadar muhızırın bulunduğunu varsayabiliriz. Göze çarpan bir diğer husus ise muhızırbaşılığı üzerine alan şahsın mukataaya bağlı olarak adlî teşkilatla alakalı diğer bazı görevleri de yüklenmesidir. Bursa kazası içindeki nahiye mahkemelerinin muhızırlıkları ile Bursa kassam memurluğu muhızırbaşının sorumluluğundadır. Bunlara “*bölükbaşılık*” ve “*tahtacılık*” adıyla diğer görevler de dâhildir. Özellikle “tahtacılık” teriminin neyi

⁹⁸ BŞS. B278/s. 15; Belgede iltizamı kabul eden şahsın isim yeri boş bırakılmıştır. Fakat “*kıdvetü’l-emâcid ve’l-akrân izzetlü.....zidet kadrehuya*” şeklinde geçen elkap ve dua formülünden bu şahsın “askerî” sınıftan bir “ağa” olduğu açıktır.

⁹⁹ BŞS B80/s. 102.

¹⁰⁰ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî...*, II, s. 73.

betimlediği hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Diğer taraftan, her ne kadar yine kesin bir bilgiye ulaşılmamışsa da, “bölükbaşılık” görevinin dahi mahkemeye bağlı çalışan bir kolluk teşkilâtıyla ilintisi muhtemeldir. Bilindiği gibi bölükbaşılık Osmanlı kullanımında askerî bir rütbeyi işaret ederdi ve bölükbaşılar hem Yeniçeri teşkilâtında, hem de vali kapılarındaki askerî teşkilâtta, bölük olarak adlandırılan birliklerin başında bulunan subaylardı. Buna ek olarak klasik Osmanlı dönemlerinde şehirlerin güvenliğinden sorumlu bulunan subaşların komutasında “ases” denilen bir kolluk gücü bulunurdu. Bu teşkilât, bir “asesbaşı” ile onun emrinde yeteri kadar ases erlerinden oluşurdu. Asesler özellikle 16. yüzyıl Bursasında çarşı ve pazarları beklemekte, mahallelerde gece bekçiliği yapmaktaydılar. Hizmetleri karşılığında dükkân sahiplerinden ve mahalleler halkından belirli bir ücret alırlardı. Bu gelirle bağlantılı olarak asesbaşılık bir mukataa idi ve taliplisine iltizama verilir, iltizamı kabul eden şahıs bu görevi yerine getirirdi. Daha da önemlisi, o sırada Bursa şehrindeki asesler bölükler şeklinde örgütlenmişti ve her bölüğün başında birer bölükbaşı bulunmaktaydı¹⁰¹. 17. asrın sonlarında ise Bursa mahkemesi görevlileri içinde bir “avcıbaşı” ile 90 nefer “avcı”nın bulunduğunu ve bunların da tıpkı asesler gibi çevrede çıkan hırsız ve eşkıyayı yakalayıp mahkemeye getirdiğini ve şehrin asayişinden sorumlu olduğunu öğrenmekteyiz¹⁰². Bu avcıların ise bir önceki asrın aseslerinden farklı olmadığı, belki de ismi değişse de aynı teşkilat olduğu güçlü bir olasılıktır. Bizim dönemimizde ise eski asırların ases ve avcıları gibi Bursa mahkemesine bağlı çalışan ve “Mahkeme Saraçları” olarak anılan bir kolluk teşkilâtının varlığını tespit etmekteyiz. Bunlar güvenliği sağlamak amacıyla şehirde

¹⁰¹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî...*, II, s. 66.; Ergenç, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁰² M. Asım Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 201.

kol ile gezerler ve bu hizmetleri karşılığında, salyanede halktan tahsil edilen belirli bir ücret alırlardı¹⁰³. Büyük olasılıkla bunlar, geçmiş dönemin asesleri gibi çarşı ve mahalleri bekleyen; ayrıca hırsızlık, kavga, adam yaralama, zina vb. cürümlerde gözaltına aldıkları zanlıları kadının karşısına getiren mahkemeye bağlı bir kolluk gücü olarak hareket etmekteydiler. Sonuç olarak 19. yüzyılın Tanzimat öncesi döneminde tüfekçibaşı veya tomruk müdürü ile onun komutasındaki tüfekçiler veya kavaslar; bunlara ilaveten mahkeme saraçları, eski dönemlerin subaşı ve asesleri gibi Bursa şehrinin asayişinin korunmasında, mahkeme ile yakından bağlantılı kolluk güçleri olarak görev yapmaktaydılar. Muhtemeldir ki, 19. yüzyılın ilk senelerinde muhızırbaşılık mukataası içinde bulunan bölükbaşılık, muhızırbaşı olanların ayrıca sorumluluğunda bulunan böyle bir kolluk yetkisini nitelemektedir. 1830'lu yıllarda muhızırbaşılık görevi vali ve mütesellimler tarafından idare edilmeye başlanınca söz konusu işler mütesellimler tarafından yürütülmüş olmalıdır¹⁰⁴.

II.2.3. İlmiyye Mensupları ve Yerel Yönetimdeki Konumları

Osmanlı devlet yapısı içinde yönetimin temel dayanaklarını yürütücü iktidar gücünü temsil eden ehl-i örf sınıfı yanında, yargı, hukuk ve moral değerleri temsil eden ehl-i ilm veya ulema sınıfı oluşturmaktaydı. Bu sınıfın kendi içinde öğretim (tedris), yargı (kazâ) ve fetva (iftâ) olarak üç ayrı kolda görevler yüklendiğini daha

¹⁰³ Selh-i C 1233 (06 Mayıs 1818) tarihli salyane defterinde Bursa içinde kol ile gezen mahkeme saraçlarına 19 günlük mahiye olarak 65 kuruş verildiği kaydedilmiştir: *BŞS B334/s.* 61–63; Ayrıca 17 N 1255 (24 Kasım 1839) gibi geç tarihli bir salyane defterinde, Tomruk müdürü, vekili ve mahkeme saraçlarına toplam 635 kuruş mahiye ödendiğinin görülmektedir: *BŞS C27/s.* 23–26.

¹⁰⁴ Bu konu hakkında, üzerinde çalıştığımız Bursa şer'îye sicillerinde dipnotlarda atıf yaptıklarımız dışında daha ayrıntılı verilere rastlanamamıştır. Dolayısıyla yaptığımız açıklamalar önceki yüzyıllardaki uygulamalar göz önüne alınarak yapılmış bir çıkarım olarak görülmelidir.

önce kadılık bahsinde söylemiş; ayrıca bunlardan yargı kolunun taşradaki temsilcileri olan kadılara değinmiştik. Şimdi burada öğretim kolunu temsil eden müderrislerle fetva kolunu temsil eden müftülerin Bursa'daki durumlarına bakacağız.

Yönetim merkezi önemli Osmanlı şehirlerinin hemen hemen tümünde, İstanbul'da Şeyhülislamın devlet ve hükümet nezdinde gördükleri işlerin aynısını bulundukları eyalet ve sancaklar ölçüsünde gören müftüler bulunurdu. Müftüler, kendilerine yapılan başvurularda çözümü istenen meseleleri dinsel kurallara uygunlukları bakımından ele alırlar ve bunlar hakkında dinî ölçütler içinde görüş bildirirler, yani fetva verirlerdi. Müftülere çözümü zor hukukî sorunlarda görüş almak üzere kadılar, idarî eylemlerinin dine uygunluğunu sorgulamak için örf mensubu yöneticiler ve yalnızca dinî pratiklerde bilgi sahibi olmak amacıyla halktan kişiler başvurabilirlerdi. Müftüler önlerine gelen her türlü sorunu Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebi konumunda olan Hanefî mezhebi içtihatlarına göre ele alarak fetva verirlerdi. Bu hizmetleri karşılığında ise kendilerine başvuranlardan belirli bir ücret alırlardı.

Müftüler genellikle dergâh şeyhi, emekli müderris veya yüksek dereceli bir kadı gibi bölgesinde saygın ve tanınmış İlmiyye mensupları arasından tayin edilirdi. Şeyhülislamlara bağlı olarak çalıştıklarından atanma, azil gibi özlük işleriyle de bu kurum ilgilenirdi. Şehrin ileri gelenleriyle kadı ve yöneticiler şeyhülislama başvurarak müftülerinin değiştirilmesini veya önerdikleri birisinin müftülüğe atanmasını isteyebilirlerdi. Şeyhülislam bu teklifi uygun görürse onay için Padişah'a arz ederdi. Padişah'ın onayını aldıktan sonra şehre yazdığı bir mürasele ile

bu atamayı ilan ederdi. Bundan sonra yeni müftü görevine başlar ve ayrıca yazışmalarda kullanacağı mührünün bir örneğini Şeyhülislam’a gönderirdi¹⁰⁵.

Öncelikle araştırma dönemimiz içinde Bursa’da müftülük memuriyetine dair hiçbir belgeye rastlayamadığımızı belirtmeliyim. Yani ne atanmalarıyla ilgili, ne de resmî olarak müftü teriminin geçtiği tek bir vesikaya tesadüf edilememiştir. Tabi ki bu durum şehirde müftülük işlevini gören bir kurum olmadığı anlamına gelmemektedir. Bursa’da dergâh veya tarikat şeyhlerini, müderrisleri ve emekli kadıları içeren önemli bir ulema kitlesi bulunduğu için, şehirde müftülük görevini bunların içlerinden bazılarının fahrî olarak yerine getirdikleri oldukça muhtemeldir. Bu olgu 1839’da ilk Tanzimat uygulamaları içinde Bursa Muhassıllık Meclisi’nin oluşturulması sırasında yaşananlarla da bir ölçüde doğrulanmaktadır. Buna göre muhassıllık meclisleri üyelerinin kimlerden oluşacağını açıklayan talimatnameye göre mecliste müftünün de üye olarak bulunması gerekiyordu. Ancak Bursa’da resmî bir müftülük memuriyeti olmadığı için, Bursa’nın saygın dinî önderlerinden Cambaz-zade Hacı Mehmet Sait Efendi müftü olarak görev yapmak üzere meclis üyeliğine alınmıştı¹⁰⁶.

Diğer taraftan öğretim kolunun temsilcisi olarak Bursa şehrinde kalabalık bir müderrisler topluluğu ile moral değerlerin temsilcisi olarak yine kalabalık bir tarikat-dergâh şeyhleri topluluğu bulunmaktaydı. Özellikle müderrisler başta olmak üzere bu kitle şehrin sosyal ve idarî yaşantısında önemli bir konum işgal ediyorlardı.

¹⁰⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 91–92.

¹⁰⁶ Emre Satıcı, “Meclis Üyeliğinden Paşalığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa’dan Bir Örnek)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2006), s. 230.

İlk Osmanlı medresesi Orhan Gazi tarafından İznik'te 1331'de kurulmuştur. Daha sonra Orhan Gazi Bursa'da Hisar içinde eski bir Bizans manastırını medrese hâline çevirmiş ve ayrıca aşağı şehirde inşa ettirdiği cami ve hanın bulunduğu yerde bir medrese daha yaptırmıştır. Bunlar Bursa'da faaliyete geçen ilk medreselerdir. Bunları takiben, kendisinden sonra gelen sultanlar ve dönemin devlet adamları Bursa'da daha başka birçok medreseler yaptırmışlardır. Bunların içinde ise özellikle Yıldırım, Muradiye, Yeşil medreseleri ile Çekirge'de Hüdavendigâr Camii'nin yanındaki Kaplıca Medresesi, padişahların yaptırdığı önemli medreselerdendir. Bursa'nın başkentlik yaptığı ilk dönemlerde şehirdeki medreseler ülkenin önde gelen eğitim kurumlarıydı. Ancak sonraki yıllarda İstanbul'da Fatih ve Süleymaniye medreselerinin açılması ve Osmanlı yüksek eğitim sisteminin bunlara göre düzenlenmesi üzerine Bursa medreseleri eski önemlerini muhafaza etmekle birlikte ikinci dereceye düşmüşlerdir¹⁰⁷.

Fatih döneminden itibaren Osmanlı medreseleri "*Hariç Medreseleri*" ve "*Dâhil Medreseleri*" olmak üzere esasen iki kısma ayrılmıştı. İlk kısım medreselerde İslamî bilimlerin öğrenimine hazırlayıcı bilgiler verilirken, ikincilerde yüksek İslamî bilimler öğretilirdi. Kanunî döneminde ülkede bulunan bütün medreseler şu sıra düzenine göre derecelendirilmişlerdi: İptidâ-yı hariç, Hareket-i hariç, İptidâ-yı dâhil, Hareket-i dâhil, Musile-i sahn, Sahn-ı seman, İptidâ-yı altmışlı, Hareket-i altmışlı, Musile-i Süleymaniye, Süleymaniye, Dârü'l-hadîs. İlk altı derecedeki medreselerin müderrisleri günde 20 ile 50 akçe arasında vazife (ücret) alırlardı. Bu medreseler, müderrislerinin vazifelerine göre 20'li, 25'li, 30'lu diye adlandırılırlardı. Bunlardan sonra gelen iki derecedeki medreselerin müderrisleri günde 60 akçe, son üç yüksek

¹⁰⁷ Ergenç, a.g.e., s. 76.

medresenin müderrisleri ise 60 ile 100 akçe vazife alırlardı. 16. yüzyılın sonunda sahn payesine kadarki medreselerin sıralanışı ise şöyle idi: Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırklı, Hariç-i Ellilü, Dâhil, Sahn-i seman, Altmışlı.

16. ve 17. asırlarda Bursa’da en alt derecedeki yirmiliden almışlıya kadar her büyüklük ve önemde medrese bulunmaktaydı. İçlerinde Yıldırım, Muradiye, Manastır ve Çelebi Mehmet medreseleri, müderrislerinin gündelikleri 60 akçe olan yüksek derecedeki medreselerdendiler. Bunlardan sonra kırklı medreselerden Hañçeriye ve Emir Sultan medreseleriyle I. Murat’ın Çekirge’deki Kaplıca medresesi gelmekteydi. Bunların dışında diğerk medreselerin hemen hepsi yirmili ve otuzlu medreseler kapsamına girmektedirler¹⁰⁸.

1847 senesi içinde, o sırada vergi konusunda şehirde icrasına başlanılan yeni bir düzenlemeden ötürü teşekkür amacıyla 06 Mayıs 1847 (20 Câ 1263) tarihiyle hazırlanmış bir mazbatanın altında şehrin bütün mahalle muhtarlarının, esnaf kethüdalarının, tarikat şeyhlerinin, müderrislerin, tüccarların ve eşraftan sayılan diğerk bazı şahısların mühürleri bulunmaktadır. Bu mühürler incelendiğinde, şehirde faaliyette bulunan 23 değişik medresede görevli 26 müderris olduğu görölmektedir. Hatta bu müderrislerden biri o sırada Bursa Memleket Meclisi üyeliğinde bulunmaktadır¹⁰⁹.

Bursa müderrisleri şehrin sosyo-ekonomik ve idarî hayatında olumlu-olumsuz gerçekten önemli roller oynamışlardır. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi mahkeme başkâtipliği, mahkeme bâb naipliği gibi görevler çoğunlukla onlara

¹⁰⁸ Ergenç, *a.g.e.*, s. 77–78; Ayrıca Ergenç, 16. yüzyılın sonları için Bursa’da toplam 31 medrese ismi saymakta ve bunların her birini kısaca tanıtmaktadır: *A.g.e.*, s. 78–85.

¹⁰⁹ BOA, İ. MSM., nr. 2283, Leff 1.

verilmişti ve hatta içlerinde naiplikle Bursa kadılığı yapanlar bile bulunmuştu. Bunun yanında ileride âyanlık bölümünde göstereceğimiz üzere ileri gelenler zümresinden olarak şehrin kamusal işlerinde daima söz sahibi olmuşlar ve aralarından şehir âyanlığını ele geçirmek yolunda sert iktidar mücadelelerine katılanlar bile çıkmıştı. Hepsinden öte mütevellilik, nazırlık gibi görevlerle şehrin zengin vakıflarını kontrol altında tutmakta, bu vakıflara ait mukataaları iltizamlarına almakta ve bu şekilde elde ettikleri önemli miktardaki tarımsal artıktan yüksek kârlar elde ederek kolayca servet sahibi olabilmekteydiler. Mesela 1243 (1827–28) senesine mahsuben Bursa kazasından 30 bin kile rayiç buğday mubayaası tertip edilmişti. Bunun önemli bir kısmı köylere yüklenirken 3385 kilesi ise şehirdeki “*ashap-ı alâka*” olarak tabir edilen zengin zahire sahipleri ve mültezimler arasında taksim edilmiş ve buna dair bir defter hazırlanmıştı. Bu defterde söz konusu hissenin tarh edildiği on iki kişi arasından yedisinin müderris olduğunu görmekteyiz. 3385 kile buğdayın 2385 kilesi bu yedi müderris arasında taksim edilmişti. Ayrıca bunlardan biri olan Ahmet Munib Efendi, “*Reis-i Müderrisîn*” ve “*Nâkibü’l-eşrâf Kaimmakamı*” unvanlarına sahipti¹¹⁰. Bu “müderrislerin reisi” unvanının işaret ettiği üzere, şehirdeki müderrislerin geleneksel Osmanlı anlayışına uygun bir şekilde başlarındaki reisleriyle uzman bir meslek zümresi olarak örgütlü bulundukları anlaşılmaktadır. Aynı durumu birazdan ele alacağımız tarikat şeyhlerinde de görmek mümkündür.

Şehirdeki tarikat ve şeyhler zümresine gelince, yine 1840 tarihine ait bir belgeden o sırada Bursa’da birçok farklı dergâh ve tekkede oturan 21 şeyhin bulunduğunu görüyoruz. Mevlevî, Rûfâî, Nakşibendî, Kadîrî, Sa’diye, Eşrefiyye, Mısıriyye gibi Osmanlı sınırları içinde o zamanlar revaçta olan tarikat kolları,

¹¹⁰ BŞS C32/s. 60.

başlarındaki şeyhleri oldukları hâlde şehirde faaliyet hâlinde dirler. Bunlara ek olarak şehirde Mevlevîhane, Kalenderhane, Üftade tekkesi, Münzevi dergâhı, Mısrî tekkesi gibi 9-10 tekke ve dergâh vardır. Söz konusu şeyhler zümresinin başında ise “*Re‘isü’l-meşâyih*” unvanıyla Şeyh Safiyüddin Efendi bulunmaktadır. Ayrıca bunların tümüne o zamana kadar düzenli olarak mütesellimlik gelirlerinden ve sancak tevzi defterlerine eklenmek üzere vilayet sandığından toplam 3500’er kuruş aylık verilmektedir¹¹¹.

Şehirdeki ilmiye mensupları içinde “*Nâkibü’l-eşrâf Kaimmakamı*” adıyla anılan önemli bir görevliden de bahsetmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren merkez örgütünde “*Nâkibü’l-eşrâf*” adıyla saygın bir dinî görevli bulunurdu. Nâkibü’l-eşrâf’ın temel görevi Hz. Peygamber’in soyundan geldiğine dair ellerinde belge bulunanlara tanınan ayrıcalıkları korumak, bunları nezaret altında tutmaktır. Bu görev ulema sınıfından üst rütbelere tırmanmış saygın kimselere verilirdi. Nâkibü’l-eşrâflar uzun bir süre görevde kalırlar ve resmî giysileri, konakları ve özel hizmetlileriyle Osmanlı ulema teşkilatı içinde üstün bir konumda bulunurlardı. Nâkibü’l-eşrâf kaymakamları ise İstanbul’daki Nakip’in eyalet ve sancaklardaki vekilleri olarak iş görmekteydiler. Nakipler İmparatorluktaki bütün seyit ve şeriflerin “*şecere-i tayyibe*” denilen defterlerini tutarlardı. Bu defterlerde Peygamber soyundan geldiklerini belgeleyenlerin soy kütükleriyle birlikte bulundukları şehir, unvan ve meslekî durumları kayıtlı idi. Bu şekilde Peygamber soyundan gelenler yasalara aykırı bir tutum ve davranışta bulunduklarında İstanbul’da Nâkibü’l-eşrâf, taşralarda ise Nâkibü’l-eşrâf kaymakamları tarafından yargılanarak gerekli cezaya çarptırılırlardı. Çünkü

¹¹¹ BOA, İ. MVL. nr. 23, Leff 2.

yöneticilerle kadıların bunlara karışma yetkileri yoktu. Seyitler, normal halk sınıflarından ayrılmak için başlarına bir de yeşil sarık sararlardı. Bu şekilde taşra şehirlerinde bulunan Nâkibü'l-eşrâf kaymakamlarının asıl görevleri bölgelerinde bulunan seyit ve şeriflere ait ayrıcalıklarının devamına dikkat etmekte. Dolayısıyla bunların kayıtlarını tutar, birer suretini de İstanbul'daki Nakip'e gönderirdi. Aralarına sahte belgeler düzerek katılmak isteyenlere engel olmaya özen gösterirlerdi. Çünkü Peygamber soyundan geldiğini belgeleyenlere toplumda büyük saygı gösterildiği gibi, devlet onları vergi verme, askere gitme vb. yükümlülüklerden muaf tutmuştu¹¹².

Doğal olarak Bursa gibi önemli bir şehirde de bu kurum bulunmaktaydı. Yukarıdaki örneğimizde gördüğümüz üzere 1828'de Bursa'da Nâkibü'l-eşrâf kaymakamı olan Ahmet Munip Efendi müderris olmasının yanında şehirdeki bütün müderrislerin reisi unvanına sahipti. Bunun yanında mahkemede görülen önemli davalara ait hüccet ve ilâm gibi vesikaların altındaki şahitler listesinde daima nâkibü'l-eşrâf kaymakamlarının adına rastlamak mümkündür. Aynı durum, yine yukarıda zikrettiğimiz üzere şehri ilgilendiren önemli hususlarda hazırlanan mazbatalarda da müşahade edilebilmektedir. Sonuçta bütün göstergeler nâkibü'l-eşraf kaymakamlarının dönemimiz içinde şehrin önde gelen dinî önderleri içinde bulunduklarını göstermektedir.

İlmiye sınıfı mensuplarının şehir hayatı içindeki yerlerinden bahsederken yerel yönetimde bazı işlevleri bulunan mahalle imamlarına da değinmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı taşra yönetim örgütünde birkaç köyü içeren herhangi bir kaza dairesinin merkezini bir şehir veya kasaba oluşturur. Aynı

¹¹² Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 93.

bağlamda bu şehir veya kasaba dahi mahallelerden oluşur. Buna göre mahalle günümüzde olduğu gibi Osmanlı dönemlerinde de şehir yönetimi bağlamında en küçük birimdi. Osmanlı'da mahallenin idarî-malî işlevinin yanında geleneksel İslam toplumu içinde anlam kazanan dinî-sosyal boyutları da bulunmaktaydı. Osmanlı Mahallesi diğer Ortadoğu İslam ülkelerinde olduğu gibi geleneğin kuşaktan kuşağa aktarıldığı, dayanışmacı bir sosyal kültürün hüküm sürdüğü kısmen dışa kapalı toplumsal yaşam alanları idi. Diğer taraftan mahalle halkın devlete karşı olan vergi yükümlülüklerini yerine getirmesinde “*Hane*” ile birlikte bir değer ölçüsü olarak kabul edilirdi. Şehirlerde çeşitli vergilerin dağıtımı mahalleler birim alınarak yapılır ve halktan tahsilâtı da yine mahalle ölçeğinde olurdu. Bu yapı içinde mahallenin camii veya mescidi dinî olduğu kadar sosyal açıdan da çok önemli bir yer teşkil ederdi. Mahalle camisi veya mescidi ibadet mekânları olmasının yanında o mahalle sakinlerinin bir araya geldiği ve sosyal ilişkide bulunduğu yegâne yerlerdi. Bu ilişkilerin merkezinde ise doğal olarak mahalle imamları önemli bir rol oynarlardı. İmamlar, halka dinî hizmette bulunmaları yanında mahalleyi ilgilendiren bütün işlerle ilgilenirlerdi. Muhtarlık örgütü kuruluncaya kadar tek başlarına, sonrasın muhtarlarla birlikte halk arasındaki küçük anlaşmazlıkların çözümünden, mahallenin düzeninden, temizliğinden ve daha da önemlisi mahalle halkı ile yöneticiler arasındaki ilişkilerin sağlanmasından imamlar sorumlu tutulurlardı. Bunların yanı sıra imamlar Padişah beratı ile dinî bilgilere vâkıf, güvenilir ve sevilen şahıslar arasından atanırlar ve hizmetleri karşılığında “*Vazife*” adı verilen günlük ücret alırlardı. Bu ücretler genellikle vakıflar tarafından karşılanırdı¹¹³.

¹¹³ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 40.

II.2.4. Bursa Evkaf Müfettiş Vekilliği ve Teftiş Mahkemesi

Bursa şehrinde kadılar veya naipler yanında ikinci bir yargı yetkilisi ile daha karşılaşmaktayız. Dönemin belgelerinde bu görevli “*Haremeyn Evkafı Müfettiş Vekili*”; 1836’dan sonraki adıyla ise “*Evkaf-ı Hümayun Müfettiş Vekili*” şeklinde geçmektedir. Şehir içinde bir çeşit ikinci kadı konumunda olan müfettiş vekilleri, “*Teftiş Mahkemesi*” denilen ayrı bir mahkemede görevlerini yerine getiriyorlardı. En genel ifadeyle Bursa şehri ve sancak içinde Darü’s-saade Ağalarının kontrolünde bulunan vakıflarla alakalı bütün yargısal konular müfettiş vekili kadıların yetki alanını kapsamaktaydı. Diğer kaza kadı veya naiplerinin vakıf arazisi veya mülkünü ilgilendiren her türlü hukukî konulara müdahalesi yasaklanmış ve bunlar müfettiş vekilinin sorumluluğuna verilmişti. Özellikle Bursa şehrindeki vakıf taşınmazları ile yine gelirleri vakıflara bağlı birçok köyün varlığı sonucunda teftiş mahkemesi kendine has yargısal yetkileriyle şehirde ikinci bir adli kurum gibi çalışmakta idi. Müfettiş vekilleri, İstanbul’da bulunan “*Haremeyn Evkafı Müfettişi*” tarafından atanırlardı. Edirne şehrinde de İstanbul’daki müfettişin tayin ettiği müfettiş vekilleri bulunmakta idi¹¹⁴. Bu yüzden kurumun şehir ve sancak içindeki işleyişine geçmeden önce Darü’s-saade Ağalarının nezaretinde olan Haremeyn Vakıfları teşkilatı hakkında biraz bilgi vermek gerekmektedir. Çünkü müfettiş vekilliğinin doğrudan doğruya bu teşkilat ile ilişkisi vardır.

Bilindiği üzere Osmanlı tarihi içinde vakıflar sosyo-ekonomik yönden çok önemli konuma sahip olmuşlardır. Toplumsal açıdan bir yardımlaşma kurumu olarak gördükleri işlevleri yanında günümüzde doğrudan devletin yüklendiği eğitim, sağlık

¹¹⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, XIII, s. 162.

vb. hizmetler, Osmanlı döneminde vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı toplumu içinde zengin tabakadan insanlar ile hanedan mensupları da dâhil olmak üzere devlet adamları çeşitli boyutlarda vakıflar kurmuşlardır. Ayrıca devlet ricalinin ve hanedanın kurdukları vakıflar, hem toplum içinde yerine getirdikleri işlevleri, hem de kapsamaları bakımından daha önde olmuşlardır.

Osmanlı vakıfları içinde, eğitim, sağlık ve hayır işleri amacıyla kurulanların dışında, gelirleri sadece kutsal yerlere sarf edilmek üzere sultanlar ve yönetici sınıflarca oluşturulmuş vakıflar bulunurdu. Bunlar, “*Haremeynü’ş-şerefeyn Evkafı*” adıyla tek bir çatı altında birleştirilmiş ve idareleri 16. yüzyılın sonlarında Darü’s-saade Ağası denilen saray görevlilerine verilmişti. Zamanla bunların kontrolündeki vakıfların sayısı artmış, 1716’da ise İstanbul, Edirne ve Bursa’daki “*Evkaf-ı Selâtin ve Vüzerâ*” tabir edilen Padişah ve rical vakıflarının nazırlığı da kendilerine verilmişti. Ayrıca Darü’s-saade Ağaları, Bursa’daki Yıldırım Cami, Yeşil Cami, I. Murat Hüdavendigâr ve II. Murat Cami gibi bizzat mütevelliliği Padişahların üzerinde olan vakıfların nezaret ve muhasebelerini vekâleten yürütürlerdi¹¹⁵.

Haremeyn Vakıfları, II. Mahmut’un İmparatorluk içindeki bütün vakıfları merkezî bir idarede toplama gayesi doğrultusunda 1834’te müdüriyete çevrilmiş, 1836’da ise Darü’s-saade Ağalarının kontrolünden alınarak “*Haremeyn-i Şerefeyn Evkaf Nezâreti*” adıyla ayrı bir nazırlık şekline konulmuştur. Bu yeni nezaret ise aynı sene içinde Evkaf Nezâreti’ne ilhak edilerek, farklı kişilerin denetiminde bulunan vakıfların hepsi tek bir nazırın merkezî sorumluluğunda birleştirilmiştir¹¹⁶. Bu son

¹¹⁵ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 177–179.

¹¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, s. 162–163.

değişiklik kurumun yargısal imtiyazlarında bir değişiklik yaratmamış; İstanbul'da bulunan Haremeyn Müfettişleri bu sefer “*Evkaf-ı hümayun Müfettişi*” adıyla görevlerine devam etmişlerdir Aynı doğrultuda Bursa ve Edirne'ye eskisi gibi müfettiş vekilleri tayin edilmesi uygulaması devam etmiştir.

Şimdi, kurumsal altyapısını kısaca aktarmaya çalıştığımız Bursa Teftiş Mahkemesi'nin gerek sancak içinde, gerekse Bursa kazası sınırları içindeki yargısal müdahale alanlarını aktarmaya çalışacağız. Hicri 1240 (1824–25) senesini kapsayan ve teftiş mahkemesinde görülen davaların kaydedildiği bir kadı sicilinin ilk yaprağında, söz konusu mahkemenin yetkili olduğu mahaller ve adlî konular ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Bu kayda göre mahkemenin yetki alanları şunlardır¹¹⁷:

1– “Selâtin-i ‘izâm ve vüzerâ-yı kirâm hazrâtının derûn-ı şehirde ve mahal-i sâirede vâki‘ câmi‘ ve türbe ve imâret-i âmire ve medrese-i celîlelerinin umûr ve husûsları ve iktizâ eden tamirât keşifleri ve mürtezikâ ve hademelerinin ferâğ ve intikâl ve mahlûl cihetleri tevcîhâtı i‘lâmâtı”

Bursa, 1326'da Orhan Gazi tarafından fethini takip eden bir buçuk asır içinde yoğun iskân ve imar faaliyetlerine sahne olarak 16. yüzyıl başlarına kadar klasik görüntüsüne kavuşmuştur. Orhan Gazi'nin Hisar kesiminin altında yaptırdığı ilk külliyesi (Orhan Camii, Eski Bedesten ve Bey Hanı) ile birlikte şehrin kale dışına, doğu-batı ekseninde genişlemesi başlamış ve bu genişleme I. Murat, Yıldırım, Çelebi Mehmet ve II. Murat dönemlerindeki yoğun imar faaliyetlerinin itici etkisiyle hızla devam etmiştir. Bu dönem Padişahlarının kendi adlarıyla yaptırdıkları cami, medrese, türbe, imaret gibi yapılardan oluşan külliyeler, çevrelerinde hızla büyüyen yeni yerleşim alanlarıyla bu gelişimi hızlandırmışlardır. Şehrin mekânsal ve

¹¹⁷ BŞS B86/s.1.

demografik gelişmesi, Fatih ve II. Bayezîd dönemlerinde özellikle merkezî ticaret kesiminde yapılan yeni hanlar ve çarşılarla desteklenerek devam etmiştir. Aynı süreçte önemli devlet adamları Padişahlardan geri kalmamışlar, şehrin çeşitli kesimlerinde yaptırdıkları cami, medrese ve imaretler ile kendi adlarını taşıyan birçok mahallenin kurulup gelişmesine ön ayak olmuşlardır¹¹⁸. Osmanlı dönemi Bursa şehrinin klasik çehresini belirleyen bu yapılar, yine Padişahlar ve devlet adamlarınca kurulan zengin vakıflarca desteklenmiştir.

16. yüzyılda Bursa’da, I. Murat, Yıldırım, Çelebi Mehmet ve Muradiye medreseleri de dâhil olmak üzere otuz bir medrese ve yedi imaret bulunmaktaydı¹¹⁹. Bu kurumların her biri çeşitli derecelerdeki vakıf gelirleriyle desteklenmekteydi. Daha teknik bir ifade kullanırsak, amaçlanan sosyo-ekonomik fonksiyonları yerine getirmesi için tesis edilen söz konusu yapılar, vakıfların “*müessese-i hayriye*” adı verilen esas kısmını; bunların düzenli bir şekilde işleyebilmesi için tahsis edilen çeşitli gelirler de “*asl-ı vakf*” denilen kısmını teşkil etmekteydiler¹²⁰. Bu yüzden şehir içindeki sosyal nitelikli kurumlara bağlanan vakıf gelirleri dışında, yine bu kurumların amaçları istikametinde işlemlerini sağlayan ve vakıf gelirlerinden beslenen bir zümre daha vardı ki, Osmanlı hukukî terminolojisinde bunlara “*ashap-ı cihât ve vezâ‘îf*” denilirdi. Bir vakfın idaresinden sorumlu mütevellisi, medrese müderrisi, türbedar, cami imam ve müezzinleri vb. görevlilerin hepsi, vakıf kurumlarında çalışarak karşılığında gelirlerinden ücret aldıkları ölçüde bu tanımın içine girerlerdi. Bu tür görevlere yapılacak atamalarda, normalde, vâkıfın

¹¹⁸ Ergenç, *a.g.e.*, s. 17–20.

¹¹⁹ Ergenç, *a.g.e.*, s. 73–85.

¹²⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, s. 156.

vakfiyesinde belirlediği şartlar varsa tevcihler buna riayet edilerek yapılırdı. Ancak kadıların vakıf cihetlerine yapılacak tayinlerde belirgin bir kontrol yetkileri vardı. Cihet ve vazife tevcihlerinin vakıf şartlarına ve hukuka uygun şekilde ehline verilmesini sağlamak kadıların sorumluluk alanına girmektedir. Kamu hizmetiyle ilgili bütün tayinlerde olduğu gibi vakıf görevlerine yapılan atamalar için de en küçük derecedeki bir cami hademesinden en yüksek dereceli müderrise kadar mutlaka Padişah beratı gerekmektedir. Ancak tevcih beratının alınabilmesi için, bölge kadısından tayini tasdik eden bir ilâmının alınması zorunluydu. Kadılar, mahlûl, ferağ ve intikal gibi, cihetlerin yeni bir şahsa tevcihini gerektiren durumlarda bu yetkilerini kullanırlar ve cihetlerin uygun gördükleri kişilere tevcihi için merkeze ilâm yazarlardı¹²¹. Bunun karşılığında ise, diğer bütün hukukî belgelerde olduğu gibi belirli bir harç alırlardı. Bursa’da bu yetki ve onunla bağlantılı gelirler, normal kaza kadılarına değil müfettiş vekillerine ve sorumluluklarındaki teftiş mahkemesine tahsis edilmişti.

Yine normal uygulama içinde bir vakfa ait olsun veya olmasın, kamu binalarının tamiri için hazırlanan keşif defterleri kadıların belirlediği bilirkişilerce hazırlanır ve keşif sonucunda tahmin edilen tamirat masrafı üzerinden belirli bir oran mahkeme harcı olarak alınırdı. Bursa’da bulunan Padişah ve rical vakıflarına ait binaların tamiri için gereken keşif yetkisinin, ilişkili gelirleriyle beraber yalnızca teftiş mahkemesine ait olduğunu görüyoruz. Son olarak, söz konusu vakıfların idaresiyle ilgili her türlü sorun ve davanın çözüm mercii olarak da teftiş mahkemesi yetkili kılınmıştır.

¹²¹ Nazif Öztürk, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995, s. 167–169.

2-“*Selâtin-i ‘izâm ve vüzerâ-yı kirâm ve sâir nezâret-i harameynde olan evkâfın dekâkin ve menâzil ve hadîka ve han ve bedesten ve arâzi davaları ve iktizâ eden tamirât keşifleri ve nizâ‘ keşifleri*”

Burada tanımlanan adlî yetkilerin vakıflara ait bütün taşınmaz mülklerden doğabilecek hukukî hususlarla ilgili olduğu anlaşıyor. Önceki maddede belirttiğimiz üzere bu taşınmazlar Bursa’daki vakıf kurumlarının “asl-ı vakf” denilen gelir sağlayan kısımları idi. Kapsamları içine çarşı kesiminde bulunan hanlar, bedesten, dükkânlar; üzerinde mahallelerin kurulduğu vakıf arsaları; vakıflara ait konaklar, haneler ve bahçeler girmekteydi. Mesela ticaret hanlarını ele alırsak, bunların bizatihi kendileri şehirde sosyo-ekonomik işlevlere sahip yapılar olmakla beraber, aslında bağlı bulundukları vakıflara gelir temin etmek maksadıyla kurulmuş işletmeler idiler. Ayrıca bu gibi taşınmaz malların tümü sadece Bursa içinde faaliyet gösteren vakıflara bağlanmış değillerdi. Mesela II. Bayezîd tarafından yaptırılan Koza Hanı ve Pirinç Hanı, aynı Padişah’ın İstanbul’da inşa ettirdiği camisi vakfına gelir temin etmek maksadıyla yapılmıştı¹²². Şehirde bulunan vakıf taşınmazlarının tek ortak noktaları ise çeşitli kiralama usulleriyle işletilmeleri idi.

Aslında İslam Hukuku vakıflara ait taşınmazların “*icâre-i vâhide*” denilen bir yöntemle kiraya verilmesine cevaz vermektedir. Bu yöntemde kira müddeti 1 ila 3 sene arasında sınırlandırılmaktaydı. Osmanlı vakıf uygulamaları içinde zamanla değişen şartların zorlamalarıyla dayanağını örfî hukuktan alan iki değişik kiralama şekli daha yerleşmişti. “*Mukataa*” ve “*İcâreteyn*” terimleriyle tanımlanan bu kiralama biçimleri Osmanlı vakıf mallarının işletilmesinde geniş ölçüde kullanılmıştır. Mukataa usulü, bir vakıf arsa veya arazisini, üzerinde anlaşılan bir

¹²² Kazım Baykal, *Bursa Hanları*, Bursa 1935, s. 8, 10.

yıllık kira bedelinden uzun süreli kiraya verme şeklidir. Burada kira bedeline “*mukataa*” ve mukataaya bağlanan vakıflara da “*mukataalı vakıflar*” denilmekteydi. Bir vakıf arazisinin mukataa ile kiralabilmesi için mahkeme kararı yeterli olabilmekteydi. Kiracıların da bu usulde iki temel mükellefiyeti bulunurdu. Birincisi, “*muaccele*” adıyla anılan ve kiralanan arazinin gerçek değerine yakın peşin bir kira bedeli idi. İkinci olarak ise “*icâre-i zemin*” de denilen ve nispeten cüz’i bir miktarda olan senelik kira bedelini düzenli olarak vakfa ödemeleri gerekirdi. Bunun karşılığında mutasarrıflar, kiraladıkları vakıf arazisi üzerinde yaptıkları binaların ve diktikleri ağaçların tam mülkiyet hakkına sahip olurlar, bunları miras kaideleri içinde varislerine bırakabilirlerdi. Ayrıca kiralanan vakıf arazisinin tasarruf hakkını varislerine intikal ettirebilme hakkına da sahip olurlardı. İcâreteyn adı verilen kiralama şekli ise genellikle arsalarıyla beraber vakıflara ait konak, hane, dükkân, han gibi gayrimenkullerin kiralınmasında 16. yüzyıldan itibaren en çok uygulanan yöntemdi. Vakıf mallarının İcâreteyn şeklinde kiralabilmesi için mahkeme kararı yanında Padişah’ın onayının da olması gerekirdi. İcâreteyn usulünde, kira müddeti, kiracı mükellefiyetlerini yerine getirdiği sürece ömür boyu sürebilirdi. Kelime anlamıyla çift kira anlamına gelen İcâreteyn usulünde kiracının ödemesi gereken iki tür kira bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, sözleşme yapıldığı sırada peşin olarak ödenen “*icâre-i mu‘accele*” idi. Mu‘accelenin miktarı hemen hemen kiralanan vakıf taşınmazının gerçek değerine yakın olurdu. İkincisi ise “*icâre-i mü‘eccele*” terimiyle tanımlanan ve aydan aya veya seneden seneye ödenen cüz’i bir kira bedeli idi. Bu iki yükümlülüğü yerine getiren kiracı, mirî arazide olduğu gibi “*rakabesi*”, yani kuru mülkiyeti vakfa ait olmak üzere kiraladığı gayrimenkul üzerinde tam bir tasarruf yetkisine sahip olabilmekteydi. Vefatında bu tasarruf hakkını belli kaideler

çerçevesinde mirasçılarına geçirebilmekte, bedelli veya bedelsiz bir başka şahsa ferağ edebilmekte ve son olarak da yine bu hakkını borçları karşılığında rehine koyabilmekte, teminat olarak gösterebilmekteydi. Yalnız mukataalı vakıflardan farklı olarak icâreteynli vakıf arsaları üzerinde kiracılarının inşa ettiği binaların mülkiyeti vakfa ait sayılırdı. Son olarak her iki usulde de arkasında hiçbir varis bırakmadan vefat eden kiracıların tasarruf hakları mahlûl olarak vakfa döner ve bunlar müzayedede belirlenen bir “mu‘accele” karşılığında tekrar başkalarına kiralanırdı¹²³.

Bursa’da, şehrin çeşitli kesimlerinde bulunan çarşılardaki dükkânların ve hanların hemen tamamı çeşitli vüzera ve selâtin vakıflarına ait bulunmaktaydı. Bu dükkânlarda ikamet eden esnaf ise mukataalı veya icareteynli olarak bu vakıfların kiracıları konumunda bulunmaktaydılar. Aynı şekilde şehrin çoğu mahallesinde bu iki usulde kiracılarının tasarrufunda bulunan hane, menzil (konak), bahçe ve arsa gibi vakıf taşınmazları bulunmaktaydı. Söz konusu usullerle kiracı konumunda bulunan şahısların tasarruflarında bulunan bu vakıf taşınmazlarından doğabilecek intikal, ferağ ve rehin gibi hukukî muamelelerle anlaşmazlık davalarının çözüm mercii olarak yalnızca Bursa teftiş mahkemesine müracaatları gerekmekteydi. Çünkü bu gibi davaları dinleme hakkı normal kadılara değil, müfettiş vekili kadılara tanınmış bir imtiyazdı¹²⁴.

¹²³ Halil Cin–Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi (Özel Hukuk)*, Konya 1995, s. 45–47.

¹²⁴ Mesela, Bursa teftiş mahkemesine ait sırasıyla hicri 1230, 1240, 1252 ve 1253 tarihli “BŞS B336–B86–B82 ve C66” numaralarıyla kayıtlı defterler, baştanbaşa bu gibi davalara ait hüccet ve ilâm suretleri ile doludur. Bursa Şer‘iye Sicilleri serisi içinde bunlar gibi sadece teftiş mahkemesine ait birçok defter bulunmaktadır. Ancak serideki defterlerle ilgili bir tasnif ve katalog çalışması bulunmadığından, içeriklerine bakmadan ayırt edilemezler. Bu defterler içinde bahsettiğimiz dava kayıtları dışında Bursa’da Haremeyn Nezareti’ne bağlı vakıfların muhasebe kayıtları ile mahlûlen yeniden müzayedeleri yapılan vakıf gayrimenkullerinin ayrıntılı listeleri de bulunmaktadır. Ayrıca

3– “*Derûn-i şehirde kâin Boyahane içinde ve Gemlik kasabasında ve Susıǵırlık köyünde boyacı ustalarının davaları*”

O sıralarda Bursa’da, Sarı Abdullah Mahallesi’nde bulunan boyahane, Sultan III. Ahmet’in Topkapı Sarayı’nda yaptırdığı kütüphanesi vakfına bağı gedik haklarıyla boyacılık yapan on dört Rum usta bulunmaktaydı. Bunlar, boyahane binasını ve içinde bulunan zanaat aletlerini kapsayacak şekilde, şehir içinde kendilerine bu zanaatın tekel hakkını veren on dört adet vakıf gediğinin İcâreteyn usulü üzere mutasarrıfları konumunda bulunmaktaydılar. Bursa’da pamuk, keten, ipek, yün ve tiftikten dokunmuş şali, kuşak, alaca, karacalar kuşağı ile çuka, akmîşe ve bunların emsali elbiselerin boyanması işi, tasarruflarında bulunan gedik imtiyazına göre eskiden beri bu ustaların tekelindeydi. Ustalar, aralarında yaptıkları şirket sözleşmesine göre ortaklık üzerine çalışmakta ve sene sonunda işletmenin kârını aralarında eşit şekilde paylaşmaktaydılar. Daha sonra 1815 senesi içinde bunların aralarında anlaşmazlık çıkmış ve içlerinden yedi tanesi ayrılarak Reyhan Paşa Mahallesi’nde bir başka boyahane açmışlardı. Bu ayrılık sırasında ise bağı bulundukları vakfın menfaatlerine bir zarar gelmeyeceğini ve Sarı Abdullah Mahallesi’nde bulunan eski boyahanenin senelik 210 kuruş kira bedelini ve hırfetlerine senede isabet eden salyane hissesini eski ortaklarıyla birlikte yarı yarıya ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdi¹²⁵.

Diğer yandan, Bursa kazasına bağı Susıǵırlık köyü ile Gemlik’te aynı imtiyazlara sahip olan diğer boyacı ustalarının bulunduğu görülmektedir. Maddenin

teftiş mahkemesine bağı bulunan vakıf köyleri halkı ile göçebe Yörük cemaatleri hakkındaki özel-kamusal hukuk kapsamına giren bütün adli konuları bu defterlerde bulmak mümkündür.

¹²⁵03 Ş 1230 (11.07.1815) ve 07 M 1231 (09.12.1815) tarihli hüccet suretleri: BŞS B336/s. 35, 54.

içeriğinden de anlaşıldığı gibi bu boyacı ustalarının mahkemeye müracaatlarını gerektiren bütün adlî meselelerde başvuracakları makam Bursa Teftiş Mahkemesi olarak belirlenmekteydi.

4– “Bi’l-cümle tâife-i Yörükân ve Türkmenân”

Çanakkale’den Bilecik-Söğüt kesimine kadar bütün Güney Marmara’da, dağınık hâlde bulunan bazı göçebe Türkmen ve Yörük cemaatleri bulunmaktaydı. Mesela bunlardan “Söğüt Yörükleri” adı altında bir araya gelen büyük bir Yörük topluluğu, Bursa’daki Emir Sultan Vakfı reayası olarak Söğüt, İnegöl, Bursa, Edincik, Gönen, Balıkesir ve Bergama’ya kadar yayılmışlardı¹²⁶. Bu sahada bulunan Yörük ve Türkmen cemaatleri, Emir Sultan, II. Murat, Atik Valide Sultan gibi Darüs-saade Ağası nezaretindeki çeşitli vakıflara bağlı bulunmaktaydılar. Yani bu cemaatlerin devlete ödemekle yükümlü oldukları çeşitli vergiler, gelir olarak adı geçen vakıflara bağlanmıştı. Vakıf mütevellileri bu gelirleri parça parça mukataalar şeklinde iltizama vererek toplamaktaydılar. Bu mukataalar, diğer vakıf köyleri gibi “serbest” statüsünde bulundukları için, bunları iltizamına alanlar vergi toplayıcılığı dışında söz konusu cemaatler üzerinde “zabit” diye tabir edilen örfî bir idareci konumunda bulunurlardı. Örnek vermek gerekirse, İnegöl, Yenişehir, Pazarcık, Söğüt ve Bilecik’te bulunan Karabaklı, Düzmeşe ve Sazlı Yörük cemaatleri; “Elmaçukuru Reayası” tabir edilen diğer bir Yörük topluluğu ile Bursa civarında yerleşik bazı Yörük köyleri, “Bursa Yörükân Mukâta‘ası Aklâmı” diye tabir edilen bir gelir grubunu oluşturmaktaydılar. Bu gelirler, vakıf mütevellileri tarafından 1814–15 (1229–30) senelerine ait olmak üzere Bergama voyvodası Hüseyin Ağa’ya

¹²⁶ Vahid Çubuk, “Yörükler”, *İA*, XIII, s.432.

iltizama verilmişti. Hüseyin Ağa ise bunları Bursa’da üçüncü şahıslara iltizama vermişti ¹²⁷.

Diğer yandan bu göçebe toplulukların bir bölgede köy kurarak yerleşik çiftçiliğe başlamaları bulundukları vakıf reayası statüsünde bir değişiklik yaratmıyordu. Bu sefer mirî arazi tasarrufları sonucunda yükümlü oldukları öşür ve raiyyet rüsumunu vakıfları tarafına ödemeye devam ediyorlardı ¹²⁸.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız bu göçebe topluluklar bütün hukukî sorun ve davaları için Bursa Teftiş Mahkemesi’ne başvurmak zorundaydılar. Bu topluluk mensubu birey veya gruplara ait davalara normal kaza naiplerinin müdahalesi yasaklanmış ve bu hak, diğer durumlardaki gibi Bursa’da bulunan müfettiş vekili kadırlara bir vakıf imtiyazı olarak tanınmıştı ¹²⁹.

5– “*Bursa kazası kurâsından: Değirmenlikızık, Babasultan, Ayazma, Gölbaşı, Dudaklı, Fidyekızık, Camilikızık, Hamamlıkızık, Derekızık, Serme, İğdir, İsa Bey, Ahi, Şeyh, Kelesan, Ağlaşan, Vakf-ı Susığırılık, Feledar, Dürdâne, Alişâr, Tepecik, Samanlı, Mashara Hasan, Selçuk Gâzi, Panayır, Ahmed, Hâcî İvâz, İkice.*

– *Mudanya kazası kurâsından: Burgaz, Frenkli, Tirilye, Mirzâovası, Akkızlar, Dede, Müslim Bahçesi, Çekrice, Balabancık, Mürsel.*

– *Mihalıç kazası kurâsından: Karaağaç, Kilimni.*

¹²⁷ BŞS B336/s. 35.

¹²⁸ Mesela Gemlik kazasına bağlı Dışkiye köyü, bu sınıfa giren Yörük köylerindendi: BŞS B336/s. 37.

¹²⁹ Yörük veya Türkmen cemaatlerine mensup bir şahıs, Bursa şehri içinde yerleşmiş olsa bile, çözümü gereken bir davası olduğunda yine teftiş mahkemesine başvurmak zorundaydı. Teftiş mahkemesine ait sicillerde bu gibi durumları içeren dava hücceti suretlerine rastlamak mümkündür. Mesela bkz. BŞS. B336/s. 37 ve 41.

–İnegöl kazası kurâsından: Şeb‘li, Atabnı, Kadimî, Kozluca, Yörüük Geçesi, Kefere Geçesi, Zindancık.

–Yenişehir kazası kurâsından: Kerküt, Koçu, Boğaz, Çeltükçü, Akdere.

–Yarhisar kazası kurâsından: Kara Emüce.

–Gemlik kazası kurâsından: Aydıncık, Kadıncık, Dışkîyye (Bütün ahâlisi Yörüktür), Yalova kazasında Kadı Köyü.

–Aydıncık kazası kurâsından: Akçapınar, Erikli, Kirazlı, Zirâatli, Simâvlu Çiftliği.”

Osmanlı vakıfları içinde, mirî arazi gelirlerinin tahsisıyla oluşturulan vakıflar büyük yer tutuyordu. Burada vakfa bağlanan gelir, arazinin çıplak mülkiyeti değil, genellikle bu arazileri tasarruf eden reayanın devlete ödemekle yükümlü oldukları vergilerdi. Bu tür vakıflara “*tahsîs ve irsâd kabilinden evkaf*” veya “*irsâdî vakıflar*” denilmekteydi. Aslında fıkıh kaidelerine göre, vakıf hâline getirilecek nesnelerin vâkıfın kendi mülkü olması gerekirdi ve bu tür vakıflar “*vakf-ı sahîh*” terimiyle tanımlanırdı. Fakat toplumsal bir amaca hizmet etmek ve sultanın onayını almış olmak şartıyla devlete ait olması gereken vergi gelirlerinin vakıf hâline getirilmesi hoş görülmüştü. Burada esas ayırım, vakfa bağlanan gelirlerin devlet bütçesinden karşılanması gereken hizmetlere tahsis edilmesi idi. Bu durumda işlem “*tahsîs-i sahîh*”, aksi takdirde “*tahsîs-i gayr-i sahîh*” olarak tanımlanırdı. Padişahlar, hanedan mensupları ve ileri gelen devlet adamlarının tesis ettiği selâtin ve vüzera vakıfları çoğunlukla bu tür arazi gelirleriyle işlemekteydiler ve bu araziler genellikle

“*bilcümle hukuk-ı şer‘iye ve rüsum-ı örfiyyesi*” ile serbestiyet statüsünde vakfedilirlerdi¹³⁰.

Yukarıda sayılan köyler, kısaca anlatmaya çalıştığımız şekilde Darüs-saade Ağası nezaretindeki çeşitli vakıflara bağlanmışlardı. Ayrıca tümü “serbestiyet” statüsünde bulunmaktaydılar. Hatırlanacağı üzere özellikle 19. yüzyılın başlarında Bursa civarının iç güvenliğinin sağlanmasında söz konusu vakıf köylerinin yol açtığı zorluklara ilk bölümde değinmiştik. Şimdi ise sadece idarî olarak değil, hukukî bakımdan da kendilerinin farklı bir statüde bulundukları görülmektedir. Çünkü bu köylerde yaşayan halkın meydana gelebilecek bütün adlî sorunları için başvurabilecekleri tek makam olarak Bursa Teftiş Mahkemesi belirlenmiştir. Bursa’daki müfettiş vekilinin görevlendirdiği kişiler dışında kaza veya nahiye naiplerinin bu köylerin adlî hususlarına müdahalesi yasaklanmıştır.

6– “*Bursa şehrinde bulunan selâtin-i ‘izâm hazrâtının evkâf-ı şerîfeleri olan hân ve dekâkin ve menâzil ve mahalât ve bilcümle toprağı hudûdu dâhilinde vukû‘bulan beytü’l-mal-ı amme ve hassa cânib-i hazine-i harameynden zabt ü hıfz olunmak üzere tahrîri husûsu.*”

Genel anlamıyla “*Beytülmal*” terimi, İslam devletlerinde kamu hazinesini ifade ederdi. Osmanlı’da ise bu kelime ilk anlamıyla “*Hazine-i Âmire*” için kullanılırdı. Bunun yanında terimin hazineye ait belirli bir gelir grubunu niteleyen anlamı daha bulunmaktaydı. Beytülmal gelirleri sahibi ve varisi bulunmayan her çeşit malları kapsardı. Sahibi ortaya çıkmayan mallar (*mal-ı gâ‘ib ve mal-ı mefkûd*); varis bırakmadan vefat edenlerin bıraktığı menkul-gayrimenkuller (*muhallefât ve metrûkât*); kaçak köleler ve sahipsiz hayvanlar (*kaçgun, yave*) beytülmal gelirleri

¹³⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, s. 157.

kalemlerini oluştururlardı. Birçok Osmanlı şehrinde bunların toplanmasından ve muhafazasından sorumlu olan “*Beytülmal Emini*” veya “*Beytülmalcı*” denilen memurlar bulunmaktaydı. Sahipsiz bir mal veya mirasçısız bir tereke satılarak nakde çevrildikten sonra belirli bir süre muhafaza edilir, eğer bu süre içinde yasal sahipleri veya mirasçıları ortaya çıkmazsa devlet tarafından el konulurdu. Aksi durumda ise belirli bir oranda resim alınarak ortaya çıkan mirasçı veya sahibine teslim edilirdi. Klasik dönemde hazırlanmış Osmanlı kanunnamelerine göre mukataa ve tımar topraklarında ortaya çıkan beytülmal gelirlerinden değeri on bin akçeden az olanlar mültezim ve sipahilere bırakılmıştı. Bu sınırın üstü değerkiler ise devlet hazinesine ait olmaktaydı. Bunun yanında “serbest” statülü tımarlar ile Haremeyn’e bağlı vakıf arazilerinde bu gibi beytülmal gelirleri tamamen sahiplerine bırakılmaktaydılar¹³¹.

Devlet, genellikle büyük şehirlerin beytülmal gelirlerini mukataa şeklinde iltizama vererek idare ederdi. Bursa’da ise 16. yüzyıldan beri beytülmal mukataasına bağlı bulunan beytülmalciler bulunmaktaydı¹³².

Bursa şehrinde vakıf mülkü olan gayrimenkuller ile vakıf köyleri dâhilinde beytülmal gelirine konu olan mirassız tereke durumlarında; terekenin Haremeyn Hazinesi’ne gönderilmek üzere sadece teftiş mahkemesince yazılması gerekiyordu. Buna göre şehir içinde Haremeyn vakıflarına ait ev, konak ve dükkân kiracıları içinden miras bırakmadan vefat edenlerin terekeleri; arsası tümüyle bir vakfa ait mahallelerde aynı şekilde ortaya çıkan terekeler ve hatta vakfa bağlı bir handa kalırken vefat eden bir tüccarın bıraktığı malları bile bu kapsam içine girmektedir. Bunlara Bursa beytülmal eminlerinin karışmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Ancak,

¹³¹ Bernard Lewis, “Bayt al-Māl”, *EP*, I, s. 1146–1147.

¹³² Ergenç, *a.g.e.*, s. 237.

takdir edilebileceği üzere beytülmal mukataasına konu olan gelirler zuhurat türü şeyler olduğundan, eminler sık sık vakıflara ait beytülmal terekelerine müdahalede bulunmaktaydılar. Bu gibi durumlarda vakıf yetkililerin yaptığı şikâyetler üzerine merkezden gönderilen fermanlar ile eminlere, vakıflara ait “*beytülmal-ı hassa*” ve “*beytülmal-ı amme*” gelirlerine karışmamaları istenirdi¹³³. Bu terimlerden ilkinin “askerî” sınıftan vefat edenlerin bıraktığı mirassız terekeleri, ikincinin ise “reaya” sınıfından olanların terekelerini tanımlamak için kullanıldığını burada ayrıca ifade etmek gerekmektedir. Şehirde, II. Murat vakfına bağlı Muradiye Camisi çevresindeki Hamza Bey, Bahadır Ağa, Elvan Bey, Azap Bey, Ahmet Bey, Koca Naip ve Alacahırka mahalleleri; yine Emir Sultan vakfına bağlı olarak Emir Sultan Camisi çevresindeki yedi adet mahalle; Yıldırım, Çelebi Sultan Mehmet ve Orhan Gazi vakıflarına bağlı bulunan aynı adlı camilerinin çevresinde bulunan mahalleri ve en son olarak da bütün bu vakıflara ait han, dükkân, konak gibi gayrimenkuller, Haremeyn Hazinesi’ne ait beytülmal gelirlerinin sınırlarını belirleyen mekânlardı. Sayılan bu yerlerde mirasçısız bir tereke ortaya çıktığında, ilk olarak müfettiş vekili tarafından teftiş mahkemesinde yazım ve tespit işlemleri yapılırdı. Ondan sonra satılarak nakde çevrilen bu malların, teftiş mahkemesine ait olan resimleri tahsil edildikten sonra, Bursa’da bulunan mu‘accele nazırları tarafından doğruca Haremeyn Hazinesi’ne teslimi gerekiyordu¹³⁴.

Buraya kadar söz konusu belgeden aynen aktardığımız maddelerden ve yaptığımız açıklamalardan Bursa Teftiş Mahkemesi’nin sorumlu olduğu yargı

¹³³ Bursa’ya aynı söz konusu uyarıları yapan bir emr-i âlide 15 N 1233 (19 Temmuz 1818) tarihiyle gönderilmişti. Aktarmaya çalıştığımız bilgiler bu emr-i âlinin içeriğinden çıkarılmıştır: *BŞŞ B321/s. 2*.

¹³⁴ *A.g.b.*

yetkisinin epeyce geniş olduğu ve bu durumun, mahkemeyi şehir içinde müstakil bir ikinci adlî merci hâline getirdiği açıkça anlaşılmaktadır. Bilhassa Bursa’da bulunan bütün dükkân, han ve bedesten gibi ticarî mekânların vakıf mülkü olduğu ve dolayısıyla şehrin hacimli parasal-ticarî işlemlerine sahne olan bu yerlerde ortaya çıkabilecek hukukî işlemlerin çokluğu göz önüne alınınca müfettiş vekillerine ayrılan mahkeme gelirlerinin boyutu da ortaya çıkar. Keza vakıf köyler için dahi aynı şeyler düşünülebilir. Bu durum ise Bursa kadıları ile kaza ve nahiye naiplerinin buldukları her fırsatta teftiş mahkemesine ait olması gereken davalara müdahalesini kaçınılmaz kılmıştır. Merkezî hükümet, diğer yargı görevlilerin müdahalesini önlemek için genellikle Darüs-saade Ağalarının yaptıkları şikâyet sonucunda harekete geçer ve her iki tarafa sorumluluk alanlarını hatırlatan fermanlar gönderirdi. Araştırma dönemimiz içinde bu içerikteki ilk ferman 26 Şubat 1801 (12 L 1215) tarihiyle gönderilmişti¹³⁵. Burada yapılan ayrıma göre, “*Haremeyn-i şerefeyn evkâfına müte‘allik olan cüz‘î ve küllî sagîr ve kebîr ve ‘adi her ne ise Bursa’da müfettiş vekili muvâcehesinde istimâ’*” olunmalıydı ve şehir içinde Bursa kadıları, köylerde ise naipler bu gibi davalara kesinlikle karışmamalıydılar.

Benzer bir nedenden dolayı o sırada Darü’s-saade Ağası olan Bilal Ağa’nın 17 Ağustos 1802 (17 R 1217) tarihiyle Bursa müfettiş vekiline gönderdiği mektubunda ise bu ayırım şu şekilde yapılmıştı: Haremeyn evkafı taşınmazlarına dair olan bütün davalar müfettiş vekilinin sorumluluk alanındaydı. Buna karşılık “*kısmet-i askerî ve beledî*” işleri ile bunlara müteallik tereke tahriri, vasi tayini, nafaka takdiri, borç ispatı ve miras davaları ise kaza kadı veya naipleri tarafından görülecekti¹³⁶.

¹³⁵ BŞS B258/s. 36–37.

¹³⁶ BŞS B80/s. 104–105.

Yani ilk başlarda müfettiş vekillerine tanınan yetkinin sadece vakıflara ait arazi ve gayrimenkul davaları ile yine vakıfları ilgilendiren hususlarla sınırlandırıldığı açıktır. Şahıslar arası ilişkilerden doğan bütün hukukî sorunlar normal kadı ve naiplerin yetki alanına bırakılmışlardır. Ancak bir müddet sonra bu ayırım kaldırılmış ve özellikle Bursa Sancağı dâhilindeki Haremeyn evkafı köyleri ahalisinin bütün hukukî işlemleri Bursa'daki müfettiş vekillerine bağlanmıştır. 1817 Martı içinde Hüdavendigâr mutasarrıfı Derviş Mehmet Paşa'nın çıkardığı bir buyrultusunda, vakıf köylerinin bulunduğu kaza ve nahiye naiplerinin, bu köylerde müfettiş vekiline ait olması gereken davaları “*kâh tahrir-i tereke ve mirâsa ve kâh ispâd-ı duyûn ve hukûka dâirdir diyerek cerr-i menfa'âtleri zemininde hilâf-ı şurût rü'yet ve istismâ'a cesâret*” ettikleri ifade edilmekteydi. Bundan sonra böyle bir ayırım yapılmadan vakıf köyleri halkının bütün davalarına sadece müfettiş vekilinin yetkilendirdiği naipler bakacaktı¹³⁷.

Müfettiş vekillerinin İstanbul'da bulunan Haremeyn müfettişi tarafından görevlendirildiklerini daha önce söylemiştik. Aslında bu görevlendirmenin usulde kadıların yerlerine naip göndermelerinden bir farkı yoktu. İstanbul'da Haremeyn Müfettişliğine (1836'dan sonraki adıyla Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği) tayin edilen şer'î memur, sorumluluk alanına giren Bursa ve Edirne şehirlerine ait müfettişlik yetkilerini vekillere ihale etmekteydi. Bu görevlendirmeyi Şeyhülislam'ın onayını aldıktan sonra yazdığı bir mürasele ile mahallerine bildirmekteydi¹³⁸.

¹³⁷ BŞS B325/s. 33; 03 Câ 1232 (21 Mart 1817) tarihli bu buyruldu Bursa, Kite, Eskişehir, Yenişehir, Gemlik, Mudanya, Mihaliç, Kirmastı ve İnegöl kazaları kadılarına hitaben yazılmıştı.

¹³⁸ Mesela 1845 gibi geç bir tarihte, İstanbul'daki Evkaf-ı Hümayun Müfettişi Hamdi Şükrü Efendi, Şeyhülislam emri ile Bursa Müfettiş Vekilliğini Mevlana Mehmet İmadettin Efendi'ye ihale

Diğer yandan teftiş mahkemesi, Bursa’da, esas mahkemeden bağımsız bir binada faaliyet göstermekteydi. İbrahim Paşa mahallesinde bulunan “Büyük Mahkeme” yanında teftiş mahkemesi, şehirde “*Mahkeme-i Sagîr*”, yani “Küçük Mahkeme” adıyla anılmaktaydı. Ayrıca mahkemenin kendisine ait kitabeti ve muhızır teşkilatı bulunmaktaydı¹³⁹.

II.2.4.1. Evkaf-ı Hümayun Muaccelat Nazırlığı

Darüs-saade Ağalarının İmparatorluk toprakları üzerinde bulunan Haremeyn’e bağlı vakıflar üzerinde nazır sıfatıyla sahip oldukları kontrol yetkisi özellikle söz konusu vakıfların gelirlerine yönelikti. Bu gelirler, Haremeyn vakıflarına ait mukataaların iltizamından ve vakıf gayrimenkullerine ait kiralardan oluşmaktaydı. Taşra şehirlerindeki Haremeyn evkafı mütevellilerinin cihet sahiplerine ödenecek maaşları ve vakıf binalarının tamirat masraflarını usulüne uygun olarak idarelerindeki evkafa ait gelirlerden karşıladıktan sonra fazlalarını Darüs-saade Ağasına göndermeleri gerekirdi. Bu gelirler, İstanbul’daki vakıflara ait olanlar da dâhil olmak üzere, Topkapı Sarayı’nda bulunan Haremeyn Hazinesi’nde muhafaza edilirdi. Darüs-saade Ağaları vakıf gelirlerinin mahallerinde suiistimale uğramadan gereken yerlere sarfına ve özellikle masraflardan sonra meydana gelen fazlanın eksiksizce Haremeyn Hazinesi’ne teslimini sağlamakla yükümlü idi. Bunun

etmekteydi. Ayrıca bu atamadan, kurumun Tanzimat sonrasında bile varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır: BŞS C10/s. 115.

¹³⁹ BŞS B336/s. 12’de kayıtlı bulunan ve Teftiş Mahkemesinde görülen 07 M 1231 (09 Aralık 1815) tarihli bir dava hüccetinin altında “şuhûdu’l-hâl” olarak şunlar kaydedilmiştir: “*Kaimmakam-ı Nâkibü’l-eşrâf Ahmed Munib Efendi, Mahkeme-i sagîr Başkâtibi Mehmet Celaledin Efendi, Mahkeme-i mezbûr muhızırânı...*”

sağlanması için mütevellilerin yaptığı bütün nakdî harcamalara ait hesapların bilinmesi, bunlara ait muhasebe kayıtlarının düzenli bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi gerekmektedir. Darüs-saade Ağaları açıklanan bu denetim yetkilerini etkin kullanabilmek amacıyla Haremeyn'e bağlı vakıfların yoğun olduğu büyük şehirlerde, "*Haremeyn Evkafı Mu'accelât Nâzırı*" adıyla uygun bir şahsı görevlendirirlerdi.

Bursa şehrinde dahi bir muaccelat nazırı bulunmaktaydı. Görevi yürütecek şahıs Darüs-saade Ağasının gönderdiği bir mektup ile atanırdı. Burada atanan nazırın yegâne görevinin şehirde mahlûlen yeniden kiralanan vakıf mülklerinden elde edilen muaccele gelirlerinin mahallinde gereken masraflar karşılandıktan sonra Haremeyn Hazinesi'ne teslimini sağlamak olduğu ayrıca ifade edilirdi¹⁴⁰.

Bursa'da mahlûl olarak vakfa dönen gayrimenkuller çarşıda yapılan müzayedede ile yeniden taliplilerine kiralananmaktaydı. Bu müzayedeler müfettiş vekili ve mu'accele nazırının denetiminde yapılır ve arttırma sonucunda kararlaştırılan mu'accele bedelleri karşılığında mülkler yeni kiracılarını bulurdu. Müzayedede belirlenen her bir mu'accele bedelinin %13'ü "*rüsûm-ı mu'tade*" adıyla müfettiş vekili ve muaccelat nazırına kalmaktaydı. Geriye kalanlar ise aydan aya hazırlanan ayrıntılı defterleriyle beraber nazır tarafından Haremeyn Hazinesi'ne gönderilirdi¹⁴¹.

¹⁴⁰ Darü's-saade Ağası Hafız İsa Ağa Bursa'ya gönderdiği mektubu ile o sırada mu'accelat nazırı olan Müderris Şerifi Ahmet Efendi'yi 1231 (1816) senesine için nazırlıkta ipka etmekteydi: *BŞS B336/s. 62*.

¹⁴¹ Bu ayrıntılı defterlerin bir sureti de müfettiş vekilleri tarafından Teftiş Mahkemesine ait sicillere kaydedilmekteydi. 1230 Mart–1232 Mart tarihlerine ait böyle bir defter sureti için bkz. *BŞS B336/s. 60–66*.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi 1836'da Haremeyn vakıfları Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmış ve Darüs-saade Ağalarının nezaretinden alınmıştı. Bu değişiklikten sonra taşrada görev yapan muaccelat nazırları “*Evkaf-ı Hümayun Mu‘accelat Nazırı*” unvanıyla görevlerine devam etmişler ve memuriyetin atanma şeklinde ve görevlerinde bazı değişiklikler olmuştu. Bundan sonra yapılan atamalar Evkaf-ı Hümayun Nazırının önerisi ve Padişahın iradesi üzerine yapılmaya başlanmıştır. Mesela 17 Nisan 1837 (11 M 1253) tarihli bir emr-i âli ile görevinde başarısız olan eski nazır Süleyman Efendi'nin yerine Arif Efendi Bursa muaccelat nazırı olarak tayin edilmekteydi. Emirde Arif Efendi'nin görevleri şu şekilde açıklanıyordu:

Bursa ve civarında Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olan bütün vakıfların durumları daima araştırılacak ve arazi ve müsakkafatı bilinecekti. Bu vakıf mülklerinden doğan mahlûl, ferağ, intikal ve beytûlmal gibi gelir sağlayan işlemler düzenli bir şekilde ayrı deftere kaydedilecek ve bunların senelik muhasebeleri müfettiş vekili ile birlikte sağlamca yapılarak sonuçları ayrı bir defter hâlinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderilecekti. Bunun yanında vakıf mütevellilerinin yaptığı masrafların muhasebeleri düzenlendikten sonra sonuçlarına göre artan fazla gelirlerden vakıf hayratının gerekli tamiratları yapılacaktı. Nihayetinde bütün muhasebe defterleri ile birlikte sene sonunda artan gelirler nazır tarafından Evkaf Hazinesi'ne teslim edilecekti. Ayrıca vazife sahiplerinden birinin görevi terkinde veya vefatında boşta kalan cihetin ehil ve erbabına tevcihi yalnızca arzuhal ile

yürütülmeyecek; bu gibi tevcihler müfettiş vekili ve muaccelat nazırının gönderdikleri ortak ilâmları sonucunda yapılacaktır¹⁴².

Anlaşılabileceği gibi muaccelat nazırları Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nin taşradaki gelirlerinden sorumlu bir malî memur konumunda bulunmaktaydılar. Bulundukları şehirde Evkaf-ı Hümayun'a bağlı vakıfların gelir-gider hesaplarını kontrol altında tutmak, bunlara ait gelirleri toplamak ve yönetmek başlıca görevleri arasında bulunmaktaydı. Tanzimat'ın ilanını müteakip bütün devlet gelirlerinin tek yetkilisi olarak taşralara muhassılların gönderilmesi ve muhassıllık meclislerinin teşkili sırasında muaccelat nazırlığı kaldırılmıştır. Buna göre muhassıllara verilen talimatnamenin 14. bendinde, muaccelat nazırlarının bulunduğu şehirlerde bunlardan henüz muhasebelerini görmeyenler varsa en kısa sürede muhasebelerinin görülerek İstanbul'a dönmeleri ve bulundukları şehirlerdeki vakıflara ait muaccelat işlerini bundan böyle meclisler ile birlikte hâkimlerin yürütmesi gerektiği bildirilmekteydi. Müzayedesı yapılan evkaf gayrimenkullerinden hâsıl olan muaccelat gelirleri de meclis sandıklarında muhafaza edilecekti¹⁴³.

1841 senesinde ise Evkaf-ı Hümayun ve Haremeyn hazinelerine bağlı olarak taşrada bulunan vakıflara ait taşınmazların durumu ve muamelatının Tanzimat esaslarına göre icrası hakkında bazı yeni düzenlemeler yapıldı. Buna göre normalde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne ve Haremeyn Hazinesi'ne bağlı vakıflara ait her türlü dükkân, hane ve arazinin ferağ ve intikali sırasında ferağdan %10, yani bin kuruşta 100 kuruş ve intikalde devri yapılan taşınmazın değerinin yarısından %5, yani bin kuruşta elli kuruş harç alınırdı. Bu oranların halka verdiği sıkıntıya ve onları malın

¹⁴² BŞS B82/s. 19.

¹⁴³ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, II, s. 25.

değerini az göstermek gibi istenmeyen yollara sürüklemesi göz önüne alınarak artık ferağdan %3 ve intikalden değerın yarısından bin kuruşta on beş kuruş harç alınacaktı¹⁴⁴.

Kısa bir süre sonra Evkaf Nezareti ve Haremeyn'e bağılı vakıfların yoğun olduğı Bursa gibi şehirlerde “*Evkaf Müdürlükleri*” tesis edilmiş ve eskiden muaccelat nazırlarının yürüttüğü vakıf taşınmazlarına ait muamelat evkaf müdürlerince yürütölmeye başlanmıştır. Evkaf müdürlükleri kendine ait bürolarla müstakıl bir taşra kurumu olarak varlığını Cumhuriyet dönemine kadar muhafaza etmiştir¹⁴⁵.

II.2.5. Şehir Âyanlığı

İmparatorluk içinde 17. yüzyıldan itibaren değışmeye başlayan idarî yapı, bütün şehir ve kasabalarda bulunan ve resmi belgelerde “*âyan, eşrâf, handan, kişizade, vücûh-i memleket*” gibi isimlerle nitelenen bir zümreyi ön plana çıkarmış ve bunların taşrada, özellikle yerel yönetimde ve malî konuları içeren hükümet taleplerinde devlet memurlarıyla beraber söz sahibi olmalarına yol açmıştır.

Merkezî yönetimin güçlü olduğı dönemde âyan ve eşraf hükümet işlerine müdahalede bulunmaz, sadece devlet ile şehir toplumu arasındaki ilişkilerin yürütölmesine yardımcı olurdu. Ancak 17. yüzyıldan itibaren klasik idari yapıda görölen çözümler sonucunda bunların merkezi hükümet gözündeki önemleri

¹⁴⁴ TV, def'a 220, 28 M 1257 (22 Mart 1841)

¹⁴⁵ 1871–72 (1288) tarihi Hüdavendigâr vilayeti salnamesinde Bursa Evkaf Dairesi şu memurlardan müteşekkildir: Müdür Hacı Ahmet Efendi, Başkâtip Salâhî Efendi, bir mümeyyiz, bir mübeyyiz, mukayyid-i evvel ve sani ve son olarak da üç koçan kâtibi. Bkz. *Salname-i Hüdavendigâr*, Sene 1288, s. 51.

artmaya başlamış ve acil mali–askeri taleplerin halktan karşılanması noktasında kendileri daha etkin bir konumda bulunmuşlardır. Özellikle 1694 senesinde taşradaki miri mukataaların “*malikâne*” usulüyle ve kaydihayat şartıyla iltizama verilmeye başlanması bunların etkinliğinin tedricen artmasında çok büyük rol oynamıştır. Eyaletlerde bulunan mukataa gelirlerini malikâne olarak iltizamlarına alan âyanlar, devletin taşradaki mali gelirlerine ortak olarak etkinliklerini arttırmışlar ve ilerleyen yıllarda voyvodalık, mütesellimlik gibi idari görevleri üzerlerine almaya başlamışlardır. Bütün bunların sonucunda, 18. yüzyılda taşra idaresinde zirveye çıkan adem-i merkezileşme eğiliminin merkezinde bulunmuşlardır. Bilhassa “Âyanlar Çağı” diye nitelenen bu yüzyılda, Anadolu ve Rumeli’deki bazı sancakların valiliğini tekellerine alan âyan kökenli hanedanlar türemiş; birçok kasaba ve şehrin idaresi derebeyi gibi hareket eden âyanların eline geçmiş ve en önemlisi de merkezi hükümet, o dönemde karşı karşıya kaldığı büyük siyasi ve mali buhranlar sonucunda söz konusu durumu kabullenmek zorunda kalarak taşradaki etkinliğini ve taleplerini sürdürebilmek için kendileriyle işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Bu yapı, II. Mahmut’un saltanat döneminde eyaletlerde gevşeyen merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek amacıyla Rumeli ve Anadolu’da bulunan bağımsız âyan kökenli valiler ile derebeyleşmiş kaza âyanlarına karşı başlattığı ve büyük ölçüde başarılı olduğu mücadeleye kadar devam etmiştir¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Konumuz gereği burada âyanlığın Osmanlı toplumu içindeki kökeni, doğuşu ve gelişimi üzerindeki görüş ve tartışmaları ele almayacağız. Amacımız, 19. yüzyılın Tanzimat öncesi döneminde yönetim merkezi olan şehir ve kasabalarda daha çok halkın yerel temsilcisi sıfatıyla karşımıza çıkan; şehir ileri gelenlerinin seçimi ve merkezi idarenin tasdikiyle iş başına gelerek onların adına şehir masraflarını idaresinde, devletin ayni–nakdi taleplerinin sağlanmasında vb birçok yerel işlerde sorumlu bulunan resmi âyanın, yani artık 19. yüzyılın Tanzimat öncesi şehir ve kasabalarında bir memuriyet şeklinde görünen “Şehir Âyanlığı” kurumunun Bursa şehrindeki durum ve faaliyetlerini belgeler ışığında

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında ülkedeki bütün kasaba ve şehirlerde, eşraf arasından seçimle belirlenen, halkın yerel temsilcisi sıfatıyla resmi bir görev ifa eden âyanlar bulunmaktaydı. Bu uygulamanın kökenleri 1680’li yılların başlarına kadar dayanmaktaydı ve daha o dönemde bu âyan tipini diğerlerinden ayırt etmek için yazışmalarda bunlar, “*baş âyan, reis-i âyan, ‘aynü’l-âyan*” gibi terimlerle nitelenirdi¹⁴⁷. Bunlar bölgenin ileri gelenleri arasından seçimle belirlenirlerdi. Genelde bir şehrin ileri gelenleri aralarından biri üzerinde uzlaşırlar ve âyan olmasını istedikleri o kişinin bütün kaza halkının onayıyla belirlendiği, kazanın işlerini çevirmeye ve halkı korumaya muktedir olduğu gibi ifadeleri içeren ilâm ve mahzarı kadıya hazırlatırlardı. Daha sonra bu belgeler bölge valisine ve İstanbul’a gönderilirdi. Görevini tasdiken validen âyanlık buyrultusu alabilen âyan, görevine başlardı. Aslında bir kişinin kazasında âyan olabilmesi için en azından halkın bir kısmının onun üzerinde uzlaşısı olması gerekirken, genellikle uygulamada buna pek riayet edilmezdi. Sağlam esaslara bağlı bulunmayan seçim ve tayin usulü eşraf arasında âyanlık için sert mücadelelere ve önemli yolsuzluklara neden olmaktaydı. Birçok bölgede âyan olmak isteyenler kadı ve valilere yaptıkları yüklü ödemelerle bu görevi elde ederlerdi. Böylece iktidarı ve serveti olan bazı kişiler rüşvet ve çeşitli hediyelerle validen âyanlık buyrultusu elde edebilmekteydiler. Aynı şekilde kazanın ileri gelenlerinden birkaçı halkın muhalefetine rağmen istedikleri birini âyan olarak tayin ettirebilirlerdi. Tayin için yapılan bütün bu ödemeler ise yine halktan

ortaya koymaktır. Özellikle 18. yüzyılın şartları içinde âyanlığın ortaya çıkması ve gelişimi üzerine daha doyurucu bilgiler için Bkz. Özkaya, *Âyanlık*; Yuzo Nagata, *Muhsin-zade Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo 1976; Bekir Sıtkı Baykal, “Âyanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler”, TTK, *Belgeler*, I/2, Ankara 1965; Mücteba İlgürel, “Balıkesir’de Âyanlık Mücadeleleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 1972.

¹⁴⁷ İnalçık, “Centralization”, s. 44.

çıkartılırdı. Çünkü makamını bu şekilde elde etmiş bir âyan, yaptığı masrafları çıkarabilmek için görevi sırasında özellikle salyane defterlerine kendi adına asılsız zamlar yapar ve bunları halktan tahsil etme yoluna giderdi¹⁴⁸.

18. yüzyılın sonlarına doğru âyan tayinindeki bu usulsüzlükler artmaya ve taşra eşrafı arasındaki âyanlık mücadelesi halka zarar vermeye başlayınca merkezî hükümet bir takım önlemler almaya mecbur kalmıştır. 1765 senesinde, valilerden âyan tayinlerinde buyruldu verme yetkisi alındı ve bu yetki sadrazama verildi. Bundan sonra âyan tayini yalnızca vali buyrultusuyla yapılamayacaktı. Kaza temsilcileri ayanlık görevi için bir adayı gösterdiklerinde, vali, ilk olarak adayın yeterliliğini ve dürüstlüğüne araştırarak, ondan sonra görevlendirme için tavsiyelerini merkezi hükümete arz edecekti. Sadrazam, eğer adayı uygun görürse onun âyanlığını tasdik eden ve “*kâime-i icâzet*” denilen bir mektup ile bunu mahalline bildirecekti¹⁴⁹.

Âyan tayini hususunda yapılan bu ilk düzenlemeye rağmen suiistimallerin önü alınamamış ve birçok kazada âyanlar görevlerini vali buyrultusuyla elde etmeye devam etmişlerdir. Bunun üzerine merkezi hükümet mesele hakkında radikal bir karar alarak 1786 tarihinde âyanlığı kaldırmış ve onların gördükleri işleri şehir kethüdalarına devretmiştir. Bu yeni düzenlemeyle yerel halk, mahalli meselelerini yönetmek için serbestçe bir şehir kethüdası seçecek ve seçilen şehir kethüdası kadı ve validen bir izin belgesi almak zorunda olmayacaktı¹⁵⁰. Fakat şehir kethüdarları beklenen faydayı sağlayamamışlardır. Birçok yerde eskiden âyanlık yapmış olanlar

¹⁴⁸ Özkaya, *Âyanlık*, s. 272–273.

¹⁴⁹ Özkaya, *a.g.e.*, s. 274; İnalçık, “Centralization”, s. 48–49.

¹⁵⁰ Özkaya, *a.g.e.*, s. 284; İnalçık, *a.g.m.*, s. 50–51.

şehir kethüdalığı görevlerini ellerine geçirerek eski nüfuz ve etkinliklerini sürdürebilmişlerdir. Aynı şekilde âyanlık tayinlerinde görülen önceki suiistimaller devam etmiştir. Bunun üzerine eski uygulamaya dönülerek 1790 senesinde ayanlık kurumu tekrar teşkil edilmiştir. Bundan sonra âyan seçimlerine valiler, kadılar ve diğer görevliler müdahale etmeyecek ve tayinler, ferman, mektup ve buyruldu gönderilmesine bağlı olmadan yapılabilecekti. Kaza halkı iki karşıt kampa ayrışmadan üzerinde uzlaştıkları bir adayı şehrin mahkemesinde kadının huzurunda âyan olarak tespit ettireceklerdi ve seçilen adayın âyan olarak görevine başlaması için vali buyrultusuna ihtiyacı olmayacaktı. Seçilen kişi onay için kadının ilâmı ve ortaklaşa hazırlanan mazhar ile merkeze bildirilecek ve sadrazamın onayını içeren mektubundan sonra görevine başlayabilecekti.¹⁵¹.

Âyan seçiminde tespit edilen bu esaslar, memuriyetin tamamen ortadan kalktığı Tanzimat dönemine kadar resmî olarak yürürlükte kalmıştır. Böylece bu yeni düzenleme ile âyanlık görevine üzerinde tam uzlaş sağlanan kişilerin getirilmesinin sağlanması amaçlanmış ve vali, kadı gibi yöneticilerin müdahaleleri önlenmek istenmiştir. Bu yüzden iki karşıt kampa ayrılmadan üzerinde herkesin ittifak ederek anlaştığı adayın âyanlığa tayini ilkesi benimsenmiştir. Bu arada âyan olacak kişi üzerinde sağlanan uzlaşının bir beldenin bütün sakinlerini temsil ettiği düşünülmemelidir. Halkın temsilcisi olarak âyanlık seçimine iştirak edenler genelde o beldenin “vücûh” tabir edilen ileri gelenleridir. Bunlar ise kanaat önderleri olarak şehir sakinlerinin ortak çıkarları adına hareket etmekten daha çok genelde mensubu oldukları cemaat veya aile çıkarları adına hareket ederlerdi. Dolayısıyla bunlar arasında maddî çıkarlara dayanan rekabet ve çatışma daima âyanlık seçimlerine de

¹⁵¹ Özkaya, *Âyanlık*, s. 289.

yansırdı. Devlet, sadece üzerinde bütün herkesin anlaşma sağladığı adayın âyanlığını tanıyacağını beyan ederek seçim sonrasında da devam edebilecek bu gibi çatışmaların önüne geçmek istemişti. İstenilen sonuca pek ulaşmasa da, şehirlerde âyan tayin edileceklerin ittifakla belirlenmesi ilke olarak yerleşmiş ve birçok şehir ve kasaba âyanları bu şekilde belirlenmeye başlanmıştır. Buna göre şehrin ileri gelenlerinin genelde mahkemede âyan olarak görmek istedikleri kişi üzerinde anlaşmalarıyla durum kadı tarafından bir ilâmla merkezî hükümete bildirilirdi. Genelde sadrazamın verdiği onay ile istenilen kişi âyanlık görevine atanmış olurdu. Fakat bazı bölgelerde vali veya mutasarrıf gibi yöneticilerden alınan onay da yeterli olabilmekteydi. Valiler, âyanlık için kendi adaylarını zorlamadıkları sürece bunun bir önemi bulunmamaktaydı. Çünkü önemli olan âyan olacak kişinin şehir ileri gelenlerinin tam bir uzlaşısı ile seçilmiş olmasıydı. Ne var ki seçim ve tayin konusunda alınan bütün bu tedbirlere rağmen özellikle Anadolu'nun birçok şehrinde sancak yöneticilerinin âyan seçimine müdahaleleri devam etmiş ve yine birçok yerde seçimden ziyade rüşvet ve himaye gibi yollarla âyan tayinine devam edilmiştir¹⁵².

Araştırma dönemimizde ülkenin diğer önemli büyük şehirlerinde olduğu gibi Bursa şehrinde de bu kurumun varlığını görmekteyiz. Şehirdeki bütün vergi yükümlüsü halk adına bir kişi bu görevi üstlenmekte ve âyan olarak özellikle devletin çeşitli ad ve şekillerde halktan talep ettiği her türlü malî yükümlülüklerin yerine getirilmesinde şehir halkının vekili sıfatıyla öncelikli bir yer tutmaktaydı.

¹⁵² Resmî birer memuriyet olarak şehir âyanlığı 1830'dan itibaren Bursa şehri de içinde olmak üzere bazı yerlerde tedricen kaldırılmış ise de Tanzimat dönemine kadar Anadolu şehir ve kasabalarında mevcudiyetini sürdürmüştür. Bununla birlikte, dönem boyunca III. Selim ve II. Mahmut'un aldığı tüm tedbirlere rağmen özellikle vergiler konusunda bunların halk ile ilişkileri hiç iyi olmamış ve şehir halkı nezdinde sık sık şikâyet ve karışıklıklara sebep olmuşlardır: Özkaya, *Âyanlık*, s. 289–300; Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 34–37.

Ayrıca şehre ve sancağa dair yapılan bütün idarî masraflardan, yani kısacası “salyane” işlerinin idaresinden âyanlar sorumlu bulunmaktaydılar. Bir sene içinde şehir ve sancaktan talep edilen vergiler ve çeşitli idarî harcamaların bir kısmını kendi imkânlarıyla önden karşılarlar; daha sonra bunları halktan vergi olarak geri alırlardı. Sadece malî yönetimi ilgilendiren bu yönleriyle bile memuriyetin şehir yaşantısında çok önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bu yüzden ulaştığımız veriler ışığında Bursa âyanlarının nasıl belirlenip göreve başladıklarını, şehir idaresi içindeki konum ve işlevlerinin ne olduğunu ortaya koymaya ve bunların şehir halkı, özellikle de Bursa’da vergi yükünün büyük kısmını üstlenen şehir esnafı ile olan ilişkilerinin boyutlarını irdelemeye çalışacağız.

1800–1828 arası Bursa’da faaliyette bulunan âyanlık kurumunu iki farklı döneme ayırarak ele almak pek de yanlış olmayacaktır. Çünkü 19. yüzyılın ilk on yılında sancağın merkezî yönetiminde olduğu gibi Bursa şehrinin yerel yönetiminde dahi genel bir karışıklık ve mücadelenin varlığı karşılaşılan belgelere yansımış durumdadır. Bu mücadelenin merkezinde şehirde sakin İlmiyye sınıfına mensup bazı ailelerin, şehir âyanlığı üzerine giriştikleri çıkar mücadelesinin büyük payı olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, Aralık 1800 (Evâhir-i B 1215) tarihinde Bursa kadısına hitaben gönderilmiş bir ferman¹⁵³, bize bu mücadelenin boyutları hakkında bazı ipuçları sağlamaktadır. Buradan öğrendiğimize göre 18. yüzyılın büyük bir kısmında Bursa şehrinin âyanlık işleri Cizyedar-zadeler adı verilen ailenin mensupları tarafından yürütülmüştü¹⁵⁴. Bunların ölümlerinden sonra şehrin idaresi

¹⁵³ BŞS B278/s. 19.

¹⁵⁴ Örneğin 1773–74 yıllarında Cizyedar-zade Hacı Hüseyin Ağa’yı Bursa âyanı olarak görmekteyiz: Özkaya, *Âyanlık*, s. 157–159.

İlmiyye mensuplarından Baş Müderris Remzi-zade Abdülnafî Efendi ile maiyetinde bulunan birkaç kişiye ihale edilmişti. Ancak bunların döneminde şehirde eşraftan geçinenler arasında üstünlük mücadelesi başlamış ve bu mücadele, görünüşte belde işlerinde söz sahibi olmak, ama esasta malî fırsatlardan yararlanabilmek gayesiyle şehir âyanlığını elde etme yarışına dönüşmüştü. Bu mücadeleler sonucunda kim âyanlığı elde etmiş ise, yalnızca yandaşlarını temin amacıyla “*sahîh*” şehir masraflarına şahsî menfaati için fazla ve haksız tutarlar ekleyerek bunları salyanelerde vergi yükümlüsü halktan çıkarma yolunu tutmuştu. Fakat Bursa şehrinde, “*kaide-i belde*” denilen bir usulle senelik şehir masraflarının büyük bir kısmı esnaf arasında paylaştırılmaktaydı. Fermanda ifade edildiğine göre, bu şekilde her sene eklenen haksız ve yolsuz tutarlar yüzünden vergi yükleri oldukça artan esnaf, işini bırakarak şehri terk etmeye başlamışlardı. Bu durum malî kaynaklarının azalması doğrultusunda devletin vergi talebi temelinde yürüyen işlerine sekte verdiğinden, merkezî hükümet bazı önlemler almak zorunda kalmıştı. Buna göre Kasım 1795 (Evâ’il-i Câ 1210) tarihinde gönderilen bir fermanla, şehrin ileri gelenlerinden sayılan müderrisler ve taraftarlarının şehir yönetimine ve salyane işlerine karışması yasaklanmıştı. Bu işler “*Tekâlif Nazırı*” adı verilen bir memur ile beş kişiden müteşekkil olarak onun maiyetinde bulunacak esnaf kethüdalarının sorumluluklarına verilmişti¹⁵⁵. Yeni düzenleme doğrultusunda artık şehirde

¹⁵⁵ Mesela 1798 senesinde Tekâlif Nazırlığı görevinde “*Hacegân*” rütbeli Hacı Şerif Mehmet Efendi bulunuyordu. Kutnucular Kethüdası Hacı Süleyman Ağa, Bakırcılar kethüdası Seyit Osman Ağa, Balkabakçı-zade Seyit Hacı Hasan Ağa, Kurşunluoğlu Hacı İbrahim Ağa ve Kebapçı-zade Hacı Mehmet Emin Ağa ise maiyetindeki esnaf kethüdaları idi. Fakat bunlar aynı tarih içinde ortaklaşa gönderdikleri arzuhallerinde, Bakırcılar kethüdası Osman Ağa’dan emin olamadıklarını ve onun yerine Kasap-zade Emin Ağa’nın memur edilmesini istemişlerdi. Söz konusu istekleri kabul edilmiş ve Emin Ağa’nın memuriyeti için emir gönderilmişti: BOA, Cevdet Maliye, nr. 25.710.

memleket masrafı namına yapılacak harcamalar bu esnaf kethüdalarının oluşturduğu kurulun denetimiyle nazırın defterine ve mahkeme siciline kaydedilecek ve kimse bunlara müdahale etmeyecekti. Bursa kadıları da, salyane işlerinde bunların bilgileri dışında hareket etmeyeceklerdi. Ayrıca bundan sonra yine şehir müderrisleri ve eşraftan geçinenlerin kışkırtması ile belde bir fesat çıkarsa, müderrislerin şikâyet ve bildirimlerine kesinlikle itibar edilmeyecek ve öyle bir olay gerçekleştiğinde bu beş kişilik esnaf kethüdalarının mühürlü tahriratları gelmedikçe yapılan şikâyetler göz önüne alınmayacaktı. Eğer müderrisler bütün bu alınan kararlara rağmen yine tek durmayıp gizli veya açık yönetim işlerine müdahale ederler veya karışıklık çıkarırlarsa bir daha Bursa'ya ayak basmamak üzere bütün aileleriyle İzmir'e sürüleceklerdi.

Ne var ki söz konusu düzenleme ile şehirde âyanlık üzerine var olan rekabet kesilmemişti. Şehirde sakin söz sahibi ulema ve taraftarları idareden bu şekilde ellerinin çektilmelerini kabul etmemişler ve memleket masraflarının yürütülmesinde yetkili kılınan esnaf kethüdaları hakkında merkezî hükümete devamlı şikâyetlerde bulunmuşlardı. Aslında bu fermanın gönderilme sebebi de yine böyle bir şikâyetti. Fermana yazıldığına göre o sırada Bursa kadısı merkezî hükümete şehrin İlmiyye ricalinin şikâyet ve görüşlerini yansıtan ilâm ve mahzar göndermişti. İçeriklerinde, çarşı ehli olmalarından dolayı şehir idaresinde yetkili kılınan esnaf kethüdalarına kimsenin itimadı olmadığı, bu yüzden şehirde uygunsuz kişilerin yüz bularak devlet işlerine el karıştırdıkları öne sürülmekteydi. Onlara göre memleket işlerinin şehir ileri gelenlerinin güvenini kazanmış ulemadan ihtiyarlara emanet edilmesi daha uygun olacaktı. Fakat merkezî hükümet yapılan bu son şikâyeti de göz önüne almamakta idi. Fermanın sonunda yeni usul uygulanmaya başlandığından beri

şehirde huzurun sağlandığı ve salyane defterlerine sokuşturulan harcama mahalli meçhul, haksız tutarların tamamen kesilmiş olduğu belirtilmekteydi. Aslında sırf gerçek durumu kendi lehlerine saptırmak için böyle asılsız ifadeler içeren mahzar göndermeye cesaret edenlerin şehirden sürülmeleri gerektiği; ama bu seferlik yine tembihle yetinildiği ve aynı hareket bir daha tekrarlanırsa kendilerinin uzak mahallere sürülecekleri fermanla son söz olarak vurgulanmıştı¹⁵⁶.

Bu mücadeleler Bursa'da medrese müderrisleri, ma'zul-emekli kadınlar ve tarikat şeyhlerinden oluşan yüksek İlmîye mensupları ile şehrin üretim ve ticarî faaliyetlerinin temelini teşkil eden esnaf kesimi arasında âyanlık ve belde işleri üzerinde düğümlenen bir anlaşmazlık ve çıkar çatışmasının varlığını göstermektedir. Bu rekabette devlet detaylarını aktardığımız düzenleme ile tercihini esnaftan tarafa kullanmıştı. Bu ise gayet doğaldı, çünkü devlet için asıl önemli olan şehirden talep ettiği her türlü malî yükümlülüğün eksiksizce yerine getirilmesi idi; dolayısıyla şehirde bu yükümlülüklerin malî yönden kaynağını oluşturan esnafın zayıflamasını ve dağılmasını istemediğinden himayeleri doğrultusunda gerekli tedbirleri almaktan kaçınmamıştı.

Ancak, birinci gruba dâhil olan ulema takımı sürgünle tehdit edilmelerine rağmen şehirde kurulan düzenin tekrar eski şekline döndürülmesi için her yöntemi denemekten vazgeçmemişlerdi. İstanbul'a yağdırdıkları şikâyetler etkisiz olunca bu sefer Bursa kazasından fermanlarla talep edilen aynî-nakdî her çeşit verginin toplanmasını türlü bahane ve söylentilerle engellemeye başlamışlardı. Hesaplarına göre böylece belde işlerinden sorumlu olan esnaf kethüdaları vergilerin zamanında toplanamamasından dolayı sorumlu tutulacaklar ve devlet, Bursa'da âyanlığı

¹⁵⁶ BŞS B278/s. 19.

ilgilendiren işleri eskisi gibi kendilerine ihale edecekti. Ancak Temmuz 1802 (Evâ'il-i Râ 1217)'de Bursa'ya gönderilen bir ferman ile bu hesaplarının da boşa çıkarıldığını görmekteyiz. Burada, müderrislerin memleket yönetiminin tekrar kendilerine ihalesini sağlamak için vergilerin tahsilini engellemek yolunda bazı tahriklere cesaret ettikleri ifade edilmekte ve kadıdan, buna cüret edenlerin kimliklerini tespit ederek derhal İstanbul'a bildirmesi istenmekteydi. Bir de, o sırada kendisine ödenen maaş masraflarından halkın şikâyeti üzerine "*Tekâlif Nazırlığı*" memuriyetinin kaldırıldığını ve bütün sorumluluğun, içlerinde birisi belde âyanı gibi telakki edilecek şekilde tamamen bu beş kişiden müteşekkil esnaf ihtiyarları kuruluna verildiğini öğrenmekteyiz¹⁵⁷.

Bu sırada, yani 19. yüzyılın ilk yıllarında, açıkladığımız yeni düzen içinde Hacı Ali Ağa maiyetindeki esnaf ihtiyarlarıyla birlikte Bursa'da âyanlık işlerinden sorumlu kişi olarak görülmektedir. Kendisi için belgelerde doğrudan âyan tabiri kullanılmamakta; sadece "*tanzîm-i umûr-ı memlekete*" memur kılınmış olduğu ifade edilmektedir¹⁵⁸. Ancak Ali Ağa'nın öyle nitelenmese de âyan konumunda olduğu açıktır. Anlaşılan, Bursa 1812'de mutasarrıflık merkezi olana kadar bu düzen şehirde iyi kötü devam etmiş ve şehirde âyanlık görevini yürütenler maiyetlerinde sorumlu

¹⁵⁷ BŞS B80/s. 108–109.

¹⁵⁸ Hazırlanan salyane defterlerinin başlarında yazılan açıklamalarda bu ifade aynen şöyle geçmektedir: "...*mahrûse-i Bursa'da bâ-emr-i 'âli tanzîm-i umûr-ı memlekete me'mûr mizân-ı harîr emîni sa'âdetlü el-hâcc Ali Ağa ve ma'iyetine me'mûrîn olan ağâyan re'y ve zîr-i siyânetleri ve şehir kethüdâsı Süleyman Çelebi marifetleriyle bi'l-cümle masrûfâtlarının ...*" Bkz. BŞS B275/s. 91; B334/s. 74–76.

kılınan esnaf kethüdalarıyla birlikte şehir masraflarını idare etmiştir¹⁵⁹. Öyle ki, bu süreç içinde âyanlıkta bulunanların birçoğu suiistimalleri sonucunda azledilmiş ve daha da önemlisi yeni âyanın belirlenme süreci şehir içinde genellikle sert çatışmalara sebep olmuştur.

Mesela Hacı Ali Ağa'dan sonra Bursa âyanlığını ele geçirdiği anlaşılan Mehmet Bey'in durumu, bu dönem âyanlarının konumlarını göstermesi bakımından ilginçtir. Buna göre kendisi âyanlığı sırasında maiyetinde birkaç yüz nefer sekban askeri istihdam etmiş ve bu sayede şehrin bütün memurlarını ve eşrafını nüfuzu altına alarak yönetimi adeta mütegalibe kökenli ücra bölge âyanları gibi tekeline almıştı. Bu askerlerin masraflarını karşılayabilmek için ise halka yüklenmiş ve âyanlığı süresince salyane defterlerine kendi çıkarı için hesapsız eklemeler yaparak bunları halktan tahsil etmişti. En sonunda bunun zulmünden usanan halk ve şehir ileri gelenleri durumu gizlice hükümete bildirmişler ve kendisinin bir an önce âyanlıktan çıkarılmasını talep etmişlerdi. Şikâyet amacına ulaşmış ve sadrazamın arzı üzerine durumdan Padişah II. Mahmut'un bile haberi olmuştu. Padişah konu üzerine yazdığı hatt-ı hümayununda, Mehmet Bey'in derhal âyanlıktan atılmasını ve zimmetine geçen paralar tespit edilerek halka geri verilmesi amacıyla âyanlık dönemine ait muhasebesinin gönderilecek bir mübaşir tarafından Bursa'da yapılmasını ifade etmişti¹⁶⁰. Bu emir üzerine Mehmet Bey'in Bursa kadısı huzurunda

¹⁵⁹ 28 Temmuz 1810 (25 C 1225) tarihinde düzenlenen salyane defterinin başındaki açıklamada, şehir masraflarının idaresinden sorumlu kişi olarak maiyetinde bulunan esnaf kethüdaları ile birlikte müderrislerden Cizyedar-zade Hüsamet'in Efendi "âyan" olarak tanımlanmaktadır: *BŞS C38/s. 11-12*.

¹⁶⁰ Sadrazamın, II. Mahmut'un hatt-ı hümayununu havi tarihsiz telhisi: BOA, HH, nr. 18.715; Belge tarihsiz ise de, daha sonra yapılan muhasebenin sonucuna dair Bursa'ya gönderilerek mahkeme siciline kaydedilmiş olan emr-i âlinin tarihinden olayların 1809-10 (1224) senesi içinde geçtiği anlaşılmaktadır.

yapılan muhasebesi sonucunda gerçekten salyanelerde halktan haksız olarak 63.239 kuruş tahsil ettiği anlaşılmış ve bu para kendisinden geri alınarak mal sandığına konulmuştu¹⁶¹. Mehmet Bey'in âyanlıktan azli üzerine Bursa ileri gelenleri toplanarak müderrislerden Cizyedar-zade Hüsamettin Efendi'yi yeni âyan olarak belirlemişler ve bu seçim hükümet tarafından da onaylanmıştı¹⁶².

Buna karşılık, seçilen yeni âyanın da görevini şahsî çıkarlarına alet ettiğini görmekteyiz. Bursa kazası köylerinden Tepecik, Feledar, Dürdâne, Alişâr ve Yenice köyleri halkı bunun zulmünden usanarak kendisini hükümete şikâyet etmişlerdi. Şikâyete göre Hüsamettin Efendi köylülerin ekili tarlalarını kendi koyun sürülerine mera yapmış ve ayrıca peksimet mubayaasından hisselerine düşen 718 kile buğday dışında “*çevrinti*” adıyla 200 kile buğdayı daha köylülerden zorla almıştı. Hükümet köylülerin yakınmalarını ciddiye almış ve olayın araştırılması amacıyla Bursa'ya bir mübaşir göndermişti. Mübaşirin kazada yaptığı tahkikat sonucunda Hüsamettin Efendi'nin gerçekten kendi hâlinde biri olmadığı ve bunun zulmünden bütün Bursa halkının bezmiş olduğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Hüsamettin Efendi'nin âyanlıktan azline ve şikâyet sahibi köylülerle karşılıklı davasının Bursa kadısının huzurunda görülmesine dair Ocak 1812 (Evâsıt-ı Z 1226) tarihli bir ferman Bursa'ya gönderilmişti. Dava sonucunda eğer âyanın zimmetinde haksız bir şey bulunursa, bunlar iddia sahibi köylülere geri verilecekti¹⁶³.

Ancak Hüsamettin Efendi'nin azlinden sonra yeni âyanı belirlemek için yapılan seçim süreci de şehirde şiddetli mücadelelere sebep olmuştu. O kadar ki,

¹⁶¹ Evâhir-i Zâ 1224 (27.12.1809–06.01.1810) tarihli emr-i âli: BŞS B359/s. 3.

¹⁶² 10 Z 1224 (16.01.1810) tarihli sadaret kaymakamı mektubu: BŞS B359/s. 4.

¹⁶³ BŞS C38/s. 46.

şehir ileri gelenleri alışıldığı üzere Bursa mahkemesinde toplanmışlar ve Müderris Üryanî-zade Mustafa Efendi'yi uzlaşma ile yeni âyan olarak belirledikten sonra durumu kadı ilâmıyla hükümete bildirmişlerdi. Fakat o sırada İstanbul'da bulunan eski âyanlardan Hacı Ali Ağa, âyanlığı tekrar eline geçirmek için durumu elverişli görmüş ve müttefiki olan meşhur mütegalibelerden Bilecik voyvodası Kalyoncu Ali'ye gizli mektuplar yazarak yardımını talep etmişti. Bunun üzerine Kalyoncu Ali yedi-sekiz yüz kişilik bir sekban birliğini Mudanya İskeleyi'ne göndermişti. Hacı Ali Ağa ise İstanbul'dan gizlice ayrılarak deniz yoluyla Mudanya'ya gelmiş ve bu askerleri maiyetine alarak doğru Bursa'ya girmişti. Bundan sonra kendi taraftarlarını mahkemede toplamış ve emrindeki askerî gücün tehdidiyle güya âyanlığını herkesin istediği yollu bir ilâmı kadıya zorla hazırlatarak hükümete arzını sağlamıştı. Fakat Hacı Ali Ağa'nın oyunundan hükümetin zamanında haberi olmuştu. Bu yüzden kendisi bir şekilde ele geçirilerek Limni adasına sürülmüştü. Buna rağmen Bursa'da kalan taraftarları rahat durmamışlar ve halkı iki karşıt kampa ayırarak âyanlık seçimini engellemeyi başarmışlardı. Şehirde hüküm süren gergin hava üzerine daha önce seçilmiş olan Üryanî-zade Mustafa Efendi âyanlıktan çekilmiş; bu suretle mücadele daha da kızışmış ve şehrin kamusal işleri tamamen yürütülemez hâle gelmişti. Sadrazam ise konu hakkında II. Mahmut'a verdiği malumatta; Bursa'ya merkezden “*Defter Nazırı*” namıyla yetkili bir memurun gönderilerek âyanlık işlerinin onun sorumluluğuna verilmesi ve fesat başı olan bazı kişilerin şehirden sürülmesi ile huzurun tekrar tesis edilebileceğini önermişti¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Sadrazamın, II. Mahmut'un hatt-ı hümayununu ihtiva eden tarihsiz takriri: BOA, HH, nr. 16.695; Belge tarihsiz ise de, Hüsamettin Efendi'nin azline dair Ocak 1812 (Zilkade 1226) tarihiyle Bursa'ya gönderilmiş olan ve bir önceki dipnotta verdiğimiz emr-i âliden, olayların 1812 (1227) senesi başlarına tarihlenebileceği açıktır.

Sadrzamanın konu hakkında verdiği malumat ve yaptığı öneri üzerine II. Mahmut'un yazdığı hatt-ı hümayun, hem Bursa'da âyanlık kurumunun durumu hakkında Padişah'ın görüşlerini yansıtmaları bakımından, hem de yaşanan söz konusu olayın gerçek boyutlarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Burada II. Mahmut'un en başta vurguladığı husus, Bursa'da âyanlık üzerine yaşanan çatışmanın görünenden çok daha derinde sebepleri olduğu idi. Padişah'a göre olayın içyüzü iyice araştırılmamıştı ve sadece Bursa eşrafının ve onların İstanbul'da bulunan taraftarlarının yanıltıcı görüşlerine göre hareket edilmemeliydi. Hadiselerin gerçek oluş sebebi ancak şehirde vergi yükümlüsü reyanın, yani halkın bilgisine başvurularak anlaşılabilirdi. Padişah, bunun için olayları ilk duyduğunda Bursa'ya birbirlerinden habersiz iki adam yollamış ve bunların yaptığı tahkikat neticesinde şehirde yaşanan çekişmenin gerçek boyutunu öğrenmişti. Bu tahkikatın sonuçlarına göre eski âyan Hüsamettin Efendi aslında oldukça yüklü miktarlarda zahireye ve koyun sürülerine sahip zengin bir adamdı. Âyanlığının ilk günlerinde şehirdeki kanaat önderlerini evinde verdiği bir ziyafette temin ederek ertesi gün zahiresini Bursa ekmekçilerine ve halka rayicinden iki katı fazla fiyattan dağıtmıştı. Üstelik elde ettiği kazançtan Bursa naibine de bir miktar pay vermiş ve böylece onu da temin ederek şikâyet kapısının kapanmasını sağlamıştı. Ayrıca Padişah, "...*memleket umûru için tevzî'ât dahi iz'âf olduğundan vücûhdan ma'dûdlar münâvebe ile bu kârlarına revâc verdiklerinden diğer vücûhdan olayım dâ'iesinde olanlar dahi bu menâfi'den me'yûs kaldıklarından kîl ü kâl neşr olundukça Hüssâm ve havâdârları kendüyü muhâfaza dâ'iesiyle bu tarafı beslemek dâ'iesiyle virgüyü yürütüb ve verdiklerini fukarâya tarh eylediğinden ve kemâl-ı teseyyübünden...*" söz konusu olayların bu derecelere vardığını yaptırdığı gizli soruşturma sonuçlarından iyice anlamıştı.

Dolayısıyla olayın sadece dış yüzüne bakarak onu bunu suçlamamanın hakkaniyete sığamayacağını vurgulamaktaydı. Şimdilik yapılması gereken ilk iş olarak Baş Muhasebeci Abdülnafi Efendi doğruca Bursa'ya gitmeli ve yalnızca vergi yükümlüsü halkın isteği doğrultusunda uygun birini âyan olarak görevlendirmeliydi. Ondan sonra eski âyan Hüsamet'in muhasebesine dikkatlice bakılmalı ve zimmetine geçirdiği paralar kendisinden geri alınarak belde işlerine harcanmak üzere alıkonulmalıydı. Eğer yine “...tekâlif veren re'âyâ taraf taraf olub her biri falanı isterüz der ise ol vakit Bursa mükemmel dâ'irelü bir vezire verilmek...” gerekecekti¹⁶⁵.

Gördüğümüz gibi Padişah bu tespitleriyle şehirdeki hâkim zümreler için âyanlığı elde edebilmenin neden bu kadar önemli olduğunu ortaya koymaktaydı. Bursa şehrinin ileri gelenlerinden sayılan bir “İlmiyye” veya “örfiyye” mensubu için âyanlık, bölgenin malî kaynaklarından faydalanabilme yolunda bir araç olarak görülmekteydi. Nihayetinde âyanlık görevini elde ettiklerinde ilk olarak şehrin bütün idarî-malî masraflarını yönetme yetkisini ellerine geçiriyorlardı. Bu yetki ise, gösterdiğimiz gibi, görevini şahsî menfaati doğrultusunda kullanma eğiliminde olan bir âyan için para sızdırmanın en kolay ve emin yolunu açıyordu. Çünkü kendilerini şehirde denetleyecek yegâne devlet memurları olan kadıları da genelde kârlarına ortak ederek elde ettikten sonra, bir zaman boyunca salyane defterlerine uydurulmuş masraf kalemleri ekleyerek bunları tevzilerde halktan çıkarmalarını ve köylü halkın vergilerini paylarına düşenden fazla tahsil etmelerini engelleyecek bir güç kalmamaktaydı. İkinci olarak ise, bölgenin kârlı malî gelirlerinden iltizam yoluyla pay alma imkânları artıyordu. Çünkü âyanlık bunları devlet nazarında güvenilir malî

¹⁶⁵ A.g.b.

aracılar konumuna sokmakta ve çeşitli mukataaları iltizamlarına almalarını sağlamaktaydı.

Nihayetinde 1812'den itibaren Bursa paşalık merkezi olmaya başlayınca esnaf kethüdalarının âyanların maiyetinde şehir masraflarına nezaret etme uygulamasına son verildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemden sonra şehir ileri gelenlerinin seçimi ve mutasarrıfların onayıyla göreve getirilen Bursa âyanları, vergi yükümlüsü esnaf adına şehrin bütün masraflarını ve vergilerini müstakil olarak karşılamakta ve bunlar içinde kendi cebinden yaptığı harcamaları salyanelerde esnafa dağıtarak geri almaktaydı¹⁶⁶.

1812–1828 arasını kapsayan bu ikinci dönemde Bursa âyanlığına tayin edilenlerin, görevlerini mutasarrıfların denetim ve kontrolü altındaki bir memur gibi yerine getirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sırada art arda görev yapan âyanlar bölge halkının vekili sıfatıyla şehrin ve sancağın ödemekle yükümlü olduğu vergileri devlete garanti eden; özellikle bazılarını kendileri peşin ödeyerek sonra bunları bütün idarî harcamalarla birlikte salyanelerde halktan tahsil eden yerel bir malî memur gibi faaliyette bulunmuşlardır. Hatta bu durum, seçimlerini tasdik için mutasarrıfların gönderdiği buyrultularda bile açıkça ifade edilirdi. Bir âyanın başarı ve başarısızlığının ölçütü ise vergi işlerinde göstereceği performansının derecesi olurdu. Bu sırada Bursa'da âyan tayini şöyle olmaktaydı: Ölüm veya azledilme gibi bir durum sonucunda memuriyet boşaldığında, şehrin bütün ileri gelenleri ve esnaf

¹⁶⁶ 18 Haziran 1814 (Selh-i C 1229) tarihinde esnafa ve köylere dağıtımı yapılan bir senelik salyane defterinin başında yapılan açıklamada, buradaki masrafların memleket ileri gelenlerinin de bilgisi dâhilinde bir sene içinde belde âyanı Seyit Hacı Ahmet Hasip Efendi ve şehir kethüdası taraflarından yapıldığı belirtilmekte ve daha öncekiler gibi maiyetinde memur olarak bulunan esnaf kethüdalarından söz edilmemekteydi: *BŞS B324/s. 91–93*.

kethüdaları mahkemede toplanarak uzlaşmayla âyan olmasını istedikleri kişiyi belirlerlerdi. Daha sonra bu seçim sonucu, kadının yazdığı ilâm ve ortaklaşa düzenlenen bir mahzar ile mutasarrıfa arz edilirdi. Mutasarrıflar, seçim sonucunda âyan olması istenen kişiyi bizzat huzurlarına celp ederler; o kişinin âyanlık için gerekli özelliklere haiz olduğuna inanırlarsa kendisine hilat giydirerek tayin buyrultusunu verirlerdi. Tabii ki mutasarrıfların Bursa’da bulunduğu sırada bu merasim şehirde vali konağında yapılırken, Büyükdere’de ikamet eden Hüseyin Paşa gibi mutasarrıflar zamanında ise âyan seçilen kişi doğrudan kendisi Büyükdere’ye giderek Paşa’nın huzuruna çıkardı. Âyanlık buyrultuları genelde Bursa kadısına, sancak mütesellimine, şehrin bütün eşrafı ile müderrislere, tarikat şeyhlerine, nâkibü’l-eşraf kaymakamına ve esnaf kethüdalarına hitaben kaleme alınırdı. İçeriklerinde âyan olarak tayin edilen kişinin görevini adalet ilkeleri içinde yerine getirmesi, halkın çıkarını gözetmesi, mütesellim ve kadı ile uyum içinde çalışması gibi uyarılarla birlikte Bursa kazasından ve sancaktan istenen asker, kalyoncu, kereste bedelleri gibi her türlü devlet taleplerinin eksiksizce ve zamanında tesliminin âyanın başlıca görevi olduğu bilhassa vurgulanırdı¹⁶⁷.

Ayrıca bu dönem içinde âyanlık görevinde bulunanların mutasarrıflar vasıtasıyla merkezî otoriteye iyice tabi hâle getirildikleri oldukça belirgindir. Çünkü sancağa yeni tayin edilen veya senelik genel atanma dönemlerinde (tevcihât-ı

¹⁶⁷ 1824 Şubatında Bursa’da eşraf ve esnaf kethüdaları vefat eden Abdullah Ağa’nın yerine âyanlığa Bursa ileri gelenlerinden Ahmet Ağa’yı seçmişti. Bu seçim Mutasarrıf Hüseyin Paşa tarafından tasdik edilmiş ve kendisine hilat giydirilerek 08 Şubat 1824 (07 C 1239) tarihiyle tayin buyrultusu verilmişti: *BŞS B327/s. 78*; 09 Kasım 1825 (27 Râ 1241) tarihli yine Hüseyin Paşa’nın verdiği bir başka âyanlık buyrultusunda ise yolsuzluklarından ötürü halkın şikâyetiyle azledilen Mehmet Ağa’nın yerine eski Bosna kadısı Molla Şerif Ahmet Efendi halkın ittifakıyla Bursa âyanı olarak tayin edilmekteydi: *BŞS C29/s. 52*.

hümayunlarda) görevinde ipka edilen her mutasarrıf, o sırada görevde olan âyanı azlederek yerine başkasının seçimini isteyebilmekte veya şehir ileri gelenlerinin olumlu görüşleri doğrultusunda görev süresini uzatabilmekteydi¹⁶⁸. Bu durum Bursa âyanlarını mutasarrıfların denetim ve gözetiminde beldenin yerel masraflarının yönetimini üstlenen bir görevli konumuna sokmaktaydı. Dolayısıyla görevine devam etmek isteyen bir âyanın şehirdeki vergi yükümlüsü halk ve ileri gelenlerle birlikte mutasarrıfların da kabulünü alması gerekirdi. Mutasarrıflar, yolsuzluğa karışmasa bile özellikle istenen vergilerin toplanmasında ve mahallerine tesliminde başarısız olan, işi savsaklayan bir âyanı görevden alarak yerine başkasının seçilmesini talep edebilmekteydiler. Mesela Rum İsyanı sırasında Mora üzerine yapılan sefer hazırlıklarının şiddetlendiği ve aynı doğrultuda devletin sancaklar halkından talep ettiği sefer yükümlülüklerinin iyice arttığı bir anda Hüdavendigar Sancağı mutasarrıflığında bulunan Hüseyin Paşa, vergilerin toplanmasında başarısız olan Bursa âyanı Ahmet Ağa'yı görevden almış ve yerine şehir ileri gelenlerinin önerisiyle Mehmet Ağa'yı âyan olarak atamıştı¹⁶⁹.

Bursa âyanları, şehrin yönetim merkezi statüsünden ötürü yalnızca Bursa kazasının vergi ve yerel masraflarını idare işleriyle uğraşmazlar, devletin sancağın genelinden talep ettiği vergilerin eksiksizce kazalardan tahsil edilerek mahallerine

¹⁶⁸ Ağa Hüseyin Paşa'nın mutasarrıflığa ilk tayin edildiği sırada, Bursa ileri gelenleri kendisine ortaklaşa gönderdikleri ilâm ve mahzarlar ile o sırada Bursa âyanı olan Abdullah Ağa'dan memnun olduklarını bildirmişler ve âyanlıkta ipkasını rica etmişlerdi. Bunun üzerine Hüseyin Paşa Abdullah Ağa'nın âyanlık görevine eskisi gibi devamının kendisi tarafından da onaylandığını bildiren 31 Aralık 1823 (27 R 1239) tarihli buyrultusunu Bursa'ya göndermişti. Bkz. *BŞS B327/s. 90*; 1827 senesinde mutasarrıflığa tekrar tayini üzerine de o sırada Bursa âyanı olan Şerif Ahmet Efendi'nin görev süresini şehir ileri gelenlerinin istekleri doğrultusunda uzatmış ve 15 Kasım 1827 (25 R 1243) tarihiyle âyanlıkta ipka buyrultusunu şehir mahkemesine göndermişti. Bkz. *BŞS B312/s. 72*.

¹⁶⁹ 17 C 1240 (06.02.1825) tarihli buyruldu: *BŞS B316/s. 76*.

zamanında ulaştırılmasından da sorumlu bulunurlardı. Bu doğrultuda deve bedeli, kereste bedeli, asker bedeli gibi sancak genelinden talep edilen avarız vergilerinin kazalardan tahsil edilerek gönderilen mübaşirlere veya doğrudan merkezî hazinelere teslimi; ayrıca Bursa şehrinin idarî masrafları yanında sancağın genelini ilgilendiren bazı masrafların karşılanarak bunların salyane dönemlerinde “*sancak mesârifi*” adıyla kazalardan tahsili gibi işleri bunlar yerine getirirdi¹⁷⁰. Gördükleri bütün bu hizmetler karşılığında da belirli bir ücret alırlardı. Bursa’da âyanlık görevinde bulunan kişiye ayda 1750 kuruş maaş verilmekteydi. Ayrıca âyanların maiyetlerinde bir de kâtip bulunurdu ve bu kâtibe her salyane tevzii sırasında 1000 kuruş kalemiye ücreti verilirdi¹⁷¹.

Resmî âyanlık görevi devlet için özellikle taşradaki malî taleplerinin yerine getirilmesi açısından ne kadar önemliyse Bursa’dan verdiğimiz örneklerden de

¹⁷⁰ Örneğin Hüdavendigâr Sancağı için önemli bir avarız vergisi olan kereste bedellerini kazalardan toplayarak Tersane-i Âmire memurlarına teslim etmek Bursa âyanlarının sorumluluğundaydı. Bu sırada zimmetlerinde kalan bedellerden dolayı Gemlik ve Gönen’de bulunan kereste nazırlarıyla aralarında anlaşmazlıklar meydana gelebiliyordu. 1822 senesinde meydana gelen yine böyle bir anlaşmazlıkta Gönen dağı kereste nazırı Hacı Ahmet Ağa, Bursa âyanı Abdullah Ağa’nın zimmetinde sancağın kereste bedelinden 18.291 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek Bursa’da karşılıklı davasının görülmesi için bir emr-i âli çıkarttırmıştı. Bunun üzerine Bursa mahkemesinde yapılan muhakemede Ahmet Ağa’nın iddiasının asılsız olduğu anlaşılmıştı: *BŞS B358/s. 97–98*.

¹⁷¹ Bursa’da şehir âyanına verilen ücrete ilk 1816 (1231) Mayısında (*BŞS B325/s. 9–11*) dağıtımı yapılan salyane defterinde rastlanmakta, bu tarihten önceki defterlerde böyle bir masraf kalemi görülmemektedir. Büyük bir olasılıkla bunların görevleri sırasında zimmetlerine para geçirmelerini önlemek gayesiyle önceden herhangi bir ücret almayan âyanlara söz konusu tarihten itibaren belirli bir ücret ödenmeye başlanmıştır. Aylık 1750 kuruş maaşın 1000 kuruşu Bursa kazasına tevzi edilen salyane defterlerine, 750 kuruşu ise sancak kazalarına tevzi edilen salyane defterlerine konularak karşılanırdı. Bu ayda 1750’er kuruştan senelik 20.000 kuruş âyan ücretine ve âyan kâtibi kalemiyelerine 1816’dan Bursa’da âyanlığın kaldırıldığı 1828’e kadar olan bütün salyane defterlerinde rastlamak mümkündür.

kolayca anlaşılabilirliği gibi halk üzerinde ise o derece yıkıcı etkilere sahip olabilmekteydi. Ayrıca şehir âyanların karıştıkları bu tür yolsuzluklar dönem içinde yalnızca Bursa’da değil, Anadolu ve Rumeli şehirlerinin tümünde görülmekteydi. Dolayısıyla Yeniçeriliği ortadan kaldırarak devlet yönetiminde bir takım yeni kurumları yerleştirmeyi planlayan Padişah II. Mahmut’un eski dönemden miras kalan ve taşrada birçok şikâyetlere sebep olan bu memuriyeti olduğu gibi bırakması düşünülemezdi. Bu sırada, 1815–1822 yılları arasında mutasarrıflık yapmış olan Celalettin Paşa, Edirne’de âyanın halka zulüm etmesi üzerine âyanlık memuriyetini toptan kaldırmış ve hakla salınan salyaneleri toplayıp muhafaza etmesi için bir “*sandık emîni*” atamıştı. Ayrıca bundan sonra Edirne’de âyanlığa ait memleket işleri kadının denetimi altında mutasarrıflarca yürütülecekti. Edirne’de olumlu sonuç veren bu girişimi göz önünde tutan hükümet 1828’de şehirde meydana gelen yeni bir âyan tayini esnasında Bursa âyanlığını lağv etti. Şöyle ki, o sırada âyan olan Şerif Ahmet Efendi bazı yolsuz hareketleri sonucunda azledilmiş ve Bursa ileri gelenleri onun yerine şehrin vücut ve müderrislerinden Hüseyin Hüsnü Efendi’yi yeni âyanları olarak belirlemişler ve tasdik için ismini Sadrazam’a bildirmişlerdi. İşte bu sırada Bursa’da âyanlığın kaldırılması kararı alınmış ve yeni durum Sadaret Kaymakamı tarafından yazılan bir mektupla şehre bildirilmişti. Buna göre şehirde âyanların gördüğü memleket işleri, tıpkı Edirne’de benimsenen usulde olduğu gibi artık kadıların denetiminde mütesellimler tarafından yürütülecekti. Ayrıca Bursa’da eskiden beri sandık emniyeti bulunmasından ötürü yeni bir emin atanmasına gerek görülüyordu. Âyanlara ödenen aylık 1750 kuruş “âyaniyye” ücretini de bu ek hizmetleri karşılığında mütesellimler alacaktı¹⁷². Bu tarihten itibaren mütesellimlerin

¹⁷² Râ. 1244 (11 Eylül 1828) tarihli Sadaret Kaymakamı mektubu sureti: BŞS C32/s. 61; Ayrıca bkz.

âyanlık işlerini nasıl yürüttüklerine daha önce ilgili bölümde kısaca değindiğimizden burada yeniden ele almaya gerek görmüyoruz.

Yalnız bu bölümü kapatırken şu hususu da hatırlamakta yarar vardır: Bu tarihlerden itibaren ancak yönetim merkezi olan şehirlerdeki âyanlık memuriyetleri kaldırılmaya başlanmış; bununla beraber küçük ve ücra kasabalardaki âyanlar Tanzimat dönemine kadar etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca resmî bir memuriyet unvanından öte sosyal bir hâkim zümre olarak âyanlığa Anadolu topraklarında 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında yeni şekiller ve başka isimler altında rastlamak mümkündür.

II.2.6. Şehir Kethüdalığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk devirlerinden itibaren önemli kent merkezlerinde “*Şehir Kethüdası*” adıyla halk ile yönetici sınıf arasında aracılık rolü üstlenen bir görevli bulunuyordu. Klasik dönemde çok daha etkin işlevlere sahip olan bu kurum 18. yüzyılda öne çıkan âyanlık karşısında eski önemini yitirmişti. Buna karşılık I. Abdülhamit döneminde, 1786 baharında yayınlanan fermanlarla şehirlerdeki resmî âyanlık memuriyetinin kaldırıldığı, bundan sonra âyanların gördüğü işlerin halkın seçeceği şehir kethüdaları tarafından üstleneceği ilan edilmişti. Ancak bu reform istenen sonucu vermemiş, birçok yerde âyanlar eski konumlarını muhafaza ederek etkinliklerini sürdürmüşlerdi. Sonuçta III. Selim'in ilk yıllarında bu tasarruftan vazgeçilmiş ve bundan sonra bu iki kurum şehir merkezlerinde varlıklarını yan yana devam ettirmeye başlamışlardı. 19. yüzyılın ilk dönemlerinde

bütün önemli Anadolu şehirlerinde âyanlarla birlikte şehir kethüdası adıyla bir yerel yönetim görevlisi bulunmakta idi. Şehir kethüdaları kentin ileri gelenlerince kadı huzurunda seçilerek belirlenirlerdi. Başlıca görevleri şehre uğrayan resmî görevlileri, sefere çıkan veya eşkıya izleyen askerî birlikleri, seyahat eden, göreve giden vali, mutasarrıf, mütesellim gibi yöneticileri ağırlamak, konaklama ihtiyaçlarını temin etmektir. Bu tür hizmetleri yerine getirirken bazı harcamalar ve borçlanmalar yaparlar, daha sonra tuttıkları deftere göre bunları şehir masrafları adıyla kadının onayıyla altı aylık vergi dağıtım defterlerine (salyanelere) ekletirlerdi. Diğer taraftan şehir kethüdalarının özellikle halka yapılacak vergi dağıtımlarında bilirkişi sıfatıyla nezaret ve danışma işlevleri bulunurdu¹⁷³.

1800–1839 arası dönemde Bursa’da şehir kethüdalığının yerel bir memuriyet olarak bulunduğunu görmekteyiz. Ancak, çalışmamız sırasında bunların şehirdeki işlevine dair bazı bilgilere sahip olmakla beraber atanma işlemleri ve görev süreleri hakkında hiçbir açıklamaya rastlayamadık. Buna karşılık 18. yüzyıl dönemi Bursa şehri üzerine yapılan bir araştırmaya göre şehir kethüdası kentin ileri gelenleri tarafından kadı huzurunda seçimle belirlenmekteydi. Seçim sonucu belirlenen kethüda adayı merkezden de onay alırsa beratla göreve başlamakta ve görevli olduğu andan itibaren askerî sınıf içinde yer almaktaydı¹⁷⁴.

Bursa’da şehir kethüdalarının en başta gelen görevleri resmî görevlerle şehre gelen memurların, ülke içindeki seyahatleri esnasında şehirde kısa bir süre kalan vali, mütesellim gibi yüksek rütbeli devlet ricalinin konaklama ihtiyaçlarını sağlamaktı.

¹⁷³ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 41.

¹⁷⁴ Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 6 (2004/1), s. 68–69.

Böyle durumlarda misafirlerin kalacağı konakları tespit ederek hazırlamak, yem, yiyecek ve yakacak gibi iaşe ihtiyaçlarını temin etmek hep şehir kethüdalarının sorumluluk alanına giren konulardı. Özellikle Bursa üzerinden yolculuk eden paşalara yapılan masraflar bunlar içinde çok önemli yer tutardı. Çünkü Bursa konumu gereği Anadolu ile Rumeli kıtaları arasında Gelibolu üzerinden yapılan seyahatlerde önemli bir konaklama noktası işlevi gördüğünden, askerî bir sefer veya görev bölgesi değişikliği gibi sebepler sonucunda bu istikamette yolculuk eden her vali mutlaka Bursa’da birkaç gün konaklardı. Bu şekilde seferde bulunan bir vali genelde asker ve hizmetlilerinden oluşan kalabalık maiyeti ile seyahat ettiğinden, daha şehre birkaç günlük bir mesafeden Bursa’ya gönderdiği buyrultusu ile ihtiyacı olacak erzakın bir listesini gönderir ve bunların şehre konacağı sırada hazır hâlde bulunmasını isterdi. Mesela 1821 senesi içinde askeri ile birlikte Mora üzerine sefere memur edilen Sivas Valisi Süleyman Paşa, daha Ankara Ayaş’tan gönderdiği buyrultusunda Bursa’ya ulaştığında şunların hazır olması istemişti¹⁷⁵:

“2500 kile arpa, 1500 okka beyaz ekmek, 800 okka koyun eti, 80 okka sadeyağ, 5 batman kahve, 800 okka pirinç, 200 yük saman, 100 yük odun, 10 yük çıra ve 100 baş beygir”.

Şehirde konaklayan vali paşalara verilen hizmetler dışında Bursa şehrinin yönetim merkezi olmasıyla doğrudan bağlantılı olan bazı zorunlu yükümlülükler daha bulunmaktaydı ki, bunlar da şehir kethüdalarınca yerine getirilirlerdi. Şöyle ki

¹⁷⁵ 13 Zâ 1236 (12 Ağustos 1821) tarihli buyruldu sureti ve erzak listesi: BŞS C31/s. 17; Ayrıca araştırma dönemimiz ait sicillerde buna benzer birçok kayda rastlamak mümkündür. Örnek için bkz. BŞS B275/s. 94; B80/s. 89–90; C31/s. 27.

Bursa şehri belirli bir müddet (1812–1821) paşalık, bunun dışında ise Hüdavendigâr Sancağının yönetim merkezi olduğundan kaçınılmaz olarak gerek merkezî hükümetten, gerekse bağlı sancak ve kazalardan Bursa'ya devamlı mübaşir, ulak gibi sıfatlarla resmî görevliler gelip gitmekteydi. Bunlara şehir kethüdası tarafından konak verilmekte, daha sonra bu masraflar sadece Bursa kazası halkına dağıtılan salyane defterlerine eklenerek karşılanmaktaydı. Fakat az zaman içinde bu masrafların yalnızca Bursa şehrine yüklenmesinin adaletsiz bir uygulama olduğunun farkına varılmıştı. Çünkü mutasarrıflık kazalarından gelenler dışında hükümetin İstanbul'dan yolladığı mübaşirler bile genellikle bağlı kazalara ait meseleler için yönetim merkezi Bursa'ya gelmekteydiler. Bunun üzerine 1815 senesi yazında kentin ileri gelenleri mutasarrıf ve kadının huzurunda bir çözüm aramak amacıyla toplanmışlar ve bazı tedbirler düşünmüşlerdi. İlk önce şehre gelen mübaşirler ile kazalar âyan ve voyvodalarının adamlarından süvari olanlarına yüzer, piyadelerine ise elişer paradan konak masraflarının hesap edilmesi ve bunların senelik sancak masrafları salyane defterlerine eklenerek bütün bağlı kazalardan tahsili ilk çözüm yöntemi olarak düşünülmüştü. Fakat bu yöntemle başvurulmasının da adaletsizlik yaratacağı, çünkü bağlı kazaların bazısından çok bazısından ise daha az sayıda adamın Bursa'ya gönderildiği görülmüştü. Bunun üzerine daha ayrıntılı bir çözüm yöntemi benimsenmişti. Kararlaştırılan yöntemle göre mutasarrıflığa bağlı her bir kazadan vilayet işleri için Bursa'ya gönderilen şahısların geliş tarihi ile atlı ve yaya oluşlarına göre sayıları ve bunlara şehir kethüdasının yaptığı konaklama masrafları, vali kethüdası kâtibi defteri ile şehir kethüdası defterlerine ayrı ayrı kaydedilecekti.

Böylece hangi kazadan kaç adam geldiği ve bunlara ne kadar masraf yapıldığı bilinebilecekti¹⁷⁶.

Şehir kethüdaları bir sene içinde meydana gelen konaklama harcamalarının bir kısmını genellikle kendi imkânlarıyla karşılardı. Ancak harcamaların önemli bir kısmını oluşturan iâşe ihtiyaçlarını şehir esnafından veresiye temin ederlerdi. Ayrıca yaptıkları masrafların kadının bilgisi dâhilinde ayrıntılı bir defterini tutmaktaydılar. Senede bir veya iki defa olan vergi dağıtım zamanlarında (salyane mevsimlerinde), söz konusu defterdeki harcama kalemleri kentin ileri gelenlerinden oluşan vergi kurulu tarafından onaylanırsa asıl salyane defterine eklenerek halktan tahsil edilirler, böylece esnafın borcu ödenirdi¹⁷⁷.

Bursa’da şehir kethüdalarının üstlendikleri bir diğer önemli işlevleri daha bulunmaktaydı. Bu ise kamusal görevlerle şehirden gelip geçen ulak, mübaşir, askerî zabıt gibi görevlilere ulaşım hayvanları temin etmektir. Bursa’da “*Menzilci*” denilen memurun yönettiği, “*Mirî Menzilhane*” diye tabir edilen bir menzil teşkilâtı bulunmadığından kamusal işler açısından zorunlu olan bu hizmeti şehir kethüdaları yerine getirmekteydi. Bunun için şehir kethüdalarının yaptıkları zorunlu masraflar “iane” adı altında salyane defterlerine eklenir ve halktan tahsil edilirdi. 1812’den itibaren Bursa’nın mutasarrıflık merkezi olması, İstanbul’dan ve bağlı kazalardan şehre gelen ulak, mübaşir gibi görevli sayısında artışa neden olmuş; bununla doğru

¹⁷⁶ Gurre-i Zâ 1231 (23.09.1816) tarihli defter sureti: BŞS B325/s. 17–19; Ayrıca 20 N 1230–29 L 1231 (26 Ağustos 1815–22 Eylül 1816) tarihleri arasında Bursa’ya iş takibi için kazalardan gelenlere toplam 34.499 Kuruş 30 Para masraf yapılmıştı.

¹⁷⁷ 1821 senesi Mart-Kasım arası kapsayan altı aylık dönemde şehir kethüdası şehre gelen vali ve mutasarrıflar için toplam 70.066 kuruş masraf yapmıştı. Bunların ayrıntılı bir dökümü için bkz. BŞS B316/s. 103–105.

orantılı olarak menzil masrafları için şehir kethüdalarına verilmek üzere Bursa halkından tahsil edilen tutarlarda dahi muazzam artışlar olmuştu. Gerçekten de 1810 Temmuzunda dağıtımı yapılan salyane defterinde¹⁷⁸ menzil beygirleri ücretleri adıyla sadece 6581 kuruş eklenmişken 1814 Haziranı tarihli olan bir başka salyane defterinde¹⁷⁹ bu rakamın altı katı artışla 39.200 kuruşa yükseldiğini görmekteyiz. Bunun üzerine yine yukarıda anlattığımızı benzeyen bu adaletsiz durumun farkına varılmış ve menzil masraflarının sadece Bursa kazası halkına değil, civardaki birkaç kazaya dahi yüklenmesi için merkezî hükümetten izin istenmiştir. Buna göre her sene meydana gelecek toplam menzil masraflarının beşte birlik tutarı Bursa'nın çok yakınındaki Kite kazasına, onda birlik üçer hissesi menzil masrafları bulunmayan Atranos, Harmancık ve Kepsut kazalarına tarh edilecekti. Geriye kalanların tamamı ise Bursa halkından tahsil edilmek üzere şehrin salyane defterlerine eklenecekti. Bu öneri merkezî hükümet tarafından da olumlu karşılanmış ve icrası için 21 Ocak 1817 (03 Râ 1232) tarihiyle bir ferman gönderilmişti¹⁸⁰.

II.2.7. İhtisap Nazırlığı

Osmanlı şehirlerinde esnaf ve tüccarın faaliyetlerine konu olan bütün üretim ve ticaret hayatı muhtesip denilen görevli tarafından denetlenirdi. Çok eski bir İslamî devlet kurumu olan muhtesiplik, Osmanlılara klasik İslam devrinden miras kalmıştı. Kendileri de bir ölçüde Ortadoğu İslam geleneğinin temsilcisi olan Osmanlılar, muhtesiplik kurumunu kendi ihtiyaçları doğrultusunda devlet yaşantılarına

¹⁷⁸ BŞS C38/s. 11–12.

¹⁷⁹ BŞS B324/s. 91–93.

¹⁸⁰ BŞS B325/s. 32–33.

uyarlamışlardı. Memuriyetin hukukî dayanağını “*hisba*” adı verilen kurallar manzumesi teşkil etmekteydi. Hisba ise en geniş anlamıyla toplumsal hayatın bütün yönlerinde Müslümanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen şeriata dayalı kuralların toplamıdır. Toplumsal yaşamda uyulması gereken ahlakî normları tespit eden yönüyle hisba kuralları ticaret ve normal gündelik hayatta İslam’ın yasakladığı fiillerin tespiti ve cezalandırılmasına yönelik bir takım cezaî düzenlemeleri içermekteydi ve ilk dönemlerden itibaren İslam hükümdarları adına bu işlevleri yüklenen görevliye muhtesip denmekteydi. Kurum ve memuriyet Osmanlılara da bu şekilde geçmişti. Ancak Osmanlı uygulamasında muhtesiplik, klasik denetim ve kovuşturma yetkilerinden bir kısmını devletin örfî sınıftan diğer kolluk güçlerine bırakarak, daha çok pazarlardaki üretim ve satış faaliyetlerinin denetimi üzerinde uzmanlaşmıştı.

Bu bağlamda Osmanlı sultanları yeterli derecede üretim ve ticaret hacmine sahip bütün şehirlere kadının otoritesi altında hareket etmek üzere birer muhtesip atarlardı. Muhtesibin görevi geniş anlamıyla bulunduğu şehir halkını iâşe yönünden sıkıntıya düşürecek uygulamaları engellemek ve şehirdeki üretim-tüketim sürecinin istikrarlı bir şekilde sürmesini sağlamaktı. Bu ana görev doğrultusunda muhtesipler çarşı ve pazarlarda maiyetleriyle beraber denetim gezisine çıkarlar ve burada belirlenmiş narh fiyatından fazlasına satış yapan, yine kanunlarla belirlenmiş nitelikler dışında mal üreten ve hileli ölçü aletleri kullanan esnafı cezalandırırlardı. Ayrıca istifçilik gibi yöntemlerle şehirde suni darlık yaratan şahıslara engel olmak ve yakaladığında bunları cezalandırmak da muhtesibin dikkat etmesi gereken diğer önemli görevleri arasındaydı. Bu işlerde yardımcı olmak üzere muhtesiplerin maiyetlerinde sayısı bulundukları şehrin büyüklüğüne göre belirlenen ve “*kol*

oğlanları” adı verilen bir kolluk gücü bulunurdu. Diğer yandan kendilerinin işlenen suçun niteliğine göre dayak ve ta’ziri de içerecek şekilde ceza verme yetkileri vardı. Bunun yanında suç işleyen esnaftan “*cerime*” adıyla belirli bir miktar para cezası da tahsil edebilirlerdi. Ancak bütün cezaların infazı için mutlaka kadının veya naibinin onay içeren hükmü gerekirdi. O yüzden bazı büyük şehirlerde muhtesiplerin maiyetlerinde “*Çardak Naibi*” veya “*Ayak Naibi*” adı verilen asıl şehir kadısına bağlı yardımcı yargıçlar bulunurdu. Bunlar “*Çardak*” denilen ihtisap mahallinde ikamet ederler ve çarşı denetimlerinde muhtesibin yanında bulunarak hapis cezası gerektirmeyen suçlara verilecek cezaların ayaküstü infazını sağlarlardı.

Osmanlı yönetim yapısı içinde ihtisap düzeni ve muhtesiplik memuriyeti esasında kamu düzenini sağlamaya dönük bir kurum olarak görünürken, öte taraftan devlet maliyesine gelir getiren bazı vergiler bütününü de ifade ediyordu. Muhtesipler, ekonomik faaliyetlerin denetiminden sorumlu bir örf görevlisi olmalarının yanında, “*İhtisap Rüsûmu*” şeklinde ifade edilen bir takım vergileri toplayan birer malî memur veyahut mültezimdiler. İhtisap rüsumu ise esnaftan cerime adıyla alınan para cezaları ile dükkân başına günlük hesabıyla tahsil edilen “*yevmiye-i dekâkin*” resmini; şehir pazarına toptan getirilen mallardan alınan “*Bâc-ı pazar*” vergisi ve kantar resmi vb. şeyleri kapsardı. Ayrıca hükümet, her bir şehrin ihtisaba ait resimlerini mukataa hâline getirerek genellikle askerî sınıftan şahıslara birkaç yıllığına iltizama verirdi¹⁸¹.

¹⁸¹ Ergenç, *a.g.e.*, s. 150–156; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay–Enver Özcan), TTK Ankara 1990, s. 280 vd.

Sosyo-ekonomik yönden Anadolu'nun en önemli şehirleri arasında bulunan Bursa'da muhtesiplik kurumunun varlığını 15. yüzyıla kadar indirmek mümkündür. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Bursa İhtisap mukataası, Padişah haslarına bağlı gelir kalemleri içindeydi. Mukataa, şehirdeki Padişah haslarına ait diğer gelirlerin idaresinden de sorumlu olan “*Hassa Harç Emini*” adlı bir görevlinin nezaretindeydi. Bu görevli mukataa gelirlerini genellikle Bursa'daki kapıkullarına üç yıllığına iltizama vererek değerlendirmekteydi. İhtisap mukataasını iltizam eden mültezimler aynı zamanda muhtesiplik görevini de yüklenirlerdi. Muhtesibin maiyetinde mukataanın gelir-gider hesaplarını tutan bir kâtip ile vergi toplamada ve çarşı denetiminde kendisine yardımcı olan bir veya iki kethüda bulunurdu. Bu büro personeli ile muhtesipler o sırada Ulucami'nin yakınlarında bulunan ve “*İhtisap Dükkânı*” veya “*İhtisap Çardağı*” denilen kiralık bir dükkânda ikamet etmekteydiler¹⁸². Ayrıca Bursa muhtesiplerinin emrinde çarşıların denetiminden sorumlu koloğlanları bulunuyordu. Şehir on kola ayrılmıştı ve her bir kolda o bölgeden sorumlu bir veya ikişer koloğlanı görev yapmaktaydı. 17. asır başlarında ise şehirde “dükkân yevmiyesi” ödemekle yükümlü yaklaşık 3170 dükkân vardı¹⁸³.

Bizim dönemimiz olan 19. asrında başlarında, malî açıdan mukataanın geçirdiği bazı değişiklikleri bir yana koyarsak muhtesiplik görevinin şehirde aynen varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. 1804'te Bursa'ya gelen Hammer, şehirde kadı, müftü, subaşı, şehir âyanı, gümrük emini ve harir emini gibi önemli görevlilerin

¹⁸² Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006, s. 86–87.

¹⁸³ M. Asım Yediyıldız, *Şer'îye Sicillerine Göre 16. YY.'ın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Bursa 2003, s. 33, 47.

arasında çarşı denetçisi olarak tanımladığı muhtesibi de saymaktadır¹⁸⁴. Bursa’da muhtesiplik memuriyeti müstakil ağalık ve zabıtlık olarak nitelenmekte ve bu görevi üstlenen kişiye de “*İhtisap Ağası*” denilmekteydi. İhtisap ağaları, yerini tespit edemediğimiz, ama eskisi gibi Ulucami civarında bulunması muhtemel olan ve “*Çardak*” adı verilen bir mahalde ikamet ediyorlardı. Ayrıca maiyetlerinde koloğlanları ile “*Çardak nâibleri*” denilen Bursa kadısına bağlı vekil yargıçlar da bulunmaktaydı. 30 Eylül 1816 (08 Zâ 1231) tarihiyle Bursa’ya gönderilmiş bir fermanla Bursa İhtisap ağalarının görevleri şu şekilde ifade edilmektedir:

Bursa şehrinde ihtisap ağası olanlar çardak naiplerini, koloğlanlarını ve ölçüm-tartım işinde kullanılacak gerekli aletleri yanlarına alarak ara sıra çarşı ve pazarlarda denetime çıkacak ve bu denetimler sırasında esnafın sattığı ürünlerin kalitesine, fiyatlarına ve kullandıkları tartı-ölçü aletlerinin uygunluğuna bakacaklardı. Bu sırada narh fiyatına uymayan, kalitesiz mal satan veyahut hileli ölçü-tartı aleti kullanan esnaf, en hafifinden ta’zir ve dayak, en ağırından hapis cezası ile cezalandırılacaktı. Şehrin beslenme maddelerini temin eden pazar esnafı eğer eski narh fiyatlarının düşüklüğünden yakınlıkla yeni narh verilmesini talep ederlerse, ilk önce başlarında pazarbaşı, kasapbaşı, ekmekçiler kethüdası, şehir kethüdası ve yiğitbaşları oldukları hâlde ihtisap çardağına gelerek durumu çardak naiplerine ve ihtisap ağasına ifade edeceklerdi. Bundan sonra ihtisap ağası mahkemede belde kadısının huzuruna çıkarak kendisinden izin alacak ve ancak bu izinden sonra çardak naipleriyle esnaf arasında yeni narh fiyatları tespit edilebilecekti¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Hammer, “Observations Made on a Journey....”, s. 327.

¹⁸⁵ BŞS B325/s. 1.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Bursa muhtesibinin veya ihtisap ağasının en temel görevi şehirdeki bütün çarşı ve pazarı denetim altında tutarak esnafın belirli kanunlar, sınırlamalar ve kalıplar içinde ekonomik faaliyetlerine devam etmesini sağlamaktı. Özellikle devrin deyişiyile “*havâyic-i zarûrîyye*” olarak ifade edilen şehir halkının temel besin maddelerinin yeterli miktarda arzının sağlanması ve bunların belirlenmiş narh fiyatından satılması da muhtesibin diğer önemli bir göreviydi. Bu doğrultuda muhtesibe ve maiyetindeki çardak naiplerine belde kadısının iznini almak şartıyla söz konusu maddelerin narh fiyatlarını esnaf temsilcileriyle birlikte belirli süreler içinde güncelleme yetkisi tanınmıştı.

19. yüzyıl başlarında “*Bursa İhtisab ve Tevâbi’i Mukataası*” olarak nitelenen Bursa ihtisabı çok çeşitli gelir kalemlerini kapsamaktaydı. Alışılmış ihtisap resimleri yanında, şehrin tahıl pazarına gelen zahirelerden alınan bağ gelirlerini içeren Bursa Tahıl mukataası; kapan hanında ve şehrin muhtelif pazar yerlerinde mirî kantarlarla tartılan kuru ve yaş meyvelerden alınan Kantar rüsumu; Mudanya kasabasına ait ihtisap rüsumu ile Gemlik İskeleyi Balık Emaneti rüsumu; şehirde üretilen çeşitli kumaşların mirî mengenehanede perdahlanması sırasında belirli oranlarda tahsil edilen mengene resmi gelirlerini kapsayan Bursa Mengene mukataası ve dahası Bursa şehrinde bulunan Gayrimüslim uyrukların ödemekle yükümlü oldukları cizye vergisi Bursa İhtisap mukataasına bağlı gelirler arasında bulunmaktaydı. Buna göre mukataa toptan “yed-i vahit”, yani tekel usulüyle idare ettirilmekte ve mukataayı iltizamına alan bir muhtesip bağlı mukataaların gelirlerini toplamayı da üstlenmekte, sonrasında bunların iltizam bedellerini gereken yerlere teslim etmekteydi.

Gelir bakımından kapsamını kısaca gösterdiğimiz mukataanın 19. yüzyılın ilk yıllarında İrat-ı Cedit Hazinesi tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Hazine,

mukataayı birer yıllığına taliplilerine iltizam usulü ile ihale etmekte; bu ilk iltizamı kabul eden mültezimler ise mukataayı genellikle Bursa’da askerî sınıftan ikinci şahıslara tekrar iltizama vermekteydiler. Mesela mukataa 1802’de Derviş Mehmet Efendi adlı bir şahsın uhdesinde bulunmaktaydı. Bu kişi ise mukataanın yönetimini mahallinde bizzat kendisi üstlenmeyerek bütün mukataayı Malî 1216 yılı Mart ayından Şubat sonuna kadar (1802 Mart–1803 Mart) toplam bir senelik müddet için Bursa’da Hacı Ali Ağa ve Seyit Mahmut Efendi adlı ortaklara iltizamen ihale etmişti. Aralarında yapılan sözleşme şartlarına göre evvela Hacı Ali Ağa ve Mahmut Efendi mukataanın iltizam bedellerini vadesinde gereken mahallere teslim edeceklerdi. Mukataanın yönetimini ve Bursa şehri cizye vergisi de dâhil olmak üzere gelirlerinin toplanması işini ise ortaklardan Hacı Ali Ağa üstlenecekti¹⁸⁶. Ertesi sene ise, Hacı Ali Ağa, Bursa kadısı huzurunda “*bâ-fermân-ı âli*” uhdesine ihale edilmiş olan Bursa İhtisap ve Çardak mukataasının idaresi için Bursa’dan Mehmet Bey’i kendisine ortak yaptığını beyan etmekteydi. Buna göre bir sene boyunca ihtisabın yönetimini Mehmet Bey üstlenecek ve gereken gelirlerini toplayacaktı. Sene sonunda elde edilen hâsılattan, mukataanın iltizam bedeli olan 36.400 kuruş gereken yerlere teslim edildikten ve yönetim masrafları da düşüldükten sonra ortaya çıkan kâr yarı yarıya ortaklar arasında bölüştürülecekti¹⁸⁷.

Verdiğimiz iki örnekten de görüldüğü gibi 19. yüzyılın ilk yıllarında Bursa İhtisabı İrat-ı Cedit Hazinesi tarafından bazı devlet görevlilerine iltizamen ihale ediliyor; bunlarsa mukataanın mahallinde idaresini Bursa’da askerî sınıftan ikinci

¹⁸⁶ Derviş Mehmet Bey’in Hacı Ali Ağa ve Mahmut Efendi’ye verdiği tarihsiz iltizam zabıt temessükü sureti: BŞS B275/s. 66.

¹⁸⁷ Hacı Ali Ağa’nın Mehmet Bey’e verdiği tarihsiz zabıt temessükü sureti: BŞS B80/s. 88.

veya üçüncü şahıslara yeniden iltizam ederek veyahut çeşitli ortaklık sözleşmeleri yaparak sağlıyorlardı. Doğal olarak bu kademeli iltizam sistemi içinde Bursa'da ihtisabın fiilî yönetimini üstlenen en son kişi muhtesip unvanıyla bu görevi yerine getiriyordu.

Bursa İhtisap mukataası ve muhtesipliği, bağlı bulunduğu İrâd-ı Cedit Hazinesi'nin 1807'de ilga edilmesinden II. Mahmut'un 1827'de yaptığı kapsamlı değişikliğe kadar Darphane-i Âmire ve Mukataat Hazinesi gibi diğer devlet hazinelerine bağlanarak idare edilmiştir. Bu süreç içinde memuriyetin ve mukataanın yönetim biçimlerinde farklılık olmamıştır. Örneğin yukarıda zikrettiğimiz Bursa İhtisap ağalarının görevlerini açıklayan 1816 tarihli fermanda o sırada Bursa İhtisap mukataasının İstanbul'da bulunan Yusuf Ağâh Bey adındaki bir devlet görevlisinin malikâne olarak tasarrufunda bulunduğu ifade edilmektedir¹⁸⁸. Bu kişi mukataaya ait gelirleri büyük ihtimalle Bursa'daki askerî sınıftan ikinci şahıslara iltizama vererek elde ediyordu. Malikâne sahibinden iltizamı kabul eden şahıslar ise aynı zamanda Bursa İhtisap ağalığı görevini üstleniyorlardı.

Nihayetinde 1827 senesinde II. Mahmut tarafından kurumda ve kuruma bağlı ihtisap vergilerinde kapsamlı bir değişiklik yapılmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla, eskiden büyük ölçüde ocak mensuplarının üstlendiği İstanbul'un güvenlik ve ihtisap işlerinde büyük bir boşluk doğmuştu. Bunu göz önüne alan II. Mahmut, "*İhtisap Nizamnamesi*" adıyla yeni bir yönetmelik hazırlatarak İstanbul esnafının denetimi ve bazı bakımlardan şehrin beledî işleriyle uğraşmak üzere "*İhtisap Ağalığı*"nı tesis etmiş ve eski muhtesiplerin görevlerini bu yeni kuruma devretmişti. Ayrıca yeni kurulan Asâkir-i Mansure ordusunun

¹⁸⁸ BŞS B325/s. 1.

masraflarına karşılık olmak üzere eski ihtisap vergilerinin yerine geçecek şekilde “*İhtisap rüsumu*” adıyla yeni bir vergi konulmuştu. Bu verginin içeriği şehirlerde bulunan bütün dükkânlar, han ve hamamlar, kahvehane, değirmen vb. iş yerleriyle pazar ve panayırılarda satılan canlı hayvan, arpa, buğday gibi tahıl ürünleri dâhil olmak üzere alım-satımı yapılan bütün emtiadan belirli oranlarda alınacak resimlerden oluşacaktı. Bu doğrultuda 1827 Yaz aylarından itibaren yeni kurumun İzmir, Halep, Şam, Ankara, Tokat, Sivas gibi İmparatorluğun önemli ticaret kentlerinde uygulanmasına başlanmış ve buralara, eskinin muhtesiplerinin yerini almak üzere “*İhtisap Nazırı*” adıyla doğrudan merkezden memurlar gönderilmişti¹⁸⁹.

Aynı süreçte, Bursa’ya gönderilen 15–25 Temmuz 1827 (Evâhir-i Z 1242) tarihli bir fermanla eski Urla voyvodası Şatır-zade Şakir Bey’in Bursa İhtisap nazırı olarak Bursa’ya gönderildiğini görüyoruz¹⁹⁰. Şakir Bey Bursa’ya geldikten sonra öncelikle memuriyetinin niteliklerini kadıya, şehir ileri gelenlerine ve esnaf kethüdalarına izah edecekti. Daha sonra yeni ihtisap rüsumunun tespiti için yine kadı ve esnaf kethüdaları ile birlikte beldenin ticarî adetleri ve ekonomik durumuna göre esnafın üretip sattığı hangi tür mallara ihtisap resmi konulacağını ve her bir esnaftan ne miktar vergi alınacağını hep birlikte tespit edeceklerdi. Bu şekilde belirlenecek ihtisap rüsumunun miktarı ve nerelerden tahsil edileceği teker teker deftere kaydedilip, durumu arz eden tahrirat ile birlikte İstanbul’a gönderilecekti.

İhtisap Nazırı Şakir Bey Bursa’ya geldikten sonra ilk olarak kadı, mütesellim, şehir eşrafı ve esnaf kethüdalarıyla birlikte esnaftan tahsili gereken yeni ihtisap rüsumunun miktarını belirleme işine girişmişti. Bu yolda şehirdeki bedesten ve

¹⁸⁹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 119–121.

¹⁹⁰ *BŞS B312/s. 41*.

çarşılarda faaliyet gösteren bütün esnaf ve zanaatkârlara ait dükkânların; kahvehane, dokuma tezgâhı, değirmen, hamam gibi işletmelerin; hanlarda oturan bütün tüccarların yetkili merciler tarafından sayımı yapılmış ve her birinin ödeyeceği günlük verginin miktarları kararlaştırılarak bütün veriler bir defter hâlinde düzenlenmişti. Ayrıca, şehirde bulunan kumaş mengenehanesi ile Orhan Gazi Vakfı'na ait olan kantar rüsumu mukataalarının eskiden olduğu gibi yine ihtisaba bağlı olarak yönetilmesi uygun görülmüştü. Yani İhtisap nazırı Şakir Bey bu mukataaların gelirlerini birer senelik süreler içinde kendi görevlendirdiği memurlara toplattırarak ve iltizam bedellerini, her sene sonunda elde edilecek hâsılatından mahallerine ödeyecekti. Bursa'da üzerinde uzlaşılan bu hususlar ve hazırlanan defter onay için İhtisap nazırı Şakir Efendi tarafından bizzat İstanbul'a götürülerek resmî makamlara takdim edilmiş, burada yapılan incelemeler sonucunda uygun görülmüş ve icrası için Padişah II. Mahmut hatt-ı hümayun çıkarmıştı. Bundan sonra Bursa'da hazırlanan ihtisap rüsumu defteri Divan-ı hümayun kalemine kaydedilmiş ve Bursa ihtisap nazırlığının görevlerini ve ihtisaba dâhil olacak vergilerin nitelik ve niceliklerini açıklayan 22 Eylül-01 Ekim 1827 (Evâ'il-i Râ 1243) tarihli bir fermanla¹⁹¹ birlikte Şakir Bey tekrar Bursa'ya yollanmıştı.

Fermanda öncelikle Bursa İhtisap mukataasını oluşturan gelir kalemleri ve bunların nazır tarafından "*emaneten*" ne şekilde yönetileceği açıklanmaktaydı. Buna göre senelik 66 bin akçe iltizam bedeli olan Orhan Gazi Vakfı'na bağlı Emir Hanı kantar rüsumu mukataası ile 30 bin akçe bedelli Yıldırım Beyazıd Ulucami Vakfı'na bağlı "*Mahsul-ı bâc-ı pazar mukataası*"; gelirini pazara getirilen zahirelerin toptan satışı sırasında alınan tahıl resminin oluşturduğu "*Tahıl mukataası*" ve son olarak

¹⁹¹ BŞS B312/s. 62-63.

“*Mengene mukataası*”, açıkladığımız şekilde İhtisap nazırı Şakir Bey tarafından yönetilecekti. Bunların yanı sıra Nazır, Bursa ihtisabının asıl gelirlerini oluşturan esnafın ödeyeceği gündelik ihtisap rüsumu, pazar baçları, damga resmi gibi vergileri düzenli olarak topladıktan sonra her ay miktarlarını gösteren ayrıntılı defterleriyle Asâkir-i Mansure ordusu giderlerine karşılık olmak üzere Mukataat Hazinesi’ne teslim edecekti.

Fermanın sonraki bölümleri kendisinin ihtisaba dair kolluk ve ekonomik denetim görevlerinin açıklanmasına ayrılmıştı. Bu doğrultuda Şakir Bey ilk iş olarak kendisine şehirde ikamet mahalli olarak kullanacağı bir konak kiralayacaktı. Bu işi tamamladıktan sonra memuriyetini yürütmedeki öncelikli genel görevi, halkın sosyal yaşam içinde İslam kural ve ananelerine uygun şekilde hâl ve hareketini sağlamak ve bunu denetlemektir. Özellikle Müslümanların 5 vakit namazlarını cemaatle eksiksiz kılmalarını sağlayacak ve toplumsal yaşayış ve iş hayatı içinde dinî kurallara uymayan her kesimden şahısları belirleyecek ve cezalandıracaktı.

Görevinin bu genel çerçevesi tespit edildikten sonra ticarî yaşamla ilgili görevleri kendisine açıklanmaktaydı. Bunlar içinde en önemli olanlardan biri de esnafın halka sattığı malların fiyatlarının resmî makamlarca düzenleme işi, yani Esar (narh) maddesi idi. Bundan böyle şehir esnafının satışını yaptıkları bütün eşya ve erzakın maliyetleri rayiç vakte göre kadı, mütesellim ve şehir ileri gelenleri tarafından araştırılarak tespit edilecek ve sonrasında üzerlerine itidalli bir kâr oranı eklenerek şehirde satılan her çeşit emtia için narh fiyatları belirlenecekti. İhtisap nazırı maiyetiyle birlikte çarşıda çıkacağı teftiş gezilerinde narh fiyatlarına riayet edilip edilmediğinin kontrolü yanında; terazi, kantar, kile, arşın, endaze, mikyas ve sair bunun gibi ölçü ve tartı aletleri ile ne kadar satış yapan esnaf varsa hepsini

denetleyecek ve hileli ölçü aleti kullanıan veya bozuk mal satanı saptadığında değnek darbı ile cezalandıracaktı. Eğer daha fazla cezayı gerektirecek bir durumla karşılaşılırsa, suçlu esnaf ihtisap zindanına konulacak; ancak kalebentliği hak edecek kadar ağır suçlular, kadı ve mütesellimin de marifetleriyle kalebentliğe gönderileceklerdi. Bu gibi hapis ve kalebent cezasına çarptırılanlar, uygun görülen ceza mühletini çekmelerinden sonra serbest bırakılacaklar ve kendilerinden asla “*ceraim*” namıyla para talep edilmeyecekti. Ayrıca ekmekçi esnafının imal ettikleri ekmeğin vezin ve kalitesinin bozuk olmamasına ve narh fiyatından yüksek satmamalarına; kasapların yaz ve kış mevsimlerinde dışarıdan getirerek halka sattıkları etlerin narh fiyatlarına ve vezinlerine uyup uymadıklarına dikkat edilecekti. Kereste, odun kömürü ve buna benzer eşyalar da kaliteleri bakımından daima denetleneceklerdi. Hizmet sektöründe çalışan hamal, rençper, nakkaş ve neccar gibi işçilerinse işlerini belirlenmiş standartlara göre yapmaya özen göstermeleri ve halktan yüksek ücret talep etmemeleri gerekmektedir. Dolayısıyla ihtisap nazırı söz konusu hususlara uygun hareket etmeleri yolunda kendilerine devamlı nezaret edecekti.

Bursa İhtisap nazırlığı 1827 düzenlemesi sonucunda şehrin önemli malî gelir kalemlerinden biri hâline gelmişti. Örneğin Malî 1254 senesine (1839 Mart–1840 Şubat) ait ihtisap, damga ve tahıl resimleri gelirlerinden oluşan mukataanın iltizam bedeli 820.500 kuruş olarak tespit edilmişti. Bunun yanı sıra mukataaya dâhil olan mengene mukataasının 27.500 ve hâlâ Bursa İhtisabına bağlı bulunan Bursa şehri ve Kite kazası “*Gebran Cizyesi*” nin 335.115 kuruşluk iltizam bedellerinin de hesaba katılmasıyla mukataanın senelik parasal değeri 1 milyon kuruşu aşmaktaydı. Bu yönüyle, aynı tarihteki 1.820.774 kuruş iltizam bedelli İpek mizanı mukataasından

sonra şehrin ikinci büyüklükteki malî gelir kalemini teşkil etmekteydi¹⁹². Bu kadar büyük bir malî gelirin kontrolü yanında ihtisap nazırlığının şehrin ekonomik hayatı üzerinde sahip olduğu denetim ve düzenleme yetkisi de göz önüne alınınca, kısa süre içinde Bursa'daki diğer önemli örf temsilcisi olan sancak mütesellimleri ile ihtisap nazırları arasında yetki karmaşası ve çekişmenin meydana gelmesi kaçınılmaz hâle gelmişti. Bu durum karşısında, daha önce mütesellimlik bölümünde açıkladığımız üzere 1831'de yapılan bir düzenleme sonucunda Bursa İhtisap nazırlığının mütesellimler tarafından yönetilmesine karar verilmiş ve o sırada ihtisap nazırı bulunan Hafız Mehmet Ağa iki görevi üstlenecek şekilde Bursa mütesellimi atanmıştı. Bu tarihten itibaren şehrin ihtisap işleri mütesellimlere ihale edilerek yönettirilmeye başlanmış; mütesellimler ise bu işi genellikle maiyetlerinden güvendikleri bir adamlarını maaşlı ihtisap memuru atayarak yerine getirmişlerdi. Mesela Tanzimat döneminin ilk günlerinde hazırlanmış bir maaş defterinde Bursa ihtisap bürosunda sorumlu bir memur ve ona bağlı bir kâtip ile birkaç hizmetli ve kolcunun bulunduğu görülmektedir. Bunların tümüne mal sandığından aylık 3680 kuruş maaş ödenmiştir¹⁹³.

Bursa'da ihtisap nazırlığı kurumu, Tanzimat'tan sonra yüklendiği görevleri yeni oluşturulan yerel kent kurumlarına devrederek ortadan kalkmıştı. İstanbul'da ise 1854'e kadar yürürlükte olan kurum, bu tarihte "*Şehir Eminliği*"nin tesisiyle görevlerini buraya devretmişti. Bununla birlikte bilhassa Bursa'da dekâkin yevmiyesi, damga resmi, pazar baçları gibi ihtisap vergileri 1857 tarihindeki emlak yazımına dayalı vergi ıslahatına kadar iltizam usulü ile toplanmaya devam etmiştir.

¹⁹² Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, I, s. 93.

¹⁹³ BOA, Cevdet Maliye, nr. 23.145.

Bu vergiler, aynı dönemde dışarıdan şehre toptan olarak getirilip götürülen çeşitli emtialardan alınan gümrük vergileriyle birlikte şehrin ekonomik yaşantısında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu yüzden dönem içinde şehir üretim ve tüketimi üzerinden alınan ihtisap vergileri ile dış ticareti üzerinden alınan gümrük vergilerinin nelerden oluştuğuna ve niteliklerine biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

II.2.8. Şehir Menzilhanesi ve Resmî Haberleşme-Ulaşım

Ülke içinde modern anlamda bir posta teşkilatı geliştirilene kadar İstanbul ile taşradaki idarî merkezler arasındaki resmî iletişimi sağlamak üzere anayollar üzerindeki bütün şehirlerde belirli aralıklarla “*Menzilhane*” denilen durak evleri yapılmıştı. Bu menzillerin temel işlevi, resmî görevlerle yolculuk eden, ferman, buyruldu gibi emirler getiren mübaşir, posta tatarı ve çeşitli memurların yolculukları sırasında konaklama ihtiyaçlarını gidermek ve onlara dinlenmiş dinç posta beygirleri temin etmektir. Örneğin elinde Bursa’ya ulaştırılması gereken bir ferman bulunan ulak, yolu üzerinde bulunan şehir ve kasabaların menzilhanelerinde at değiştirir ve yiyecek ihtiyacını karşılayarak yoluna devam ederdi. Bu menzilhanelerde genellikle bölge âyanı ve kadısı tarafından seçilen bir “*Menzilci*”nin sorumluluğunda çeşitli hizmetliler ve “*Sürücü*”ler bulunurdu. Menzilcinin, başında bulunduğu menzilhane daima yeteri kadar at bulundurması gerekirdi. Sürücüler ise, başka bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek, atları geri getirmekle vazifeli oldukları gibi, rehberlik yapmakla da görevliydi. Bu doğrultuda genellikle bütün idare merkezi taşra şehirlerinde bir menzilhane bulunurdu. Bu menzilhanelerin,

ayrıca kendi sancakları içindeki önemli yollar üzerinde bulunan kazalarında kolları olurdu¹⁹⁴.

Hükümetin emir ve yasaklarını İstanbul'dan taşra merkezlerine götüren ulak ve tatarlara, vergi gelirlerini taşra–merkez arasında getirip götüren mübaşirlere ve önemli bir iş için kazalara gönderilen memurlara “*in‘am hükmü*” ve “*bilâ menzil hükmü*” olmak üzere iki şekilde menzil emirleri verilirdi. Elinde in‘am hükmü olan bir ulak uğradığı bütün menzillerden ücretsiz olarak at tedarik edebilirdi. Bu yüzden in‘am hükümlerinde gönderilen görevlinin ismi, fiziksel özellikleri, kendisine kaç baş beygir ve sürücünün verilmesi gerektiği açıkça tasrih edilirdi. Ücretli menzil emriyle (*bilâ-menzil hükmü*) seyahat eden ulaklar ise saat başına 10 akçe ücret ödeyerek menzilhanelerden binek hayvanı alabilirdi. Ayrıca devlete ait “*mirî menzilhane*” bulunmayan şehirlerde, ellerindeki menzil emrinin in‘am veya ücretli olmasına bakılmadan alacakları her beygir için saat başına onar akçe kira ücreti alınırdı. Bunun dışında ellerinde menzil emri olmayan herkesin menzilhanelerden aldıkları beygir karşılığında saat başına 18 para kira ücreti ödemeleri gerekirdi. Bütün bunlar ülkedeki bütün menzilhaneler hakkında uyulması gereken en önemli hususlardı¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 73; Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), s. 125–126.

¹⁹⁵ Halaçoğlu, *a.g.m.* s. 129; Menzil nizamını tesis eden bu kurallara yerel yöneticiler tarafından sık sık riayet edilmemekteydi. Elleri ücretli veya ücretsiz menzil hükmü olmayan vali, âyan, mütesellim, voyvoda, mültezim gibi görevlilerin hizmetkârları ve adamlarına menzilhanelerden ücretsiz beygir verilmekte; ayrıca menzildarlar ile birlikte âyan, mütesellim gibi yerel yöneticiler menzil masraflarını fazla göstererek halktan para sızdırma yollarına sapmaktaydılar. Çünkü her kazanın menzilhanesinin fazla masrafları salyanelere eklenerek halktan çıkarıldığından, menzillerde meydana gelen her türlü irtikâp halkın ödeyeceği verginin artmasına sebep oluyordu. Hükümet ise bunları önlemek için sancaklara sık sık uyarı ve tehditler içeren emr-i âliler gönderir, menzil nizamına

Menzilhaneler genellikle sancak yöneticileri tarafından birer yıllık süreyle şehrin ileri gelenlerinden birine iltizama verilir ve bu kişi “menzilci” namıyla menzilhaneği işletirdi. Menzilhanelerin fazla masrafları için ise miktarı belirlenmiş bir meblağ kaza yöneticileri tarafından menzilcilere ödenirdi. Bu para salyanelere konularak halktan tahsil edilirdi. Teorik olarak, yani menzil kurallarına tam uyulduğunda halktan tahsil edilen bu masrafların sadece elinde menzil hükmü ile gelen devlet görevlilerine verilen ücretsiz veya düşük ücretle verilen hizmetlerden kaynaklanması gerekirdi. Buna göre prensip olarak sadece devletin önemli işleri için taşraya gönderilen ulakların, mübaşirlerin ve memurların yol masrafları halka yüklenmekteydi. Fakat pratikte bu durum böyle olmamaktaydı. Çünkü belirttiğimiz gibi menzilhanelerin birçoğunda elinde emri olmayan her görevliye ücretsiz veya düşük ücretle beygir veriliyor ve yerel yöneticilerle anlaşılan menzilciler sırf kendi menfaatleri için masrafları fazla gösteriyorlardı. Bu fazla masraflarsa “*Menzil İânesi*”, “*Menzilciye İkrâmiye*” gibi adlarla salyane defterlerine yazılarak halktan tahsil ediliyordu.

Sonuçta ülke içinde sağlıklı bir iletişim ağı oluşturmak için tesis edilmiş olan bu teşkilat halk için dayanılmaz bir yük olmaya başlayınca durum Padişah II. Mahmut’un dikkatini çekmiş ve kendisi, teşkilatın halka yük olmayacak şekilde daha sağlıklı işlemlerini sağlanması amacıyla gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine yapılan müzakereler sonucunda 1824 senesinde ülkedeki

eksiksiz uyulmasını isterdi. Buna benzer bir menzil nizamı emr-i âlinin, Anadolu’nun sağ kolunda bulunan bütün sancakların büyük-küçük memurlarına hitaben 15 Zâ 1232 (26 Eylül 1817) tarihiyle çıkartıldığını ve bir suretinin de Bursa’ya gönderildiğini görüyoruz. Menzilhaneler hakkında metinde verdiğimiz kurallar bu emr-i âli suretinden özetlenmiştir: BŞS B334/s. 76; Ayrıca 17 R 1225 (22 Mayıs 1810) gibi daha erken tarihli bir diğer menzil nizamı emr-i âli sureti için bkz. BŞS C38/s. 10.

bütün menzilhanelerin iltizama verilme uygulamasına son verilmiş ve hepsinin kira usulü ile yönetilmesine karar verilmiştir. Buna göre şehirlerin ileri gelenlerinden güvenilir kişiler “*Kiracıbaşı*” olarak tayin edilecekler ve menzilhanelerin işletmesinden bunlar sorumlu olacaktı. Ayrıca menzilhanelerden verilecek her bir binek hayvanı için saat başına 20 paralık rayiç ücret belirlenmişti. Artık menzilhanelerden binek hayvan tedarik eden herkesten eşitçe bu kira ücreti alınacaktı. Fakat resmî emir ve görevlerle gönderilen ulak ve diğer görevlilere kira ücretleri devlet tarafından verilecekti. Nihayetinde bundan sonra hiç kimse menzilhanelerden ücretsiz veya düşük ücretle binek hayvanı alamayacak, isteyen herkese kira ücretini ödemek koşuluyla beygir verilecekti. Böylece menzilhaneler gelir–gider bakımından kendine yeter konuma geleceklerinden bunlar için masraf ve iane adı altında halka çeşitli paralar yüklenmesine gerek kalmayacaktı. Bir süre sonra saat başına 20 paralık kira ücretinin menzil masraflarını karşılamadığı görülünce ücret saat başına bir kuruşa çıkarılmıştı¹⁹⁶.

Devlet, görüldüğü gibi bu yeni usulle şehirlerde menzil masrafları adıyla halktan yapılan fazla tahsilâtı önlemeye çalışmış ve bunu sağlamak için taşraya resmî işler için göndereceği memurların menzil ücretlerini rayiciyle ödemeye başlamıştı. Bir süre sonra ise ödeyeceği ücretlere karşılık olmak amacıyla sancaklardan “*ref‘-i menzil bedeli*” adıyla mutedil oranda bir verginin tahsiline karar vermişti. 1826 senesi Mayıs ayından itibaren sancaklardan tertip edilen bu vergi, menzil ücretlerine

¹⁹⁶ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 74 vd.; Devletin aldığı bu tedbirlere rağmen menzilhane masrafları için eskisi gibi halka çeşitli adlarla paralar tarh edilmeye devam edilmiş ve sonuçta düzenleme pek istenen sonuca ulaşamamıştır. Sayın Musa Çadırcı’nın [“Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzilhane ve Kiracıbaşılık”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II*, Ankara 1981, s. 1359–1365] adlı bildirisinden konu hakkında daha kapsamlı bilgi edinilebilir.

karşılık olarak Hazine-i Âmire'ye gelir tahsis edilmişti. Vergi, evvela sancak merkezi olan şehrin mahkemesinde kazalara taksim edildikten sonra birincisi Mayıs'ta, ikincisi ise Kasım'da olmak üzere senede iki taksitle halktan tahsil edilerek Hazine-i Âmire'ye teslim ediliyordu. Bu vergiden Hüdavendigâr Sancağının hissesine 89.800 kuruş düşmüştü¹⁹⁷. Bu hissenin birinci ve ikinci taksitleri olarak 44.900'ar kuruş, Mayıs ve Kasım ayları içinde kazalardan tahsil edilerek Hazine-i Âmire'ye gönderilmekteydi¹⁹⁸.

Ref'-i menzil bedeli, Tanzimat dönemine kadar sancak kazalarından tahsil edilmiştir. Bursa'da ise salyane zamanlarında kazanın bütün masrafları ve halkın ödemesi gereken vergiler hesaplandığı sırada ref'-i menzil taksitleri de defterlere katılarak halktan tahsil edilmekteydi¹⁹⁹.

Kurumun genel yapısını ve geçirdiği değişiklikleri gördükten sonra şimdi Bursa'daki durumuna bakabiliriz.

Şehir kethüdalığını anlatırken Bursa'da devlete ait bir mir'î menzil bulunmadığını ve bu işi elinden geldiğince şehir kethüdalarının yürütmeye çalıştıklarını söylemiştik. Bu yüzden Bursa menzilhanesinden yararlanan bütün ulaklara ellerindeki menzil emri ücretsiz olsa bile saat başına 10'ar akçe ücreti karşılığında beygir verilmekteydi. 1824 tarihli düzenleme sırasında ise Bursa'da yine vilayet tarafından idare edilmek üzere bir kirahane tertip edilerek başına bir kiracıbaşı seçilmişti. Ancak şehirde kiracıbaşıya mahsus, uygun bir ahır olan,

¹⁹⁷ 14 N 1242 (11.04.1827) tarihiyle Bursa'ya gönderilmiş emr-i âli: *BŞS. B312/s. 14, 15.*

¹⁹⁸ *BŞS B312/s. 3.*

¹⁹⁹ Mesela 1835 Mayıs-Kasım arasındaki salyane defterinde, Bursa kazasının iki taksitlik ref'-i menzil bedeli hissesi olarak 5544 kuruş, halka tevzi edilecek masraflar arasındaydı: *BŞS C26/s. 33-35*

donanımlı bir kirahane binası bulunmamaktaydı. Dolayısıyla aslen vilayet malı olan hayvanlar şehrin çeşitli yerlerinde muhafaza edilmeye çalışılmakta, bu yüzden her sene aralarından birçoğu telef olmaktaydı. Şehirde geniş ve donanımlı bir kirahane binasının inşa edilmesi gerekiyordu. 1835 senesi içinde Mudanya Hanı yanındaki boş bir arsa 7313 kuruş bedel ile satın alındı ve üzerine vilayet malı olmak üzere 37.500 kuruş masrafla ahır, samanlık ve birkaç odadan müteşekkil bir kirahane binası inşa edildi. Söz konusu masraflarsa bir sonraki salyanede halktan tahsil edildi²⁰⁰.

Kirahane bulunan hayvanlar belirttiğimiz gibi vilayet tarafından, yani daha açık ifadeyle söylersek bedelleri salyanelerde Bursa halkı tarafından karşılanarak tedarik edilmekteydi. Bu yüzden kirahaneyi işleten kiracıbaşılar da vilayet tarafından atanmış bir işletme memuruydular. Bursa kirahanesi şehre ait bir kamu işletmesi gibi çalıştırılmakta, geliri de, zararı da şehre ait olmaktaydı. Kiracıbaşılar ise işletmeden sorumlu atanmış bir memurdular. Altı ayda bir kendilerinin kirahaneye dair gelir-gider hesapları görölürdü. Her ne kadar 1825 düzenlemesiyle bütün devlet memurlarına saat başına birer kuruş kirasıyla beygir verilse de, daima kirahanenin gelirlerinin giderlerini karşılamadığı görölmekteydi. Bunun sonucunda, vilayet adına kirahane için satın alınan beygir bedelleri yanında bir de kiracıbaşına zararı karşılığında “iane” adı altında ödeme yapılır ve bütün bunlar aynen eskisi gibi salyanelerde halka yüklenirdi. Yeni durumda halk, bir yandan eskisi gibi menzil masraflarını yüklenmeye, diğer yandansa sırf bu düzenleme için ihdas olunan ref'-i menzil bedelini hükümete ödemeye devam ederek çift taraflı zarara uğruyordu. Diğer

²⁰⁰ BŞS C26/s. 34.

şehirlerdeki durumu bilemesek de, menzilhanelerin kiraya tahvilinin Bursa'daki sonucu böyle olmuştu²⁰¹.

Dönem içinde Bursa Menzilhane tam dokuz kola işlemekteydi. Bu kollar, Bursa'ya 12 saat uzaklıktaki Mihaliç, 6 saat uzaklıktaki Mudanya, aynı uzaklıkta Gemlik, 4 saat uzaklıkta Kurşunlu, 10 saat uzaklıkta Yenişehir, 8 saat uzaklıkta İnegöl, 12 saat mesafedeki Atranos ve yine 12 saat uzaklıktaki Kirmastı kolları idi²⁰². Ayrıca Bursa menzilhane ile beraber bütün Hüdavendigâr Sancağı sınırları içinde 36 adet menzilhane bulunmaktaydı²⁰³.

Menzilhaneler, Tanzimat'tan sonra zamanla ülke içinde modern bir şekilde işleyen posta şebekesi tesis edilince işlevlerini kaybederek kapanmışlardır.

II.2.9. Yeniçeri Serdarlığı

1558 senesine kadar İstanbul haricindeki diğer taşra şehirlerinde Kapıkulu (Yeniçeri ve Altı Bölük Halkı) birlikleri bulunmamaktaydı. Bu tarihe kadar taşra şehirlerinin güvenliği subaşılar ile onların maiyetindeki asesler tarafından sağlanırdı. Ancak ilk defa 1558'deki Şehzade Bayezid isyanından sonra Kapıkulu birlikleri İstanbul dışındaki şehirlerde garnizonlar hâlinde yerleştirilmeye başlanmışlardı. Bu

²⁰¹ Gerçekten de 1825'den sonraki bütün tevzi defterlerinde düzenli olarak eklenen ref'-i menzil bedeli taksitleri yanında bu gibi kirahane masrafları görülebilmektedir. Mesela 1831 senesi içinde kirahaneye 70 baş beygir alınmış ve bedeli olan 15.000 kuruş Mayıs 1831 salyanesinde halka yüklenmişti. Kasım 1835 salyanesinde bu sefer satın alınan 30 baş beygir karşılığında 17.055 kuruş halktan tahsil edilmişti. En son 1838 senesi Mayıs salyanesine de 10 baş beygir bedeli olarak 7350 kuruş, kiracıbaşı Abdülkadir Ağa'ya iane olarak da 5000 kuruş eklenmişti: *BŞS C224/s. 23–25; C26/s. 33–35; B347/s. 11–12.*

²⁰² Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 77.

²⁰³ *BŞS C29/s. 35.*

tarihten itibaren kendilerine has bir teşkilat yapısı içinde taşra sakinleri arasına karışan Kapıkulları, bulundukları yerlerde esnafılık, ticaret, çiftçilik gibi sivil hayata mahsus faaliyetlere girişerek devletin askerî-reaya ayrımı temelinde şekillendirdiği idarî ve sosyo-ekonomik düzenin bozulmasına neden olmuşlardı. Devşirme sistemi yanında Yeniçeri kadrolarına reayadan Türk köylü gençlerinin de kabul edilmeye başlanmasıyla sayıları da hızla artmış; bunun üzerine Yeniçeri birlikleri için “*Yeniçeri Serdarı*”, Altı Bölük birlikleri içinse “*Kethüdayeri*” adı verilen zabitler taşra şehirlerindeki Kapıkulları üzerine yetkili olarak atanmaya başlamışlardır²⁰⁴.

Bulundukları şehirlerdeki Yeniçeri mensuplarının komutanı konumundaki Yeniçeri Serdarları, Yeniçeri Ağasının mektubuyla tayin edilirdi. Yeniçeri Serdarı bulunduğu kazadaki Yeniçerilerin, Acemi oğlanlarının ve hatta Cebeci, Topçu gibi Kapıkulu mensuplarının intizamından sorumlu idi. Bir kazaya serdar tayin edilen şahıs, “*caize*” namıyla belirli bir para öderdi ve bu para Yeniçeri Ocağı’nın gelirleri arasından sayılırdı. Serdarlık tayinleri üç aylık, altı aylık veya bir senelik aralıklarla yapılır ve bu süreler içinde tekrar caizeleri alınarak serdar bulunan taşra şehirlerine yeni atama veya ibka mektupları yazılırdı. Ayrıca serdarların mutlaka Yeniçeri Ağasının mektubuyla ataması yapılır, vali buyrultularına veya kadı müraselelerine kesinlikle itimat edilmezdi. Savaş zamanlarında bir kaza dâhilinde bulunan Yeniçeriler, serdarları komutasında toplanarak memur oldukları tarafa giderlerdi²⁰⁵.

Yeniçeri Ocağı’nın 1826’daki ilgasından önce Bursa’da bir Yeniçeri Serdarı bulunmaktaydı. Genellikle Yeniçeri Ocağı’nın büyük zabitlerinden “*Turnacıbaşı*”

²⁰⁴ Akdağ, “Genel Çizgileriyle 17. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, s. 212–213.

²⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, TTK Ankara 1988, s. 327–328.

rütbesine haiz birinin olageldiği üzere Yeniçeri Ağasının yazdığı bir mektupla Bursa Yeniçeri Serdarlığına atandığı görülmektedir. Ancak söz konusu mektuplarda serdar yerine “*Yeniçeri Zabiti*” teriminin kullanıldığı görülmektedir. Sicillerde üçer ve altışar aylık zaman aralıklarıyla bu tür zabitlik mektuplarına ait bol örnekler vardır. Bunlarda zabit olarak tayin edilen şahsın ismi dışında görevleri hakkında da bazı ifadeler bulunmaktadır. Mesela Ağustos 1803 (Evâil-i Câ 1218) tarihli mektupta Turnacıbaşı Hasan Ağa “*medine-i Bursa Yeniçeri Zabitliği*”ne tayin ediliyordu. Kendisi, “*ağvât ve alemdârân ve yeniçeri ve cebeci ve topçu ve top arabacısı ve ihtiyârân ve gilmân-ı acemi ve kuloğulları*” namı ile Bursa şehri ve köylerinde bulunan bütün ocak mensuplarının düzen ve dirliğinden sorumlu olacak; bunlar ise kendisini “*üzerlerine ağa ve zabit bilüp sözünden taşra ve reyinden hâric vaz’ ve harekâtta bulunmayıp itaat ve inkıyâd üzere*” bulunacaklardı. Ayrıca Bursa kazasında vârisi bulunmadan ölen yeniçerilerin terekeleri gerekli şer’i işlemler sonucunda nakit paraya çevrildikten sonra Yeniçeri Zabiti tarafından kassam defteriyle beraber Yeniçeri Ocağı’na gönderilecekti²⁰⁶.

Yeniçeri zabitleri kazadaki ocak mensuplarının liderliği dışında şehir içinde bazı kolluk görevleri alabilmekteydiler. Örnek vermek gerekirse, Pınarbaşı denilen mesire alanında kumar oynanmasının engellenmesi hizmeti karşılığında Yeniçeri zabitlerine mutat olarak senede 500 kuruş ödeme yapılmaktaydı. 1815–1821 seneleri arasındaki bütün salyane defterlerinde bulunan bu tutar, anlaşılabilceği üzere salyane mevsimlerinde şehir halkından tahsil ediliyordu²⁰⁷. Buna göre şehirde huzur

²⁰⁶ BŞS B280/s. 18; Benzer içerikteki farklı birkaç örnek için daha bkz. BŞS B280/s. 2; C38/s. 42; C29/s. 40.

²⁰⁷ BŞS B325/s. 9–11; B334/s. 61–63; B306/s. 8–11.

ve güvenin sağlanmasında emrindeki erlerle Yeniçeri zabitlerinin de sorumlulukları bulunmaktaydı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılınca doğal olarak taşradaki serdarlık teşkilatı da son bulmuş ve üstlendikleri görevler Asâkir-i Mansure ve Redif-i Mansure gibi yeni askerî teşkilatlara devredilmiştir²⁰⁸.

Bu arada 1650'li yıllar gibi daha erken tarihlerde Bursa'da "kethüdayeri" adlı Altı Bölük zabitlerinin bulunduğunu öğrenmekteyiz²⁰⁹. Hammer bile ziyaret tarihi olan 1804 yılı için şehirde yeniçeri serdarı yanında sipahilerin lideri konumundaki kethüdayerinin varlığından bahsetmektedir²¹⁰. Bunlara karşılık incelediğimiz sicillerde yeniçeri serdarları hakkında sayısı bol atama mektubuyla karşılaşmamıza rağmen kethüdayeri hakkında hiçbir kayda rastlayamadığımızı ifade etmeliyiz.

II.2.10. Tüfekçibaşılık

Her ne kadar 19. yüzyılın başına ait sicil kayıtlarında şehirdeki varlığına dair bir ize rastlayamasak da, Hammer o sırada Bursa şehrinde bulunan muhtesip, gümrük emini, yeniçeri serdarı gibi memurlar arasında şehrin polis müdürü olarak nitelediği subaşısını da zikreder²¹¹. Bunu doğru kabul edersek en azından mutasarrıf paşaların ikamet etmeye başladığı 1812'ye kadar şehrin asayiş işlerinin mütesellime bağlı olarak çalışan subaşının yetkisinde olduğunu kabul edebiliriz. Bununla birlikte 1812'den sonra subaşının yerini mutasarrıf veya mütesellimlerin maiyetinde bulunan ve "Tüfekçibaşı" adı verilen bir güvenlik amiri almıştır.

²⁰⁸ Rıfat Özdemir, *a.g.e.*, s. 152.

²⁰⁹ M. Asım Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 205.

²¹⁰ Hammer, "Observations Made on a Journey from Constantinople to Brussa...", s. 327.

²¹¹ *Gös. yer.*

Tüfekçibaşı adı verilen görevlilerin vali kapılarında bulunan piyade tüfekçi neferlerinin amiri olduğunu daha önce açıklamıştık. Tüfekçibaşılar eyaletlerde görev yapan vali ve mutasarrıfların kapılarında besledikleri kolluk güçlerinin büyük zabitlerinden olarak bulundukları bölgenin iç güvenlik işlerine bakarlardı. Valilerin maiyetinde bulunan diğer önemli zabit de süvari delil birliklerinin komutanı konumundaki delilbaşı idi.

1812'den itibaren Bursa'ya gelen mutasarrıfların maiyetinde birer tüfekçibaşı bulunmaktaydı. Daha sonra Bursa'da sancak yöneticisi olarak vekil mütesellimler bulunduğu sırada bile asıl mutasarrıfın maiyetinden bir adamını tüfekçibaşı olarak şehre gönderdiğini görmekteyiz. Mesela Ağa Hüseyin Paşa Büyükdere'den gönderdiği 28 Ekim 1825 (15 Râ 1241) tarihli buyrultusuyla dairesinden Osman Ağa'yı Bursa'ya tüfekçibaşı olarak göndermişti. Kendisi her hususu mütesellime danışarak onun reyiyile hareket edecek, bölgenin inzibatını sağlayacak ve “*şer'an cezaya müstahak*” olanların icabına bakacaktı. Ayrıca kendisi mutasarrıfa danışılmadan görevinden alınmayacaktı²¹².

Anlaşılabileceği gibi 19. yüzyılın hemen başlarında şehir ölçeğinde subaşının gördüğü işleri daha sonra tüfekçibaşı denilen memur yüklenmiştir. Aslında tüfekçibaşılardan temelde mutasarrıf ve mütesellimlere bağlı olarak çalışan bir subaşı olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Çünkü işlev açısından bu iki memuriyet arasında isim farkı dışında bir değişiklik yoktur. Ayrıca dönemin salyane defterlerinde kendilerine doğrudan vilayet sandığından maaş ödendiğine dair bir kayıt bulunmadığından, bunların da tıpkı subaşılardan aldıkları cerimelerle geçindikleri anlaşılmaktadır.

²¹² BŞS C29/s. 49.

Bursa şehrinde görevli bulunan tüfekçibaşlar sancağın merkezden atanan mütesellimler tarafından yönetilmeye başlamasından sonra da onlara bağlı olarak görevlerine devam etmişlerdir. Bu arada memuriyetin şehirdeki işlevi aynı kalmakla birlikte Tanzimat dönemine doğru tüfekçibaşı terimi yerine aynı memur için “*Tomruk Müdürü*” terimi kullanılmaya başlanmıştır²¹³.

II.2.11. Derbent Erlen

Osmanlı İmparatorluğu’nda asırlardan beri yerleşmiş bir uygulama olarak ulaşımı sağlayan önemli dağ geçitlerine, köprübaşlarına veya yollar üzerinde eşkıya yatağı hâline gelmiş bazı sapa mahallere “*Derbent*” adı verilen muhkem tesisler kurulur ve buralara “*Derbentçi*” adıyla muhafızlar yerleştirilirdi. Derbent diye nitelenen mahal ise sağlam bir kale olabileceği kadar yol üzerinde bulunan bir kervansaray ya da basit bir karakol binasını dahi kapsayabilirdi. Genellikle bu derbent yerlerinin muhafazası yakınında bulunan bir köy halkına veya bir topluluğa

²¹³ Tüfekçibaşlar, Karaşeyh Mahallesi’nde bulunan bir konakta ikamet etmekteydiler. Bu mahalle valilik konağının bulunduğu Hacılar Mahallesi’nin çok yakınında bulunmaktaydı. Bu konağa kalyoncu bedeli vergisinden diğer mahalle haneleriyle birlikte hisse tarh edilir; fakat doğal olarak bir askerî olan tüfekçibaşı bu vergiyi ödemezdi. Bu yüzden söz konusu hisse daha sonra tevzi defterine konularak halktan tahsil edilirdi. Aynı uygulama, adı geçen mahallede bulunan Şehir Kethüdası ve Tatar Ağası konakları içinde geçerliydi. Mesela Gurre-i Ş 1251 (22 Kasım 1835) tarihli salyane defterinde “*tüfekçibaşı konağı*” olarak geçen ibarenin, 11 S 1254 (06 Mayıs 1838) tarihli salyane defterinde “*tomruk müdürü konağı*” olarak değiştiğini görmekteyiz: *BŞS C26/s. 33–35; B347/s. 11–13*; Dönemin lisanında hapishaneler tomruk veya tomrukhane olarak da nitelenebilmekteydi. Taşrada valilerin sorumluluğunda olan tomrukhaneler, İstanbul’da, Yeniçeri Ocağı’nın büyük zabıtlarından olan “*Muhzır Ağa*”nın nezaretinde idiler. 1826’da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılışından sonra Muhzır Ağalığı terimi “*Tomruk Ağası*” şeklinde değiştirilmiş ve İstanbul hapishanelerinin nezareti bu memura verilmiştir: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 511.

vergi muafiyeti karşılığında emanet edilirdi. Bu yüzden tahrirler sırasında bazı köyler veya cemaatler avarız vergisi muafiyeti karşılığında derbentçi yazılırlar ve bunun karşılığında o yerin güvenliğini sağlarlardı. Derbentçilik hizmeti yol güvenliğini sağlamanın dışında tehlikeli bir mahalde yolculara kılavuzluk yapmak gibi bir görevden de ibaret bulunabilirdi. Ayrıca derbentler ülkenin esas büyük şehirlerini birbirine bağlayan ana kervan yollarından başka kaza merkezlerini bağlı oldukları eyalet veya sancak merkezlerine bağlayan ikinci derecedeki yollar üzerinde de tesis edilebilirlerdi. Tanzimat'tan sonra vergi muafiyeti karşılığında derbentçilik yükümlülüğü kaldırılmış ve ülke içindeki tüm derbentlerin sorumluluğu yeni kurulan zaptiye örgütüne devredilmişti²¹⁴.

Bu bağlamda günümüzde olduğu gibi Bursa şehrini üç istikamette İstanbul'a, İzmir'e ve Kütahya ile İç Anadolu bölgesine bağlayan üç ana yol bulunduğunu bundan önce coğrafi yapıdan bahsederken belirtmiştik. Bursa ovasının batı istikametinde Mihaliç (Karacabey) üzerinden devam eden yol vasıtasıyla İzmir ve Gelibolu'ya ulaşıldı. Doğudan ise İnégöl üzerinden Kütahya ile birlikte İç Anadolu ve Sakarya havzasına ulaşılmaktaydı. Ovanın kuzey istikametinde ise iki yol vardı. Bunlardan biri Bursa'nın iskelesi olan Mudanya'da son bulmaktaydı. Demirtaş köyü üzerinden devam eden diğeri ise Gemlik, Pazarköy (Orhangazi) ve Yalova üzerinden İzmit Körfezi'ne ulaşımı sağlamaktaydı. Anlaşılabileceği üzere bu Mudanya ve Gemlik yolları Bursa'nın İstanbul ile arasındaki yegâne ulaşım köprüleriydiler.

İşte bu yolların Bursa ovasına girişi sağlayan geçit bölgelerinde derbentler bulunuyordu. Bu derbentler doğudaki İnégöl yolu üzerinde Aksu ve Dimboz

²¹⁴ Derbent teşkilatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul 1990.

(Turanköy) köylerinde, batıda İzmir ve Mudanya yolunun ayrıldığı Hamidiye köyünde, Gemlik yolu üzerindeyse Demirtaş'ın biraz ilerisinde Kurtul adı verilen bir mahalde kurulmuşlardı. Ayrıca Uludağ'ın vadilerinden şehir içine geçişi kontrol etmek amacıyla Maksem semtinde, Elmaçukuru adı verilen yerde bir derbent daha vardı.

Bunlar içinden Demirtaş köyüne iki saat mesafede bulunan Kurtul derbendinin idaresi vergi muafiyeti karşılığında söz konusu köyün yükümlülüğünde bulunmaktaydı. 17. asrın sonlarında yapılan bir tahrir sırasında Demirtaş köyünün o zaman 40–50 haneden ibaret olan halkı, avarız vergilerinden muafiyet karşılığında buraya derbentçi yazılmışlardı. Ancak 1825 senesine gelindiğinde köyün bu durumu komşu köylerin şikâyetlerine neden olmaya başladı. Çünkü derbentçi yazıldığı sırada 40–50 haneden ibaret köyde şimdi yaklaşık 500 hanelik nüfus bulunmaktaydı ve köyün tümü derbentçilik bahanesiyle paylarına düşen hiçbir vergiyi ödememekteydi. Bu ise diğer komşu köylerin ödeyeceği salyane ve diğer vergi paylarının artmasına neden olmaktaydı. Hükümete yapılan şikâyet üzerine uzun bir inceleme süreci başladı ve Bursa mahkemesinde yapılan birkaç toplantıdan sonra konu sonuçlandırıldı. Buna göre 25 Haziran 1825 (09 Zâ 1240) tarihiyle Bursa'ya gönderilen bir fermanla Demirtaş köyünün derbentçiliklerine ve vergi muafiyetlerine son verildi. Kurtul'da bulunan derbent bundan sonra Bursa mütesellimi tarafından idare ettirilecekti. Buna göre mütesellim buraya muhafızlar atayacak ve bunların aylıkları Bursa sandığından tediye edilerek salyanelerde halktan tahsil edilecekti²¹⁵.

Diğer derbentlere ise özellikle yolcuların arttığı bahar ve yaz aylarında mütesellim tarafından aylıklı muhafızlar yerleştirilmekte ve bunlara sandıktan aylık

²¹⁵ BŞS C29/s. 3–4, 18–20.

ödenmekteydi. Doğal olarak bu maaş karşılıkları da memleket masrafı adı altında salyane mevsimlerinde halktan vergi olarak tahsil edilirdi²¹⁶.

Derbentlerde bulunan muhafızlar bulundukları alanın güvenliğini sağlamalarının yanında yolcuların bir tür seyahat izin belgesi olan “*mürur tezkereleri*”ni kontrol eder ve elinde tezkere olmayanların şehre girişlerine izin vermezlerdi. Bu bağlamda dönemin, ülke içindeki göç ve yolculuk hareketlerini denetim altında tutarak büyük şehirlerin asayişini korumak amacını güden “*men’-i mürur*” düzenine biraz değinmek gerekmektedir. Mürur tezkeresi, men’-i mürur nizamı çerçevesi içinde var olan bir çeşit iç seyahat pasaport belgesidir. Men’-i mürur nizamı ise Osmanlı ülkesindeki uyrukların ülke içi seyahat özgürlüklerinin bir takım şart ve kayıtlarla kısıt altına alınmasıyla ilgili düzenlemeleri içermektedir. Bu düzenlemeler özellikle İstanbul’un nüfusunu kontrol altında tutmak için 17. asırdan beri uygulanmış; ancak II. Mahmut dönemiyle birlikte kapsam ve uygulama alanları daha da artmıştır. Mürur tezkerelerinin verilmesinden ilk başlarda kadılar sorumluydular. Ancak 1831’de taşrada “*Defter Nazırlığı*” örgütü oluşturulunca, bu kuruma nüfus işleri yanında mürur tezkerelerini verme yetkisi de tanınmıştı. Buna göre işi gereği bir başka şehre gitmek isteyen bir şahıs, ilk önce mahallesi imam veya muhtarından, ya da mukayyidinden bir pusula almakta ve bununla kadiya varıp ilâm istemektedir. Kadıdan ilâmı aldıktan sonra elindeki pusula ve ilâmı Defter Nazırı’na ibraz ederek mürur tezkeresini alabilmekteydi. Bu belgede alanın nereye niçin gideceği, kimde kaç gün kalacağı açıkça yazılırdı. Ayrıca bu kişinin vaktinde döneceğine dair bir de güvenilir bir kefil gösterme zorunluluğu bulunmaktaydı. İstanbul başta olmak üzere elinde tezkeresi bulunmayan hiç kimsenin büyük

²¹⁶ BŞS C38/s.11–12; B312/s.50–52; C224/s.23–25; C26/s.33–35; B347/s.11–12; C27/s.23–28.

şehirlere girmesine izin verilmez ve ara sıra şehirlerde bulunan bekâr hanları vb yerlerde denetimler yapılarak elinde tezkeresi olmayan, işsiz güçsüz kişiler memleketlerine gönderilmesine çalışılırdı. Devlet bu işe çok dikkat eder ve sık sık sancaklara emirler göndererek men’-i mürur nizamına dikkat edilmesi, tezkeresiz kimsenin seyahat etmesine izin verilmemesi ve kayırma, rüşvet gibi yollarla uygunsuz kişilere mürur tezkeresi verilmemesi gibi uyarılarda bulunurdu. Bu şekliyle mürur tezkeresi Tanzimat sonrasında dahi uzun bir süre uygulamada kalmaya devam etmişti²¹⁷.

II.2.12. Redif Teşkilatı

II. Mahmut döneminde ülke yönetiminde gerçekleştirilen yeniliklerden biri de hem mevcut Asâkir-i Mansure ordusunun yedeği konumunda bulunması, hem de eyaletlerde asayişten sorumlu kolluk gücü işlevi görmesi amacıyla “*Asâkir-i Redife*” adıyla yeni bir ordunun kurulmasıdır. Redif askerî teşkilatının sancaklarda oluşturulması yönündeki karar uzun müzakereler sonucunda 1834 Ağustosunda alınmış ve bu andan sonra derhal uygulamaya başlanması için vali, mutasarrıf ve mütesellimlere fermanlar gönderilmiştir.

Buna göre İmparatorluk içinde bulunan bütün sancakların içerdiği kazalarda subayları ile birlikte 1400’er kişilik birer Redif taburu teşkil ettirilecekti. Yani her bir sancaktan bir taburluk kadroyu dolduracak sayıda asker yazılacaktı. Redif askeri yazılacak kimseler 23–32 yaşları arasındaki gençler arasından kura ile tespit edilecekti. Askerliğe elverişsiz fizikî özelliklere sahip olanlar askere alınmayacaktı.

²¹⁷ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 70–71.

Asker yazımı, defterlerinin tutulması ve bu defterlerin Ser-askerlik makamına gönderilmesi işleri vali ve sancak mutasarrıflarına havale edilmişti.

Taburlarda görev yapacak subaylar kazaların ileri gelenleri arasından valiler tarafından seçilecek ve onay için valilerce İstanbul'a arz edilecekti. Eğer onay çıkarsa bunlar subay olarak görevlerine başlayabileceklerdi. Ayrıca kendilerinin meslekî eğitimleri için sırayla İstanbul'a gelmeleri ve burada bir-iki ay "Asâkir-i Mansure" talimlerine katılarak memleketlerine dönmeleri kuralı benimsenmişti.

Bundan sonra ülkenin bütün sancaklarında Redif taburları oluşturularak faaliyete başladı. Ancak kısa bir süre içinde işleyişte birçok aksaklıkların yaşandığı görüldü. Bir kere birliklerin başına bölge eşrafından getirilen subaylar bilgisizdi. Dolayısıyla taburların istenilen seviyede eğitilemediği anlaşıldı. Ayrıca hasat zamanlarında büyük taşra merkezlerinde yapılan toplu talimler halkın şikâyet ve yakınmalarına sebep olmuştu. Bunun üzerine durum Padişah'ın öncülüğünde yapılan kapsamlı toplantılarda bir kere daha ele alındı ve Haziran 1836'da alınan yeni kararlarla teşkilatın işleyişinde bazı değişiklikler yapıldı. Sancak merkezlerinde senede iki kere yapılan toplu talimlere sancak sınırları içindeki bütün bölüklerin birlikte katılması yerine, münavebe usulü ile bu merkezlerde üçer ay sırayla talim görmeleri uygun görüldü. Böylece hem birlikler daha iyi eğitim görecekti, hem de şehir merkezi askersiz kalmayacaktı. Bunun yanında talimlerin mümkün olduğunca hasat mevsimi dışında yapılmasına dikkat edilecekti. Talimler boyunca birliklerin iâşe, barınma ve araç-gereç masrafları devlet tarafından karşılanacaktı. Sancak merkezi şehirlerde redif kışlaları yaptırılacak, talimler sırasında askerler burada kalacaklardı. Eyalet merkezi şehirlerde ise senede iki kere o eyalet içindeki bütün Redif taburlarının katılacağı toplu talimler yapılacaktı. Anadolu'da bu toplu

talimlerin biri baharda, diğeryse güz mevsiminde yapılması öngörölmüştü. Ancak yine Anadolu’da güz mevsiminin ziraat dönemi olduğı göz önüne alınarak, bu bölgede toplu talimlerin yılda bir kere yapılması kararlaştırılmıştı. Senenin hangi aylarında talim yapılacağı valilere bırakılmıştı.

Aynı zamanda Redif ordusunun masraflarını desteklemek üzere “*Redif-i Mansûre Hazinesi*” adıyla yeni bir hazine oluşturulmuş ve buraya bazı yeni gelirler bağlanmıştı. Askerlerin olağan masrafları bu hazineden karşılanacaktı. Ancak talimler esnasında vukua gelecek zorunlu masraflar talimin yapıldığı sancak halkından “iane” adıyla toplanacaktı. Bunun için sancak mütesellimleri altışar aylık dönemler hâlinde askerlere yapılan masrafların defterini tutacaklar ve bu defterleri yine altı ayda bir kontrol için İstanbul’a göndereceklerdi. Bu önleme rağmen birçok yerde mütesellimler ve redif subayları yolsuzluğa sapmışlar ve yapılmamış masrafları yapılmış gibi göstererek bunları halktan toplama yoluna gitmişlerdi. Bunun üzerine bütün sancaklarda Redif masrafları için senede sadece 20 bin kuruş masraf yapılmasına ve bunun da iki taksitle halktan toplanmasına karar verildi. Eğer askerlerin senelik masrafı 20 bin kuruşu aşarsa fazlalık vali ve mütesellimlerin kendi gelirlerinden karşılanacaktı²¹⁸.

Nihayetinde ülke içinde Redif birliklerinin daha iyi yönetimini sağlamak için 1836 Ağustosunda alınan bir kararla mülkî teşkilatta bazı değişiklikler yapılmış ve eyalet yönetiminde “*Müşirlik*” usulü yürürlüğe konulmuştu. Bu sırada ise sancaklardaki Redif taburları, sayısı 1400’den 800’e indirilen üçer taburdan oluşacak

²¹⁸ Redif teşkilatı hakkında aktardığımız bu bilgilerin tamamı için bkz. Musa Çadırcı, “Anadolu’da Redif Askerî Teşkilatının Kuruluşu”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII, s. 63–75.

2400 mevcutlu alay seviyesine çıkarılmıştı. Bu son düzenlemeleri konumuzu ilgilendiren boyutlarıyla ilgili bölümde zaten aktarmıştık.

Haziran 1834’da uygulamaya dair alınan ilk karardan sonra Hüdavendigâr Sancağı içindeki kazalardan hemen bir taburluk Redif askeri yazılmış, subayların ve erlerin isimlerini içeren defteri İstanbul’a gönderilmişti. Ayrıca sancak mütesellimi Ahmet Arif Bey Gökçedağ âyanı Ebubekir Ağa’yı sancağın Redif taburunun başına binbaşı olarak önermiş ve bu öneri onaylanarak Ebubekir Ağa binbaşılığa tayin edilmişti²¹⁹. Daha sonra, 1836’daki müşirlik düzenlemeleri sırasında sancakta bulunan tabur alay seviyesine yükseltilmişti. Bu Redif alayının başına ise Mansure Ordusu’nun muvazzaf zabitlerinden olacak şekilde bir miralay, onun maiyetine iki kaymakam ve alay dâhilindeki taburlara ise dört binbaşı tayin edilmişti. Bölüklerin başında bulunacak yüzbaşı ve mülazım gibi daha küçük rütbeli subaylar eskisi gibi bölgenin ileri gelenlerinden seçilip atanmıştı²²⁰. Sancak kazalarında dağınık hâlde bulunan bölükler ise münavebe yöntemi üzere sıra ile sancak merkezi Bursa’daki talimlerine başlamışlardı. Talimler esnasında askerlerin barınması için Bursa’da bir kışla; silah ve elbiselerin muhafazası için bir depo ve ayrıca bir de karakol binası inşa edilmişti²²¹. Vali konağının civarındaki uygun bir kâgir bina kışla olarak düzenlenmişti. Depo olarak ise Tavuk Hamamı adı verilen eski bir hamam kullanılmaktaydı. Ancak burası rutubetli olduğundan bir süre sonra içinde muhafaza edilen elbise ve askerî mühimmatın çürüdüğü görülmüş ve kışla içinde bulunan uygun bir alan üzerine 21.500 kuruş masrafla yeni bir depo binası yapılmıştı²²².

²¹⁹ Evâhir-i Râ 1251 (17–27.07.1835) tarihli emr-i âli: BŞS C26/s. 12.

²²⁰ Sadaret tezkeresi üzerine Padişah’ın 29 Z 1253 (26.03.1838) tarihli iradesi: BOA, HH, nr. 17.705.

²²¹ 29 Z 1253 (26.03.1838) tarihli Ser-askerlik tezkiresi: BOA, HH nr. 48.627.

²²² BŞS C27/s. 53.

Bursa’da, sancaktan tertip edilen Redif alayının yazı ve hesap işlerini yürütecek bir kâtip görevlendirilmiş ve ayrıca münavebeler sırasında şehirde bulunacak askerin sağlık durumuyla ilgilenmek üzere ücretli bir hekim istihdam edilmişti. Kâtibe vilayet sandığından 200’er, hekime ise 800’er kuruş aylık verilmekte ve bunlar daha sonra salyane defterlerine eklenerek sancak halkından tahsil edilmekteydi²²³.

Redif birlikleri Bursa’da talimde bulundukları sırada bölgenin iç güvenlik hizmetlerinde kullanılmaktaydılar. Bu doğrultuda şehir içindeki karakolları beklemekte, kol kol ova köylerini ve yollarını gezmekteydiler²²⁴.

II.2.13. İtfaiye Örgütü

Başta başşehir İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli yöresindeki bütün büyük Osmanlı şehirleri asırlarca yangın felaketlerine maruz kalmıştır. Özellikle İstanbul yangınları tarihimizde çok meşhurdur. En fakirin basit hanesinden en zenginün gösterişli konağına kadar Osmanlı’da temel inşa malzemesinin ahşap olması, binaların oldukça sık ve bitişik konumlandırılmaları ve daha da önemlisi şehirlerin yol sistemlerinin düzensiz, sokakların dar olması gibi etkenler, büyük şehirlerde yangınların sık ve yıkımlarının da büyük olmasına sebep olurdu. Dolayısıyla geleneksel Osmanlı şehrinin bütün özelliklerini yansıtan ve Anadolu’nun en kalabalık şehirlerinden olan Bursa’nın yüksek hasarlarla sonuçlanan yangın felaketlerinden masun kalması düşünülemezdi.

²²³ BŞS B347/s.14–15; C27/s.23–28.

²²⁴ 12 S 1254 (07 Mayıs 1838) tarihli salyane defterinde havalinin güvenliği için şehirde ve kırsalda gezen Redif askerlerine maaş ve ayakkabı parası olarak 201 kuruş verildiği yazılıdır: BŞS B347/s.11–12.

Bursa’da bütün 19. asır boyunca felaket diye nitelenebilecek üç büyük yangın yaşanmıştı. Bunlardan ilki 07 Aralık 1802’de (11 Ş 1217) Yeşil civarındaki bir evden başlamış ve kısa zamanda yayılarak şehrin Çarşı bölgesi ile Yeşil Camii arasında kalan kısmını tahrip etmişti. Bu sırada Ermenilerin yaşadığı Karaağaç Mahallesi ve Setbaşı civarı bu yangından en fazla etkilenen bölgeler olmuşlardı. İkincisi 09 Şubat 1854 tarihindeki büyük depremden sonra başlamıştı. Bu yangın dahi depremin yarattığı yıkımla birleşerek büyük can ve mal kaybına sebep olmuştu. Şehrin yaşadığı en son büyük yangın felaketi ise depremin yaraları daha yeni sarılırken, 09 Eylül 1863’de (02 R 1280) Setbaşı’ndaki bir fırından başlayan ve kısa sürede Umurbey Camii’ne kadar Setbaşı’nın bütün yukarı mahallelerini yok eden; hatta rüzgârın da etkisiyle Gökdere’den karşı yakaya sıçrayıp valilik konağı civarına kadar etkili olan yangındı²²⁵. Bunların dışında şehirde küçük çaplı ve etkileri daha bölgesel olan yangınlar eksik olmamaktaydı.

Doğal olarak yangın tehlikesinin bu kadar yoğun olduğu yerde karşı tedbirlerin alınması kaçınılmazdı. Mesela İstanbul’da 1720’ye kadar yangınlara genellikle Yeniçeriler müdahale ederlerdi. Bu tarihte ise aslen Fransız olan Davut Gerçek adlı bir muhtedinin nezaretinde, Acemi Oğlanları bünyesinde “*Dergâh-ı âli Tulumbacı Ocağı*” adıyla yeni bir teşkilat kurulmuştu. Bu teşkilatın kendilerine has alet-edevatı ve sadece itfaiye hizmetinde bulunacak şekilde, bir tulumbacıbaşı liderliğinde yeteri kadar tulumbacı neferatı bulunmaktaydı. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılışına kadar İstanbul’un itfaiye işleri Tulumbacı Ocağı tarafından yerine getirilmişti²²⁶.

²²⁵ Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Bursa 1327, s. 289, 293, 298.

²²⁶ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 82–85.

Bursa'nın yerel yöneticilerinin yangın tehlikesine karşı kayıtsız kalmaları elbette düşünülemezdi. İstanbul'daki kadar iyi donanımlı olmasa da, Bursa'da dahi yangınlara anında müdahale etmek amacıyla oluşturulmuş bir itfaiye teşkilatı bulunmaktaydı. Bu teşkilat, “*Tulumbacı Zimmîler*” adı verilen ve şehrin Gayrimüslim toplulukları içinden cizye vergisi muafiyeti karşılığında seçilen bazı kimselerden oluşturulurdu. Şehirde bulunan Ermeni, Rum ve Yahudi milletleri, her sene, cemaatlerinin en fakirleri içinden birkaç kişiyi yangın tulumbacılığı hizmeti için seçerek isimlerini kadiya bildirirlerdi. Seçilenlerin isimleri sicile geçirilir ve o sene için bunlardan cizye istenmezdi²²⁷. Bu şekilde şehirde çıkması muhtemel yangınlara anında müdahale edebilecek bir itfaiye örgütü daima hazır bulundurulabilmekteydi. Yangın söndürmek için kullanılan tulumba, hortum, kazma-kürek gibi itfaiye aletleri ise valilik konağında muhafaza edilirdi. Belirli sürelerle bunların bakım ve onarımları yapılır ve masrafları hep salyanelere eklenerek halktan tahsil edilirdi. Ayrıca tulumbacılıkta istihdam edilen zimmîlerin cizyeleri bu hizmetleri karşılığında vilayet tarafından ödenirdi. Yani bir senede tulumbacı olarak kaç zimmî istihdam edilmişse, bunların cizye payları şehrin cizye tahsildarına Bursa sandığından tediye edilir, daha sonra bu meblağ altı aylık salyane defterine eklenerek şehir halkından tahsil edilirdi²²⁸.

Tulumbacılar dışında başka şehirde “*Yangın Gözetçisi*” adıyla bir görevli daha bulunmaktaydı. Yangın Gözetçisi, şehrin bütün noktalarına hâkim Molla Fenarî Bayırı adı verilen mahalde gece gündüz nöbet tutar ve herhangi bir yerde yangın

²²⁷ Mesela 1811 (1226) senesinde on nefer Gayrimüslim tulumbacı olarak sicile kaydedilmişti: BŞS C38/s. 37.

²²⁸ Salyane defterlerindeki buna dair kayıtlar için bkz. BŞS B324/s. 91–93; B325/s. 9–11; B312/s. 50–52; C26/s. 33–35.

çıkıldığını fark ettiği anda tüfek atışıyla durumu şehre duyururdu. Böyle bir uygulamaya ilk olarak 1815 senesinde (1230) başlanmış ve uygulamanın şehirde sürekli hâle gelmesi için nizam şeklinde mahkeme siciline kaydedilmişti. O sırada 15 kuruş maaşla Bevvân Emin adlı birisi Bursa'nın ilk yangın Gözetçisi tayin edilmişti²²⁹. Gerçekten bu tarihten itibaren memuriyetin yerleşik hâle geldiğini görmekteyiz²³⁰.

II.2.14. Mimar-ı Hassa Kaymakamlığı ve İmar Faaliyetlerinin Denetimi

Fatih döneminden beri Osmanlı saray teşkilatı içinde “*Hassa Mimarları Odası*” adıyla faaliyet gösteren bir mimarlar kadrosu bulunuyordu. Bu kadro “*Hassa Mimarbaşı*” adıyla bir baş-mimarın sorumluluğunda çalışan mimar ve inşaat ustalarından oluşmaktaydı. Devlet tarafından İstanbul’da veya eyaletlerde yapımı planlanan bütün anıtsal, askerî ve sivil yapıların plan ve projelerini hazırlamak, yapımlarına nezaret etmek ve tamirata ihtiyaç duyanların gerekli keşif raporlarını hazırlamak gibi inşaat ile alakalı işler mimarbaşı tarafından yürütülürdü. Bunun yanında İstanbul’da sivil şahıslara ait inşaatları denetlemek, bunların kanunlarla belirlenmiş ölçüler içinde yapılmasına dikkat etmek de mimarbaşının sorumluluk alanlarına girmektedir. İstanbul’da hiç kimse mimarbaşının ruhsatı olmadan herhangi bir inşa faaliyetine başlayamazdı. Aksi durumlarda bunların yasal ölçüler içinde yapılmayan bir binayı yıktırma yetkileri bulunmaktaydı. Bununla bağlantılı olarak İstanbul’da bulunan neccar, sıvacı, taşçı, kurşuncu, doğramacı gibi bina

²²⁹ Bursa mahkemesinden mutasarrıf divanına yazılmış 21 S 1230 (02.02.1815) tarihli tezkere sureti: BŞS B324/s. 83.

²³⁰ Mesela 06 Mayıs 1830 (13 Zâ 1245) tarihli salyane defterinde yangın bekçisine 6 aylık maaşı olarak 90 kuruş ödenmiş olduğu görülmektedir: BŞS C25/s. 134–135.

yapımıyla bağlantılı bütün esnaf kollarının yönetim ve denetimi de mimarbaşılardan yetki alanlarına giren konulardı. Mimarbaşılardan özellikle faaliyetin emek tarafını sağlayan usta, kalfa ve amelelerin mevsime göre gündeliklerini tespit eder; malzeme tedarikçisi konumunda olan keresteci, taşçı, kiremitçi gibi esnaf kollarının ürettikleri malzemelerin belirlenmiş ölçülere uygunluğunu denetler ve fiyatlarını tespit ederdi.

Mimarbaşılığa tayinler önceleri ocak içinde uzun süre hizmet etmiş mimarlardan yapılırken, 19. yüzyıl başlarından itibaren hem mimarlık kadrolarına hem de mimarbaşılığa yapılan tayinlerde “*Mühendishane-i Berr-i Hümayun*” mezunları tercih edilmeye başlanmıştır. Teşkilatta önemli bir değişiklik daha II. Mahmut döneminde gerçekleşmiş ve 1831’de alınan bir kararla hassa mimarbaşılardan İstanbul dâhilindeki faaliyetlerde bağlı bulundukları “*Şehreminliği*” memuriyeti kaldırılarak, bu iki memuriyete ait görevlerin “*Ebniye-i Hassa Müdürlüğü*” adıyla yeni bir teşkilatta toplanmasına karar verilmiştir. Böylece Şehreminliği, Hassa Mimarbaşılığı ve Kale Nezareti gibi üç ayrı memuriyetin yetkileri bu yeni müdürlükte toplanmış ve bundan sonra devlete ait inşaat işleri Ebniye-i Hassa Müdürleri tarafından görülmeye devam etmiştir²³¹.

Hassa mimarbaşılardan birincil olarak İstanbul içindeki yapım işlerinin yürütülmesi ve denetimi ile ilgilenmekte, bunun yanında geniş İmparatorluk toprakları içinde özellikle kale, köprü gibi daha çok askerî amaçlara dönük inşaat işlerinde emrindeki mimarlardan birini görevlendirebilmekteydiler. Daha 16. yüzyılda askerî öneme haiz Bosna, Van gibi hudut bölgelerinde bu şekilde merkezden gönderilen daimî mimarlar görev yapmaktaydılar. Ayrıca bu erken

²³¹ Özetleyerek aktarmaya çalıştığımız bu bilgiler için bkz. Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları”, *DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1963), s. 157–202.

dönemlerde İstanbul dışında Bursa, Edirne ve Saraybosna gibi büyük şehirlerde görevli mimarlar bulunmaktaydı. Ancak 17. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Rumeli taraflarındaki bazı önemli şehir ve kasabalara mimarlar tayin edilmeye başlanmış ve bu şekilde şehir mimarlıkları yaygınlaşmaya başlamıştır²³².

Şehir mimarları İstanbul'daki Hassa Baş-Mimarına bağlı olarak onun nezaretinde görev yaparlardı. Şehir mimarlığına atanacak kişinin inşaat tekniklerinden anlaması ve mimarlık mesleğine dair yeterli bilgiye sahip olması gerekirdi. Bu özelliklere sahip olan biri yalnızca Hassa Baş-Mimarının tasdik yollu ilâmı ile bir şehre mimar olarak atanabilirdi. Atamalar Padişah beratı ile kesinleşirdi. Bazı durumlarda herhangi bir şehirde bulunan inşaatçı esnafı aralarından bilgisine güvendikleri bir ustanın başlarına mimar olarak atanması isteklerini kadıya bildirirler; kadı ise İstanbul'a yazdığı bir ilâm ile bu atama için berat isterdi. Eğer atanması istenen şahıs Hassa Baş-mimarı tarafından uygun görülürse berat verilir ve o kişi şehir mimarı olarak göreve başlardı. Ayrıca şehir mimarlarına ait işlemler Divan-ı hümayun'da Baş-muhasebe ve Nişan kalemleri tarafından yürütülür, bütün kayıtlar bu bürolarda muhafaza edilirdi.

Şehir mimarları bulundukları şehirdeki inşaat esnafını meslekî kural ve ölçüler bakımından denetimleri altında tutarlardı. Bu bakımdan İstanbul'da Hassa Baş-Mimarının gördüğü işleri taşrada bunlar yerine getirmekteydiler. Özellikle inşaat ustaları şehir mimarlarının izni olmadan bina yapımına başlayamazlardı. Bunun yanı sıra esnaf arasında olabilecek anlaşmazlıkları halletmek de şehir mimarlarının sorumlu oldukları konulardı. Bu yönleriyle adeta inşaatçı esnafının kethüdaları konumunda bulunmaktaydılar. Diğer bir önemli görevleri olarak da bölgelerinde

²³² Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), s. 12-15.

gerek devlete gerekse şahıslara ait inşaatların keşif raporu gibi teknik incelemelerini yaparlardı²³³.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ölçüsünde Bursa şehrinde de mevcut olan bu memuriyetin 19. yüzyıl başlarında mukataa şeklinde yönetildiğini görmekteyiz. Yani şehir mimarlığına ait çeşitli harç ve rüsum gelirleri mukataa şekline çevrilmiş; hatta bu mukataa malikâne olarak satılmıştı. Buna göre “*Bursa ve tevâbi’i Mimarlık ve Su Nezâreti Mukâta‘ası*”, “malikâne mukataa” olarak Divan-ı hümayun zimmet kalemi halifesi Mehmet Emin ile ruznamçe kâtibi Hacı Mehmet Emin Efendilerin müştereken tasarruflarında bulunuyordu. Ortaklar malikânelerini her sene Bursa’da belirli kişilere bir sene müddetle iltizama vererek işletiyorlardı. Dolayısıyla Bursa’da iltizamı kabul eden şahıslar mültezimlik yanında mimarlık ve su nazırlığı görevini de üstlenmekteydiler²³⁴. Ayrıca mukataayı iltizamlarına alarak mimarlık görevini üstlenen bu şahısların normal birer mültezim olarak görülemeyeceği, bunların mimarlık bilgisine sahip kişilerden olmaları gerektiği çok açıktır. Büyük bir ihtimalle mukataa, yeterlilikleri Hassa Baş-mimarı tarafından onaylanmış ve berat sahibi mimarlara ihale edilmekteydi.

Diğer göze çarpan bir husus da Bursa’da şehir mimarlığı ile birlikte “*Su Nazırlığı*” adı verilen diğer bir memuriyetin birleştirilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Bursa antik kökenlerinden beri Uludağ’ın sağladığı zengin su kaynaklarına sahip bir şehirdir. Bu durum Osmanlı dönemi için de geçerliydi ve Uludağ’dan doğan birçok

²³³ Orhonlu, *a.g.m.*, s. 15-25.

²³⁴ Mesela mukataayı Gurre-i Zâ 1216–Selh-i L 1217 (05.03.1802–22.02.1803) tarihleri arasındaki tam bir hicri sene boyunca Bursa’da Hacı Osman Ağa ile Hacı Emin Ağa ortak olarak iltizamlarına almışlardı; *BŞS B275/s. 67*; Mukataanın takip eden iki sene boyunca iki farklı kişiye daha birer senelik süreler hâlinde iltizama verildiği görülmektedir: *BŞS B80/s. 90*; *B280/s. 25*.

su kaynağı, şehrin, dağın yamaçlarından ovaya doğru inen eğimli konumu sayesinde hiç zahmet çekilmeden kanal ve arklar ile mahalleden mahalleye, evden eve aktarılabilmekteydi. Özellikle kenti ortadan ikiye ayıran Gökdere çayı ile Pınarbaşı adlı mahalden çıkan kaynak şehrin önemli bir bölümünün su ihtiyacını karşılamaktaydılar. Buralardan sağlanan su künk ve kanallardan oluşan bir ağ şebekesi ile mahallelere dağıtılmaktaydı. Doğal olarak bu sistemin iyi işleyebilmesi için devamlı bakımlarının yapılması gerekmekteydi. Bunun için tıkanan kanal ve künklerin açılması, kırılanların değiştirilmesi gibi işler “*Suyolcu*” adı verilen uzman kişiler tarafından yapılırdı. Ayrıca şehirde gelirleri bu gibi onarım işlerine sarf edilmek üzere birçok para vakfı bulunmaktaydı. Vakıf gelirlerinin yeterli gelmediği durumlarda ise onarımlar için gereken para ilgili hane sahipleri tarafından müştereken karşılanırdı²³⁵.

İşte mimarlar taşıdıkları “Su Nazırı” sıfatıyla şehirdeki bu kanal sisteminin her türlü bakım ve onarım işlerine nezaret etmek ve bu sistemin sorunsuzca çalışmasını sağlamakla da sorumluydular. Mahalle gibi büyük bir alanı kapsayan onarım işlerinde, gerekli keşifler mutlaka mimarlar tarafından yapılırdı. Mesela 1801 Mayısında Pınarbaşı mevkiinden çıkarak Maksem Mahallesi ile Hisar arasında kalan hanelere su dağıtan künkler zamanla harap duruma geldiğinden değiştirilmeleri gerekmekteydi. Burada oturan hane sahipleri kadıya başvurarak onarımı gereken mahallin ölçümlerinin yapılarak keşif defterinin hazırlanmasını ve sonucunda tahmin edilen masrafın yine şer‘ marifetiyle aralarında paylaşılmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerine mahkeme tarafından görevlendirilen keşif naibi Mevlana İbrahim

²³⁵ Cafer Çiftçi, “Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakımı ve Onarımında Vakıfların Rolü”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3 (2002), s. 57–74.

Efendi ile “*Mimar-ı Hassa Kaymakamı ve Su nazırı*” Hüseyin Ağa bölgede yaptıkları incelemeler sonucunda keşif defterini hazırlamışlardı. Yapılan keşifte toplam onarım masraflarının 270 kuruş olacağı tahmin edilerek 45 adet haneye eşit şekilde taksim edilmişti. Bunun 36 kuruşu ise “*mimarîye*” ve “*nazırîye*” adlarıyla Mimar Hüseyin Ağa’nın ücreti olarak eklenmişti²³⁶.

Bursa mimarlık mukataası bir müddet sonra Hüdavendigâr mutasarrıfları tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Mutasarrıflar yine bir seneliğine mukataayı “*mimarlık fenninde mahir erbâb-ı liyakat ve dirâyetten*” birine iltizama veriyor ve yazdıkları bir buyruldu ile bu kişiyi Bursa mimarı olarak tayin ediyorlardı. Mesela 21 Haziran 1824 (23 L 1239) tarihli Mutasarrıf Ağa Hüseyin Paşa’ya ait bir buyruldu ile Musa Ağa Bursa Mimarlık ve Su Nazırlığı’na atanmaktaydı. Kendisi yapım ve onarım işleri dışında şehirde bulunan inşaat esnafının yöneticisi konumunda bulunacak, bunların uyum içinde çalışmalarına dikkat edecekti²³⁷.

1830’dan itibaren Hüdavendigâr Sancağı Mansure Hazinesi’ne bağlanınca, mimarlık mukataası da bu hazine tarafından 1050 kuruş bedel ile sancağa yönetici olarak gönderilen mütesellimlere ihale edilmeye başlanmıştır²³⁸. Bunun üzerine mütesellimler Bursa’da uygun birini mimar olarak görevlendirerek mukataayı bunlara iltizam ile idare ettirmişlerdir.

Bursa’da mimarlık ve su nazırlığı görevini üstlenenler hizmetleri karşılığında mimariye, nazıriye gibi adlarla belirli miktarda harçlar almaktaydılar. Bunların

²³⁶ BŞS B275/s. 92; Benzer içerikli başka bir defter için bkz. BŞS B275/s. 87.

²³⁷ BŞS B316/s. 127.

²³⁸ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, I, s. 90.

dışında neccar esnafından yerleşmiş bir teamül hâlinde kırkar akçe aldıklarını bilmekteyiz²³⁹.

Şehir mimarları, Tanzimat döneminden sonra dahi “*Ebniye-i Hassa Kaimmakamı*” namı altında şehir ve çevresindeki bütün yapım faaliyetlerinden sorumlu olarak Bursa’daki görevlerini sürdürmüşlerdir. Memuriyet yine Tanzimat öncesi gibi mukataa şeklinde erbabından bir mimara iltizama verilerek yürütülmeye devam etmiştir. Mesela 1842 Kasım ayında Gemlik yolu üzerinde bulunan bir ahşap köprünün tamiri için keşif raporu hazırlayan heyetin başında o sırada Bursa’da Ebniye-i hassa kaymakamı olan Mustafa Ağa’nın olduğunu görmekteyiz²⁴⁰.

II.2.15. Öğretim Kurumları

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde Osmanlı şehirlerindeki yegâne eğitim kurumları tamamen ulemanın kontrolü altında dinî ağırlıklı eğitim veren sıbyan mektepleri ve medreselerdi. Dönemin diliyle “*Mektep-ı Sıbyan*”, “*Muallimhâne*”, “*Mektephane*” gibi adlarla anılan sıbyan mektepleri, ilköğretim seviyesindeki Müslüman çocuklarının öğrenim ihtiyacını karşılayan okullardı. Bütün Osmanlı şehirlerinde, genelde her mahallede birer sıbyan mektebi bulunurdu. Genellikle camilerin bir köşesinde veya sağlıksız, eski ahşap binalarda bulunan, sınıf ve sıra düzeni olmadan geleneksel usullerle faaliyet yürüten bu mekteplerde çocuklara Arapça elifba, tecvit, ilmihâl kitapları ezberletilirdi. Bu şekilde çocuklara ilk derecede okuma-yazma becerisi kazandırmak yanında temel dinî-ahlakî bilgiler de öğretilmek istenirdi. Ayrıca bunların çoğu vakıflar bünyesinde bulunduğundan

²³⁹ Orhonlu, *a.g.m.*, s. 26.

²⁴⁰ 11 L 1258 (15.11.1842) tarihli keşif defteri: BŞS B349/s. 11.

masrafları bağılı oldukları vakıf tarafından karşılanır, devletten herhangi bir tahsisat almazlardı.

Mekteplerin ne belli bir yönetmeliğı ne de merkezî bir makamca hazırlanmış öğretim programları yoktu. Eğitim tamamen görevli öğretmenlerin bilgi, beceri ve anlayışları çerçevesinde yürütülürdü. Mektep hocaları ise ya az çok medrese tahsili yapmış kimseler, ya da camilerde imamlık veya müezzinlik yapmakta olan kişilerdi. Vakfiyesindeki şartlara göre değişmekle birlikte çoğu mektebin bir hocası (muallimi), bir kalfası, bir de hademesi bulunur, bunların ücretleri vakıfları tarafından ödenirdi. Mektep hocalarının atanmasında şehir ileri gelenleri ve kadının rolü büyüktü. Bunların muallim olarak seçtikleri kişinin kadının arzıyla merkezî hükümete sunularak berat istenirdi. Padişah'ın onayı ve berat vermesiyle atama kesinleşirdi²⁴¹.

II. Mahmut ülkenin modern eğitim sorununu tamamen devletin ihtiyaç duyduğu askerî-sivil personeli yetiştirme düzleminde ele almıştı. Bunun için eğitim ıslahatı doğrultusunda İstanbul'da laik ve çağdaş anlayışta eğitim veren birkaç meslek yüksekokulu açmasının dışında gerek İstanbul'da gerekse taşra şehirlerindeki sıbyan mektepleri ve medreselerin mevcut yapılarına ilişmemişti. Mansure Ordusu kurulduktan sonra, yeni ordunun Batılı tarzda yetişmiş subay ve askerî okullarda ders verecek öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla ilk defa 1827'de Avrupa'ya öğrenci gönderildi. Aynı tarihte geleneksek tıp medreseleri yanında modern tıp usullerinde eğitim verecek "*Tıphane-i Âmire*" açıldı. Bunu aynı anlayış içinde "*Cerrâhhane*"nin açılışı takip etti. 1838'de kapsamlı bir ıslahtan sonra bunların ikisi de birleştirilerek Türkiye'nin ilk modern tıp fakültesi sayılabilecek "*Tıbbîye Mektebi*"ni teşkil ettiler.

²⁴¹ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 96-97.

1835'te ise yine Batılı tarzda askerî eğitim verecek ve ordunun subay ihtiyacını karşılayacak “*Mektep-i Harbiye*” açılmıştı. Askerî nitelikleri daha ön planda olan bu okulların yanında mülkîye ve haricîye kadrolarında yokluğu çekilen nitelikli sivil memur yetiştirmek üzere tesis edilen “*Mektep-i Maarif-i Adli*” ve “*Mektep-i Ulûm-ı Edebîye*”, II. Mahmut döneminde İstanbul'da faaliyette bulunan diğer modern nitelikli okullardı. Bütün bunların yanında 1824'te çıkarılan bir fermanla İstanbul'da ilköğretim çağındaki çocuklara mekteplere devam zorunluluğunun getirilmesi, iki sene sonra bu kararın İmparatorluğun geneli için uygulamaya konulması ve bilhassa dönemin sonlarında teoride de olsa ortaöğretim kurumları olarak ülke içinde rüştiyelerin açılmasına karar verilmesi ve bunun için merkezde eğitim işlerinden sorumlu olacak bir teşkilatın vücuda getirilmesi, II. Mahmut döneminde eğitimin çağdaştırılması yolunda atılan ilk adımlar olarak görülmelidir²⁴². Uygulamada ise İstanbul'daki saydığımız okullar dışında ülke genelindeki eğitim yapısı aynı kalmış ve taşra şehirlerinde mahalle mektepleri ve medreseler temel öğretim kurumları olarak kalmaya devam etmişlerdir. Buralarda rüştiye, idadîye gibi daha modern ilk ve ortaöğretim kurumları ancak 1850'lerde yaygınlaşmaya başlayacaktır.

Anlattıklarımız doğrultusunda Bursa'da dahi Türk çocuklarının ve gençlerinin öğrenim görebilecekleri biricik eğitim kurumları en azından 1850'ye kadar sadece mahalle mektepleri ve medreselerdi. Bunların içinde sayı ve etkinlik bakımından tabii ki sıbyan mektepleri önemli yer tutuyordu. 1830 nüfus sayımı sonuçlarına göre şehirde on iki yaşın altında 3623 Müslüman erkek çocuk bulunduğunu görünce bunların şehirde ne kadar yaygın olabilecekleri

²⁴² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul 2002, s. 183–194.

anlaşılmaktadır²⁴³. Bu veriye göre şehirde ilköğretim çağında kaba bir tahminle yaklaşık 5000 Müslüman kız ve erkek çocuğun bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yine bu rakamdan dönem içinde şehirde büyüklü küçüklü iki yüze yakın sıbyan mektebinin faaliyette bulunduğu sonucu çıkarılabilir. En azından her mahallede birer mektep olduğunu kabul ederek, Bursa’da 170’e yakın mahalle bulunduğunu göz önüne alınca bu tahminin makul olacağı anlaşılmaktadır. Biraz geç tarihli bir örnek olsa da 1881 (1298) tarihli vilayet yıllığındaki verilere göre o sırada şehirde 225 mektep bulunmaktadır²⁴⁴.

1845 yılı içinde, hükümetten gönderilen bir emir üzerine şehirde tamirata ihtiyaç duyan 32 adet mektep 26.118 kuruş masrafla tamir edilmiş ve bunların bir de ayrıntılı listesi hazırlanmıştı²⁴⁵. Buradan, o sırada şehirde mevcut bulunan sıbyan mekteplerinin fizikî şartları hakkında bazı izlenimler edinebilmekteyiz. Buna göre listede zikredilen 32 mektebin 12’si kâgir, diğerleri ise ahşaptır. Büyük çoğunluğu ise bir vakfın bünyesinde faaliyette bulunmaktadır. Ayrıca mekteplerin tümü farklı mahallelerde bulunmaktadır ki, bu da büyük ölçüde her mahallede bir mektep bulunduğunu göstermektedir. Sonuç olarak Bursa’da bulunan sıbyan mektepleri nicelik bakımından dikkate değer görülseler de nitelik bakımından aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. İmparatorluk içinde bu okulları bir dereceye kadar ulemanın etkisinden kurtarıp çağdaş birer ilköğretim kurumları hâline sokma mücadelesi II. Meşrutiyet’e kadar devam eden zorlu bir süreci gerektirmiştir.

²⁴³ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 95.

²⁴⁴ *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Sene 1298 (1881), s. 351.

²⁴⁵ 17 R 1261 (25.04.1845) tarihli defter: *BŞS C10/s. 110–111*; Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 100.

Aynı dönemde, hâlâ 25 kadarının Bursa’da faaliyette olduğunu daha önce zikrettiğimiz medreselerin durumu sıbyan mekteplerinden farklı değildi. Birçok klasik Osmanlı Kurumu gibi ülkedeki medreseler de çöküş dönemlerine girmişti ve bu çöküşten Bursa medreseleri de korunmuş durumda değildi. 1830 nüfus sayımı sonuçlarına göre Bursa’da “*softa*” diye adlandırılan 307 medrese öğrencisi bulunuyordu²⁴⁶. Buna göre her bir medresede ortalama 10–15 softa öğrenim görmekteydi.

Eserinden önceki bölümlerde alıntılar yaptığımız Mac Farlane’nin Bursa’da bulunduğu sırada ziyaret ettiği birkaç medrese ile öğrencileri hakkında aktardığı çarpıcı detaylar şöyledir: Kendisi ziyaret edebildiği medreselerde yerde oturmuş önlerindeki yazma Kuran-ı Kerim’i okuyan, ya da daha doğrusu okuyormuş gibi yapan genç softalardan başka yetkili olarak hiçbir müderrisle karşılaşmamıştır. Medreselerin fizikî şartlarının yetersizliği yanında öğrencilerin görünümü ve barınma imkânları da son derece kötüdür. Yazar, softaların şehrin en bağınaz, saygısız ve sefil görünümlü insanları olduklarını özellikle vurgulamaktadır. Bursa’daki bütün medreseler zengin bir vakfa bağlı olmasına rağmen softaların vakıflardan gördükleri tek yardım günde bir somun ekmek ve derslerde üzerinde oturacakları bir parça hasırdır. Ailesi Bursa’da bulunan öğrenciler barınma yönünden diğer arkadaşlarına nazaran daha şanslıdır. Diğerlerinin ise harabeye dönmüş medreselerin izbe, rutubetli ve soğuk odalarında, birçok kötü dedikoduya yol açacak şekilde topluca kalmaktan başka seçenekleri bulunmamaktadır. Kaldıkları hücrelerde bir parça hasır, kaba bir yastık ve toprak bir testiden başka sahip oldukları eşyaları yoktur. Genellikle imamlık gibi hizmetleri görmek üzere köyleri gezmeye çıktıklarında bir parça maişet

²⁴⁶ Karal, *a.g.e.*, s. 95.

temin etme imkânı bulabilmektedirler. Bunun yanında Kurban bayramlarında şehrin bazı hayırsever zengin Müslümanları tarafından kendilerine birer koyun bağışlanmaktadır. Ayrıca yazarın Bursa'da ikameti sırasında şehirde görebildiği softaların sayısı elli sayısını ancak geçmektedir²⁴⁷.

Bu gözlemlerden kolaylıkla anlaşılabileceği üzere şehrin tek yükseköğretim kurumları olan medreseler bu dönemde eğitim yuvasından çok adeta işsiz güçsüz gençlerin ömür tükettikleri bekâr hanlarına dönüşmüş durumdadırlar. Zaten Tanzimat döneminin reformcu devlet adamları medreselerin ülke genelindeki yetersiz durumunun farkında olduklarından tasarladıkları modern eğitim kurumlarında bunlara hiç dokunmamışlar ve ellerinden geldikçe rüştiye, idadîye gibi çağdaş ortaöğretim kurumlarını taşra şehirlerinde yaygınlaştırmaya çalışmışlardır.

Tanzimat sonrasında Bursa'da açılan ilk modern eğitim kurumu 1845 senesinde yapımına başlanan ve 1846'da bitirilip öğrenime geçen Askerî İdadî Mektebi'dir. 1845 yılı içinde, İstanbul'daki yüksek Harbiye Mektebi'ne öğrenci yetiştirmek üzere önemli taşra şehirlerinde ortaöğretim seviyesinde askerî idadî mekteplerinin kurulmasına karar verilmişti. Bu mekteplerde çocuklara Arapça, Farsça, Osmanlı yazı usulleri ve temel hesap bilgileri öğretilecek; böylece buradan mezun olan çocuklar Osmanlı bürokrasi dili ve tekniklerini öğrenmiş olarak Harbiye'ye devam edeceklerdi. Okullara öğrenci olarak 12–17 yaşları arasında, zeki ve aslı-nesli belli çocuklar kabul edilecekti. Eğitim süreleri 5 sene olacak ve ders programlarında Arapça, Farsça, Askerlik fenni, Hesap, Coğrafya ve Tarih gibi dersler olacaktı. Okuldan başarı ile mezun olan öğrenciler sınavla Mektep-i

²⁴⁷ Mac Farlane, *a.g.e.*, II, s. 42–43.

Harbiye'ye girebilecekti²⁴⁸. Buna göre okulların ilk örnek olarak Basra ve Bursa'da açılması öngörülmüş ve 1845 Mayıs ayı içinde Bursa'ya gönderilen bir emirle okulun inşasına başlanmış ve yaklaşık 200 bin kuruş masrafla 1846'da tamamlanarak öğretime başlamıştı²⁴⁹. Okul, Setbaşı'na giden Saray Caddesi üzerinde, valilik konağının biraz batısında bulunuyordu²⁵⁰.

Aynı süreçte 1858 (1278) senesinde Bursa'da ilk rüştiye mektebi de açılmıştır. Bundan sonra Bursa'daki Askerî İdadî ve Rüştiye mektepleri II. Abdülhamit dönemindeki kapsamlı okullaşma sürecine kadar şehirde eğitim veren tek modern ortaöğretim kurumları olmuşlardır²⁵¹.

II.2.16. II. Mahmut Dönemi Yeni Taşra Kurumları

Padişah II. Mahmut'un saltanat dönemi, önemli iç-dış siyasî olayların yanında Yeniçeriliğin kaldırılarak Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulması ve ülke yönetiminde bazı çağdaş uygulama ve kurumlara yer verilmesi gibi önemli gelişmelere sahne olmuştur. Padişah, bilhassa Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırıp önemli bir siyasî-ekonomik muhalefet odağını bertaraf ettikten sonra modern Avrupa

²⁴⁸ TV, Def'a 284; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, Ankara 1974, s. 38–39.

²⁴⁹ 25 B 1261 (30.07.1845) tarihli keşif defteri: BŞS C10/s. 107; Raşit Gökdemir, “Bursa Askerî İdadîsinin Açılışı Hakkında Bir Vesika”, *ULUDAĞ; Bursa Halkevi Dergisi*, S. 24 (1939), s. 36–40.

²⁵⁰ Bkz. Ekler, Harita: I.

²⁵¹ Özellikle 1869 tarihinde “*Maârif-i Umûmîye Nizâm-nâmesi*”nin kabulünden sonra eyaletlerde rüştiyeleri de bünyesinde barındıracak şekilde “*İdadî Mektepleri*” açılmaya başlanmıştı. Ülke içinde ilk ve orta derecede modern eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması ve vilayet merkezlerinde “*Sultanî*” adıyla yüksek liselerin kurulması hep II. Abdülhamit döneminde gerçekleştirilen eğitim hamleleridir. Bunlar hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid devri Eğitim Sistemi*, TTK Ankara 1991.

ulus devletlerinin bazı merkeziyetçi yönetim kurum ve uygulamalarını İmparatorlukta tatbik etmeye başlamıştır. Temelde askerlik yaşındaki genç nüfusu tespit etmek ve vergilerin mükelleflere adaletli bir şekilde dağıtımını sağlamak amacıyla ülkede kapsamlı bir nüfus sayımının yapılması, yine ülkedeki nüfus hareketleri üzerinde devletin denetim ve bilgisini arttırmak amacıyla sancaklarda “*Defter Nazırlığı*” ve “*Jurnal Katipliği*” adlı memuriyetlerin teşkili, muhtarlık örgütünün kurulması ve salgın hastalıklara karşı tedbir olmak üzere karantina sisteminin uygulanmaya başlaması, bu dönemin önde gelen gelişmeleridir.

II.2.16.1. Defter Nazırlığı ve Nüfus Mukayyitleri

1830 yılında, uzun zamandır ihmal edilmiş olan nüfus ve mal-mülk sayımı işi özel meclislerde yeniden alınarak ülke genelinde kapsamlı bir nüfus sayımına karar verilmişti. Sayım sırasında İmparatorlukta yaşayan bütün Müslüman-Gayrimüslim erkek uyrukların sayısı saptanacak ve sancaklar için ayrı ayrı hazırlanan defterler İstanbul’a gönderilecekti. Bunun için her sancak için genellikle ulema sınıfından olmak üzere sayım memurları görevlendirilmişti. Bu sırada 10–19 Ekim 1830 (Evâhir-i R 1246) tarihli bir fermanla Hüdavendigâr Sancağında dahi sayım işine başlanması istenmiş ve sayım memurluklarına Bursa Mahkemesi bâb naibi ve başkâtibi Molla Hüseyin Efendi ile Bursa İhtisap nazırı Hafız Bey atanmışlardı²⁵². Fermanda sayımın öncelikli gerekçesi kazalardan talep edilen tekâlifin Müslüman-Gayrimüslim avarız hanesine bağlı bütün mükellefler arasında adaletlice dağıtımını sağlamak ve Gayrimüslim uyrukların cizyelerinin tahsilinde tahsildarlar tarafından

²⁵² BŞS C25/s. 94–95.

gerçekleştirilen yolsuzlukların önüne geçmek şeklinde açıklanmaktaydı. Bunun içinse evvela şehir, kasaba ve köylerde yaşayan Osmanlı uyruklarının eski devirlerdeki gibi sayımının yapılarak miktarlarının ve durumlarının bilinmesinin önemi vurgulanmaktaydı. Buna göre Hafız Bey ve Hüseyin Efendi yanlarına mahallinde yardımcı kâtipler tayin ederek derhal sancak kazalarında bulunan Müslüman ve Gayrimüslim nüfusu sayım işine başlayacaklardı. Müslümanlar ve Gayrimüslimler için ayrı defterler hazırlanacak ve sayılan her bir kişinin yaşı, genel maddî durumu ve oturduğu mahallin adı bu deftere kaydedilecekti. Ayrıca Gayrimüslimlerin ellerinde bulunan cizye kâğıtlarına dahi bakılarak âlâ, evsat, edna gibi hangi cizye grubundan oldukları defterdeki isimleri yukarısına işaretlenecekti. Bunların yanında eskiden derbentçi, köprücü gibi görevlerle vergiden muaf tutulan, ancak şimdi muafiyetlerinin hükmü kalmadığı hâlde hâlâ eski statülerini devam ettirerek vergi vermeyen bazı köyler ve topluluklar bulunmaktaydı. Sayım memurları dolaştıkları kazalarda bu gibi gereksiz yere eski muafiyetlerini sürdürerek vergi vermeyen köyleri de ayrıca defterlere kaydedeceklerdi. Sancaktaki sayım işlemi tamamlanıp defterleri İstanbul'a gönderildikten sonra ise meydana gelecek doğum, ölüm, dışarıdan göç almak veya dışarıya göç vermek gibi bir kazanın eski nüfus yapısını etkileyebilecek nüfus hareketlerini kaza naipleri günü gününe takip ederek nüfus defterlerine işleyecekler ve bunları üç ayda birer kere sancak merkezi Bursa'ya göndereceklerdi. Daha sonra bu tashih edilmiş defterler mütesellim tarafından toptan İstanbul'a gönderileceklerdi²⁵³.

Bu sırada İmparatorlukta sürdürülen sayım sonuçlarını değerlendirmek ve ülkenin nüfus işleriyle uğraşmak üzere merkezî hükümet örgütü içinde “*Ceride*

²⁵³ A.g.b.

Nezâreti” adıyla yeni bir bakanlık kurulmuştu. Kısa bir süre sonra da mütesellim ve kaza naiplerinin bu işlerin üstesinden tek başlarına gelemeyecekleri anlaşarak eyalet ve sancak merkezlerinde nüfus işlerine bakmak üzere “Defter Nazırlığı” oluşturuldu. 1831’den itibaren Anadolu’nun bütün önemli yönetim merkezi kentlerinde birer Defter Nazırı atanmaya başlanmıştı. Kurumun kadrosu, başta merkezin onayıyla atanan bir “*Defter Nazırı*” ve bölgenin büyüklüğüne uygun sayıda mukayyit ve kâtiplerden oluşmaktaydı. Defter Nazırları, vali, mütesellim gibi yöneticilerle kadı ve kent ileri gelenlerinin seçimiyle belirleniyordu. Memuriyete getirileceklerde, dürüst, bilgili ve devlet işlerine aşina olması gibi bildik özellikler aranılmaktaydı. Seçilen kişinin ismi kadının hazırladığı bir ilâmla İstanbul’a bildiriliyor ve burada, Ceride Nazırı’nın yaptığı incelemede bu kişi uygun bulunursa onay için Padişaha sunuluyordu. Padişahın onayını içeren hatt-ı hümayunu çıktıktan sonra da durum yazılan bir emr-i ali ile mahalline bildiriliyor ve atanan Defter Nazırının yazışma işlerinde kullanacağı mührü Darphane’de hazırlatılıp ayrıca kendisine gönderiliyordu.

Gördüğümüz şekilde atanan Defter Nazırları, sancaklarda, döneme özgü bazı ek işlerle birlikte günümüzde nüfus müdürlüklerinin gördüğüne benzer hizmetleri yerine getiriyorlardı. Başlıca görevleri şehir, kasaba ve köylerde gerçekleşen doğumları, başka yerlerden gelip yerleşenleri günü gününe nüfus defterlerine kaydetmek ve ölenlerle göç edenleri de defterlerden silmekti. Bunun yanında seyahat etmek isteyenlerin almak zorunda oldukları “*mürur tezkeresi*” işi de kadılardan alınarak bu kuruma verilmişti. Diğer taraftan Defter Nazırları her altı ayda bir sancaklarındaki nüfus hareketlerini özetleyen defterleri Ceride Nezareti’ne göndermekle yükümlüydüler. Ayrıca kendileri ve maiyetlerindeki mukayyitler için

“*Defterhane*” veya “*Jurnalhane*” adı verilen binalar kiralanıyor ve bu binaların kira bedeliyle kendilerine ve mukayyitlere, salyanede sancak halkından karşılanmak üzere belirli maaşlar ödeniyordu.

Sancak merkezlerinde Defter Nazırlarının gördüğü işleri kazalarda ise mukayyitler görmekteydi. Mukayyitlerin belirlenip atanması da temelde Defter Nazırlarının atanmasında uygulanan yöntemden farklı değildi. Görevleri ise kazalarının nüfus işlerinden sorumlu memur olarak bölgelerinin nüfus hareketlerine ait kayıtları düzenli bir şekilde tutmak ve bunları belirli periyotlar içinde bağlı oldukları sancağın Defter Nazırına göndermekti.²⁵⁴

Haziran 1834’te gönderilen bir fermanla Bursa’da da Defter Nazırlığı kurulmuş ve nazırlığa ise eski Darende kadısı Şerif Efendi atanmıştı²⁵⁵. Bursa’da Mahkeme binasını anlattığımız bölümden hatırlanacağı üzere Bursa Mahkemesi avlusu içinde yeni bir bina inşa edilerek Defter Nazırı ile maiyetinde bulunan mukayyit ve mürur tezkeresi kâtiplerinin kullanımına tahsis edilmişti. Ayrıca bunlara sancak tevzi defterlerine konularak karşılanmak üzere her ay düzenli maaşlar ödeniyordu. Mesela 1835 Kasım ayında hazırlanan sancak salyanesi tevzi defterinde Defter Nazırı Molla Hüseyin Efendi ve maiyetindeki mukayyitlere 6 ayda toplam 9100 kuruş maaş ödendiği yazılıdır²⁵⁶. 1838 Mayıs ayına ait olan bir başka defterden ise o sırada Defter Nazırı olan Müderris Murat Efendi ve maiyet kâtiplerine ödenen bu maaşın miktarının 12.300 kuruşa yükseldiği görülmektedir²⁵⁷.

²⁵⁴ Bütün bu bilgiler için: Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 44–47.

²⁵⁵ *A.g.e.*, s. 47.

²⁵⁶ *BŞS C26/s.* 36–38.

²⁵⁷ *BŞS B347/s.* 14–15.

II.2.16.2. Jurnal Kâtipleri

II. Mahmut'un Defter Nazırlığı ve mukayyitlik memuriyetleriyle bağlantılı olarak sancaklarda tesis ettiği bir diğer memuriyet de “*Jurnal Teşkilatı*” ve bu bağlamda kazalarda görevlendirilen “*Jurnal Kâtipleri*” idi. Bu örgüt ilk defa İstanbul ve İzmit'te tecrübe edilmiş ve bir takım faydaları görüldüğü için 1835 yılı İlkbaharından itibaren ülkedeki diğer eyalet ve sancaklarda uygulanmasına başlanmıştı. Eyalet ve sancaklarda bulunan vali, mutasarrıf ve mütesellim gibi yöneticiler örgütün kurulması ile görevlendirilmişlerdi. Buna göre yönetim merkezi olan şehirlerde uygun miktardaki maaşları vilayet tarafından mahallinde verilmek üzere birkaç jurnal kâtibi görevlendirilecek, eğer küçük kazalarda bulunan âyan ve voyvodaların ayrı jurnal kâtibi görevlendirmeleri mümkün olmazsa, kazada bulunan nüfus mukayyitleri eski maaşlarına yapılacak bir miktar zamla jurnal işlerine de bakacaklardı. Görev için mahallinde saptanan kâtiplerin isimleri merkeze sunulurken ferman istenmekte; eğer bu kişiler uygun bulunursa Padişah onayını içeren fermanın ve gönderilmesiyle görevlerine başlamaktaydılar.

Jurnal kâtiplerinin atanma fermanlarıyla birlikte gönderilen talim-namelere göre jurnal örgütünün kuruluş amacı kısaca şunlardı: İmparatorluk eyalet ve sancaklarında yaşayan halkın sayı ve niteliklerini tespit etmek, şehirlere giriş-çıkışı ve göç hareketlerini denetleyerek iç nüfus hareketlerini kontrol altında tutmak, iç güvenliğin temini amacıyla gerekli istihbarat bilgilerini toplamak, işsiz güçsüz gezen başıboş takımını kontrol altında tutmak, sancaklarda meydana gelen her türlü cezaî dava ve olayları bilmek, doğum ve ölümlere ilişkin istatistik verileri toplamak ve tarımsal üretim açısından sancaklardaki tarım arazilerinde yetiştirilen ürünler hakkında bilgi sahibi olmak.

Bu amaçlar doğrultusunda eyalet-sancak merkezi şehirlerde bulunan bütün mahalle muhtarları, esnaf kethüdaları, hancıbaşılar ve kiracıbaşıların günlük olarak şehre gelip gidenleri, ölen ve doğanları ve başka önemli görülen olayları jurnal kâtiplerine bildirip bunların hazırladığı “*Jurnal Zabıtları*”nın gün gün vilayet tarafına teslim edilmesi gerekiyordu. Yine sancak merkezi dışında bulunan şehir ve kasabalar, bağlı köyleriyle birlikte aynı içerikteki jurnallerini hazırlayıp haftada bir defa sancak yöneticisine göndereceklerdi. En sonunda merkez şehirde toplanan sancağın bütün kasaba ve köylerine ait jurnal zabıtları ayda birer kere 100 varaktan aşağı olmamak kaydıyla İstanbul’a, Ceride Nezareti’ne iletilecekti²⁵⁸.

Jurnal örgütünün Bursa’da kurulmasına ve kâtip olarak görev yapacakların belirlenmesine dair gönderilen emre binaen Bursa Jurnal başkâtipliğine 750 kuruş maaşla Ahmet Aziz Efendi, II. Kâtipliğe 300 kuruş maaşla Selim Vahit Efendi ve III. kâtipliğe ise yine 300 kuruş maaşla İbrahim Ethem Efendi seçilmişler; 24 Haziran 1835 (26 S 1251) tarihiyle Bursa’ya gönderilen bir emr-i âli ile de bu seçimler onaylanmış ve ismi geçen Efendiler vilayet jurnal kaleminde çalışmaya başlamışlardı²⁵⁹. Bunlara da tıpkı Defter Nazırı ve mukayyitler gibi salyane defterlerine eklenerek halktan tahsil edilmek üzere vilayet tarafından düzenli maaşlar veriliyordu. Ancak Defter Nazırlığı, bütün sancağı ilgilendiren bir kurum olduğundan nazırlara verilen maaşlar bütün sancak kazalarına dağıtımı yapılan sancak salyanesi tevzi defterlerine eklenirken, jurnal kâtiplerininki ise sadece Bursa kazasına dağıtımı yapılan salyane defterlerine eklenerek Bursa kazası halkından karşılanıyordu. Mesela

²⁵⁸ Rıfat Özdemir, *a.g.e.*, s. 166–168.

²⁵⁹ *BSŞ C26/s. 11.*

1838 yılı Mayıs ayında dağıtımı yapılan salyane defterinde jurnal kâtiplerine 6 aylık maaş karşılığı olarak 4850 kuruşluk bir tutar deftere konulmuştu²⁶⁰.

II.2.16.3. Bursa’da Karantina Uygulamasına Başlanması

Halk sağlığına yönelik somut yararlarıyla II. Mahmut’un reformları arasında belki de en hayırlısının bulaşıcı hastalıklara karşı önlem olmak üzere Avrupa’da uygulanan şekliyle ülke içinde karantina uygulamasına başlanması olduğu söylenebilir. Özellikle Ortaçağ Avrupa tarihinde veba salgınlarının sebep olduğu insan kıyımları iyi bilinen bir olgudur. Aynı süreç içinde geniş Osmanlı toprakları da bu salgınlardan nasibini almıştır. Yüzyıllar boyunca başta başkent İstanbul olmak üzere İmparatorluğun Kahire, Şam, Halep, Bağdat, Bursa, İzmir gibi ticarî öneme sahip büyük kentlerinde veba salgınları sonucunda meydana gelen toplu ölümleri çeşitli çağdaş tarihî kayıtlardan öğrenmek mümkündür. Ancak 18. asır Aydınlanma Dönemi ile birlikte Avrupa ulusları, bulaşıcı hastalıkları Tanrı’nın insanoğluna verdiği ilahî bir ceza olarak gören bağnaz kilise anlayışını kırarak tıbbî gelişmeler ışığında hastalıkların maddî gerçek nedenlerini araştırmaya yönelmişler; bu araştırmaları sonucunda veba gibi birçok bulaşıcı hastalıklara bakteri denilen küçük canlı organizmaların sebep olduğu bilgisine ulaşarak önleyici tedbirler geliştirmeye başlamışlardı. İşte bu sırada aşı ve ilaç tedavisi yanında bulaşıcı hastalığın görüldüğü mahalleri veya kişileri belirli bir süre dış ortamdan yalıtarak hastalığın yayılmasını engelleme amacı güden karantina uygulaması Avrupa uluslarınca icat edilerek yaygın bir önleyici tedbir hâline gelmişti. Kısa bir süre içinde bütün Avrupa

²⁶⁰ Bkz. Ekler, Tablo: I.

lkelerinde ticarî önemdeki büyük limanlarda ve Şehir girişlerinde karantina binaları yapılarak salgın tehlikesi belirdiği anlarda buralarda karantina uygulamasına başlanmış ve bu sayede 19. asırdan itibaren salgınların sebep olduğu toplu ölümlerin büyük lde önüne geçilebilmiştir.

19. asra girildiğinde Avrupa’da bu gelişmeler olurken Osmanlı ülkesinde bilhassa veba salgınlarına karşı gerek Müslüman halkın gerekse yönetici zümrenin kayıtsız ve kaderci yaklaşımı sürmekteydi. Yüksek dinî çevreler kadar sıradan halk kitleleri için bile salgınlarla meydana gelen ölümler kader anlayışı içinde mantıkleştiriliyor ve hastalıkları önlemek için karantina usulüne geçilmesi gibi Avrupa’ı tedbirler de Tanrı’nın iradesine müdahale olarak görülerek lanetleniyordu. Buna karşılık aynı dönemde veba salgınları İmparatorluk toprakları üzerinden hiç eksik olmamakta, özellikle İstanbul’da dâhil olmak üzere Anadolu kentlerinin çoğunda yüzlerce insanın ölümüne neden olmaktaydı. Örneğin, 1814’de Bursa’ya gelen İngiliz ziyaretçi J.M. Kinneir, Şehirde o sırada yüzlerce kişinin ölümüne yol açan çok şiddetli bir veba salgınından bahsetmektedir. Yazar, yerli halkla fizikî temasta bulunmamak için Bursa sokaklarında ellerinde uzun sopalar bulunan iki korumayla dolaşmış ve bu şekilde kendisini hastalık bulaşma riskinden korumaya alıřmıřtı²⁶¹.

Ülkede köklü yeniliklere girişen ve bazı Batılı kurumları tatbike alışan II. Mahmut’un bu konuda kayıtsız kalması beklenemezdi. 1827’den beri Batı Anadolu taraflarında süren veba salgınının önüne bir türlü geilememişti. Ayrıca Osmanlı’nın ticaret yaptığı Batılı büyük devletler Osmanlı liman ve Şehirlerinde kendi ülkelerindeki gibi sistemli bir karantina uygulamasına geçilmesi yolunda yoğun

²⁶¹ Kinneir, *a.g.e.*, s. 246–247.

baskılarda bulunmaya başlamışlardı. Bütün bunlar üzerine Padişah ülkede karantina uygulamasına başlanmaktan başka bir çare olmadığını anlayarak bunun tatbikinin nasıl olacağını bir takım özel kurullarda tartışılması emrini vermişti. Bir taraftan da tutucu çevrelerin dirençleri kırılarak Şeyhülislam Mekki-zade Mustafa Asım Efendi'den karantina usulünün dine dokunur bir yanı olmadığına dair bir fetva alınmıştı. Uygulamaya öncelikle İstanbul'dan başlanmıştı. Daha sonra ülke genelinde gereken yerlerde karantina binaları inşa edilecekti. Aynı zamanda bu işlerle ilgilenmek üzere “*Karantina Meclisi*” adıyla bir uzman kurul oluşturulmuştu. Olayın parasal ve örgütlenme boyutu da yapılan müzakereler neticesinde çözümlenerek öncelikle Karadeniz Boğazı'nda olmak üzere İstanbul'un önemli giriş-çıkış noktalarında karantina binaları yapıldı. Sonrasında 20 Mayıs 1838'de alınan bir kararla karantina terimi yerine “*Usul-ı Tahaffuz*”, karantina binalarına “*Tahaffuzhane*” denilmesi uygun görülmüş ve Karantina Meclisi yerine de “*Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ*” ve “*Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni*” adlarıyla iki yeni kurul oluşturulmasına karar verilmişti. Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ'nın başına ise Abdülhak Molla Efendi getirilmişti. Kendisi, sağlık işleriyle beraber tıp ve temizlik işlerine nezaret edecekti. Meclis-i Sâni ise bir başkâtip, bir jurnal kâtibi, evrak kaydıyla görevli iki mukayyit ve yabancı dil bilen bir tercümandan oluşuyordu. Ayrıca Fransız Hükümeti'nin gönderdiği Dr. Mösyö Bulard 2500 kuruşla tabip olarak bu mecliste görev almıştı. İstanbul'da bu gelişmeler olurken 1838 baharında itibaren Edirne, İzmir, Bursa, Aydın, Erzurum, Antalya, Konya, Adana gibi diğer Anadolu şehirlerine doktorlar ve karantina memurları gönderilmiş ve buralarda da karantinalar çalışmaya başlamıştı²⁶².

²⁶² Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 305–308.

1838 Nisan ayında Sığla Sancağında bulunan Söke kasabasında ve Bursa şehrinde veba salgını ortaya çıktığı haberi İstanbul'a ulaşması üzerine karantina uygulanması amacıyla buralara birer karantina memuru ve tabip gönderilmesine karar verilmişti. Bursa'ya karantina memuru olarak 1000 kuruş maaşla Şerif Bey, karantina tabibi olarak da 900 kuruş maaşla Kavlo(?) adındaki bir doktor gönderilmişti. Görevleri, şüpheli gördükleri bölgeleri karantinaya alma yetkisi de dâhil olacak şekilde hastalığın yayılmasını önleyecek tedbirleri almaktı. Kendilerine bulundukları yerin vali, mutasarrıf, mütesellim ve voyvoda gibi mülkî yöneticilerinin her türlü yardımı sağlamaları gerekiyordu. Karantina memuruna İstanbul'daki Karantina Meclisi tarafından 26 maddelik bir görev talimatnamesi verilmişti. Bu talimatnamede belirtildiğine göre vebanın etkisini gösterdiği bir mahalde vebadan yaşamını kaybettiği bilinen veya en azından şüphe duyulanların cenazeleri karantina memuruna haber verilmeden defnedilmeyecek, bu gibi cenazeler öncelikle karantina tabibi tarafından incelendikten sonra gereği yapılacaktı. Eğer bu incelemede kişinin vebadan öldüğü kesinlik kazanırsa bu şahsın yaşadığı hanesi ve hane halkı hakkında derhal karantina tedbirlerine başlanacaktı. Yani ölüm olayının meydana geldiği hane, içindeki eşyalarla birlikte temizlendikten sonra 40 gün süreyle karantinada tutulacak ve ancak bu süre sonunda hanenin kullanımına izin verilebilecekti. Ölen kişinin hane halkı da aynı muameleye tabi tutulacak ve 40 günlük karantina müddetlerini tamamlamadan içlerinden hiçbirinin başka mahallere gitmelerine izin verilmeyecekti. Vebadan öldüğü kesinlik kazananların defin işlemleri içinse ayrı gaslediciler, mezarıcılar ve imamlar tayin edilecek, bu kişilerin çarşı ve pazarda halkla fazla irtibatla bulunmamalarına dikkat edilecek, cenazeler mümkün olduğunca gece

defnedilmeye çalışılacak ve cenaze, kabristanın bir köşesinde ayrılan farklı bir bölümde en az 3 zira' derinlikteki bir çukura üzeri kirelenerek gmlecekti.

Talimatnamede vebalı hastaların bakım ve tedavilerinin nasıl olacağı, kullandıkları eşyalarının nasıl arıtılacağı ve yaşadıkları mekânlarda karantinanın ne şekilde uygulanacağına dair açıklamalar da bulunuyordu. Buna göre hastanın bulunduğu hane halkı içinde başka yere gitmek isteyenler 40 günlük karantina müddetlerini tamamlayacaklar ve bu süre sonunda karantina memurunun vereceği izinle diledikleri yere gidebileceklerdi. Hastayı evde bırakıp başka mahalle kaçan kimseler ise bulundukları yerde karantinada tutulacak ve bu sırada kapılarına bekçi konularak kimseyle grştrlmeyeceklerdi. Eğer hasta sahipleri hastasının bakımını bir hizmetçiye bırakıp başka bir haneye gitmek isterlerse, gittikleri yeni hanede mümkün olduğunca birbirleriyle fizikî temasta bulunmaya kaçınacaklar ve karantinalarını burada ıkarabileceklerdi. Hasta ise hane kapısına yakın, havadar bir odaya konulacak ve yanına hizmetçiden başka kimsenin girmesine izin verilmeyecekti. Hastanın odasından hiçbir şahsi eşyası dışarı çıkarılmayacak ve kirli çamaşırları, kullandığı çorba ve ilaç kapları hizmetçisi tarafından oda içinde birkaç saat suya bastırılıp bekletildikten sonra yıkanarak temizlenecekti. Ayrıca han, bekâr veya medrese odaları gibi toplu kalınan mekânlarda veba vakası görülürse hastanın ölümüne veya iyileşmesine dair karantina hekiminin vereceği ilâm tarihinden itibaren 40 gün müddetle o mekânda karantina uygulanacak ve ancak bu süre sonunda hastalık görülmezse hekimin bildirimiyle mekândan dışarı çıkılmasına izin verilecekti. Bu karantina süresince hane veya oda içinde bulunan eşya ve şahıslar hekimin vereceği özel tütsü ile ttslenecekti. Hastalık sirayet edebilecek eşyalardan suda bozulmayacaklar bir müddet suya bastırılıp sonrasında iplere serilip

havalandırılacak, bozulabileceklerse rüzgârda bırakılacaktı. Karantina süresi sonunda mekândaki bir başka kişide hastalık görülmez ise sadece hastanın bulunduğu odanın temizlik ve havalandırılmasına dikkat edilecek, aksi durumda oda dışındaki bütün mekân havalandırılacak ve içindeki eşyaların hepsi için aynı işlem uygulanacaktı. Vebalı hastaların bakımları sırasında karantina memuru ve mahalle muhtarının reyleriyle bir vekilharç tayin edilecek ve hastanın bulunduğu hanenin zarurî ihtiyaçları bunun tarafından yerine getirilecekti. Bu gibi masraflar, eğer hasta sahiplerinin hâli vakti yerindeyse onlar tarafından, değilse vilayet tarafından karşılanacaktı.

Han köşelerinde veya şurada burada üçü beşi bir yerde vefat eden kimsesizlerin hangi hastalık sonucunda öldükleri derhal karantina memuru ve tabibine ihbar edilecekti. Bu gibi kişilerin hastalıklarının veya ölüm sebeplerinin veba olduğu anlaşılırsa bütün eşyalarıyla birlikte şehir dışında tahsis edilen bir mahalle konulacaklar, yanlarına hizmetçi verilerek bakımları ve temizlikleri burada yapılacaktı. Ayrıca arkadaşları dahi ayrı bir yere konularak burada 40 gün karantinada tutulacaklardı.

Herhangi bir köyde hastalık görülmesi anında derhal karantina memuruna haber verilecek ve köy halkı çok gerekmedikçe komşu köylerle ilişkide bulunmayacaklardı. Ancak söz konusu köyde hastalığın yayılmaya başladığı müşahade olunduğunda bütün köy tamamen karantinaya alınacak ve köye giriş ve çıkışlar yasaklanacaktı. Köy halkının şehirde görülecek işleri için komşu köyden bir adam memur edilecek ve bu şahıs köye girmeden uzakta durarak karantina kaidelerine uygun bir şekilde köyün işlerini görecekti. Ancak karantinada bulunan köy halkının günlük ziraî işlerini görmelerine engel olunmayacaktı.

Bunların yanında talimatnamenin 25. maddesinde karantina usulüne karşı halkı kışkırtan veya memurların çalışmalarını engellemeye cesaret edenlerin mevki, şöhret ve yaşlarına bakılmadan idama varacak kadar sert cezalara çarptırılacakları belirtilmekteydi. Ayrıca bölgenin mülkî memurların bu hususlarda daima dikkatli olmaları ve karantina memuruna her konuda gereken yardımı göstermeleri, karantina uygulaması sırasında ihtiyaç duyacağı kolluk güçlerini kendisine temin etmeleri gerekiyordu.

Karantina hususunda yapılacakları açıklayan yukarıda kısaca aktarmaya çalıştığımız talimatname dışında eyalet müşirleri, sancak mutasarrıf ve mütesellimleri ile kaza hâkim ve voyvodalarının aynı konudaki görevlerini izah eden 16 maddelik bir başka talimatname daha hazırlanmıştı. Talimatnamenin ilk maddesinde ifade edildiğine göre her bir kaza voyvodası kazası sınırlarındaki hastalık ve sağlık durumlarını içeren jurnal defterlerini her ay bağlı bulunduğu sancak valisi tarafına gönderecek, daha sonra bunlar vali tarafından düzenli olarak İstanbul'daki Meclis-i Tahaffuz'a ulaştırılacaktı. Talimatnamenin bundan sonra gelen sekiz maddesi elinde bulunan talimat hükümlerince görevini yapacak olan karantina memuruna karşı voyvodaların yükümlü oldukları görevlerin açıklanmasına ayrılmıştı. Kısaca belirtirsek bunlar, devletin gönderdiği karantina memur ve tabibinin görevlerinin voyvodalar tarafından köy ihtiyaçlarına ve mahalle muhtarlarına iyice anlatılarak işin öneminin halk tarafından anlaşılmasının sağlanması; karantina memurunun elinde bulunan talimatnamenin voyvodalarca da iyice okunup anlaşarak karantina uygulaması sırasında kendi paylarına düşen işleri eksiksizce yerine getirmeleri ve valinin onayını gerektirecek hususları geciktirmeden ona havale etmeleri; karantina memurunun hastaların bakım ve zaruri ihtiyaçlarının

karşılanması amacıyla talep edeceği adamları voyvodaların derhal tedarik etmeleri; halk içinde karantina memuruna muhalefet ederek uygulamayı önlemeye çalışanların tutulup yargılamaları sonucunda gereken cezalarının voyvoda veya mütesellimlerce verilmesi ve karantina memurunun görevi sırasında aldığı bütün eşya ve malzemenin kendisine mühürlü senet karşılığı verilerek daha sonra üçer nüshadan hazırlanan defterlerinin birer nüshalarının voyvoda ve karantina memurunda kalması, üçüncü nüshanın ise vali tarafından Meclis-i Tahaffuz'a gönderilmesi gibi maddelerden ibaretti.

10–16. maddelerde bir şehir veya kasaba sınırları içinde veba salgını başladığında voyvoda ve mütesellimlerin yapması gerekenler sıralanmıştı. Voyvodalar öncelikle yönetimlerindeki kasaba ve civarında bulunan yolların, meydanların ve hane, han gibi binalara ait avlu ve bahçelerin her türlü moloz ve pislikten temiz olmalarına dikkat edeceklerdi. Hangi sebeple olursa olsun kaza sınırları içinde vefat edenler yetkili bir tabibe muayene ettirilerek ölüme ne tür hastalığın sebep olduğu meydana çıkarılacak ve eğer vebadan öldüğü anlaşılırsa hemen karantina memuruna haber verilerek talimatnamede yazılı tedbirlerin uygulanmasına başlanacaktı. Veba salgını başlayan kasaba veya şehrin mütesellim veya voyvodası, belde ileri gelenleri ve karantina memuruyla birlikte bir karantina meclisi teşkil edecekler ve bölgede bulunan diğer mahallere birer memur atayarak yapılacak işlerde esas karantina memurunun reyine göre hareket edeceklerdi. Bunun yanı sıra voyvoda ve mütesellimler belde ileri gelenleriyle ortaklaşa olarak mümkünse şehir dışında, değilse kenar bir mahallinde bir hastane oluşturarak lazım gelen bütün araç-gereçlerinin tertip edecekler, durumu İstanbul'da bulunan Meclis-i Tahaffuz'a bildireceklerdi. Geçici olarak oluşturulan bu hastanelere gereken erzak,

yatak-çarşaf ve ilaç gibi malzemeler karantina memurunun imzalı istidası üzerine tamamen vilayetten verilip kendisinden dahi imzalı senet alınacaktı. Daha sonra bu gibi masraflar için hazırlanan imzalı muhasebe defterlerini ve memurun verdiği senetleri voyvodalar valilerine, valiler de Meclis-i Tahaffuz'a takdim edeceklerdi²⁶³.

Bu anlattığımız önlemler dışında o sırada Ser-asker Damat Mehmet Sait Paşa'nın sorumluluğunda bulunan Hüdavendigâr Eyaletinde bulunan mütesellim ve voyvodalara hitaben çıkarılmış 25 Mayıs-04 Haziran 1838 (Evâ'il-i Râ 1254) tarihli bir fermada dahi karantina usulünün faydaları gerekçeleriyle açıklanmakta ve hatta tutucu çevrelerin muhalefetlerini yumuşatmak amacıyla Şeyhülislam Mekki-zade Asım Efendi'nin konu hakkında verdiği fetvası derç edilerek bazı fıkıh bilginlerinin konu hakkındaki olumlu içtihatları fermada aynen aktarılmaktaydı. Ayrıca Meclis-i Tahaffuz'da alınan karara göre ülke içinde bir zamandır aralıklarla devam eden veba salgının hangi mahallerde çok hangilerinde az şiddetle seyrettiğini tam olarak bilebilmek için öncelikle 1838 Martından itibaren Anadolu ve Rumeli'de bulunan bütün köy ve kasabalarda vebadan ölenlerin ve iyileşerek kurtulanların tarihleri sırasına göre isimlerini içeren jurnal defterlerinin hazırlanarak Meclis'e gönderilmesi; ancak bu şekilde salgının yayılma şiddetine göre acil önlem alınması gereken mahaller anlaşıldıktan sonra gereğinin yerine getirilmesine karar verilmişti. Ayrıca eyalet müşirleri ve sancak mutasarrıfları kendilerine bağlı bulunan mütesellim ve voyvodalara, veba salgını görülen mahaller halkının, salgın kesilene kadar komşu kasaba veya köyler halkıyla irtibatla bulunmamalarına dikkat edilmesini ve bunların arasından hiç kimsenin İstanbul'a veya başka şehre gitmesine kat'i surette izin

²⁶³ Sadaret'ten Bursa mütesellimine gönderilmiş Gurre-i S 1254 (26.04.1838) tarihli kaime ile beraber talimat suretleri: BŞS B347/s. 16-18.

verilmemesini kesin bir dille tembih edeceklerdi. Aynı zamanda zarurî bir işi dolayısıyla İstanbul'a veya bir başka şehre gitmek isteyenlere verilecek mürur tezkerelerine, bu kişinin çıktığı mahalde hastalık olup olmadığı, olduğu hâlde kaç günden beri sürdüğü veyahut salgın sona ermişse kaç gün olduğu etraflıca yazılacaktı²⁶⁴.

Alınan bütün önlemlere ve yapılan sert tehditlere rağmen Bursa'da karantina uygulamasına karşı bazı tepkiler olmuştu. İstanbul'dan karantina memuru olarak bölgeye gönderilen Şerif Bey daha görevine başladığı ilk anda Müslüman halktan bazı olumsuz hareketlere muhatap olmuştu. Bölgeye tayin edileceğinin duyulduğu sırada Bursalı Müslüman kadınlardan oluşan bir kitle mütesellim konağı avlusunda toplanarak karantina istemeyiz yollu ifadelere cesaret etmişlerdi. İşte tam da bu olaydan kısa bir süre sonra Bursa sakinlerinden bir Katolik Ermeni'ye ait hanede veba hastalığı görülmüş ve bu yüzden hane mühürlenerek karantinaya alınmıştı. Ancak bu sırada kadınlardan oluşan aynı kabile söz konusu haneye gelerek kapıdaki mühürü kırmışlar ve orada bulunan karantina memuru Şerif Bey'e ve tabibe yakışsız kelimeler sarf ederek dağılmışlardı. Konu hakkında mütesellim tarafından herhangi bir bildirimde bulunulmamasına rağmen, hükümetin bir şekilde bu olaylardan haberi olmuştu. Doğal olarak hükümet, Bursa Sancağı kazalarında o sırada vebadan her gün 7-8 kişi ölürken kadınların bu gibi hareketlere kendi başlarına kalkışmaya cesaret edemeyeceklerini ve işin arkasında onları kışkırtan başka kimselerin olduğunu kolayca anlamıştı. Ayrıca bu olayların seyrine ve gerçek nedenlerine dair mütesellim tarafından zamanında gerekli bildirimin yapılmamış olmasından ötürü hükümet nazarında olayların çıkmasından mütesellim de sorumlu tutulmuştu. Bunun için

²⁶⁴ BŞS B347/s. 27.

Sadrazam tarafından mütesellime bir kaime yazılarak kendisine gerekli uyarı ve tehditler yapılmış; ilaveten bu kadınları kışkırtan gerçek şahısları araştırıp ortaya çıkararak isimlerini İstanbul'a bildirmesi istenmişti²⁶⁵.

Ne var ki bu gibi tepkiler bir kamu sağlık kurumu ve uygulaması olarak karantina usulünün bölgede yerleşmesine engel olamamış ve kısa süre içinde Bursa'da, Çekirge semtinde bir karantina binası inşa edilerek faaliyetine başlamış ve Aşir Efendi, “*Karantina Müdürü*” sıfatıyla merkezden şehre gönderilmişti²⁶⁶. Şehir karantihanesinde müdür Aşir Efendi'nin yanı sıra bir gardiyanbaşı, iki kâtip, bir cerrah ve bir de tabip bulunuyordu. Ayrıca tevzi defterlerine konularak sancak halkından karşılanmak üzere vilayet tarafından bunların tümüne senede toplam 48.850 kuruş maaş ve tayinat bedeli verilmekteydi²⁶⁷.

Buraya kadar anlattığımız şekliyle Bursa ve civarında ilk defa olarak 1838'de uygulamasına başlanan karantina tedbirlerinin, dönemin yabancı gözlemcilerinin de şahitliklerine göre kısmî bir başarı sağladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda karantina tesisi öncesinde ve sonrasında Bursa'da bulunmuş olan Amerikan Protestan misyoneri Bayan Schneider iki dönem arasındaki farkı memleketine yazdığı mektupların birinde çok açık şekilde ifade etmiştir. Yazarın ifadesine göre daha 1838'den önceki veba salgınları sırasında Bursa ve civar

²⁶⁵ Sadrazamın 14 Câ 1254 (05.08.1838) tarihli kaimesi: *BŞS B347/s. 27*; Karantinaya karşı Müslüman halkın gösterdiği tutucu tepkiler Tanzimat sonrasında bile devam etmişti. Mesela 1841 yılı Mart ayında Bergama kazası halkı kasabalarında tesis edilen karantina usulüne karşı ayaklanarak İstanbul'dan gönderilen karantina memuru ve tabibini döverek kasabadan kaçırmışlardı. Bunun üzerine devam eden hadiseler ise o sırada Bursa Sancağı zaptiye memuru olan Ferik İsmet Paşa'nın bizzat kazaya gidip askerî güç kullanması sonucunda bastırılabilmişti: BOA, *Ayniyat*, 370, s. 7.

²⁶⁶ Sadarettin Bursa mütesellimine gönderilmiş 13 B 1254 (02.10.1838) tarihli kaime: *BŞS B347/s. 31*.

²⁶⁷ 17 N 1255 (24.11.1839) tarihli sancak masrafları tevzi defteri sureti: *BŞS C27/s. 23–28*.

köylerinde günde 800 kişinin hastalıktan hayatını kaybettiği söylenmekteydi. Buna karşın, yetersiz de olsa şehirde karantina sistemi tesis edildikten sonraki üç sene içinde vebadan meydana gelen ölüm olayları çok önemsiz seviyelere çekilebilmişti²⁶⁸.

²⁶⁸ Schneider, *a.g.e.*, s. 45–46.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜDAVENDİGAR EYALETİ ve YÖNETİM MERKEZİ OLARAK

BURSA (1839–1867)

Hüdavendigar Eyaletinin 1836'daki "Müşirlik" düzenlemeleri sonucunda Osmanlı mülkî sistemine idarî bir birim olarak ilk defa nasıl katıldığını daha önceki bölümlerde açıklamıştık. Hatırlanacağı üzere eyaletin bu ilk kuruluş aşamasında Kaptan-ı derya Firarî Ahmet Fevzi Paşa ile Ser-asker Damat Sait Paşa sadece askerî işlerde yetkili olarak eyalet müşirliğinde bulunmuşlar; buna karşılık Tanzimat dönemine kadar malî yönden Mansure Hazinesi'ne bağlı kalan eyalet sancakları genellikle merkezden atanan mütesellimlerce yönetilmeye devam edilmişlerdi. Dolayısıyla bu dönem içinde eyaletin idarî yapısı ve yönetimi diğer Anadolu eyaletlerine pek benzememektedir. Çünkü eyalet içinde ne yönetim merkezi olan bir şehir, ne de bu şehirde ikamet ederek eyaletin mülkî-malî yönetimini buradan yürüten bir vali bulunmaktadır. Aynı süreçte "Hüdavendigar Eyaleti Müşirliği" adı altında toplanan sancaklar idarî bir birimden daha çok askerî bir birim olarak düşünülmelidir. Bu durum aşağı yukarı ilk Tanzimat reformlarına kadar devam etmiştir.

19. yüzyıl Osmanlı taşra idarî yapısını ise Tanzimat öncesi ve sonrası olarak iki kısma ayırarak ele almak hem çok yaygın bir anlayıştır hem de gereklidir. Çünkü Tanzimat reformlarıyla ülke yönetiminde yerleştirilmek istenen yeni yönetim kurumları, bütün başarı ve başarısızlıklarıyla daha modern, işlevsel, hakkaniyetli ve hepsinden de önemlisi yönetilen halk kitlelerinin bireysel hak ve taleplerini

“gözetmeye çalışır” görünen bir yönetme şekli ve anlayışının eyaletlerde hiç olmazsa şeklen mevcudiyetini sağlamışlardır. 03 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen meşhur fermanla açılan Tanzimat dönemi ve ilkeleri, özellikle ülke yönetiminde gerçekleştirilen ilk uygulamalarını takiben eyaletlerde idarî-malî yönden tesis edilen her yeni kurum ve düzenlemelerin ortak payda ve amacı olmuş ve bu niteliğiyle 19. yüzyıl sonuna kadar etkisini devam ettirmiştir. Tanzimat reformlarının Osmanlı taşrasında daha somut alana yansıyan uygulamaları sonucunda eskisinden sağlıklı ve adaletli işleyen yeni bir vergi sistemi yerleştirilmeye çalışılmış; valiler, yine eskinin idarî-askerî-malî yetkileri üzerinde toplayan niteliklerinden arındırılarak sadece modern anlamıyla sivil mülkî memurlar hâline getirilmiş; eski Osmanlı anlayışına pek de ters düşmeyen bir şekilde şehirlerde kurdurulan yerel meclisler üzerinden halkın eşraf aracılığıyla da olsa bir ölçüde yönetim sürecine katılımı sağlanmış ve ayrıca taşra memuriyet kadrolarında uzmanlığa ve işbölümüne dayanan yeni bir yapılanma başlatılmıştır. Bu temel uygulamaların yanında çağa uygun eğitim kurumlarının teşkili, sağlık, ulaşım, haberleşme gibi alanlarda sağlanan görece gelişmeler ve daha da önemlisi ülkede iç güvenliği sağlamaya yönelik yeni düzenlemeler Tanzimat döneminin diğer önemli taşra reformlarını teşkil ederler.

İlk dönem Tanzimat reformları, bunlardan doğan bocalama ve karışıklıklar iyi bilinen ve üzerinde çalışılmış konulardır. Bu ilk denemeler sırasında iltizam sisteminin kaldırılması, vergi toplama işinin doğrudan merkezden atanan muhassıllara devri ve muhassıllık meclisleri kurulması gibi yeni düzenlemelerden, sadece meclisler sonraki dönemde varlıklarını sürdürebilmişler; diğerleri ise kısa bir süre sonra uygulamadan çekilmişlerdir. Bu üç dört senelik bocalama evresinden sonra yönetimde görece istikrar sağlanmış ve taşra idaresinde, 1864 vilayet sistemine

kadar yürürlükte kalan eyalet-sancak-kaza şeklindeki mülkî bölünme, bazı yeni kurumlarla desteklenmiş hâlde egemen kılınabilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde söz konusu ilk uygulamalara ayrıntılı olarak girmeyeceğiz ve daha sonraki oturmuş hâlleriyle, Hüdavendigâr Eyaletinde mevcut olan Tanzimat’a has taşra yönetim pratik ve kurumlarının 1864’e kadarki durumunu tahlile çalışacağız¹. Takdir edilecektir ki, eyalet gibi sınırları çok geniş bir idarî alanı, kapsadığı sancak ve şehirlerinde bulunan bütün kurumlarıyla ele almak imkânsız olmasa da bu çalışmanın hacmini oldukça büyütür ve kanımca da gereksizdir. Bu yüzden eyalet genelinde yapacağımız açıklamalar, yalnızca sancak ve kaza gibi eyaletin parçalarını oluşturan idarî birimlerde dönem içinde yaşanan merkezî yönetim pratiklerini betimlemekten ibaret kalacaktır. Bölümün esas konusunu ise Hüdavendigâr Eyaletinin idarî merkezi konumunda olan Bursa şehrinde mevcut yönetim kurumları oluşturmaktadır. Ancak bundan önce kısa da olsa ilk Tanzimat uygulamaları döneminde eyaletin idarî yönden uğradığı dönüşümlere değinmek gerekmektedir. Çünkü Bursa şehri ve sancağı merkez olmak üzere Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürecektir olan Hüdavendigâr Eyaleti tam anlamıyla bu sürede ortaya çıkmıştır.

III.1. İlk Tanzimat Uygulamaları ve Hüdavendigâr Eyaleti

Tanzimat Fermanı’nın ilanı sonrasında taşrada uygulanmasına başlanılan ilk reformlar ve tesis edilen yeni kurumlar idarî ve malî alanda sağlanmak istenen iki temel amaç üzerine bina edilmişlerdi. Bunlardan ilki vergilerin halktan daha etkin ve

¹ Yüksek lisans tezimizde Bursa şehri merkezinde Hüdavendigâr Sancağında uygulamaya konulan ilk Tanzimat reformlarını ayrıntılarıyla ele almış bulunmaktayız. Bkz. Emre Satıcı, *Tanzimat’ın Bursa’da Uygulanması (1839–1856)*, Ankara 2002 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

adaletli şekilde toplanarak doğrudan devlet hazinesine aktarılmasını sağlamaktı. İkincisi ise yönetenler ve yönetilenler açısından karşılıklı hak ve ödevleri belirlenmiş ve daha da önemlisi iki taraf için yargı denetimine açık bir idare anlayışını hâkim kılarak, tebaanın can ve mal dokunulmazlığını teminat altında tutan, eyaletlerde düzen ve asayiş tam olarak sağlayan bir idarî yapıyı ülke içinde tesis etmekte.

Bu amaçlar doğrultusunda vergiler konusunda yapılan ilk yenilikler kısaca şunlardı: Eski sistemde herhangi bir kazanın “bedel” adıyla çeşitli devlet hazinelerine bir senede ödemekle mükellef olduğu tutarların toplamı, içlerinden Tanzimat’ın yasakladığı bazı eklemeler ayıklandıktan sonra o kazanın Maliye Hazinesi’ne ödeyeceği senelik vergi miktarının temelini oluşturacaktı. Bunların üzerine yerel memurlara ödenen maaşlar ve bazı zorunlu harcamalar da eklendikten sonra o kaza halkının bir senede “vergi” adıyla yükümlü tutulacağı miktar sabitlenecekti. Artık bu tutarın artması veya azalması yerel yöneticilerin isteğiyle değil sadece merkezî hükümetin tasdik ve onayıyla olacaktı. Yani bir bakıma eski tevzi defterleri usulünde geçerli olan suiistimale açık masrafa göre gelir anlayışından, bu yeni düzende gelire göre masraf anlayışına geçiliyordu. Bundan sonra gelen ikinci önemli sorun bu miktarı belirlenmiş yıllık verginin mükellefler arasında adaletlice dağıtımını sağlamaktı. Dolayısıyla herkesten geliri ölçüsünde vergi alınması ilkesinin yerleştirilmesi ve bu doğrultuda mükelleflerin sahip oldukları emlak ve gelirlerinin sağlıklı bir şekilde tespiti gerekmektedir. Ayrıca eskinin vergiden muaf ulema ve idareci sınıf mensupları artık sahip oldukları varlıkları ölçüsünde vergiye iştirak edeceklerdi. Yine köprücülük, derbentçilik gibi hizmetler karşılığında bazı topluluklara tanınan muafiyetler tamamen kaldırılmıştı.

Malî alanda alınan diğer önemli bir kararsa iltizam uygulamasının toptan kaldırılmasıydı. Bundan sonra başta aşar olmak üzere devlete ait olan çeşitli rüsum gelirlerinin tahsilinde iltizam usulü uygulanmayacak ve bunlar, merkezden taşraya gönderilecek memurlar tarafından emaneten toplanarak doğrudan Maliye Hazinesi'ne gönderilecekti. Bu şekilde eskiden mültezimlere bırakılan vergi kârlarının devlete kalması sağlanacak; bundan daha da önemlisi mültezimlerin halk nezdinde sebep oldukları birçok uygunsuzluk ve tahribatın önü alınmış olacaktı.

Malî alanda hedeflenen bu amaçları gerçekleştirmek için, ilk etapta Tanzimat'ın uygulandığı sancaklara “*Muhassıl-ı emvâl*” adıyla geniş yetkilere sahip maliye memurları tayin edildi. Ayrıca her bir muhassılın maiyetine, gereken nüfus ve emlak sayımını yapmak üzere iki yetenekli kâtip verildi. Bunlardan biri emlak ve nüfus, diğeriye mal kâtipliği görevini üstleneceklerdi.

Muhassılların görev yapacağı bölgelerin saptanmasında ise şöyle bir yol takip edilmişti: Bir sancak içinde bulunan kazalar yakınlık, ulaşım gibi ölçütlere göre gruplandırılarak muhassıllık daireleri oluşturulmuş ve bu dairelerden her birine de, merkez telakki edilecek şehirde ikamet etmek üzere muhassıllar ve maiyet kâtipleri tayin edilmişti. Bu şekilde bir sancağın sınırları içinde birden çok muhassıllık dairesi ve muhassıl bulunabilmekteydi. Ancak sancağın merkez şehrinde bulunan muhassılın diğerlerinin üzerinde bir konumu bulunmaktaydı. Diğer yandan bu yöntem daha çok Hüdavendigâr Sancağı gibi sınırları çok geniş sancaklar için benimsenmişti. Bazı az sayıda kazayı içeren sancaklara bir tek muhassılın tayini yeterli görülmüştü.

Görevine başlayan muhassılın yapacağı ilk iş, elinde bulunan talimatnameye göre “*Muhassıllık Meclisi*” adıyla bir meclis teşkil etmektir. Bu meclis, muhassıl, emlak ve nüfus kâtipleri, hâkim, müftü, zaptiye memuru ile yörenin ileri

gelenlerinden seçimle belirlenen dört kişi olmak üzere toplam on üyeden müteşekkil olacaktı. Ayrıca bölgede hatırı sayılır bir Gayrimüslim nüfus varsa, onları temsilen metropolit ve kocabaşlarından iki kişi meclise üye olabileceklerdi. Meclis üyeliği için yapılacak seçimin nasıl yürütüleceği ise muhassıllara verilen talimatnamede ayrıntılarıyla açıklanmıştı. Eyalet merkezlerinde kurulacak meclislerin başkanlığını doğal olarak müşirler yapacak ve bunlar daha geniş yetkilerle çalışacaklardı. Bunun dışında ferik gibi yüksek rütbeli zaptiye memurlarının bulunduğu sancak merkezi şehirlerde meclis başkanlığını bunlar üstlenecekti. Bunun dışındaki muhassıllık meclislerinde üyelerin içlerinden belirlediği birisi meclis başkanı olacaktı. Muhassılın, meclisin teşkilinden sonra görev bölgesinde bir yandan mal-mülk ve nüfus yazımını başlatması diğer yandan ise meclisle müzakere hâlinde senelik vergilerin tespiti ve mahalle ve köyler arasında adaletlice paylaşılması; eskiden iltizama verilen mukataaların emaneten nasıl toplanacağını belirlenmesi gibi aslî görevlerine başlaması gerekiyordu.

Muhassıllığa bağlı diğer kazalar ise mevkilerine göre bir araya getirilebilecek ve buralarda, muhassılın atayacağı bir “*Muhassıl vekili*” başkanlığında “*Küçük Meclis*”ler kurulabilecekti. Muhassıllar, vekillerini yörede daha önce voyvodalık gibi devlet hizmetlerinde bulunmuş kişilerden seçebileceklerdi. Küçük meclislerin üyeleri muhassıl vekili, naip, müftü ile bölge eşrafından olarak seçimle belirlenen iki kişiden ibaret olacaktı. Ancak bu meclisler bağımsız hareket edemeyecekler ve aldıkları kararları tasdik için bağlı oldukları esas muhassıllık meclisine arz edeceklerdi. Bazı büyükçe köylerde ise, özellikle vergilerin dağıtım ve toplanmasında hükümet memurlarına yardımcı olmak üzere muhtar ve imamların katılımıyla köy kurulları oluşturulabilecekti. Gayrimüslimlerin bulunduğu köylerde bu kurullara onları

temsilen kocabaşları da dâhil edilecekti. Sonuç olarak bir muhassıllık dairesi içinde asıl muhassıllık meclisinin ve muhassılın bulunduğu merkez kaza dışında muhassıl vekillerinin sorumluluğunda birkaç küçük meclis daha faaliyette bulunacaktı.

Muhassıllık meclisleri haftada iki üç gün toplanacak ve bu toplantılarda vergilere ait konular ile bölgenin kamusal işleri müzakere edilecek, uygulanmak üzere kararlar alınacaktı. Daha da ötesi meclis üyelerinin tümüne uygun maaşlar bağlanmıştı. Bu bağlamda söz etmeliyiz ki, bu sırada kadı ve naiplere de düzenli maaş bağlanması uygulamasına geçilmişti. Hatırlanacağı üzere o zamana kadar kadı ve naiplerin gelirlerini, mahkeme hâsılatı olarak tanımlanan çeşitli dava harçları vb. şeyler teşkil ediyordu. Yeni sistemde ise artık diğer her tür kamusal gelirden olduğu gibi, mahkeme gelirleri de muhassılların denetimindeki sandıkta toplanacak ve kadı veya naiplerin mevkilerine göre belirlenen maaşları yine diğer yerel hükümet memurlarından farksız olarak bu sandıktan düzenli olarak kendilerine ödenecekti.

Bu sırada Tanzimat'ın uygulanacağı eyaletlerde kurulmak istenen yeni yapıya uygun bazı önemli idarî değişiklikler yapıldı. Mevcut eyaletlerin sınırları yeniden düzenlendi ve her birinin valiliğine yeni müşirler atandı. Bağlı sancakların başına ise müşirin nezaretinde bulunmak üzere “*Zaptiye Memuru*” sıfatıyla “*Ferik*”, “*Mirliva*”, “*Miralay*” gibi rütbelere sahip askerî komutanlar getirildi. Zaptiye memurları, emirlerinde bulunan düzenli ordu birlikleriyle sancaklarının iç güvenliğinden sorumlu olacaklardı. Eğer sancakta düzenli ordu güçleri bulunmuyorsa, o zaman sancağın eski Redif birliklerini bu amaçla kullanabileceklerdi. Mevcut Redif birlikleri de yetersizse, zaptiye memurlarının sancaklarından yeteri kadar yeni asker yazmalarına ve bunları zaptiye hizmetinde istihdam etmelerine izin verilmişti. Ayrıca diğer bütün devlet memurları gibi, bu

güvenlik güçlerinin bütün masraf ve maaşları da muhassıllık sandıklarından karşılanacaktı.

Bu yeni düzenleme ile eyalet-sancak idaresinde eskiden vali, mutasarrıf ve mütesellimlerin üzerinde olan malî yetkiler muhassıllara devrediliyordu. Muhassıllar kendi görev alanlarının malî işlerinde bağımsız hareket etmeye mezdular ve ayrıca bağlı bulundukları Maliye Nezareti ile doğrudan yazışma yetkisine de sahiptiler. Bunun yanında eyaletlere bağlı sancakların asayiş işleri, zaptiye memuru sıfatıyla tayin edilen yüksek rütbeli askerî komutanlara emanet edilmişti. Bunlar da kendi sancaklarının iç güvenliğine dair mevzularda bağımsız kararlar verebilmekte ve tıpkı muhassıllar gibi, bağlı oldukları Ser-askerlik makamı ile doğrudan yazışabilmekteydiler. Eyalet valilikleri ise yine en yüksek mülkî amir olarak müşirlere bırakılmıştı. Ancak bunlar artık eskisi gibi geniş yetkilere sahip değildiler. Eyalet sancakları üzerindeki yetkileri diğer zaptiye memurlarını denetlemek ve özellikle eyalet sınırları içinde bulunan bütün memurların uyum ve iletişimini temin etmekten ibaret bir konuma indirgenmişti².

İşte bu ilk Tanzimat reformları sırasında, o zamana kadar askerî işleri Hassa Müşirleri tarafından yürütülen Hüdavendigar Eyaleti sınırlarında dahi bazı

² Tanzimat'ın ilanını takiben taşrada tesis edilen kurum ve memuriyetlerin görev ve çalışma esaslarına ilişkin birçok düzenleme yapılmış, talimatname ve tüzükler kaleme alınarak yayınlanmıştır. Biz burada elimizden geldiğince eyaletlerde tesis edilen yeni durumu kısaca özetlemeye çalıştık. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgiler için şu eserlere müracaat edilebilir: Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII (1964), s.623-690; Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 181-218; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Ankara 2000, s. 15-45. Ayrıca muhassılların görevlerine ve meclislerin teşekkülü ile çalışma esaslarına dair hazırlanmış talimatname ve tüzüklerin eski ve yeni harfli tam metinleri için bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II. Kısım, İstanbul 1330, s. 7-50; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Ankara 1991, s. 237-258.

değişiklikler yapılmıştı. Kocaeli, Hüdavendigar, Bolu, Viranşehir ve Karesi sancakları “*Kocaeli Müşirliği*” adıyla birleştirilmiş ve müşirliğine, kendisi İzmit şehrinde ikamet etmek üzere Vezir Akif Paşa getirilmişti. Ayrıca bağlı sancaklardan Hüdavendigar’a Ferik İsmet Paşa, Bolu ve Viranşehir’e Ferik Davut Paşa, Karesi’ye ise uygun bir Miralay, zaptiye memurları olarak atanmışlardı³. Ancak kısa bir süre sonra Akif Paşa Tanzimat ilkelerine aykırı yönetiminden ötürü Meclis-i Vâlâ’da yargılanarak suçlu bulunmuş ve rütbeleri sökülerek Edirne’ye sürülmüştü. Bunun üzerine boşalan Kocaeli Müşirliği’ne, eski Rumeli Eyaleti Müşiri Ahmet Zekeriya Paşa getirilmişti⁴.

Aynı süreçte mülkî teşkilat bakımından Kocaeli Müşirliği’ne bağlanan Hüdavendigar Sancağı sekiz muhassıllık dairesine ayrılmış ve her birinin başına merkezden muhassıllar tayin edilmişti. Tanzimat’ın ilanı sırasında mütesellim olarak Bursa’da bulunan Kani Bey ise Kite, Atranos ve Mudanya kazaları ile Cebel-i atik ve Cebel-i cedit nahiyelerini kapsayan Bursa Muhassıllığı’na getirilmişti⁵. 1840 senesi Şubatı ayı başlarında sancağın zaptiye memurluğuna atanan Ferik İsmet Paşa’nın Bursa’ya ulaşmasıyla birlikte Tanzimat döneminin bu ilk üst yönetim kadrosu tamamlanmış ve hemen talimat ve tüzükler doğrultusunda “*Bursa Muhassıllık Meclisi*” oluşturularak İsmet Paşa’nın riyasetinde çalışmalarına başlamıştı⁶.

³ TV, Def’a 194, 26 Z 1255 (01.03.1840) tarihli nüsha.

⁴ TV, Def’a 198, 01 Râ 1256 (03.05.1840) tarihli nüsha.

⁵ TV, Def’a 193, 13 Z 1255 (17.02.1840) tarihli nüsha.

⁶ Meclis ilk teşekkülünde şu üyelerden oluşuyordu: Doğal üyeler: “Meclis Reisi Ferik İsmet Paşa, Muhassıl Kâni Bey, Naip Molla Hafidî Rüştü Efendi, Müftü Canbaz-zade Mehmet Sait Efendi, Mal Kâtibi Ahmet Hulusî Efendi, Emlâk Kâtibi Hacı Ebubekir Efendi”. Seçimle gelen üyeler: “Murat Efendi-zade Ali Efendi, Müderrisinden Hacı Burhan Efendi, Sandık emîni Hacı Nuh Ağa, Mehmet

Tanzimat'ın taşra yönetiminde tesis ettiği bu yeni yönetim şekli, hükümetin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen başarılı olamadı. Uygulamanın daha ilk senesi dolmadan birçok aksaklıklar su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Özellikle iltizam sisteminin kaldırılması, vergi toplayıcılığı ile idarecilik görevlerinin birbirinden ayrılması, meclisler vasıtasıyla az da olsa orta sınıftan halk kesimlerinin idareye iştirak edilmesi gibi kökten yenilikler, eski sistemden nemalanan geniş bir zümrenin hemen Tanzimat'a karşı bir tavır almalarına yol açtı. Yeni yapı ile yetkileri zaptiye memurluğu derecesine indirilen valiler, bunun da ötesinde eski gelir kaynaklarını yitirerek miktarı sabit maaşlarla geçinmeye ve idarede meclislerle ortak hareket etmeye zorlanmışlardı. Ancak eskinin kudretli valileri için bu duruma uyum göstermek kolay olmamış ve birçok örnekte valilerin keyfî ve otoriter yönetim tarzlarını sürdürmekte ısrarcı oldukları, meclisleri kendileri için bir ayak bağı olarak algıladıkları görülmüştü. Buna muhassılların vergi toplamada bölgesel koşullar hakkındaki bilgisizlikleri de eklenince, özellikle devletin aşar gelirlerinde önceki senelere kıyasla büyük düşüşler meydana geldi. Yine birçok bölgede “dolaysız vergilerin” adaletlice toplanmasında dahi istenen amaçlara ulaşılamadı. Hatta bazı kazalarda, vergilerin eskiye oranla arttığı bile olmuştu. Daha da ötesi, eskiden iltizam sistemi içinde Hazine'ye maaş yükü olmadan bir tek voyvodanın, mütesellimin gördüğü işler için şimdi taşrada sayısız maaşlı memur istihdam edilmiş; dolayısıyla bu durum, gelirleri arttırılamayan Hazine'nin ağır masraflar altında açık vermesine yol açmıştı. Nihayetinde bütün bunlara yüzyıllardan beri iltizam sistemi içinde mültezimlik, voyvodalık gibi memuriyetleri tekelinde tutmuş yerel güçlerin

Tahir Ağa, Yahudi Hahambaşısı İlyâ, Rum milleti Kocabaşısı İsmâki, Ermeni Kocabaşısı Papazoğlu Agop ve Katolik Ermeni Kocabaşısı Mübayaacı Serafino”. Bkz. Emre Satıcı, *a.g.m.*, s. 232.

muhalefeti de eklenince, başarısızlık kaçınılmaz hâle gelmişti. Doğal olarak bu ilk başarısızlık İstanbul'da muhafazakâr kanadın elini güçlendirdi ve reformların planlayıcısı ve ateşli savunucusu Mustafa Reşit Paşa'nın Padişah'ın gözünden düşmesine yol açtı. Reşit Paşa 31 Mart 1840'da (07 S 1257) Hariciye Nazırlığı'ndan azledildi ve iktidar, ilk reformları aşırı bulan Rıza Paşa'nın önderliğindeki muhafazakâr kanadın eline geçti⁷. Bunun sonucunda uygulamalarda bir yenileme dönemi artık kaçınılmazdı.

İlk olarak masrafları azaltmaya yönelik tedbirler kapsamında muhassıllık meclislerinin yapı ve sayısında bazı tadilatlar yapıldı. Buna göre sancak merkezlerindeki muhassıllıklar ve meclisler dışında diğer kazalardaki küçük meclisler kaldırıldı. Kazalara, sancak merkezi ile ilişkileri temin etmesi amacıyla 200–750 kuruş arasında değişebilecek maaşla birer memurun görevlendirilmesi uygun görüldü. Merkez şehirlerde faaliyette kalan meclislerde ise üyelere maaş bağlanması uygulamasından vazgeçildi. Aynı zamanda kadı ve naiplerin de Hazine'den aldıkları maaşları kesilerek, bunların eskisi gibi mahkeme harç ve resimleriyle geçinmeleri uygulamasına geri dönüldü⁸.

1841 senesinin ikinci yarısında uygulanmaya başlanan bu ilk düzeltme tedbirleri sırasında hemen iltizam sistemine dönüş olmamış ve sancak merkezlerinde bulunan muhassıllar görevlerine bir süre daha devam etmişlerdi. Ancak taşra yönetiminde 1842 senesi başında geçilecek yeni mülkî-malî sistemin bazı önemli eyaletlerde tecrübe edildiği görülmektedir. Bu kapsamda, Tanzimat usulüne dâhil olan bölgelerde mevkilerinin gereklerine göre bir takım sancakların birbirlerine

⁷ Kaynar, *a.g.e.*, s. 380 vd. ;İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması...”, s. 636–638.

⁸ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 213, 215.

bağlanarak mülki işlerinin müşirlere ve mali işlerinin defterdarlara tevdi edilmesi kararı alınmış ve ilk etapta Konya, Aydın, Ankara ve Sivas eyaletlerine yeniden müşir ve defterdarlar atanmıştı. Bizi ilgilendiren boyutuyla tam da bu tedbirler sırasında, 1841 Mayısında Hüdavendigâr, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı sahip ve Karesi sancakları yeniden “Hüdavendigâr Eyaleti” adıyla birleştirilmiş ve müşirliği, “*kaimmakam*” ile vekâleten idare ettirmesi şartıyla Asâkir-i Hassa Müşiri Rıza Paşa’ya; defterdarlığı ise Ticaret Müsteşarı Atıf Bey’e verilmişti. Eyalet’in yönetim merkezi Kütahya şehri olacaktı. Kısa bir süre sonra Asâkir-i Hassa Topçu Mirlivası Mustafa Paşa feriklik rütbesiyle eyalet kaymakamlığına tayin edildi. Aynı zamanda bağlı sancaklardan Bursa’ya Mazhar Paşa, Bolu’ya Ömer Paşa, Kocaeli’ne Reşit Paşa, Eskişehir’e Avni Bey, Karesi’ye Süleyman Bey ve Karahisar-ı sahip’e ise Seyit Bey, yine zaptiye memurları sıfatlarıyla tayin edilmişlerdi. Eyalet kaymakamı Mustafa Paşa Kütahya’da oturacak ve bağlı sancaklardaki zaptiye memurlarına nezaret edecekti⁹.

Bu hazırlık çalışmalarının sonunda beklenen karar alındı ve 1842 başında Tanzimat’ın uygulandığı eyaletlerdeki bütün muhassıllıklar kaldırılarak aşar ve diğer rüsumun toplanmasında tekrar iltizam sistemine dönüldü. Bundan sonra havas-ı hümayun, evkaf, malikâne, tımar, zeamet vb. arazinin, emaneten idare edildikleri üçer senelik hâsılatının ortalamaları alınarak bedelleri tayin edilecek ve bunlara ait aşar gelirleri tayin edilen bedeller üzerinden bölgelerinin ileri gelenlerinden taliplilerine birer seneliğine maktu‘en ihale edilecekti. Ayrıca mülkî yönetimde “*Müşirlik Nizâmı*” adıyla bir takım yeni düzenlemeler yapıldı. Eyalet ve sancaklardan sonra kazalar, ilk defa yönetim birimi itibarıyla idarî bölünmeye dâhil

⁹ TV, Def’a 224 ve 225, 25 Râ 1257 (17.05.1841) ve 12 R 1257 (03.06.1841) tarihli nüshalar.

edildi. Bu bağlamda eyaletlerin bütün mülkî, malî ve zabtî işleri eskiden olduğu gibi tekrar emaneten müşirlerine (valilerine) verildi. Ayrıca kendilerinden eyaletlerindeki vergi ve diğer gelirleri eksiksizce Hazine'ye teslim edeceklerine dair mühürlü taahhütnameler istendi. Malî işleri yürütmede müşirlere yardımcı olmak üzere eyalet merkezlerine geniş yetkilerle defterdarlar ve yeteri sayıda kâtipler atandı. Bu yeni idare tarzına göre müşirlerin eyaletleri içindeki sancaklarda da hükümleri geçecekti. Dolayısıyla bu sancakların mülkî, zabtî ve malî işlerini uygun askeri komutanlardan veya yetkili idari memurlar arasından “*kaimmakam*” adıyla seçecekleri kişilere emanet edeceklerdi. Kazaların yönetimi ise “*Kaza Müdürü*” sıfatıyla, yörenin ileri gelenleri arasından halk tarafından seçilen kişilere tevdi edildi¹⁰.

Eyalet yönetiminde söz konusu kararların alındığı sırada Hüdavendigâr Eyaleti kaymakamı olarak Kütahya'da bulunan Mustafa Paşa vefat etmişti. Bu duruma göre eyaletin asıl müşiri olan Rıza Paşa'nın yeni birini vekil olarak belirleyip Kütahya'ya kaymakam sıfatıyla göndermesi beklenmeliydi. Ancak uygulamaya konan “Müşirlik Nizamı”na göre müşirlerin eyaletleri başında bulunmaları gerekmektedir. Buna karşılık o sırada İstanbul'da iktidarı elinde tutan ve ayrıca Asâkir-i Hassa Müşirliği üzerinde bulunan Rıza Paşa'nın bizzat eyaletin başında bulunması beklenemezdi. Bu yüzden eyalete malî, zabtî ve mülkî yönetimini üstlenmek üzere yeni bir müşir atanmasına karar verildi ve eski Rumeli Eyaleti müşiri Dilaver Paşa Hüdavendigâr Eyaleti müşiri tayin edilerek Kütahya'ya gönderildi. Eyaletin askerî işleri ise eskisi gibi Rıza Paşa'nın sorumluluğunda bulunacaktı. Kısa bir süre sonra da Kocaeli ve Bolu sancakları Hüdavendigâr Eyaleti

¹⁰ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 211–212; İnalcık, “Tanzimat'ın Uygulanması...”, s. 638 vd.; Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 109.

sınırlarından çıkarılmış; bunun yanında eyalet defterdarı Atıf Bey azledilerek yerine Hacı İzzet Bey getirilmişti¹¹. Kütahya'ya gelerek valilik görevine başlayan Dilaver Paşa eyalet içindeki diğer sancaklara uygun kaymakamlar tayin etti. Bu sırada eyalete bağlı bir sancak konumunda olan Bursa (Hüdavendigâr) sancağı kaymakamlığına “*Istabl-ı Amire Müdürlüğü*” rütbesine sahip Hacı Mustafa Ağa getirilmişti¹².

Nihayetinde 18 Ağustos 1842'de (11 B 1258) alınan bir kararla, eyaletin Kütahya olan yönetim merkezi Bursa'ya taşındı. Bunun üzerine Kütahya sancağına eski Kocaeli zaptiye memuru Şerif Paşa kaymakam atandı ve Dilaver Paşa maiyetiyle birlikte yeni eyalet merkezi Bursa şehrine geldi¹³.

¹¹ BOA, İ. DH., nr. 2520, İrade Tarihi:18 Z 1257 (31.01.1842); TV, Def'a 239, 26 M 1258 (09.03.1842) tarihli nüsha; *Tarih-i Lütfi*, VII, s. 36.

¹² Dilaver Paşa'nın Evâ'il-i S 1258 (14-24.03.1842) tarihli Bursa'ya gönderdiği buyrultusu: *BŞS B291/s. 19*; Eyalet Müşiri Dilaver Paşa bu buyrultusunda yeni durumu ve atamanın gerekçelerini şöyle ilan etmekteydi: “*Hüdâvendigâr Eyâletinin umûr-ı malîye ve zabtîye ve idâre-i umûr-ı mülkîyesi bu senede Tanzîmât-ı hayrîyyenin te'kîdini mutazammun ittîfâk-ı ârâ ile karar-gîr olan usûl-ı cedîde-i ta'dîlîyye muktezâsı üzere istiklâl-i tamm ile 'uhdemize tevcîh ve ihsân buyurulmuş ve medine-i Kütahya'nın merkez memuriyet ittihâzı ve 'uhdemizde bulunan diğer elviye-i erba'aîyyeye ma'rîfetimiz ile ümerâ-yı askerîyye ve hademe-i devlet-i 'aliyyeden birer kâ'immakam nasb ve ik'âdıyla idâreleri irâde-i seniyye icâbından bulunmuş olmağla Hüdâvendigâr sancağına müstâkimü'l-etvâr ve dirâyet-kâr ve kâr-ı güzâr bendegân-ı saltanat-ı seniyyeden birinin kâ'immakam ta'yîni lâzım gelmiş ve ağa-yı mûmâ-ileyh evsâf-ı mezkûre ile mevsûf ve livâ-yı mezkûrun ahvâline ma'lûmât-ı tammesi ma'rûf olduğuna binâ'en bu def'a livâ-yı mezkûrun umûr-ı malîye ve zabtîye ve idâre-i mülkîyesi emâneten 'uhdesine bi'l-ihale kâ'immakam nasbıyla ta'yîn ve irsâl olunmuş ve usûl-ı ta'dîle-i cedîdeyi mutazammun ittîfâk-ı ârâ ile tanzîm olunan ta'lîmât-ı seniyye mûcebince virgünün hüsn-i tahsîli ve 'âşârın bi'l-müzâyede maktû'en ihâlesi ve emniyet-i tarîkin istihsâli bâbında tarafımıza hitâben şeref-yâfte-i sudûr olan evâmir-i şerîfe ve defâtirin birer küt'a sûretleri kâ'immakam-ı mûmâ-ileyhime i'tâ kılınmış olduğu ma'lûmunuz oldukda...*”

¹³ BOA, A.MKT., 3/76.

Bu son değişikle birlikte Bursa'nın Cumhuriyet dönemine kadar değişmeden kalacak idarî statüsü belirlenmiştir. Bursa şehri, bu tarihten 1867 tarihli vilayet düzenlemelerine kadar "Hüdavendigâr Eyaleti"; vilayet düzenlemelerinden Cumhuriyet dönemine kadar ise "Hüdavendigâr vilâyeti" adlarıyla nitelenen geniş bir mülkî idare biriminin yönetim merkezi konumunda kalacaktır. Aynı süreçte Bursa Sancağı veyahut geleneksel ismiyle Hüdavendigâr Sancağı dahi dönemin mülkî terimiyle eyaletin "*Merkez livâ*"sı konumunda bulunacaktır.

III.2. Eyalet Merkezi Bursa'da Yönetim Kurumları

Bursa'nın, Hüdavendigâr Eyaletinin yönetim merkezi konumuna getirilerek eyalet valilerine ev sahipliği yapmaya başlaması veya devrin deyişiiyle "*Paşalık Merkezi*" olması, şehrin idarî yapısını belirleyen önemli bir gelişmedir. Bundan sonra Hüdavendigâr Eyaleti valileri ve defterdarları maiyet memurlarıyla birlikte Bursa'da oturmaya başlayacaklardır. Daha da ötesi muhassıllıkların kaldırılmasıyla birlikte "*Bursa Memleket Meclisi*" adıyla yerinde kalan eski muhassıllık meclisi, şehrin eyalet merkezi olması sonucunda "*Büyük Meclis*" adıyla eyaletin bütün sorunlarının görüşüldüğü bir statüye kavuşacaktır. Bu meclis 1849 düzenlemesi ile "*Hüdavendigâr Eyaleti Meclisi*" adını alarak 1867 tarihli "*Vilâyetler Nizamnamesi*"ne kadar eyaletin temel yönetim kurumu olarak Bursa'daki faaliyetlerini sürdürecektir. Dolayısıyla bu bölümün konusunu eyaletin merkezî yönetiminden sorumlu olan söz konusu kurum ve memuriyetlerin dönem içindeki nitelik ve işleyişleri oluşturacaktır.

III.2.1. Eyalet Meclisi

Şüphesiz Tanzimat reformlarının taşra yönetiminde en dikkat çeken yeni kurumu yerel meclislerdir. Tanzimat'ın ilanını takiben sancaklara gönderilen muhassıllar, kendilerine verilen talimat doğrultusunda Muhassıllık Meclislerini toplamışlar ve bilhassa ilk uygulamaların özünü oluşturan yeni vergi düzenini meclislerle birlikte yürütmeye çalışmışlardır. Bu meclislere, eskiden iltizam ile toplatılan çeşitli aşar ve rüsum gelirlerinin şimdi ne şekilde toplanacağını tespiti ve her bir kaza için miktarları sabitlenen doğrudan verginin mükellefler arasında adaletlice paylaşılması gibi önemli yetki ve sorumluluklar verilmişti. Bu bakımdan önceki dönemin kadı başkanlığında toplanan âyan kurullarına benzemekteydiler. Ancak eskinin bu eşraf kurullarında daha çok yerel örf ve adetler hâkimken, bu yeni meclislere merkezî, kurumsal ve tüzel bir nitelik kazandırılmış; üyelerin belirlenmesinde –iptidaî de olsa ve hatta birçok yerde doğru bir şekilde uygulanmasa da– sınırlı bir seçim ilkesi kabul edilerek orta sınıf halkın bu meclisler vasıtasıyla yerel kamusal işlerle ilişkisi sağlanmak istenmiştir.

1842 senesi başında muhassıllıklar kaldırıldığı sırada muhassıllık meclislerine dokunulmamış ve bunlar “*Memleket Meclisi*” adı altında şehirlerdeki faaliyetlerine devam etmişlerdi. Bunların eyalet merkezi şehirlerde bulunanlarına “*Büyük Meclis*”, sancak merkezlerinde bulunanlarına ise “*Küçük Meclis*” adı veriliyor ve birincilere eyalet valileri, ikincilere sancak kaymakamları başkanlık ediyordu. Kaza merkezlerinde ise kaza müdürü, naip ve kazanın ileri gelenlerinden birkaç kişinin üyelerini meydana getirdiği küçük kurullar, bu meclislerin kaza ölçeğindeki işlevlerini yerine getiriyorlardı. Ayrıca Büyük ve Küçük Meclislerde defterdar ve

mal müdürü gibi malî memurlar da üye olarak bulunuyorlardı. Meclislerin yapısında bunların dışında bir değişiklik yapılmamıştı.

Eyalet merkezlerinde bulunan Memleket Meclisleri, 15 Ocak 1849'da yürürlüğe konulan kapsamlı bir “*Talimatname*” ile “*Eyalet Meclisleri*” adını almış; bu sırada yapı ve işleyişinde önemli değişikliklere gidilmiştir. Sancak merkezlerindeki Küçük Meclisler ise bu düzenleme sonrasında “*Sancak Meclisleri*” adıyla eskisi gibi faaliyetlerine devam etmişlerdir. Meclislerin 1849 düzenlemesiyle oluşan bu yeni statüleri ise 1864'deki Vilâyet Nizamnamesi'ne dek yürürlükte kalmıştır.

Meclislerin, bölgelerinin yönetim, yargı, maliye ve belediye ile ilgili hususlarını görüşüp karara bağlama yetkileri bulunmaktaydı. Daha da önemlisi her dereceden devlet memurlarının halk ile olan anlaşmazlıkları meclislerde ele alınır, bilhassa yolsuzluk yapan, halka kötü davranan kaymakam, kaza müdürü gibi taşra memurlarının ilk muhakemeleri buralarda yapılırdı. Memleket Meclislerinin hukukî, idarî ve malî tasarruflarını bağımsızca uygulama yetkileri yoktu. Genellikle aldıkları her karar vali vasıtasıyla merkezî hükümete bildirilir ve buradan alınan onayla icra mevkiine konulurdu. Aynı şekilde meclislerde yapılan her türlü yargılama sonucunda verilen hükümler de, merkezde Meclis-i Vâlâ'nın onayını aldıktan sonra yerine getirilirdi. Bunların dışında memleket meclislerinin yöneticileri denetleme, vergi gelirlerinin zamanında toplanarak gönderilmesini sağlama, kaymakam, kaza müdürü ve defterdarların tuttukları aylık ve yıllık gelir-gider defterlerini inceleme gibi sorumlulukları daha vardı¹⁴.

¹⁴ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 215.

Tanzimat dönemiyle hâkim kılınmaya çalışılan adaletli yönetim ve can-mal emniyeti ilkeleri doğrultusunda meclislere yargılama konusunda önemli işlevler yüklenmişti. Yolsuzluk yapan memurların yargılanmaları dışında katl, gasp, sirket ve eşkıyalık gibi suçlarla ilgili ağır ceza davaları, üyeleri arasında kadıların da bulunduğu Memleket Meclislerinde görülüyordu. Meclisler bu nitelikleriyle adeta bölgelerinin ceza mahkemeleri gibi çalışmaktaydılar. 03 Mayıs 1840 (01 Râ 1256)'da ilk “*Ceza Kanunnamesi*”nin yürürlüğe konması ve ilk defa 1838’de kurulan “*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*”nin Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı merkezî yönetim örgütü içinde hem bir danışma-yasama meclisi hem de üst temyiz mahkemesi hâline getirilmesi, yerel meclislerin yargısal niteliklerini iyice öne çıkarmıştı. İlk olarak bölgelerinin Memleket Meclislerinde görülen ceza davaları sonuçları, usulüne göre hazırlanan şer’i ilâmı ve meclis mazbatasıyla Meclis-i Vâlâ’ya havale edilir, burada yapılan son inceleme sonucunda mahallî meclisinde verilen hüküm uygun görülürse tasdik için Padişah’a sunulurdu. Bu yargılama süreci sonucunda kesinleşen her türlü hükmün mahallinde infazı için mutlaka Padişah’ın iradesi gerekirdi. Yeni dönemde özellikle katil davaları sonucunda verilen “*şer’i kısas*”, yani ölüm cezalarının infazı kesinlikle Padişah’ın onayına bağlanmıştı ve usulünce yapılan yargılama süreci sonunda Padişah iradesiyle kesinleşen idam cezaları, mahallinde maktulün veresesi, meclis üyeleri ve en yüksek mülkî âmir huzurunda infaz edilirdi. Saydığımız suçların dışında kalan bütün davalar ve hukukî meseleler yine eskisi gibi bölge kadı veya naiplerinin sorumluluğundaki şer’iye mahkemelerinde görülmeye devam ediliyordu¹⁵. 1846 senesinde yapılan bir

¹⁵ Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemeleri’nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840–1876)*, Eskişehir 2004, s. 57, 58 vd. 1864 düzenlemeleriyle beraber kurulmaya

düzenleme sonucunda cinayet ve cünha davalarının küçük kaza meclislerinde görülmeyerek vali, mutasarrıf, kaymakam gibi büyük memurların bulunduğu eyalet veya sancak merkezi olan şehirlerin memleket meclislerinde hâkim, müftü ve meclis üyeleri huzurunda görülerek dava tutanakları ile verilen hükmü içeren mazbatalarının Meclis-i Vâlâ'ya ve yöntemine göre yazılmış şer'i ilâmlarının da Şeyhülislamlık makamına gönderilmesi ve buralardan alınan muvafakat sonucu kesinleşen hükümlerin Padişah'ın onayına sunulmasına; ancak bu işlemlerden sonra kısas ve diyet gibi şer'î cezalar ile kalebentlik, küreğe koyma, sürgün gibi kanunî cezalarının infazına karar verilmişti¹⁶.

Önceki bölümde değindiğimiz üzere ilk Tanzimat uygulamaları sırasında kurulup Ferik İsmet Paşa başkanlığında çalışmalarına başlayan Bursa Muhassıllık Meclisi, muhassıllıkların ilgasından kısa bir süre sonra Hüdavendigâr Eyaleti merkezinin Bursa'ya taşınmasıyla eyaletin “Büyük Meclisi” statüsünü kazanmıştı. Bu statü değişikliğinden 1849 düzenlemelerine kadar meclis, eyalet valilerinin başkanlığında çalışmalarına devam etmiş ve valiler dışında eyalet defterdarları da meclisin doğal üyeleri arasına katılmıştı. Valilik konağındaki uygun bir oda meclis oturumları için ayrılmıştı ve mahkeme duruşmaları da dâhil olmak üzere bütün meclis müzakereleri bu odada yapılmaktaydı. Bu süre içinde Bursa kazasını ilgilendiren daha yerel hususlarla birlikte eyaletin geneline ait önemli konular Bursa Memleket Meclisi'nde müzakere edilmeye başlanmıştı. Bu yönüyle gerek eyalete,

başlanan “*Nizamiye Mahkeme*”leri dönemine kadar yerel meclislerin yargılama işlevleri devam etmiştir. Meclislerin bu yönü, söz konusu eserin 51–86. sayfaları arasında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

¹⁶ TV, Def'a 308, 24 Zâ 1262 (13.11.1846) tarihli nüsha.

gerekse şehre ait bütün idarî, malî ve bilhassa ticaret, bayındırlık gibi ekonomik sorunları ilgilendiren hususlar mecliste müzakere ediliyordu. Ayrıca Bursa Meclisi, yukarıda açıkladığımız şekliyle hukukî işlev ve yetkileri doğrultusunda ceza mahkemesi olarak da çalışıyordu¹⁷.

Tanzimat öncesinde doğrudan kadıların ve ona bağlı çalışan muhtesiplerin ilgilendiği, narh koyma, esnafın denetimi ve şehrin temizliği gibi belediyeye ait işler yeni dönemle birlikte yerel meclislerin yetki ve sorumluluğuna bırakılmıştı. Doğal olarak çok yoğun bir esnaf kitlesini barındıran Bursa şehrinde bu gibi işler Bursa Meclisi'nin sık sık gündemini meşgul ediyordu. Eğer şehirde yeni narh tespitine ihtiyaç duyulursa konu mecliste müzakere edilip kabul edildikten sonra esnafın satışlarında uyacakları yeni fiyatlar meclis üyeleri, kadı ve esnaf kethüdaları huzurunda tespit ediliyordu. 1841 senesi Haziran ayında aynı süreç sonunda meclis tarafından esnafın uyacağı yeni narh fiyatları tespit edilmişti. Ancak meclis, narha uymayan ve eksik ölçekle satış yapan esnafın nasıl cezalandırılacağına karar verememiş ve bunu hazırladığı bir mazbata ile merkezden sormuştu. Verilen cevapta ise esnaf içinden bu gibi nizama uymadan satış yapanların görevli zaptiye memuru marifetiyle üzerindeki kalın elbiseleri çıkarılarak ince günlük elbiseleriyle ayakta durduğu hâlde vücudunun hayatî bölgeleri dışında kaba etlerine olacak şekilde budaksız sert olmayan bir sopa ile suçunun derecesine göre üçten otuz dokuza ve en son derecede yetmişten yetmiş dokuza kadar değnek darbıyla tekdir edilmesinin Ceza Kanunnamesi'ne sonradan yapılan zeyillerde tasrih edildiği ifade edilmiş ve bundan sonra Bursa şehrinde cezayı gerektirecek durumlarda bu hükmün

¹⁷ Yüksek Lisans tezimizde ilk Tanzimat uygulamaları bağlamında Bursa Meclisi'nin bu gibi çalışmalarını ele almış ve bazı örnekler vermiştik. Bkz. Satıcı, *a.g.e.* s. 131-146.

uygulanması tembih edilmişti¹⁸. Bu ilk uygulamadan sonra biri 1843 (1259)'da, diğeri ise 1845 (1261)'de olmak üzere daha sonraki tarihlerde de meclisin narh tayini işini sürdürdüğünü görmekteyiz¹⁹.

Dönem içinde ülke genelindeki meclislerin tümünde görülen sağlıklı yapı ve çalışma şekli Bursa Meclisi için de geçerliydi. Genel olarak meclislerin işleminde görülen aksaklıklar ve adaletsiz uygulamalar kökensel ve yapısal sorunlardan ileri gelmekteydi. Daha önce değindiğimiz gibi eskiden örf ve âdete dayalı uygulamalar içinde âyanlık, şehir kethüdalığı, voyvodalık gibi vasıtalarla idarede hâkimiyet ve nüfuzlarını sürdürebilen “resmî unvanlı” yerel güçler, şimdi meclislere üye olarak girdiklerinde edindikleri yetkilerle eski güçlü konumlarını sürdürmüşler ve taşradaki kamusal malî kaynaklara daha rahat erişme imkânına sahip olmuşlardı. O kadar ki, kendi yerel nüfuzunun etkisiyle valileri kontrolüne alarak idarî konularda bile belirli yönlendirme gücüne sahip meclis üyeleri ortaya çıkabilmişti ve az sonra göreceğimiz üzere Bursa'da böyle bir durum yaşanmıştı.

İlk Tanzimat düzenlemeleri doğrultusunda Bursa'da çalışmalarına başlayan Muhassıllık Meclisine seçimle giren üyelerin statülerine bakınca, eski dönemde şehrin yerel yönetiminde büyük etkinlikleri olan ve âyanlık gibi görevler için birbirleriyle mücadele eden müderris, dinî kanaat önderleri, vakıf yöneticileri gibi ulema mensuplarıyla voyvodalık gibi örfî görevlerde bulunmuş kimi güçlü kimselerin şehrin ileri gelenleri sıfatıyla meclis üyeliklerini doldurmuş olduğu

¹⁸ Sadarettin Bursa Meclisi'ne gönderilmiş 21 R 1257 (12.06.1841) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 372, s. 5.

¹⁹ 11 Ş 1259 (06.09.1843) ve 15 Ş 1261 (19.08.1845) tarihli iki farklı örnek için bkz. *BŞS C22/s. 8 ve C10/s. 102*.

görülmektedir. Örnek vermek gerekirse Bursa'daki ilk Muhassıllık Meclisi üyelerinden Burhan Efendi hem müderris unvanı taşımaktaydı, hem de Bursa'nın en saygın dinî ailelerinden Üftâde-zadelere mensuptu. Murat Efendi-zade Ali Efendi Nâkibü'l-eşraf kaymakamı, meclis müftüsü olarak üyeliğe alınan Mehmet Sait Efendi ise şehrin önemli dinî kanaat önderlerindendi. Meclisin "Ağa" unvanına sahip diğer iki üyesinden Hacı Nuh Ağa uzun süre Kite kazasında bulunan zengin vakıf gelirlerinin mültezimlik ve yöneticiliğini üstlenmişken Tahir Ağa ise Mudanya voyvodalığı yapmıştı²⁰. Bu kişilerin meclise üye olarak alınmaları da tartışmalı bir şekilde gerçekleştirilmişti. Merkezî hükümet, yaptığı incelemede meclise alınanların talimatnamede belirtilen seçim usullerine uyulmadan belirlendiğini tespit etmiş ve bu yüzden meclisin usulüne uygun olarak yeniden oluşturulmasını istemişti. Ancak kısa bir süre sonra İlk Tanzimat uygulamalarını teftiş göreviyle Bursa şehrine uğrayan Müfettiş Çerkeş Mehmet Efendi'nin, Bursa'da mevcut üyelerden başka meclise alınmaya lâyık adam bulunmadığını ve hatta yaptığı gizli tahkikat sonucunda mevcut üyelerin tayininde "*intihâb-ı hakikî-i ahâli*" maddesinin gözetilmiş olduğunun anlaşıldığını, yazdığı bir raporla hükümete bildirmesi üzerine, hükümet, Bursa'daki fiilî durumu tasdik etmek zorunda kalmıştı²¹.

Bursa Meclisi'nin yapısında göze çarpan bir diğer önemli özellik ise bazı üyelerin uzun süre mecliste kalmayı başararak siyasî durumlarını ve maddî imkânlarını gittikçe arttırmalarıdır. Tahir Ağa'nın uzun süren tartışmalı meclis üyeliği görevinden sonra 1861'de "Paşalık" rütbesine çıkarılarak eyalet mutasarrıflığına atanması buna güzel bir örnektir. Genellikle müttefiki Hacı Nuh Ağa

²⁰ Satıcı, *a.g.m.*, s. 230.

²¹ *A.g.m.*, s. 232.

ile birlikte hareket eden Tahir Ağa, meclis üyeliğini şehirdeki siyasî ve ekonomik nüfuzunu arttırmada uygun bir amaç olarak kullanmayı becerirken; aynı zamanda her ikisi, bölgeden vergi ve asker toplanması gibi konularda sağladığı yardımlarla merkezî iktidarın gözüne girmeyi başararak “*Kapıcıbaşılık*”, “*İstabl-ı âmire müdürlüğü*” gibi mülkî rütbelere kazanabilmişlerdi. Kendilerinin etki ve nüfuzu o dereceye varmıştı ki, merkezî idareyi temsilen şehirde bulunan vali ve defterdarlar bunların onayı olmadan hiçbir iş yapamaz hâle gelmişlerdi. Şehirde kazandıkları bu statülerini fırsata çevirmeyi iyi beceren Tahir ve Nuh Ağa, her sene Bursa Sancağı’na ait aşarın ve çeşitli malî gelirlerin nizamına uygun olarak Bursa Büyük Meclisi’nde açık olarak yapılması gereken iltizam ihaleleri sırasında, nüfuzlarını kullanarak arttırmaya diğer taliplilerin girmesini engellemekte ve bu gibi devlet gelirlerini istedikleri düşük bedellerden iltizamlarına almaktaydılar. Çünkü kendilerinden çekinen diğer mültezimler arttırmaya katılarak iltizam bedelini yükseltmiyorlardı. Daha sonra düşük bedelden iltizamlarına aldıkları bu gelirleri gizlice kendi hanelerinde parça parça yeniden ihaleye çıkararak yüksek fiyatlardan ihalelere sokmadıkları diğer mültezimlere iltizam ettikleri, devlet tarafından yaptırılan soruşturmada ortaya çıkarılmıştı. Diğer taraftan Meclis üyelerinden “*Mevâli*” rütbeli Ali Efendi’nin dahi söz konusu usulsüz eylemlerde bunlarla ortak hareket ettiği anlaşılmıştı. Bütün ulaşılan bilgiler, sonuç olarak bunların şehirde ve idarede kazandıkları iktidara delil olarak görülmüş ve bundan sonra kendilerinin Meclis’te bulunmalarının devlet ve halkın çıkarına olmayacağına kanaat getirilerek müttetikleri Ali Efendi ile birlikte üyelikten ihraçlarına karar verilmişti. Fakat bunlar bir süre sonra Meclis’e tekrar üye olarak girebilmek için Defterdar ile işbirliğine girmeye başlamışlardır. Hüdevendigâr Eyaleti Müşiri İstanbul’a gönderdiği tahriratında,

Defterdar'ın Tahir ve Nuh Ağalar ile saklıca görüşerek onların tekrar üyeliğe alınmalarına ön ayak olduğunu ve kendisinin bütün istek ve iltimaslarına menfi cevaplar verdiğini ileri sürmüştür. Müşir'e göre, Bursa'daki memuriyet süresi yaklaşık dört seneyi geçen Defterdar, şehrin ileri gelenleriyle içli dışlı olmuş ve özellikle üyelikten atılan Tahir Ağa, Nuh Ağa ve Ali Efendi ile gizli menfaat ilişkilerine girmiştir. Bu yüzden Tahir Ağa'nın Menteşe, Hacı Nuh Ağa'nın Bolu ve Hacı Ali Efendi'nin Çanakkale'ye sürülmeleri için emr-i âli gönderilmesini rica etmiş ve Defterdar'ın dahi azlini önermiştir. Kendisinin Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen öneri ve istekleri, burada yapılan müzakere sonucu uygun görülmüş ve Hüdavendigâr Eyaleti defterdarlığına Meclis-i Ziraat azası İzzet Efendi tayin edilmişti. Tahir Ağa, Nuh Ağa ve Hacı Ali Efendi'nin adı geçen mahallere sürgün istekleri ile yeni defterdar tayini, Padişah iradesi ile tasdik edilmişti²².

Meclis üyeliklerinden atılan, hatta şehirden bile sürgün edilen Hacı Nuh ve Tahir Ağaların, 22 Eylül 1850 (15 Zâ 1266) tarihli bir irade ile 1849 düzenlemeleri sonrasındaki yeni yapısıyla "*Hüdavendigâr Eyaleti Meclisi*" adıyla faaliyetlerine devam eden Bursa Meclisi'ne tekrar üye olarak alındıklarını görüyoruz. Dönemin Hüdavendigâr Eyaleti Valisi ve Eyalet Meclisi üyelerinin ortaklaşa olarak hükümete takdim ettikleri bir mazbatada; Meclis'in daimi 4 üyesinden Hacı Halil Efendi'nin evkaf idaresine memuriyeti ve Hacı Ömer Ağa'nın yaşlılığı öne sürülerek işlerin çokluğu karşısında üyelerin yetersiz kaldığı belirtilmekte ve bu ikisine dokunulmadan daha önce meclis üyeliklerinde bulunarak devlet işlerindeki tecrübeleri bilinen Tahir Ağa ile Hacı Nuh Ağa'nın tekrar Meclise üye olarak alınmaları çözüm olarak istenmekteydi. Söz konusu iradenin çıkmasından

²² Satıcı, *a.g.m.*, s. 235–237.

anlaşılacağı üzere bu istek kabul edilmiş ve bunlar tekrar meclis üyeliğine kavuşmuşlardı. Tahir Ağa, diğer müttefiki Hacı Nuh ile beraber 27 Kasım 1861 (24 Câ 1278) tarihinde “*Rumeli Beylerbeyiliği Pâyesi*” ile Hüdavendigâr Eyaleti mutasarrıflığına tayin edilene kadar geçen yaklaşık 11 senelik sürede kesintisiz olarak Eyalet Meclisi üyeliğine devam etmişti. Bu sırada her ikisi meclis üyeliğinin avantajlarını kullanarak iltizam almak, diğer mültezimlere kefil olmak gibi parasal ilişkilerine rahatça devam etmişlerdi. Nihayetinde Tahir Ağa “Paşalık” rütbesine kadar ulaşarak söz konusu tarihte eyalet mutasarrıfı olmuş ve bu görevini 6 ay kadar sürdürerek daha sonra görevini Nevres Paşa’ya bırakmıştı. Bu tarihten ölümüne kadar ise “Bursalı Tahir Paşa” sıfatıyla şehirdeki nüfuzunu sürdürmüştü²³.

1847’de, Sır-kâtibî Mustafa Nuri Paşa’nın eyalet valiliği sırasında uzun süre Bursa’da kalan İngiliz gözlemci Charles Mac Farlane, şehirdeki yönetici sınıfla yakından temas etme fırsatı bularak eyalet yönetiminin en önemli kurumu olan Bursa Büyük Meclisi’nin çalışmalarını da yakından izleme fırsatı bulmuştu. Kendisi, hem ülke genelinde hem de Bursa özelinde yerel meclislerin çalışmaları hakkındaki gözlem ve yorumlarını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bu sırada Bursa’daki eski kent meclisi ve yeni eyalet meclisinin çalışmalarına epey açık bir şekilde vâkıf olmuştuk. Tanzimat’a göre her bir vali idarî görevlerini konağında toplanan bir meclis ile birlikte veya onun vasıtasıyla yerine getirecekti. Bu meclisler farklı cemaatlerin özgür seçimiyle belirlenen üyelerden oluşacak ve valiler meclis çoğunluğunun kabulü olmadan önemli adımlar atamayacaklardı. Bu Sultan’ın reformcu hükümeti tarafından gerçekleştirilmiş iyi niyetli bir girişim olabilirdi. Fakat ülkedeki diğer değişikliklerde olduğu gibi, sonuçları şu anda iyilikten ziyade kötülük getirmiştir. Eskiden valiler yönetimdeki hareketlerinden hükümete karşı sorumluydular; şimdi ise bütün sorumluluğu meclislere yüklediler. Ayrıca çoğu durumda meclislere ancak biçimsel bir ifade hakkı tanımaktalar. Vali, defterdarı ve

²³ A.g.m., s. 237 vd.

kadısı meclis çalışmalarında kendi yöntemlerine sahiptirler. Neyin yapılması gerektiğini dikte ederler ve bu istekler karşısında meclis üyelerinin uzlaşma ve tasdikten başka yapacakları bir şeyleri yoktur. Üyelerin hiçbirisi anlamsız bir muhalefetle valiyi ve kadıyı karşılarına almayacaklardır. Sultan'ın emirleriyle Rumlar, Ermeniler ve hatta Yahudiler bile bu meclislerde temsil edilebiliyorlar. Fakat Gayrimüslim üyeler doğal olarak Müslüman üyelerden daha ürkektirler; meclis oturumlarındaki yokluklarının mazur görülmesinden memnundurlar ve şimdilerde hemen hemen hiçbir oturuma çağrılmamaktalar. Meclis celselerine nadir gerçekleşen katılımları ise sadece vali tarafından yapılan her öneriyi tasdik etmek amacıyla biçimsel bir görünümünden ibarettir.

Gayrimüslim üyelerin belirlenmesi konusuna gelince, bunda cemaatlerin hiçbir seçim özgürlükleri yoktur. Paşa hangi Rum, Ermeni ve Yahudi üyenin meclise dâhil olacağını dolaylı veya dolaysız ima eder ve bunlar formalite gereği meclise alınırlar. Bursa'da olduğu gibi valinin vurguncu ve ticarî eğilimlere sahip olduğu yerde onun ortakları ve ajanları olan bazı Ermenilerin meclislere alınacakları kesindir ki, bu ortaklar valinin sayesinde veya onunla beraber bol kazançlar sağlarlar ve kendisinin yeminli köleleridirler. Böyle adamlar en kötü tedbirleri onaylamaktan çekinmeyeceklerdir. Rum Piskoposu, Gregoryen Ermeni Piskoposu, Katolik Ermeni Piskoposu ve Yahudi Hahambaşısı kendi cemaatlerini çeşitli yönlerden ilgilendiren kimi davalarda hazırlanan mazbataları imzalamak zorundadırlar. Bu durum Paşa için diğer bir paravan rolü görür. Mecliste ele alınan her hangi bir dava Hristiyan Piskoposu veya Yahudi Hahambaşısı tarafından tasdik edildikten sonra valiye karşı ne tür bir sorumluluk veya önyargı, hatta haksızlık şüphesi yüklenebilir?.....Kütahya'daki ikametimiz sırasında bir sabah kaymakam ve Sancak Meclisinden ev sahibimiz Rum Piskoposu'na mühürlemesi için uzun bir Türkçe evrak gönderilmişti. Piskopos Türkçe okuyamadığını söyleyerek bize döndü ve —Bu konu hakkında bana hiç danışılmadı. Ne olabileceği hakkında bilgim yok. Bu evrak benim kendi ölüm emrim dahi olabilir!... Ama kaçış yok!... Onu mühürlemeliyim!...— dedi ve öyle de yaptı!...

Bursa Meclisi dokuzu Müslüman, dördü Gayrimüslim toplam on dört üyeden oluşuyordu. Fakat Gayrimüslim üyelerden ikisi meclisten tamamen çekilmişlerdi. Yahudi Hahambaşısı ki, kendisi meclisteki varlığının baskı ve adaletsizlikleri önlemeye yetmediğini acı tecrübelerle kavramıştı, bir seneden fazla bir süre önce üyelikten istifa etmişti. Ve Katolik Ermeni Milleti Kocabaşısı Sandalcıoğlu Agop, Serafino'nun oğluna verilen insafsız hükümden sonra meclise adım atmamaya karar

vermişti. Bunun üzerine cemaatleri onların yerlerini dolduracak bir üye bulamamışlardı. Mecliste Rum Milletini temsilen bulunan kocabaşı çağrılması dışında olağan meclis oturumlarında asla bulunmazken ve bulunduğu oturumlarda da “Evet Efendimden” başka söz etmezken, meclisteki gerçekten en etkin reaya temsilcisi, Paşa’nın sarraf ve kahyalığını da yürüten Gregoryen Ermeni Milleti Kocabaşısı Kabakçioğlu Matyos idi. Bursa’daki ikametimiz boyunca, en bozulmuş ve çirkin eylemler açıklamayı ve şikayeti tahrik ettiği anlarda, Paşa, —Bunlar benim eylemlerim değil, meclis yaptı bunları ben değil!...— derdi. İstanbul’da, Reşit Paşa ve onun küçük uydusu Ali Efendi ise Avrupalı diplomatlardan süreli gelen şikâyetler karşısında, “Artık Türkiye’de hiçbir despotik yönetim tarzı yoktur; kentsel kurumlarımız şimdi beğeni ve sevgiyle anılmaktadırlar; valiler bu günlerde meclislerinin izni olmadan hiçbir şey yapamazlar ve dinî-etnik ayrım olmadan bütün milletler bu meclislerde temsil edilmektedirler.” diyebilmekteydiler!...²⁴”

1849 tarihine, yani Tanzimat reformlarının 10. yılına gelindiğinde, sınırlı bazı başarılar dışında yönetim ve maliye alanında uygulamaya konan reformların birçoğunun umulan sonuçları vermedikleri görülmekteydi. Vergilerin halka dağıtımında ve toplanmasında eski adaletsizlikler sürüp gitmekteydi. Tanzimat anlayışı doğrultusunda kendilerinden çok şey beklenen meclisler de açıkladığımız gibi eski çarpıklıkların yeni biçimlerde devam ettiği yerel kurumlar hâline dönmüşlerdi. Birçok eyalette ise, taşra yönetiminin üç önemli saç ayağını oluşturan eyalet valileri, sancak kaymakamları ve kaza müdürlerinin eski dönemin

²⁴ C. Mac Farlane, *a.g.e.*, II, s. 34–36. Mac Farlane, aynı yerde o tarihte Bursa Meclisi’nin kimlerden oluştuğunu da göstermiştir. Buna göre Meclis üyeleri şu kişilerden oluşmaktaymış: Eyalet valisi Mustafa Nuri Paşa, Eyalet defterdarı Mustafa Efendi, Bursa Kadısı, Bursa Müftüsü, Reisü’l-meşâyih Şeyh Saffetî Efendi, Evkâf Müdürü Hâcî Ali Efendi, Eşraftan Hâcî Muhtar Ağa, Eşraf ve Mahkeme Başkâtibi Arif Efendi, Eşraftan Hâcî Ömer Ağa, Gregoryen Ermeni Milleti kocabaşısı ve Paşa’nın sarrafı Kabakçioğlu Matyos, Rum Milleti kocabaşısı Mihaliki Yastaki, Yahudi Milleti Hahambaşısı, Katolik Ermeni Milleti kocabaşısı Sandalcıoğlu Agop.

alışkanlıklarından kurtulamadıkları gözlenmekteydi. Özellikle vali paşalar, ılımlı ve adaletli bir yönetim anlayışından ziyade ya yerel menfaatlerin peşine takılarak merkezî otoriteyi hiç mertebesine indirmek, ya da son derece despotça bir yönetim tarzıyla keyfî hareketlere tevessül etmek gibi iki karşıt kutup arasında savrulup gitmekteydiler. Daha da ötesi şimdiye kadar meclislerin çalışma şekillerine ve yetki alanlarına dair kapsamlı bir yönetmelik hazırlanmadığından, eyaletlerdeki merkezî hükümet memurlarıyla meclis üyeleri arasında karar alma süreçlerinde ve yetki konusunda çatışmalar yaşanıyor ve bu durumsa taşra yönetimini keşmekeş içinde bırakıyordu. Meclislerin iyi tanımlanmamış yetki ve çalışma usulleri, bilhassa malî, hukukî ve iç güvenlik konularında karışıklıklara sebep oluyordu.

Bunları göz önüne alan Bâb-ı âlî, mevcut eyalet yönetiminde ve kurumlarında bir takım iyileştirmeler yapmaya karar verdi. 1848 sonlarında gereken çalışma ve incelemeler başlatıldı. Nihayetinde Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonucunda taşra yönetiminde bazı yeni düzenlemeler yapılmasına ve eyalet merkezlerinde “*Eyalet Meclisi*” adıyla yeni meclisler kurulmasına karar verildi. Bu yeni meclislerin yetki, görev ve çalışma usullerini tespit eden bir yönetmelik hazırlandı. Bu yönetmelikte ayrıca vali, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerinin görevleri de açıklandı. Tüm bu yenilikler Padişah’a sunuldu ve onun iradesiyle 01 Ocak 1849’dan itibaren tatbik mevkiine konuldu. Buna göre mevcut eyaletlerin sınırları, valilerin denetim ve otoritesini kolaylaştıracak şekilde yeniden düzenlenecek ve eyalet merkezlerinde bir başkan, ulemadan bir üye, bir kâtip, vali, defterdar, kadı, müftü ve bölgenin Müslüman ileri gelenlerinden dört üye ile varsa Gayrimüslim Milletlerin birer temsilcilerinden müteşekkil yeni meclisler kurulacaktı. Bu yeni meclislerin eskilerinden farkı, başkan, ulemadan bir üye ve kâtibin doğrudan hükümet tarafından

atanmalarıydı. Böylece valilerin meclise başkanlık etme uygulamasına son veriliyordu. Meclis, Cuma günleri dışında haftanın her günü toplanacaktı; buna karşılık yönetim ve yargı görevleri olan vali, defterdar ve kadıların bütün toplantılara katılma zorunluluğu yoktu. Ancak önemli konuların görüşüleceği oturumlarda tüm üyelerin hazır bulunması zorunlu idi. Bu yüzden haftada en az iki gün, böyle oturumlara ayrılacak ve bu günlerdeki meclis oturumlarına vali, defterdar ve kadı da mutlaka katılacaklardı. Ayrıca yeni düzenlemeler bütün ülkede aynı anda uygulanmayacaktı. Yeni kurumlar evvela seçilen birkaç eyalette tecrübe edilecek ve daha sonra tedricen diğer eyaletlere teşmil edilecekti. Bunun için Rumeli’den Edirne, Anadolu’dan Hüdavendigâr ve Arabistan’dan Sayda eyaletleri ıslahat numunesi olarak seçilmişti. Bu doğrultuda Hüdavendigâr Eyaleti Meclisi’ne eski Anadolu Ordusu Defterdarı Agâh Efendi başkan, Mekke-i Mükerrreme payelilerinden Abdullah Refet Bey üye, Hariciye kâtiplerinden Muhtar Efendi birinci kâtip olarak atandılar²⁵.

²⁵ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 218–219; Meclis-i Vâla’nın 16 Kasım 1848 (19 Z 1264) tarihli toplantısında, daha önce tecrübe olarak mezkûr üç eyalette icrasına Padişah iradesi çıkan yeni meclis tesisi ve eyaletlerin sınırlarının yeniden belirlenmesinin ne şekilde yapılacağı ele alınmıştı. Meclis’in karar mazbatasında ilk olarak yeni uygulamaların esas amacı, “...*memâlik-i mahrûsenin eyâlât-ı münâsibeye taksîminden maksûd müzâkerât-ı vâkı’a icâbınca vâli bulunan zâtın zir-i idâresindeki mahâllere lâıykıyla nezâreti şâmil olabilecek sûrette olması ve meclis tertîbi umûr-ı mülkîye ve mâlîye ve zabtîye ve nizâmîyyesinin yolunda rü’yet olunması niyet-i hayrîyyesine mebnî olub...*” sözleriyle ifade edilmekteydi. Daha sonra eyalet sınırlarında yapılacak değişikliklerin hangi ölçütlere göre yürütüleceği açıklanmıştı. Buna göre yeni eyalet ve sancak sınırlarının esasen kaza ve köylerin nüfus ve emvaline göre yapılmasının daha doğru olacağı; ancak Anadolu ve Arabistan kıtalarındaki kaza ve köylerin nüfus ve malca hem Rumeli’ne nazaran daha aşağıda, hem de dağınık durumda oldukları göz önüne alınarak bundan vazgeçildiği belirtiliyordu. Dolayısıyla kazaların birbirlerine olan mesafeleri ölçüt alınarak yeni sınırlar oluşturulacaktı. Ölçüt olarak ise eyalet merkezi olan şehirden dört ana yöne doğru asgarî 30, azamî 50 saatlik mesafe içinde kalan kare alan yeni eyalet sınırlarını oluşturacaktı. Merkez livaya ve mülhak kaymakamlıklara ilhak edilecek kazaların hangileri olacağına mahallinde

Görüldüğü üzere yeni meclisler, merkezden atanan başkan, kâtip ve ulema silkinden bir üyesi ile ve çalışma esaslarını, yetkilerini ayrıntılı olarak tespit eden yönetmeliğiyle eyalet idaresinde daha kurumsal bir kimlik kazanmışlardı. Bunun da ötesi yeni Eyalet Meclisleri, başkanlığın doğrudan merkezden atanan memurlara verilmesiyle otoriter valilerin ve yine başkanla birlikte merkezden atanan diğer iki üyesiyle yerel eşrafın doğrudan etkilemelerinden kurtarılmak istenmişti. Kısacası bu

karar verilecekti. Edirne Eyaleti bu mesafe ölçütüne göre 4 sancağa bölünmüş ve mahallinde, kazalarının birbirlerine olan uzaklıklarını gösteren yeni bir haritası tanzim edilmişti. Hüdavendigâr Eyaletinin sınırları da buna göre yeni baştan tanzim edilecek, kazaların dağıtımı yapılacak ve daha sonra haritası hazırlanacaktı. Yeni meclislere başkan ve kâtip dışında ulemadan bir zâtın atanmasının gerekçesi de, “*eğerçi kâdı-ı belde bulunan zât azâdan ise de ekser vakit rü’yet-ı umûr-ı şer’îyye ile meşgûl olarak daimâ meclise gelemeyerek nihâyet vâli ve defterdâr bulunan zât gibi o dahi haftada iki gün meclise gelebileceğine ve hasbe’t-tarîk müddet-i ‘örfîyyesi tekâmîl olundukça tebeddül eyleyeceğine ve bu mecliste ise daimî bulunmak üzere ulemâdan bir zâtın vücûdu lâzım olduğu cihetle mahâlleri kâdılarından başka ulemâdan bir zâtın dahi azâlîğa memûrîyeti icâb-ı maslahattan bulunduğu...*” sözleriyle açıklanmaktaydı. Ayrıca meclis başkanlarına ayda 10 bin, ulemâdan olacak Efendilere 5 bin ve kâtiplere dahi 4 bin kuruş maaş ödenecekti. En önemlisi de, yeni meclisler ile validen kaza müdürlerine kadar bütün taşra memurlarının yetki ve sorumluluklarını belirleyen yeni bir talimatname en kısa sürede Meclis-i Vâlâ’da kaleme alınıp onay için Padişah’a arz edilecekti. Bkz. BOA, İ. MVL. nr. 3511, İrade tarihi: 02 M 1265 (28.11.1848); Anlaşıldığı üzere bu kararların akâbinde söz konusu talimatname Meclis-i Vâlâ’da kaleme alınmış ve Sayın Musa Çadırcı’nın doğrulukla tahmin ettiği gibi Ocak 1849 tarihinde ilân edilmiş olmalıdır. Bir müddet sonra Hüdavendigâr Eyaleti sınırlarının yeniden tespiti sırasında İzmit Sancağı eyalete ilhak edilmiş ve Bilecik kaymakamlığı lağvedilerek Bilecik kazası müdürlük olarak eyaletin merkez sancağı olan Bursa Sancağına bağlanmıştı. Kaymakamlık kazalarından Sivrihisar, Mihaliççık, Akköprü ve Karahisar-ı Nallı kazaları Ankara, Göynük kazası ise Bolu sancaklarına bağlanmıştı. Kaymakamlığın diğer kazaları ise mevkillerine göre Bursa ve Kütahya sancakları arasında taksim edilmişti. Bunun için bkz. Sadarettin Hüdavendigâr Eyaleti Müşirine gönderilmiş 24 B 1265 (15.06.1849) tarihli şukka: BOA, *Aynîyat*, 640, s. 17–18.

yeni yerel meclislerin üzerinde merkezî iktidarın denetimi daha sıkılaştırılmak istenmişti²⁶.

01 Ocak 1849 tarihli talimatnamenin 49–53. maddelerini içeren yedinci faslında, yeni Eyalet Meclislerinin saydığımız yönetim, maliye vb. gibi yetkilerinin dışında hukuk alanındaki görevleri de açıklanmıştı. Eskisi gibi adam öldürme, yol kesme, devlete isyan gibi büyük ceza davalarıyla sancak kaymakamlarının sonuçlandıramadıkları hukukî meseleler mutlaka eyalet meclislerinde görülecekti. Ayrıca yetimlerin mallarının muhafaza edildiği “*Eytam Sandıkları*”nın idaresine de meclisler nezaret edeceklerdi. Bir müddet sonra örnek olarak teşkil edilen Edirne, Sayda ve Hüdavendigâr eyaletleri meclislerine o sırada yeni hazırlanan “*Ticaret Kanunnamesi*”nin birer nüshasının gönderilmesine dair alınan bir karardan, bu meclislerin önemli ticarî davalara bakma yetkilerinin de bulunduğunu anlıyoruz²⁷.

Zaten Eyalet Meclislerin teşkilinden kısa bir süre sonra, var olan yargılama görevlerinin meclislerin esas idarî-malî işlerini aksattığı görülerek, eyalet merkezlerinde, her türlü ceza davalarında görevleri gereken ön soruşturmayı usulünce yapmak olan “*Meclis- Tahkik*”ler oluşturulmaya başlanmıştı. Bu meclisler kendilerine has kalem personelleri ve eyalet meclisleri içinden görevlendirilen

²⁶ 1849 tarihli talimatname bir giriş ve dokuz fasıla bölünmüş toplam 68 maddeden oluşmaktaydı. Meclislere bırakılan yargılama, yönetim, maliye, iç güvenlik, belediye, eğitim, ekonomi ve bayındırlık alanlarındaki müzakere yetkileri her bir fasılda açıklanmıştı. Bkz. Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 219–224; Talimatnamenin daha ayrıntılı hâli için Sayın Çadircı’nın atfı yaptığımız eserine müracaat edilebilir. Ayrıca aynı yazarın şu makalesine de bakılabilir: Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840–1864)”, *Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, TTK Ankara 1985, s. 257–277.

²⁷ Sadareten 27 Râ 1265 (20.02.1849) tarihiyle Ticaret Nezareti’ne yazılmış tezkire: BOA, A.MKT. 176/99.

üyeleriyle ayrı birer adlî kurum olarak çalışmaktaydılar. Başlıca görevleri, katil gibi büyük suçlarda gereken ön soruşturmayı şer'î ve nizamî usullerine göre yapmak, şahitlerin, zanlıların ifadelerini doğrulukla tespit etmek ve bütün bu ön tahkikat sonuçlarını davanın asıl görüleceği yer olan Eyalet Meclisine havale etmekti. Böylece meclisler çok zaman alan bu tür yüklerden kurtulacak ve aslî görevleri olan yönetim işlerinin müzakeresine daha çok vakit ayırabileceklerdi. Her halükârda son dava mevcut deliller ışığında mecliste görülerek sonuçlandırılacaktı. Bunların dışında daha 1849 öncesinde ticarî yoğunluğa sahip bazı eyalet merkezlerinde ticarî davalara bakan “*Meclis-i Ticaret*”ler kurulmaya başlanmıştı²⁸. İlgili bölümde de kısaca değineceğimiz üzere Bursa şehrinde Eyalet Meclisi yanında Ticaret ve Tahkik Meclisleri bulunmaktaydı.

Eyalet Meclisleri Talimatnamesi’nin yürürlüğe girmesinden birkaç sene sonra masraflı olduğu gerekçesiyle meclislere merkezden başkan atanması uygulamasından vazgeçilmişti. Bu yeni durumda valinin bulunmadığı olağan toplantılarda başkanlığı defterdar üzerine almakta, önemli toplantılarda ise eskisi gibi eyalet valisi meclise başkanlık etmekteydi²⁹.

Eyalet yönetiminde, söz konusu talimatname ile oluşturulan yeni düzen, ne meclislerin umulan istikametlerde çalışmalarını ne de taşra yönetiminde iyileştirme sağlamıştı. Eyaletlerdeki yönetim, iç güvenlik, yargılama ve vergilerle ilgili süregelen düzensizlikler azalmadan devam etmiş ve bu durum bilhassa İmparatorluğun Gayrimüslim uyruklarıyla fazlasıyla ilgili olan Batılı büyük devletlerin Bâb-ı âli üzerindeki tepkilerinin artmasına sebep olmuştu. Daha da ötesi

²⁸ Bingöl, *a.g.e.*, s. 76–86 ve 132–144.

²⁹ Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda...”, s. 277.

Sultan, 1856'da çıkardığı Islahat Fermanı'nda, eyalet yönetimi ile mevcut yerel meclis ve yargı kurullarında eşitlik prensibine yaklaşan bir takım düzenlemeler yapacağını taahhüt etmişti. Gerçekten de bu tarihten itibaren Ali ve Fuat Paşaların liderliğinde İmparatorluğun sorunlu eyaletlerindeki bazı ıslahatlar göz önüne alınarak taşra idaresinde kapsamlı bir reform programı arayışı başlatılmıştı. Nihayetinde 1863 senesi içinde yeni bir Vilâyet Nizamnamesi hazırlanmış ve Mithat Paşa'nın Niş'te yaptığı uygulamalardan da yararlanılarak son şeklini alan bu nizamname, önce Rumeli'de, 1865 senesinden itibaren de Anadolu'da uygulanmaya başlanmıştır³⁰. Bu tarihle birlikte taşra yönetiminde Tanzimat'ın ilk uygulamalarını içeren birinci dönem kapanmış ve yeni kurumlarıyla etkisini Cumhuriyet dönemine kadar hissettirecek olan ikinci dönem başlamıştı.

III.2.2. Eyalet Valiliği

Tanzimat öncesindeki valilik kurumunun yetki, görev ve niteliklerini Hüdavendigâr Sancağı özelinde ele almıştık. Hatırlanacağı üzere bu dönemin mutasarrıf paşaları, görev yaptıkları bölgede Sultan otoritesinin mutlak temsilcileri olarak idarî, askerî, malî ve hatta hukukî yetkilere sahiptiler. Yani Tanzimat öncesinin valileri sivil yöneticilik işlevleri yanında eyaletlerinin en büyük askerî komutanı, bundan da öte vergi toplayıcıları idiler. Bu gibi geniş yetkiler, devletin zayıfladığı dönemlerde Arabistan ve Rumeli kıtaları ile Anadolu'nun merkeze uzak bazı eyaletlerinde görev yapan valilerin merkezî iktidarın kontrolünden çıkmalarına ve idarî konularda keyfî hareketlerde bulunmalarına yol açmıştı. Dolayısıyla

³⁰ *Gös. Yer.*

Tanzimat reformlarının valilik kurumu üzerindeki değişikliklerini, valilerin, askerî ve malî yetkilerinden soyutlanarak kanunlar ölçüsünde iş gören çağdaş ve sivil nitelikli mülkî yöneticilere dönüşme süreci olarak değerlendirmek gerekmektedir.

İlk Tanzimat uygulamaları sırasında iltizam sisteminin kaldırılması ve sancaklara malî işlerde tek sorumlu olarak muhassılların gönderilmesiyle, valilerin eski vergi toplayıcılığı nitelikleri ortadan kalkmıştı. Bundan başka yönetim işlerinde meclislerle ortak hareket etme zorunluluklarının getirilmesiyle kendilerinin eski mutlak otoriteleri törpülenmek istenmişti. Bu ilk uygulama sürecinde eyaletlerdeki temel görevleri “zaptiye memuru” sıfatıyla iç güvenliğin sağlanmasına odaklandırılmıştı. Yine de eyaletlerin en büyük mülkî âmirleri olarak alt derecedeki diğer memurların denetimi ve aralarındaki uyumun sağlanması valilerce sağlanıyordu.

1842 başlarında, başarısız olan muhassıllık kurumunun kaldırılması ve vergi toplamada iltizam sistemine tekrar dönüşmesi sırasında eyaletlerin mülkî, malî ve iç güvenlik işleri yeniden müşir veya valilere emaneten verildi. Daha önce ifade ettiğimiz gibi valilerin (müşirlerin) bütün eyaletleri üzerinde otoriteleri geçerli olacak, eyalet sancaklarına askerî komutanlardan veya sivil devlet memurlardan uygun gördükleri kişileri kaymakam olarak seçeceklerdi. Kazaların yönetimi ise kaza müdürlerine verilmişti. Bunların yanında valilerin maliye işleriyle doğrudan ilgilenmeleri uygun görülmediğinden, her eyalete hükümet tarafından birer defterdar gönderilmişti. Çünkü Tanzimat dönemiyle beraber valilerin, sarraf taahhüdüyle devlete ait çeşitli vergi gelirlerini iltizamlarına alma uygulamasına kesinlikle son verilmişti. Bu yeni düzende valilerin defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerini denetlemelerine karşılık, defterdarla kaymakamların gerektiğinde Maliye Nezareti ile

doğrudan yazışmalarına imkân tanınmıştı. Valiler, eyaletlerinin bütün yönetim, maliye, iç güvenlik, hukukî ve bayındırlık gibi sorunlarını eyalet merkezlerinde oluşturulan “*Büyük Meclisler*”de oyçokluğuyla varılan kararlara göre çözümleyeceklerdi. 1849 düzenlemelerine kadar bu meclislerin başkanlığı da zaten valilere bırakılmıştı. Defterdarlar ve sancak kaymakamlarına malî hususlarda tanınan doğrudan Maliye Nezareti ile yazışma yetkisi dışında, en küçüğünden en büyüğüne eyalette bulunan bütün devlet memurlarının mülkî konularda valiliği atlayarak doğrudan sadaret makamıyla yazışma yetkileri bulunmamaktaydı. Kaza ve sancak meclislerinde bölgelerinin iç güvenlik, idare, yargılama gibi konularında alınan bütün kararların, varılan bütün hükümlerin ilk önce valilere bildirilmesi ve ancak onlar tarafından sadarete gönderilmesi gerekiyordu. Bazı gereken hâllerde bağlı sancak ve kazalar meclislerinden gelen bu gibi hususlar yine valilerin başkanlığında toplanan büyük meclislerde bir kere daha gözden geçirilebilirdi. Bunların yanı sıra 1843’teki askerî tensikat sırasında eyalet valilerine askerî görevler verme uygulamasına dahi son verilmişti³¹.

Buna göre 1839–1849 arasını kapsayan ilk aşamada, valiler, hükümet tarafından gönderilen bütün ferman, emir, yasak ve yönetmeliklerin uygulanmasını sağlamak, eyalet merkezlerinde bulunan büyük meclislerin aldıkları kararları uygulamak, defterdarla birlikte devlete ait vergi gelirlerinin eksiksizce ve adaletlice toplayarak bunları Maliye Hazinesi’ne teslim etmek ve belki de en önemlisi emirlerindeki zaptiye güçleriyle eyaletleri dâhilindeki düzen ve asayişî temin etmekle sorumlu tutulmuşlardı. Bu dönemin eyalet müşirleri, özellikle eyaletlerinin iç güvenlik ve düzenini korumada çok dikkatli olmaları ve karşılaştıkları sorunları

³¹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 225.

1842'deki tadil sırasında yürürlüğe konan “Müşirlik Nizamı” gereklerine göre halletmeleri konusunda sık sık uyarılıyorlardı. Mesela 1844 yılı başlarında o sırada eyaleti müşiri olan Şerif Paşa hükümete gönderdiği bir tahriratında Bursa Sancağı içindeki soygun, ırza tasallut ve adam öldürme gibi büyük suçları işleyenlerin genellikle sancağın yerli halkı içinden çıktığını ifade ediyor ve önlem olarak ise eski bir uygulama olan “*nezre kesmek*”³² ve kefalet yöntemlerine başvurmak için izin istiyordu. Paşa'ya göre bu gibi kötü hareketlere cesaret eden eşkıyanın her birisi mahallinin ileri gelen bir şahsına dayanarak güç bulmakta ve suçları yanlarına kalarak haklarından geline memekte idi. Bu yüzden uygun bir çare olarak sancaktaki bütün kazalar halkının birbirlerine kefil olmaları ve içlerinden böyle yaramazlık eden olursa tutup teslim etmek veyahut kaçmasına fırsat vermeden vali tarafına haber vermek üzere bir münasip nezre kat' olunması düşünülmekte ve bunun uygulanabilmesinin sadece Padişah iznine bağlı olacağı ifade edilmekteydi. Diğer taraftan eyalet genelinde bazı reayanın da başlarına şal salarak Müslüman kılığına girdikleri ve bu hâlde eşkıyalık yaptıkları anlaşılmıştı. Bunun önlenmesi içinse eyalet içindeki Gayrimüslimlerin başlarına şal sarmaları tamamen yasaklanmalıydı. Şerif Paşa'nın bu önerileri doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek orada ele alınmıştı. Mecliste yapılan görüşmeler sonucunda eski bir yöntem olan ve hiçbir zaman faydaları görülmeyen nezre kesmek uygulaması, Tanzimat anlayışıyla

³² Nezir, adak, yemin anlamına gelen bir terimdir. Nezre kesmek ise bir yer halkının hükümet tarafından hoş görülmeyen bir hareketlerinin tekrarı hâlinde uygulanan cezaya verilen ad idi. Bu ceza nakdî para cezası olabileceği gibi bedenî çalışma cezası da olabilirdi. Hükümet tarafından nezre kesilen bir yerin halkı, taahhütlerine uymadıkları durumlarda hükümete verdikleri yemini bozmuş olduklarından, karşılığında topluca cezaya çarptırılırlardı. Bu gibi durumlarda ceza olarak alınan paraya ise “Nezir Akçası” denilirdi. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 692.

bağdaşmayacağı belirtilerek reddedilmişti. Müşir Şerif Paşa, halkı birbirlerine kefil etme yönteminin mahallinde işe yarayacağını düşünüyorsa, buna başvurmasında ise bir sakınca görülmemişti. Ancak her halükârda sadece kefalet yöntemine bel bağlaması da yanlış olacaktı. Müşirlik nizamına göre katil davalarından başka çeşitli cünha sahiplerinin memleket meclislerinde muhakemeleri yapıldıktan sonra haklarında verilen cezalarının mahallerinde icrası ve jurnallerinin düzenli olarak her ay İstanbul'a bildirilmesi gerekmektedir. Ayrıca söz konusu nizamın ve Ceza Kanunnamesi'nin birer suretlerinin Bursa Meclisi'nde bulunması lazımdı. Dolayısıyla bunların ahkâmına göre hareket edilirse sancak içindeki uygunsuz kişilerin kolayca yakalanarak cezalandırılmaları mümkün olacaktı. Yine Meclis-i Vâlâ'nın görüşüne göre Müşir, otoritesinin göstergesi olarak bu gibi olayları duyduğu anda üzerlerine bizzat kendisi giderek suçluları yakalayıp cezalandırdığı, dayandıkları kodamanları korkuttuğu ve kusuru görülen kaza müdürlerini azlettiği takdirde düzenin temini daha da kolaylaşacaktı. Meclis, reayanın başlarına şal sarmalarının toptan yasaklanmasını uygun bulmamıştı. Çünkü bazı yerlerde Gayrimüslimler bunu âdet hükmüne sokmuşlardı. Bir de şal sarma Avrupa tüccarlarının ve adamlarına tanınmış bir imtiyazdı ve böyle birden yasaklanması hoşnutsuzluğa sebep olabilirdi. Bu yüzden Şerif Paşa bu konuda dahi itidalle hareket etmeliydi³³.

Yine bu zaman dilimi sırasında bazı önemli eyaletlere atanan valilere görevleri sırasında uymaları gereken kuralları hatırlatan kısa talimatnameler verildiğini görmekteyiz. 1845 senesi Eylülünde Hüdavendigâr Eyaleti müşirliğine tayin edilen Sır-kâtibî Mustafa Nuri Paşa'ya verilmek üzere Meclis-i Vâlâ tarafından

³³ BOA, *Ayniyat*, 384, s. 33–34.

bir talimatname hazırlanmıştı. Bununla beraber eyaletin maliye, yönetim ve iç güvenlik işlerine dair daha önce Bursa'ya gönderilmiş olan emir, ferman ve yönetmelikler ile sair resmî evrak selefi tarafından kendisine devredileceğinden ve bu şekilde valiliğine dair hususları bu evraktan öğrenebileceğinden, söz konusu talimatın ayrıntılı olmasından kaçınılarak, yalnızca bazı öncelikli konular üç maddede toplanmıştı. Bu maddelerde açıklananlarsa kısaca şunlardı:

Müşir Mustafa Nuri Paşa eyaletin iç güvenlik, maliye ve yönetim işlerine dair mahallinde kendisine selefi tarafından verilecek fermanlar, sadrazam emirleri, yönetmelikler ve özellikle müşirlik nizamına dair olan özel talimatnameye göre hareket ederek, eyalette dirlik ve düzenin sağlanması, devlet gelirlerinin zamanı içinde tahsili, kaza müdürleri ve diğer yerel memurların yolsuzluk yapmamalarına dikkat edecekti.

Bursa şehrinde bazı devletler konsoloslukları bulunmakta ve dahası bunların Osmanlı tabiiyetinde bulunan reaya haklarında sergiledikleri himayeci tutum ve tavırlar bilinmektedir. Hatta bunlardan bazıları tamamen Osmanlı uyruğu olan Gayrimüslimlere patent kâğıtları vererek kendi himayelerine almakta ve bir devletin diğer bir devletin tebaasını gasp demek olan bu durum ise devletlerarası hukuka ve ahitnamelere tamamen aykırı bulunmaktadır. Müşir, gerek Bursa şehrinde, gerekse civar kazalarda bu gibi hadiselerin meydana gelmemesine gayret gösterecek ve meydana gelen olayları da önlemeye çalışacaktı. Eğer önlemede başarısız olursa durumu derhâl hükümete bildirecekti.

Eyaletlerde bulunan diğer memurlar taraflarından iş savsaklamak ve halka kötü davranmak gibi hareketlerin önlenmesi de müşirin başlıca sorumluluklarından biridir. Dolayısıyla, eyaleti sınırlarında meydana gelebilecek uygunsuz durumlar

kendi sorumluluğunda olacağından, Müşir Mustafa Nuri Paşa eyaletteki bütün memurların ne şekilde hareket etmekte olduklarını devamlı gizli-açık araştırarak ve Tanzimat ilkelerine aykırı hareketleri önlemeye bakacaktı³⁴.

Nihayetinde 1849 düzenlemesi esnasında “Eyalet Meclisleri Talimatnamesi” hazırlandığı sırada eyalet valilerinin görevleri de ayrıca belirlenmişti. Söz konusu talimatnameye ek olarak ayrı paragraflar hâlinde alt alta yazılan maddelere göre valilerin görev ve yetkileri şöyle tanımlanmıştı:

Vali, merkezî hükümete karşı başında bulunduğu eyaletin bütün işlerinde asıl sorumlu ve mesul idi. Eyaletin yönetim, maliye, belediye ve iç güvenliği ile bayındırlığını ilgilendiren konularda Tanzimat ilkelerine göre eyalet meclisinde alınan kararların yürütülmesini sağlamak valinin asıl görevi idi.

Eyalet içinde devlet hazinesine ait vergi gelirlerinin miktarı, toplanan ve bakaya kalan gelirlerin neler olduğu, defterdar ve kaymakamlar tarafından valiye de bildirildiğinden ortaya çıkması muhtemel aksaklıklardan kendisi de mesul olacaktı.

Maaş ödemeleri ve yapılan genel masraflar hakkında kuraldışına çıkılır ve yolsuzluk yapılırsa ilgili memura tazmin ettirilecek ve valinin ihmali anlaşılırsa onun hakkında da gereken yapılacaktı.

Kimseye işkence ve zulmedilmemesini sağlamak valinin görevleri arasındaydı. Aksi durumlarda vali sorumlu tutulacaktı. Ayrıca her resmî yazı ait olduğu nezarete gönderilecek, birini ilgilendiren evrak diğerine gönderilmeyecekti.

Şer‘i davaların eskisi gibi bölge hâkimi tarafından görülmesi gerekmektedir. Fakat meclislerde görülecek hukuk ve ceza davalarında vali ve diğer görevliler belirli

³⁴ BOA, İ. MVL., nr. 1301, İrade Tarihi: 14 N 1261 (16.09.1845).

resimler dışında cerime, rüşvet, buyruldu harcı, hediye ve başka adlarla para ve eşya almayacaktı. Aksi hâllerde yine vali sorumlu tutulacaktı.

Eyalet Meclisi üyelerinin görevlerini talimatnameye uygun yerine getirmelerine dikkat etmek, durumlarını denetlemek valinin görevleri içindeydi. Aynı durum eyalete bağlı sancak meclisleri için de geçerliydi.

Eyaletleri içinde yol güvenliğinin sağlanması, eşkıya ile mücadele, iç güvenliğin temini valilerin en temel görevleridir ve bu hususlar başarılarının özünü oluşturacaktır. Buna göre bir yörede eşkıya olduğu haberi alındığı anda üzerlerine zaptiye gönderilerek, iyilikle teslim olmaları sağlanamazsa yönetmeliğe göre hareket edilecekti.

Eyalet merkezi ve bağlı sancaklarda devleti ilgilendiren her türlü işlemin yürütülmesi, kanun ve yönetmeliklerin uygulanmasında denetleme görevini valiler yapacaktı³⁵.

1851 senesi sonlarında, o ana kadar valilerin otoritelerinde yapılan bazı kısıtlamaların özellikle eyaletlerin iç güvenliğin sağlanmasında bir takım olumsuzluklar doğurduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Eyalet valilerinin, emirlerindeki mevcut zaptiye neferlerinin yetersiz kaldığı bir karışıklık durumunda bölgelerinde bulunan “Nizamîye Ordusu” güçlerinden yararlanmalarına olanak tanıyan bir düzenlemeye rağmen, birçok eyalette asayiş ve düzenin sağlanamadığı görülmüyordu. Buna karşılık valiler ise maiyetlerinin yetersiz ve tam olarak kontrollerinde olmadığını öne sürmekte ve emirlerindeki zaptiye birliklerinin eğitimsiz ve işe yaramaz adamlardan oluştuğundan dem vurmaktaydılar. Bunun üzerine sorun Meclis-i Vâlâ’da ele alınarak eyalet valilerinin yetkilerini genişleten bazı kararlar

³⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 225–226.

alınmıştı. Buna göre artık zaptiye birliklerinin “*Sergerde*”leri, “*Bölükbaşı*”ları ve sair zabıtlarından görevlerini lâıyıkıyla yerine getiremeyenler, valilerce azledilebilecek ve yerlerine yine onlar tarafından uygun gördükleri başkaları atanabilecekti. Ayrıca valiler, merkezî hükümetten, kendilerine bağlı defterdar, sancak kaymakamları ve kaza müdürleri gibi memurlardan yolsuzluk yapan ve liyakatsiz olanlarının değiştirmelerini isteyebileceklerdi. Bu gibi isteklerin gerçekten haklı bir nedene dayandığı görülürse valinin isteği kabul edilecek; ancak adalet ilkelerine sığmayan veya kişisel bir gazez sonucu yapılan şikâyetler karşısında bunu yapan vali cezalandırılacaktı. Bir de valilere, eyaletlerinin şartlarına göre iyi yönetim yolunda tespit ettikleri ıslahat tedbirlerini ve idare yöntemlerini seçebilmelerinde bazı esneklikler tanınmıştı³⁶.

Bursa’nın yönetim merkezi olduğu 1842 (1258)’den 1867 (1283)’deki vilayet sistemine geçişe kadar Hüdavendigâr Eyaleti başında toplam yirmi üç paşa “Vali” ve “Mutasarrıf” sıfatlarıyla bulunmuşlardı. Eyalet valiliği unvanı 1860 (1276)’da mutasarrıflığa çevrilince bu tarihten sonra görev yapan paşalara “Eyalet Mutasarrıfı” denilmeye başlanmıştı³⁷.

³⁶ TV, Def’a 460, 10 S 1268 (04.12.1851) tarihli nüsha.

³⁷ Bursa’da valilik ve mutasarrıflık görevinde bulunan bu paşalar sırasıyla şunlardır: 26 M 1258 (09.03.1842) Dilaver Paşa; 21 Ş 1259 (16.09.1843) Şerif Paşa; 19 S 1260 (10.03.1844) Salih Paşa; 07 L 1261 (09.10.1845) Sır-kâtibî Mustafa Nuri Paşa; 14 C 1265 (08.05.1849) Sâbık Ser-asker Rıza Paşa; 1265 (1849) Sadr-ı esbâk İzzet Mehmet Paşa; 15 Zâ 1265 (03.10.1849) Sadr-ı esbâk Sârim Paşa; 01 M 1268 (27.10.1851) Mısırlı Şerif Paşa; 11 B 1268 (01.05.1852); Süleyman Paşa; 21 Z 1268 (05.10.1852) Damat Halil Paşa; 04 R 1270 (04.01.1854) Ağâh Paşa; 09 N 1270 (06.06.1854) Sadr-ı esbâk Mehmet Emin Âli Paşa; 1270 (1854) Veliyüddin Paşa; 18 B 1271 (06.04.1855) İsmet Paşa; 05 Ş 1271 (22.04.1855) Hamdi Paşa; 21 M 1272 (03.10.1855) Namık Paşa; 05 C 1273 (31.01.1857) İkinci defa Süleyman Paşa. 1276 (1860)’dan sonra mutasarrıf namıyla görev yapanlar: 29 Câ 1276

Eyalet valiliği ve mutasarrıflığı ile Bursa’da bulunmuş bu paşalara biraz yakından bakınca iki önemli farklı durum göze çarpmaktadır. İlk olarak, Bursa valiliği, azledilen, gözden ve iktidardan düşen sadrazam ve nazır gibi önemli mevkilerde bulunmuş paşaların İstanbul’a yakınlık nedeniyle kolayca denetim altında tutulabilecekleri bir sürgün yeri olarak telakki edilmekteydi. Makamın bu niteliği, Edirne ve İzmit gibi diğer yakın merkezlerle beraber galiba eski bir Osmanlı geleneği idi. Bu yüzden bu dönemde dahi Bursa’ya gelen valiler arasında Rıza Paşa, Mehmet İzzet Paşa, Sarım Paşa, Mehmet Emin Âli Paşa gibi eski ser-asker ve sadrazamlara rastlamak mümkündür. Bu gibi paşalar ise genellikle İstanbul’daki politik çekişmelerle daha ilgili olduklarından Bursa valiliğini geçici bir sürgün yeri olarak görmekte ve buradaki görevlerinden bir an önce kurtulup merkezî hükümette yeni bir mevki edinmeyi daha ön planda tutmaktaydılar.

İkinci önemli özellikse, Bursa valileri arasında memuriyet süreleri 2–3 seneyi aşanların birkaç kişiyi geçmemesidir. Ayrıca aynı sene içinde arka arkaya üç dört paşanın atandığı bile görülmektedir. Hatta içlerinden sadece adları Bursa’ya gelip de kendileri gelemeden tekrar başka bir göreve atananlar bile olmuştur. Bu durum, valilik görevi açısından eyalette istikrarlı bir yönetim yapısını zedeleyen başlıca olumsuzluktu. Dolayısıyla eyalet yönetimi kendilerine birkaç ay içinde gidecek gözüyle bakılan vali paşalardan çok vekillerin elinde kalmakta, daha da doğrusu yerel hâkim güçlerin etkisinden kurtulamamaktaydı.

(24.12.1859) Nurettin Paşa; 24 Câ 1278 (27.11.1861) Bursalı Tahir Paşa; 01 Z 1278 (30.05.1862) Nevres Paşa; 14 Z 1278 (12.07.1862) Boşnak-zade Mehmet Paşa; 05 Ş 1279 (26.01.1863) İkinci defa Nevres Paşa; 05 R 1280 (19.09.1863) Tefvik Paşa; 05 Ş 1281 (03.01.1865) Hamdi Paşa; 15 S 1283 (29.06.1866) İsmail Paşa. Yararlanılan kaynaklar: *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Sene 1288, s. 33–35; *TV*, Def’a, 236, 259, 267, 292, 405, 412, 467, 474, 498, 504, 521, 522, 530, 548.

Diğer taraftan dönem içinde İmparatorluktaki bütün valilere atfedilen olumsuz özelliklerden Bursa valiliğinde bulunmuş paşalar da masun değildi. Bunların içinde kişisel değer ve gayretleriyle bazı yararlı çalışmalar yapanlar elbette bulunmakla beraber büyük bir kısmı eski alışkanlıklarından kurtulamamış ve Tanzimat değerlerini özümseyememiş yöneticilerdi. Somut bir örnek vermek gerekirse Mac Farlane'nin Bursa'da bulunduğu sırada eyalet valisi Mustafa Nuri Paşa ile yaptığı iki ayrı görüşmeye dayanarak Paşa'nın kişiliği hakkındaki gözlemleri çok ilginçtir. Yazar bu görüşmelerden önce Bursa ovasındaki köyleri baştanbaşa dolaşmış ve ayrıca eyalet içinde Kütahya ve Manyas taraflarına iki uzun seyahat yapmıştır. Bu sayede kendisi yolların kötü durumunu, bereketli topraklara rağmen tarımsal üretimin ilkel yapısını, yerel memurların ve vergi toplayıcılarının suiistimallerini yerinde görme ve duyma imkânı bulmuş; bilhassa Türk köylüsünün perişan hâline tanıklık etmiştir. Mac Farlane'nin aktarımına göre görüşmeleri sırasında halkı ilgilendiren idarî-ekonomik konulardan bahis açıldığında son derece kayıtsız tutum takınan ve kestirme cevaplarla işi geçiştirmeye çabalayan Mustafa Nuri Paşa, sohbet kendi şahsî çıkarlarına daha uygun olan ticarî-parasal mevzulara geldiğinde son derece ilgili ve samimi konuşmaya başlamış. Bu durum karşısında yazar, Saray'dan yetişerek II. Mahmut gibi reformcu bir padişahın sağ kolu mertebesine yükselebilmiş, sır-kâtiplik, ser-askerlik gibi yüksek görevlerde bulunmuş bir Osmanlı devlet adamının halkın ve devletin refahını ilgilendiren yönetsel konulardaki kayıtsızlığı karşısında uğradığı şaşkınlığı gizlememekte ve biraz da alaycı bir ifadeyle Paşa'yı aydın bir Osmanlı Paşasından daha çok ticarî vurgunculuk peşinde koşan bir çiftlik sahibi veya büyük bir hayvan tüccarına benzetmektedir. Yazar görüşme sırasında Paşa'nın o sırada İngiltere piyasalarında

düşük seyreden ipek fiyatlarının geleceği hakkındaki bıkırtıcı suallerine de maruz kalmıştır. Çünkü Mustafa Nuri Paşa'nın, idarî görevleri itibarıyla kesinlikle yasaklanmış olmasına rağmen, kendi sarraflığını da yapan Bursa Meclisi'nin faal Ermeni üyesi Kabakçioğlu Matyos'u paravan olarak kullanarak ham ipek üzerinde geniş çapta spekülasyonlara giriştiği, bir Fransız'ın müdür olarak başında bulunduğu bir ipek fabrikasına sahip olduğu ve ovada geniş çapta dutlukları kapattığı şehir halkı tarafından alenen dillendirilmektedir. Bunların dışında Paşa, Uluabat Gölü yakınlarındaki bir çiftlikte eski görev yeri olan Suriye'den getirdiği iyi cins bir sığır ile merinos koyunu besiciliği yapmakta; ancak bu faaliyetinden umduğu kârı elde edememekten yakınmaktadır³⁸.

Gerçekten de Mustafa Nuri Paşa'nın valiliği sırasında Bursa'da bir ipek fabrikası sahibi olduğu bir başka araştırmacının tespitinden de anlaşılmaktadır. Hatta Paşa'nın fabrikası şehirdeki diğer müteşebbislerinkilerden daha büyük ve hidrolik sisteme göre işleyen makinelere sahiptir. Bununla birlikte Mustafa Nuri Paşa sermaye yetersizliğinden ötürü fabrikasını işletememiş ve İstanbul'da bulunan bir yabancı ortaklığa kiralamak zorunda kalmıştı³⁹. Öte yandan Bursa'nın ticarî ve ekonomik imkânlarından yararlanmak isteyen tek valinin Mustafa Nuri Paşa olmadığı anlaşılıyor. 1849–1851 arasında valilik yapan Sarım Paşa, 1851'de Bursa'nın eski usulde ipek çeken ustalarını tek bir çatı altında toplayarak bir ipek atölyesi kurmuş; ancak bu girişimi teknik imkânsızlıklar neticesinde kısa sürede başarısız olmuştu. Sarım Paşa bunun üzerine atölyesini Fransız tarzında buhar gücü ile işleyen makinelere sahip bir ipek fabrikasına dönüştürmüştü. Öncekinden çok

³⁸ Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 187–191 ve II, s. 15–19.

³⁹ Erder, *The Making of Industrial Bursa*, s. 102–103.

daha başarılı olan bu yatırımı sayesinde üretimini, o sırada Bursa’da yeni kurulan devlete ait fabrikaninkinden dört kat fazlasına çıkarmayı başarmıştı. Ayrıca Paşa’nın fabrikasında üretilen bütün ipek Fransız piyasasına ihraç ediliyordu ve kendisi bu başarılarıyla kısa sürede Bursa’daki fabrika sahibi girişimciler arasında rakipsiz konuma yükselmişti⁴⁰. Bir başka Bursa valisi Damat Halil Paşa ise ipek ticareti dışında bir başka alanda yatırım yapmayı tercih etmiş ve valiliği sırasında içinde Avrupa tarzında buhar gücüyle işleyen bir yağhane ve iki un değirmeni bulunan bir fabrika inşa ettirmişti. Paşa’nın fabrikası Bursa ve çevresinde bir ilkti ve gereken makine ve teçhizat Avrupa’dan ithal edilmişti. Halil Paşa kısa bir süre sonra Kaptan Paşalık görevine atanmış ve bu görevi sırasında Bursa’daki fabrikası da tamamlanarak çalışır vaziyete gelmişti. Bunun üzerine kendisi hükümete başvurarak cüretli girişimi için 11 senelik bir imtiyaz almayı başarmıştı. İmtiyaz şartlarına göre bu 11 senelik zaman dilimi içinde Bursa ve yakın çevresinde hiç kimse bu tarz bir tesis inşa edemeyecek; buna karşılık Halil Paşa her sene Evkaf Hazinesi’ne ruhsatiye adıyla 3000’er kuruş ödeyecekti⁴¹.

Bizim tespit edebildiğimiz yukarıdaki örnekler dışında diğer valilik görevinde bulunan paşalar içinde maddî ve politik imkânları bulunanların bu gibi girişimlerde bulunabilecekleri şüphesizdir⁴². Ayrıca valilik gibi resmî bir görevde

⁴⁰ A.g.e., s. 106–107.

⁴¹ BOA, İ.MVL., nr. 13.522, İrade Tarihi: 28 S 1271 (20.11.1854).

⁴² Daha 1840 senesinde, o sırada “Zaptiye Memuru” sıfatıyla Bursa’nın Tanzimat sonrası ilk valisi sıfatına haiz olan Ferik İsmet Paşa, şehrin yetenekli dokumacı ustalarının çalışacağı bir imalathane tesis ederek Avrupa desen ve tarzı üzere ipekli kumaş üretimine girişmişti. Ancak bu ilk girişimi kısa sürede başarısızlığa uğramış ve bunun üzerine İtalya’dan yeni tarzda dokuma tezgâhları getirerek ve İtalyan bir usta ile sermaye ve kârda yarı yarıya ortaklığa girerek bu imalathaneyi fabrikaya çevirmişti. İsmet Paşa’nın amacı Bursa’nın ilk Batı tarzı dokuma tezgâhlarında Avrupa desen ve

bulunan devlet memurlarının bu gibi yatırımlara girişmesinde temel itici güç olarak ülkede millî bir sanayi vücuda getirme noktasında Padişah'ın özendirme ve teşviklerinin mi, yoksa kendi şahsî çıkar arzularının mı ağırlıklı bir rol oynadığı sorusu ilginç bir nokta olarak göze çarpmaktadır. Sanırım bunda her ikisinin de eşit derecede rol oynadığı şüphesizdir.

Daha önce değindiğimiz üzere 1860'da eyalet valiliği kurumunda şeklen de olsa bir değişiklik yapılarak valilik mutasarrıflığa çevrilmiştir. Bu statü değişikliği, o sırada devletin içinde bulunduğu malî buhrana çözüm olarak düşünülen tasarruf tedbirleri doğrultusunda gerçekleştirilmişti. Söz konusu değişiklikten evvel Bursa'ya eyalet valisi sıfatıyla gelen paşaların tümü müşir, vezir gibi yüksek rütbelere ve maaşlara sahiptiler. Böylece daha düşük rütbeli ve maaşlı paşalar mutasarrıf olarak eyalet yönetimine getirilebilecek ve maaş masraflarından da tasarruf sağlanabilecekti⁴³. Ayrıca bu durum Bursa'nın eyalet merkezi ve mutasarrıfların da

kalitesine benzer tafta, canfes, kadife ve atlas gibi ipekli kumaşlar üretmekti. Paşa hükümetten 7 sene müddetle kendisine tekel hakkı tanıyan bir imtiyazname almayı da başarmıştı. Buna göre fabrikada üretilen kumaşlar İstanbul piyasasına sürüldüklerinde gereken gümrükleri eksiksiz ödenecek ve Bursa'da bu yeni tarz dokuma tekniğini öğrenmek isteyen ustalara güçlük çıkarılmayacaktı. Buna karşılık İsmet Paşa bu devrimci teşebbüsünde başarısız olarak beş sene sonra fabrikasını kapatmak zorunda kalmıştı. Bkz. Sadarettin Ticaret Nazırı'na yazılmış 20 C 1256 (19.08.1840) tarihli tezkire: Cevdet İktisat, nr. 424; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1999, s. 204–205; Quataert, İsmet Paşa'yı eşraftan bir kişi olarak tanımlamaktadır ki, bu yanlıştır. İsmet Paşa bu fabrikayı tesis ettiği sırada Hüdavendigâr Sancağı zaptiye memurluğu göreviyle Bursa'da bulunmaktaydı.

⁴³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 13–20*, (Yay. Cavid Baysun) TTK Ankara 1991, s. 93; Cevdet Paşa tasarruf namına taşra yönetiminde yapılan bu gibi değişiklikleri eleştirerek, Hüdavendigâr valiliğinin aylık 50 bin kuruş olan maaşının 25 bin kuruşunun değişiklik sırasında eyalet valisi olan Süleyman Paşa'ya ma'zuliyet maaşı olarak ayrıldığını, 20 bin kuruşunun mutasarrıf olarak yeni atanan Mirmiran Nurettin Paşa'ya tahsis edildiğini ve tasarruf diye Maliye Hazinesi'ne sadece ayda beş biner kuruştan senede 60 bin kuruş devrolunduğunu belirtir.

eyaletin en yetkili mülkî yöneticisi olma durumlarında hiçbir değişiklik yaratmayacak ve sancak kaymakamları eskisi gibi Bursa'da bulunan mutasarrıf paşaları âmirleri bileceklerdi. Bununla birlikte ilk zamanlarda eyalet içindeki sancak kaymakamlarından bazıları Bursa'daki eyalet mutasarrıfını atlayarak doğrudan hükümetle yazışmak ve ona danışmadan iş görmek gibi bağımsız tavırlar içine girmişlerdi. Bunun üzerine eyaletteki bütün sancak kaymakamlarına emirler gönderilerek söz konusu değişiklikle eyaletin eski heyet ve yönetim şeklinde bir değişiklik yapılmadığı; yalnızca valilik namının mutasarrıflığa çevrildiği ifade edilmiş ve Bursa'daki eyalet mutasarrıfını valileri olarak bilerek her hususu ona danışmaları istenmişti⁴⁴.

Valilerin olağan yönetim işleri haricinde başta gelen sorumlulukları eyalet genelinde iç güvenliği temin etmek ve kendilerine bağılı yerel memurların kanun dairesi içinde çalışmalarını sağlamak, bu yolda onları daima denetim altında tutmaktı. Eyaletin herhangi bölgesinde genel kamu düzenini bozan bir asayişsizlik olayı veya yerel memurlarca halka karşı kötü muamele gibi düzensizlikler meydana geldiğinde, valiler, hükümetin emriyle eyalet içinde genel teftiş gezilerine çıkabilirlerdi. Mesela 1860 senesi sonlarında Yalova ve Karamürsel taraflarında soygun ve eşkıyalık olayları çok artmış; bunun dışında Kütahya ve Afyon sancaklarında vergilerin toplanmasında usulsüzlük yapıldığı iddiaları hükümetin kulağına kadar gelmişti. Bu hadiseler karşısında Sadrazam, o sırada eyalet mutasarrıfı olan Nurettin Paşa'ya bir emir göndererek ilk önce Yalova taraflarını, ondan sonra da Hazine'den gönderilecek iki memur ile birlikte Kütahya-Afyon

⁴⁴ Afyon Sancak Meclisi'nden Sadaret'e gönderilmiş 15 Câ 1277 (29.11.1860) tarihli mazbata: BOA, A.MKT.UM., 439/39.

tarafklarını teftiş etmesini istemişti. Bunun üzerine Nurettin Paşa, Bursa Eyalet Meclisi'nin en tecrübeli üyelerinden Bahaattin Efendi'yi yerine vekil tayin ederek adı geçen bölgelere hareket etmiřti⁴⁵.

Valilerin bu gibi görevlendirmelerle makamlarından ayrılmak zorunda kaldıkları sırada yerlerine geçici olarak vekil tayin etmeleri üzerinde durulması gereken bir konu olarak görülmektedir. Yukarıdaki örnekten de görülebileceği üzere böyle durumlarda eyalet meclisinin en tecrübeli ve etkin üyesinin vekâleten valilik işlerine bakabildiği anlaşıyor. Bu uygulama ise eyalet meclislerinin üye yapısı göz önüne alındığında çok doğal olarak görülmelidir. Çünkü meclislere üye olarak alınan Müslüman üyeleri, resmî görev ve ilişkilerden kopuk şahışlar şeklinde algılamamak gerekmektedir. Zaten geleneksel Osmanlı yönetim anlayışı doğrultusunda, daha önce hiç bir devlet görevinde bulunmamış birinin meclis üyeliği gibi tamamen taşra yönetimiyle ilgili bir göreve getirilmesi düşünölemezdi. Ancak verdiğimiz bu örnek dışında, Tanzimat öncesinin eyalet kaymakamlığı uygulamasına benzeyen bir örnekle de karşılaşmaktayız. Buna göre 1853 Ekim ayı başında o sırada eyalet valisi olarak Bursa'da bulunan Damat Halil Paşa'nın hastalığından ötürü geçici olarak makamından ayrılmasına ve tedavi olması için İstanbul'a gelmesine müsaade verilmişti. Bununla birlikte vekâleten valilik işlerine bakmak ve maaşı Halil Paşa tarafından verilmek üzere eski İzmir zabiti Zeynel Paşa "kaymakam" sıfatıyla eyalet valiliğine tayin edilmiřti⁴⁶.

⁴⁵ Nurettin Paşa'nın Sadarete gönderdiği 24 R 1277 (09.11.1860) tarihli tahriratı: BOA, A.MKT.UM., 435/25; Mutasarrıf Nurettin Paşa'ya Sadarettten gönderilmiş 24 C 1271 (07.01.1861) tarihli şukka: BOA, A.MKT.MHM., 205/4.

⁴⁶ BOA, *Ayniyat*, 176, s. 73–74.

Hatırlanacağı gibi 1851’de çıkarılan bir genelge ile valilerin yetkilerini arttıran bir takım düzenlemeler getirilmiş ve bu sırada halkın yararına olacak bazı idarî-ekonomik tedbirleri bağımsızca kararlaştırıp uygulamalarına imkân tanınmıştı. Buna karşılık, tanınan bu yetki yalnızca bayındırlık, ziraat, ulaşım gibi sosyo-ekonomik alanlara hasredilmişti. Eyalet içindeki çeşitli kurumlar hakkında bağımsız tüzük veya yönetmelik kaleme alıp uygulamaya koyma gibi merkezî otoritenin yasama-yürütme yetkisine dokunan şeyler hükümet merkezinde bulunan yetkili organlara bırakılmıştı. Herhâlde kendisine tanınan bu yetkiyi yanlış yorumlamasından olacak, Mutasarrıf Nurettin Paşa 1861 İlkbaharında eyaleti içindeki İzmit, Karahisar-ı sahip ve Kütahya sancaklarına yaptığı teftiş gezisi sırasında sancak ve kaza meclislerinin yolunda çalışmadığını, iç güvenlikten sorumlu olan zaptiye erlerinin şunun bunun özel işlerinde istihdam edildiğini gözlemlemiş ve merkeze danışmadan bu kurumların çalışma esaslarına dair iki ayrı yönetmelik kaleme almıştı. Nurettin Paşa bu yönetmelikleri eyaletine bağlı sancaklar meclislerine gönderilmek üzere Bursa’daki eyalet matbaasında çoğaltmış; bunun yanı sıra düşüncesini öğrenmek amacıyla birer nüshalarını da sadaret makamına göndermişti. Oradan Meclis-i Vâlâ ve “*Meclis-i Âli-i Tanzimat*”a havale edilen söz konusu yönetmelikler, bu meclislerde yapılan inceleme sonucunda uygun görülmeyerek reddedilmişlerdi. Meclis-i Âli-i Tanzimat’ın vardığı sonuca göre aslen yönetmeliklerde nizama dokunur bir yan olmamakla birlikte, bu gibi şeyleri kimseye danışmadan hazırlamak ve uygulamaya koymak, taşradaki yürütme memurlarının yetkilerini aşan bir davranıştı. Çünkü devlet yönetimi hakkında her türlü kanun, tüzük ve yönetmelik hazırlama görevi Padişah emriyle yalnızca İstanbul’da bulunan yetkili meclislere verilmişti. Ayrıca, hem taşra meclislerinin hem de zaptiye erlerinin

Çalışma esaslarına dair hükümet tarafından hazırlanmış yeterli tüzük ve yönetmelikler bulunmaktaydı ve dahası, valilerin kendiliklerinden böyle düzenlemeler kaleme almaları yönetimde birliği bozarak taşrada karışıklıklara neden olabilirdi. Bu karar zerine Nurettin Paşa'ya yetkisini aşan girişiminden dolayı bir kınama yazısı gönderilmiş ve burada hükümetin hazırladığı tüzük ve yönetmeliklerin eksiksizce uygulanmasını sağladığı takdirde söz konusu sorunları aşabileceği salık verilmiřti⁴⁷.

Buraya kadar aktardıklarımız, sanırım Tanzimat sonrasında valilik kurumunda görülen değişmeler bağlamında eyalet merkezi Bursa'da bu kurumun işleyiş ve niteliklerini göstermeye yeterlidir. 1867'de Hüdavendigar Eyaleti yeni vilayet sistemine geçince valiler de "Vilayet Valisi" sıfatını almışlardı. Düzenlemeye kadar eyalet yöneticileri için de kullanılabilen mutasarrıf terimi ise bu tarihten itibaren yalnızca vilayetler dâhilindeki livaların yöneticilerine verilen bir idarî terime dnşmştir.

III.2.3. Eyalet Defterdarlığı

İlk kuruluş yıllarından beri Osmanlı merkezî yönetim yapısında maliye ile ilgilenen geniş bir teşkilatın varlığı ve bu teşkilata "*Defterdarlık*" adı verildiği iyi bilinen bir olgudur. İmparatorluğun ilk gelişme evrelerinde "*Baş Defterdar*" adı verilen tek bir memur devletin bütün malî işlerini emrindeki kâtipleri ile kendi başına çevirirken, ilerleyen asırlarda devletin sınırlarında yaşanan gelişmeye paralel olarak bu kurum da genişlemişti. 18. asra gelindiğinde defterdarlık teşkilatı içinde üç

⁴⁷ Sadarettin Nurettin Paşa'ya gönderilmiş 05 M 1278 (13.07.1861) tarihli şukka: BOA, A.MKT.UM., 483/58.

defterdar bulunmaktaydı ve “*Şık-ı Evvel Defterdarı*” da denilen Baş Defterdar yine kurumun âmiri konumundaydı. Diğer taraftan tımar sistemine dâhil her eyalette birer Tımar Defterdarlığı bulunurken, 16. asrın sonlarına doğru bazı büyük eyalet merkezlerinde “*Kenar Defterdarlığı*” veya “*Hazine Defterdarlığı*” denilen taşra defterdarlıkları kurulmuştu. Bir süre sonra III. Selim yeni Nizam-ı Cedit Ocağı’nın masraflarını karşılamak amacıyla kurduğu İrâd-ı Cedit Hazinesi’nin işlerini yürütmek amacıyla yeni bir defterdarlık oluşturmuşsa da bu kurum uzun ömürlü olmamış, Nizam-ı Cedit Ocağı ile birlikte kaldırılmıştı. II. Mahmut ise Yeniçeri Ocağı’nı kaldırdıktan sonra yeni kurduğu Mansure Ordusu’nun giderlerine mahsus olarak Mukataat Hazinesi’ni kurmuş, kısa bir süre sonra bu hazine Mansure Hazinesi adını almış ve 1835’de Hazine-i Âmire ile Mansure Hazinesi’ni birleştirerek “*Hazine-i Âmire ve Mansure Defterdarlıkları*”nı kurmuştu. En sonunda yine onun döneminde İmparatorluğun merkezî teşkilatı Avrupa’da olduğu gibi bakanlıklara ayrılırken, defterdarlıkların yerine geçmek üzere 28 Şubat 1838’de “*Maliye Nezareti*” oluşturulmuştu. Bu tarihten itibaren devletin merkezî malî kurumlarından sorumlu olarak defterdar lafzı ortadan kalkmış ve malî teşkilatın başı “*Maliye Nazırı*” olmuştur⁴⁸.

Tanzimat’ın ilânını müteakip sancaklarda tesis edilen bağımsız muhassıllık kurumu kısa bir sürede başarısız olarak lağvedildiği sırada, yetkileri arttırılan eyalet valilerine malî konularda yardımcı olmak üzere merkezden birer defterdar tayin edilmiş ve böylece bu eski Osmanlı kurumu taşrada yeniden tesis edilmişti. Eyalet merkezlerinde valilerden sonra gelen ikinci hükümet temsilcisi konumunda bulunan defterdarlar büyük meclislerin de doğal üyeleri arasında bulunmaktaydılar.

⁴⁸ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 227.

Memuriyet sahaları bütünüyle eyaletlerin malî hususları üzerine olmakla birlikte kendilerinin bağımsız olarak vergi dağıtma ve toplama yetkileri yoktu. Malî konularda meclislerin kararına göre hareket etmeleri gerekiyordu. Yine vergi konularında doğrudan Maliye Nezareti ile yazışma yapma yetkileri bulunmalarına rağmen, vali ve meclislere karşı sorumlu idiler. Valiler eyaletteki bütün yerel memurları denetledikleri gibi eyaletin malî hesaplarının incelenip onaylanması vasıtasıyla defterdarları da denetleyebilirlerdi.

Defterdarların maiyetlerinde mal kâtiplerinden oluşan bir büro bulunmaktaydı. Kendilerine tanınan yetki ve sorumluluklar doğrultusunda eyaletlerinin malî kayıtlarını bu kâtipler aracılığıyla tutarlardı. Özellikle vergi, aşar ve diğer malî gelirlerin neler olduğu ve nerelerden tahsil edildiğini gösterir defterlerin tutulması, kaymakam ve kaza müdürlerinin gönderdikleri gelirlerin tespit edilerek defteriyle Maliye Hazinesi'ne gönderilmesi, defterdarların başlıca görevleriydi. Malî konulardaki bilgileri nedeniyle meclislerde yapılan iltizam ihaleleri genellikle defterdarların görüş ve onaylarına göre sonuçlandırılırdı. Bütün bunların yanında ilk Tanzimat uygulamaları içinde başlanan mal-mülk sayımları muhassıllıkların kaldırılmasından sonra defterdarlarca sürdürülmüştü. Bir eyalet Tanzimat uygulamaları kapsamına sokulunca oraya evvela bir defterdar gönderilmekte, bu defterdar yanındaki tahrir memurları ve maiyet kâtipleriyle bölgenin gelir kaynaklarını yeni baştan yazarak toplu bir defter hâline getirmekte ve bu defterin bir suretini Maliye Nezareti'ne göndermekteydi. Ayrıca 1847 (1263) senesinden itibaren “*tahrîr-i temettü'ât-ı ahali*” adıyla eskisine nazaran daha kapsamlı uygulanmakta olan yeni gelir ve nüfus sayımlarında defterdarlar önemli işlev yüklenmişlerdi.

Kâğıt üzerinde eyaletlerdeki görevleri bunlar olmasına karşın uygulama sırasında defterdarların da diğer yerel memurlar gibi eski alışkanlıklardan vazgeçemedikleri, şahsî çıkarları için sık sık kanun dışı yöntemlere başvurdukları kısa zamanda tecrübe edilmişti. Defterdarlar alışılmış yöntemlerle vergi gelirlerini zimmetlerine geçirmekte, rüşvet almakta, vergi dağıtımlarında adaletsizlikler yapmaktaydılar. Özellikle görevden alındıklarında veya yer değiştirdiklerinde halefleri gelene kadar devlet gelirlerini toplayıp zimmetlerine geçirmeleri çok sık yaşandığından, bunun önlenmesi amacıyla Meclis-i Vâlâ'da bazı kararlar alınıp eyaletlere tebliğ edilmişti. Buna göre bu gibi durumlarda eski defterdarın en kısa zamanda üzerinde devlet malı kalmadığına ilişkin birer senet alarak bunu Maliye Nezareti'ne ibraz etmesi şartı koşulmuştu.

1849 Eyalet Meclisleri düzenlemeleri sırasında defterdarların durumları da ele alınmış ve “*Defterdarın vazife-i memuriyeti*” başlığı altında görevleri yeniden tanımlanmıştı ki, kısaca şöyle idi:

Eyaletin vergi, aşar ve diğer hazine gelirlerini nelerden ibaret olduğu ve nerelerden tahsil edildiğini gösteren defterler hazırlanıp valiye verilecek; bunun dışında bakaya kalan, gecikmeli tahsil edilen vergi gelirlerinin mahalleri, sebepleri ve miktarları ayrıntılarıyla vali ve meclise sunulacaktı.

Bir vergi döneminde herhangi bir köy veya kasabanın tamamından vergi toplanamaz ise durum nedenleriyle meclise sunulacak ve meclisin vereceği karara göre hareket edilecekti.

Meclislerde ihale edilen iltizam defterleri Maliye Nezareti'ne gönderilecek, onay verilenlerin tutanakları mühürlenerek valinin onayına sunulacaktı.

Toplanan vergilerden sandığa teslim edilenlerin, miktarını, tarih ve türünü gösteren senetler defterdar tarafından mühürlenip eyalete meclisine sunulacak ve burada meclis başkanınca da onaylanarak ilgili kayıtlara geçirilecekti.

Defterdar, maaş ve masrafların senetsiz yapılmamasına dikkat edecek, bu tür harcamalara ait defterleri, usulüne uygunluğunu gördükten sonra mühürleyecekti. Rastlanılan fazla ya da kuralsız harcamalar defterdar tarafından sorumlulardan geri alınacaktı.

Gelir ve giderlerin günlük olarak tespiti defterdar nezaret edecek, görülebilecek herhangi bir aksaklıkta doğrudan sorumlu olacaktı. Aylık olarak tutulması gereken “*Tahsilât jurnalı*”, “*Mesarifat defteri*” ve “*Masraf senetleri*” gibi evraklarla senelik genel muhasebe özetleri meclise sunulacak, onaylandıktan sonra vali ile birlikte imzalanıp Maliye Nezareti’ne gönderilecekti.

Kaza müdürlerinin senelik olarak görülen muhasebeleri sonucunda hazırlanması gereken muhasebe icmal defterleri, defterdar tarafından imzalanarak meclise sunulacaktı.

Görüldüğü üzere 1849 Eyalet Meclisleri Talimatnamesi’ne konulan hükümler ile defterdarların eyaletlerdeki temel görevlerinin malî gelirlerin eksiksizce ve adaletlice mahallerinden tahsili, bunlara dair kayıtların usulü dairesinde tanzim ve denetlenmesi gibi konular üzerinde toplanmıştı. Ayrıca defterdarlar görevlerinin her aşamasında üyesi oldukları eyalet meclislerine hesap vermekle sorumlu tutulmuşlar, valilerin de denetimlerine tabi kılınmışlardı. 1853–54 (1270) tarihinden itibaren ise

eyalet meclislerine merkezden ayrı başkan atanmasından vazgeçilmiş ve başkanlık görevi defterdarlara verilmişti⁴⁹.

Hüdavendigâr Eyaletinde defterdarlık kurumu muhassıllıkların resmen kaldırılma ilanından da önce kurulmuştu. İlk bölümde gösterdiğimiz üzere daha 1841 Mayısında, Kütahya merkez olacak şekilde Hüdavendigâr Eyaleti resmen teşkil edildiği sırada eyalet dâhilindeki muhassıllıklar kaldırılmaya başlanmış ve eyalet defterdarı olarak da eski ticaret müsteşarı Atıf Bey atanmıştı. Kısa bir süre sonra ise eyalet müşirliği Dilaver Paşa'ya verilirken defterdarlığa Hacı İzzet Efendi tayin edilmişti. Zaten bu son atamaların hemen akabinde eyalet merkezi Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştı.

Bursa'da görev yapan defterdarların hizmet sürelerine bakınca, bunların valiler kadar sık değiştirilmediğini ve ortalama iki yıl iş başında kaldıklarını görüyoruz. Bu durumun, memuriyetin hesap işleriyle ilgili uzmanlık gerektiren yapısından ve defterdarların görev yaptıkları eyaletlerin yerel malî şartlarını tanıma gerekliliğinden kaynaklanması mümkündür. Bununla birlikte bir defterdarın çok uzun süre bir eyalette bulunması da, yerel çıkar gruplarının etkisine girebileceğinden uygun görülmemekte idi. Örnek vermek gerekirse 1842 dolaylarında Hüdavendigâr Eyaleti defterdarlığına atanmış olan Hacı İzzet Efendi, yaklaşık 4 sene boyunca görev başında kalmıştı. Bu süre zarfı içinde Bursa Meclisi'nin etkili üyelerinden Hacı Nuh ve Tahir Ağalar ile çıkar ilişkileri kurmuştu. Hatta bu Ağalar uygunsuz hareketlerinden ötürü meclis üyeliğinden atıldıktan sonra, Hacı İzzet Efendi bunların tekrar meclise girmeleri için el altından çalışmış ve bu hususta valiyle bile çatışmaktan kaçınmamıştı. Bunun üzerine valinin söz konusu gerekçelerle yaptığı

⁴⁹ Buraya kadar verdiğimiz bütün bilgiler için bkz. Çadırcı, *Anadolu Kentleri.*, s. 228–230.

şikâyet üzerine görevinden alınmış ve yerine Meclis-i Ziraat üyesi Ahmet İzzet Efendi getirilmişti⁵⁰. Ahmet İzzet Efendi'nin görevi de kısa sürmüş ve yerini, 21 Mart 1847 (03 R 1263) tarihiyle eski Kocaeli Muhassılı Mustafa Efendi almıştı⁵¹. Bu tarihten itibaren Bursa'da eyalet defterdarı olarak birer veya ikişer senelik görev süreleri hâlinde toplam yedi defterdar daha görev yapmıştı⁵².

Eyalet Meclisleri teşkil edildiği sırada görevlerinin tespit edilmesine ve benzer tedbirlere rağmen defterdarların istenilen başarıyı sağlayamadıkları ve diğer taşra memurları gibi birçok yolsuzluğa bulaşmaya devam ettikleri görülmüştü. Dahası, eyalet merkezlerinde bulunan defterdarların ve sancaklardaki “*Mal Müdürleri*”nin, mülkî konularda bilgili olsalar bile genelde hesap işlerinde istenilen yeterlilikte olmadıkları; bu nedenle eyaletlerin malî işlerinin aslında mal başkâtiplerinin ellerinde kaldığı anlaşılmıştı. Bu ise hem malî konularda düzensizliğe hem de birçok gereksiz kişiye maaş ödenmesine sebep oluyordu. Bunun üzerine daha 08 Kasım 1859'da alınan karar sonucu defterdarlık ve mal müdürlükleri kaldırılmış ve eyalet ve sancakların malî işlerinden doğrudan doğruya valiler ve sancak yöneticileri sorumlu tutulmuştu. Aynı zamanda defterdarların maiyetinde çalışan mal başkâtipliklerinin de lağvına karar verilmişti. Ancak vali ve sancak kaymakamlarına yardımcı olmak üzere eyalet ve sancak merkezlerine “*Muhasebeci*” adıyla birer memur atanmıştı. Buna göre taşradaki mevcut defterdar ve mal müdürleri içinden

⁵⁰ Satıcı, *a.g.m.*, s. 236–237.

⁵¹ *TV*, Def'a, 326.

⁵² Tarihleriyle birlikte bu defterdarlar şunlardır: 10 Temmuz 1850 (29 Ş 1266) Nüzhet Efendi; 26 Şubat 1851 (24 R 1267) Mehmet Şakir Efendi; 1853 (1269) Sadri Bey; 15 Haziran 1854 (18 N 1270) Ömer Faiz Efendi; 03 Mart 1856 (25 C 1272) Hüsnü Bey; 12 Haziran 1856 (08 L 1272) Muhlis Efendi; 20 Kasım 1857 (02 R 1274) Ali Efendi. Kaynak için bkz. *TV*, Def'a, 427, 443, 504, 539, 542, 558.

kabiliyetleri müşahede edilenler muhasebeci olarak görevlendirilebileceklerdi. Bunlar, atandıkları mahallin önem ve büyüklüğüne göre üç sınıf üzere olacaktı. Bağdat, Şam, Cidde, Sayda ve Bosna eyaletlerinde bulunacaklar “*Sınıf-ı evvel*”, düzenlemeden önce sair eyaletlerde defterdar bulunanlar “*Sınıf-ı sâni*” ve sancaklarda mal müdürleri olanlarda “*Sınıf-ı sâlis*” itibar edileceklerdi. Düzenleme sonucu Hüdavendigâr Eyaleti muhasebeciliği eski defterdar Hüseyin Resuhî Efendi’ye verilmiş⁵³.

Bu son durum vilayet düzenlemelerine kadar devam etmiştir. Vilayet sistemine geçildikten sonra ise vilayet merkezlerinde defterdarlık yeniden ihdas edilmişti. Bu tarihten sonra defterdarlık kurumu Osmanlı vilayet yönetimi içinde yaşamaya devam etmiştir. Kurumun bundan sonraki şekli, günümüzde Maliye Bakanlığı’na bağlı olarak çalışan il defterdarlıklarının kökenini oluşturmuştur.

III.2.4. Diğer Kurum ve Görevliler

Bursa’da vali, defterdar ve meclis üyeleri dışında daha belirlenmiş görevleri olan ikinci derecedeki bir takım yerel görevliler bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı II. Mahmut döneminde şehirde kurulan bazı yeni memuriyetlerin devamı iken, diğer bir kısmı ise Tanzimat sonrasında oluşturulmuşlardı. Şimdi, ilk Tanzimat yıllarında eyalet merkezlerinde tesis edilen yeni yönetim yapısının daha iyi anlaşılabilmesi için Haziran 1262 (1846) ayına ait olarak Bursa’daki memurlara ödenen bir aylık maaş miktarını içeren defterin bir kısmını aynen vermekte yarar görüyoruz ⁵⁴:

⁵³ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 230; TV, Def’a, 578, 10 Ş 1276 (04.03.1860) tarihli nüsha.

⁵⁴ BOA, Cevdet Maliye nr. 17.468.

“Bi’z-zât idâre olunmakta olan Hüdâvendigâr Sancağı kazalarının işbu 1262 senesi mâh-ı Haziranı ibtidâsından gâyetine değin bir mâh zarfında vâki’ olan maaş-ı me’mûrîn ve mesârîf-i müteferrika-ı sâ’irenin mikdâr ve kemiyetini mübeyyin tanzîm olunan defteridir:

Eyalet Merkezi Bursa ma’ Kite Kazası

<u>Kuruş</u>	
67.500	Hüdavendigâr Eyaleti müşiri Mustafa Nuri Paşa Hazretleri maaşı
11.250	Eyalet-i mezkûr defterdarı Ahmet İzzet Efendi maaşı
2500	Mâl kâtibi Mustafa Efendi maaşı
3900	Dört nefer Mal kâtibi refiklerinin üç aylık maaşları
1500	Tahrîrât kâtibinin üç aylık maaşı
3900	Dört nefer Tahrîrât kâtibi refiklerinin üç aylık maaşları
250	Nüfûs Nâzırı Murad Efendi maaşı
425	Bir nefer Kolcu ve dört nefer nüfûs mukayyidleri maaşları
75	Kite kazası nüfûs mukayyidi maaşı
125	Bursa Beytü’l-mâl müdürü İsmail Ağa maaşı
150	Tirilye kâtibi maaşı
425	Sandık emîni Hacı Esad Efendi maaşı
150	Harik tulumbaları müdürü Hacı İbrahim Ağa maaşı
1550	Bursa postahanesinin idaresi için müdürü Salih Ağa’ya verilen
900	Gemlik postahanesinin idaresi için müdürüne verilen
<u>94.600</u>	
	Zabtîye ve tahsilîyede istihdâm edilen mahîyeli Zabtîye neferâtı maaşları
<u>Kuruş</u>	
500	Bir nefer Yüzbaşı maaşı
250	Kır serdari Hacı İbrahim Ağa maaşı
4680	Beherine 130’ar kuruştan 36 nefer süvari zabtîye maaşları
3150	Beherine 70’er kuruştan 45 nefer piyade zabtîye maaşları
700	Beherine 70’er kuruştan 10 nefer derbendci maaşları
9280	
	Memur odaları ta’mîrâtı, mefrûşât tecdîdi, tahrîrât posta ücretleri, bâr-gîr
6402	ücretleri, mahkûmlara verilen yemek parası vs. verilen
<u>113.282</u>	

Taşradaki yönetim kademesi içinde vali, defterdar ve meclislerden sonra mal ve tahrirat kâtipleri gelmekteydi. Bunlar eyalet içi ve eyalet-merkez arası bütün yazışmaların yapılmasında, malî kayıtların tutulmasında, vali ve defterdarın en önemli yardımcılardı. Valiye bağlı olarak çalışan tahrirat kâtiplerinin başlıca görevleri yönetime ait yazışmaları yapmak ve kayıtları tutmaktı. Ayrıca meclis kâtipleri de tahrirat kâtipleri içinden seçilirdi. Mal kâtipleri ise defterdara bağlı olarak eyaletin bütün malî kayıtlarını düzenlerlerdi. Osmanlı hükümeti özellikle taşradaki mal kâtiplerinin işinin ehli ve dürüst memurlar arasından seçilmesine çok

özen gösterirdi. 1851’de sancak kaymakamları ve eyalet defterdarlarının maiyetindeki mal başkâtip ve kâtiplerinin atanmalarına dair bazı esaslar kabul edilmişti. Buna göre eyaletlerdeki bütün mal kâtipleri, Maliye Nezareti kalemlerinden yetişen, kayıt ve hesap işlerinde bilgili olan kâtiplerden seçilecekti. Memuriyete birden fazla talimli çıkarsa, bunlar “*Meclis-i Muhasebe-i Maliye*”de sınava tabi tutulacaklar ve taşra kâtipliklerine içlerinden başarılı olanları atanacaktı. Eşitlik durumlarında ise kuraya başvurulacaktı. Ayrıca mal kâtipleri istifa etmedikçe ve doğrudan eyalet meclislerinden kendilerinin suiistimaline dair bir yazı gelmedikçe üç sene geçmeden görevden alınmayacaklardı. Düzenleme yürürlüğe girdikten sonra ise dışarıdan iltimas ve hatır yolu ile memuriyet ricasında bulunanlara ret cevabı verilecekti⁵⁵. Verdiğimiz kayıta da görüleceği üzere 1847 senesinde Bursa’da maiyetlerindeki dörder yardımcı kâtiplerle birlikte birer mal ve tahrirat başkâtibi bulunuyordu. Diğer taraftan bu eyalet kalem dairelerinin ilerleyen tarihlerde sayı ve uzmanlaşma bakımından arttığını göreceğiz ki, buna daha sonra değineceğiz.

Mal ve tahrirat kâtiplerinden sonra defter veya nüfus nazırlığını görüyoruz. Hatırlanacağı üzere bu kurum daha II. Mahmut döneminde taşradaki nüfus işleriyle ilgilenmek amacıyla sancak merkezlerinde teşkil edilmişti. Defter nazırlığı bütün 19. yüzyıl boyunca eyaletlerdeki varlığını sürdürmüş ve hatta günümüzdeki nüfus müdürlüklerinin temeli olmuştur. Örneğimizde ise kurumun personeli bir nazır, dört mukayyit, o sırada idarî yönden Bursa’ya bağlı olan Kite kazası nüfus mukayyidi ve “mürur tezkeresi” denetiminde kullanılan bir kolcudan ibarettir.

Diğer taraftan Rumlardan oluşan yoğun nüfusu ve zeytinciliğe dayanan zengin gelirleriyle bir köyden ziyade büyük bir kasabayı andıran Tirilye

⁵⁵ TV, Def’a, 444, 17 Câ 1267 (21.03.1851) tarihli nüsha.

(Mudanya/Zeytinbağı) köyü, yönetim bakımından yakınındaki Mudanya kazasına bağlı değildi ve 1844 senesinde halkının isteğiyle Bursa civarındaki Kite kazasına bağlanmıştı. Bu tarihte Tirilye Rum halkını temsilen köyün kocabaşları bağlı oldukları Mudanya kazası halkı ile aralarında uzun zamandan beri anlaşmazlık olduğunu ve o taraftan kendilerine daima fazla vergi yüklendiğini öne sürerek köylerinin ayrı bir kaza hâline konulmasını veya uygun konumdaki bir başka kazaya bağlanmalarını istemişlerdi. Bunun üzerine ayrı kaza olma istekleri kabul edilmemiş; ancak köyün adlî-idarî-malî yönetim bakımından Kite kazasına bağlanmasına karar verilmişti⁵⁶. Aslında Bursa'nın nahiyesi konumunda olan Kite kazası ise Tanzimat'tan sonra yönetim bakımından Bursa'ya bağlandığından, Tirilye'nin vergi ve yönetim işleri de Bursa'dan yürütülmekteydi. Dolayısıyla köyün vergi ve nüfus kayıtlarını tutmak üzere eyalet kalem daireleri içinde “*Tirilye Kâtibi*” unvanıyla ayrı bir kâtip görevlendiriliyordu.

“*Beytülmal*” kavramının tarihsel anlamını ve malî bir terim olarak hangi gelirleri kapsadığını önceki bölümlerimizde açıklamıştık. Kaydımızdan anlaşılacağı üzere Bursa'da bu gelirlerin müdür unvanıyla maaşlı bir memura toplattırılması, aslında bir mukataa olan beytülmal gelirlerinin bu sırada iltizamla değil, emaneten idare ettirildiğini göstermektedir. Beytülmal müdürü, Bursa kazası sınırları içindeki beytülmal gelirlerini toplamakta ve bunları doğrudan Hazine'ye teslim etmekteydi.

Taşra yönetiminde Tanzimat öncesinden beri varlığını sürdüren diğer bir memuriyet de sandık eminliği idi. Sandık eminlikleri ilk defa II. Mahmut döneminde kurulmaya başlanmıştı. Tanzimat'ın ilanından sonra da bu kurumun görevlerinde pek

⁵⁶ Sadaretten Hüdavendigâr Eyaleti müşirine yazılmış 11 Râ 1260 (31.03.1844) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 386, s. 78–79.

değişiklik olmamıştı. Sandık eminleri temel olarak eyalete ait gelirlerin saklandığı mal sandıklarının idare ve muhafazasından sorumluydular. Ancak Tanzimat dönemiyle birlikte bütün memurlara maaş bağlanması ve bu maaşların eyalet vergilerinden ödenmesi usulünün devreye girmesi bunların görev ve önemlerini arttırmıştı. Eyaletten toplanan bütün vergi gelirleri sandık emininin muhafazasındaki mal sandığına konulur, gerektiğinde harcamalar buradan karşılanırdı. Bölgede görev yapan bütün sivil-askerî memurlara maaşları da bu mal sandığında toplanan gelirlerden karşılanır, artan para ise hazineye gönderilirdi.

Sandık eminlerinin kendi başlarına sandıktan para çekme veya sandığa para koyma yetkileri yoktu. Sandık, yalnızca meclis üyelerinin birkaçının huzurunda açılır, işlemler bitince yine hazır bulunanlarca mühürlenerek kapatılır, böylece muhtemel yolsuzlukların önüne geçilmek istenirdi. Yine de bu gibi önlemlere rağmen sandık eminlerinin diğer yöneticilerle anlaşarak yolsuzluk yapmalarının önüne geçilememekte idi. Kendilerine maaş ödendiği hâlde sandık eminleri zimmetlerine para geçirmekte, diğer yöneticilerle işbirliği yaparak mal sandıklarında bulunan paranın özel işlerde sermaye olarak kullanmasına göz yummakta, toplanan vergilerin hazineye teslimini geciktirmekteydiler. Sonuçta bu gibi aksaklıkların önü alınamayınca Meclis-i Vâlâ'nın 1846 Haziranında aldığı bir kararla sandık eminlikleri kaldırılmış ve bundan böyle Kumpanya Sarraflarının eyalet mal sandıklarını yönetmeleri uygun görülmüştü. Eyalet ve sancak merkezlerindeki mal sandıklarının kapsamlı hesapları tamamlanır tamamlanmaz sandık eminleri yerlerini sarraflara terk edeceklerdi. Böylece İstanbul'da merkezî hükümete sağladıkları kısa ve orta vadeli kredilerle vergi gelirlerini ve masrafları öden karşılayan kumpanya

sarrafları bu düzenlemeyle taşrada da aynı işlevi yüklenmişlerdi⁵⁷. Defterimiz tam da bu yeni düzenleme kararının alındığı tarihe ait olmasıyla, Bursa’da henüz sandık emininin işbaşında olduğunu görmekteyiz.

Öte taraftan “Yangın tulumbaları müdürü” adıyla tek bir görevliye maaş ödenmesi, tulumbacı sıfatıyla başka kimseye ödeme yapılmaması, itfaiye erlerinin istihdamında önceki bölümde açıkladığımız Tanzimat öncesi usulün hâlâ geçerli olduğunu akla getirmektedir. Büyük bir ihtimalle tulumba müdürü adlı memur itfaiye araç ve gereçlerinin muhafazasından ve yangın esnasında tulumbacı erlerinin sevk ve idaresinden sorumlu idi. Tulumbacı olarak kullanılacak adamlar ise eski usuldeki gibi cizye muafiyeti karşılığı şehirdeki Gayrimüslim cemaatlerin fakirleri arasından karşılanıyordu.

Örneğimizde Bursa ve Gemlik postanelerinin yönetimi için müdürlerine normalden yüksek ödemeler yapıldığı hemen göze çarpmaktadır. Bu dönemde, eski kirahaneler “postahane” adını almıştır. 1840 senesinden itibaren ülkede resmî haberleşme ve ulaşımı sağlayan eski menzil düzeninde bazı değişiklikler yapılarak Avrupalı örneklerine benzer posta teşkilatı kurulmaya başlanmış, bu sayede resmî haberleşme yanında belirli ücret tarifeleri içinde ilk defa olarak özel şahısların da eşya ve mektupları taşınmaya başlanmıştı. Bu sırada yeni teşkilatın kurulmadığı yerlerde ise haberleşme kirahaneler vasıtasıyla eski sistemde görülmeye devam edilmekteydi. Ancak postahanelerin açıldığı taşra merkezlerinde bile taşımacılık, hızlı posta arabalarının işleyebileceği şose yolların yokluğundan ötürü “*Posta tatarı*” adı verilen atlı ulaklarla yapılmaya devam etmekteydi. Dolayısıyla postahane müdürlerine kendilerine ödenen maaşlar dışında tıpkı Tanzimat öncesi menzilci ve

⁵⁷ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 231.

kiracıbaşılarla “iane” adıyla yapılan yardımlar gibi ödemeler yapılmakta; posta müdürleri ise postahane giderlerini bu ödeneklerle karşılamaktaydılar. Aynı durum hizmetin eski tarzda kirahaneler ile görülmeye devam ettiği şehirler için de geçerli idi. Bunların dışında söz konusu tarihlerde bu uygulama Anadolu’nun diğer yönetim merkezi kentlerinde de yürürlükte idi⁵⁸.

Bu arada sadece Bursa şehrinde 36’sı süvari, 45’i piyade ve 10’u derbent muhafızı olmak üzere toplam 91 zaptiye neferi bulunduğu görülebilmektedir. Bunların başında biri yüzbaşı, diğeri “kır serdarı” olarak iki zabıt bulunmaktadır. Yani söz konusu tarihte valilerin Bursa ve çevresinin asayişini sağlamada dayanacakları kolluk gücü bunlardan ibaretti. Zabıtlarıyla birlikte bu neferlere eyalet bütçesinden ayda 9280 kuruş maaş ödeniyordu. Bu arada Bursa Sancağında bulunan bütün zaptiye birliklerinin sadece Bursa’da bulunanlardan ibaret olmadığını, bağlı kazalarda da “*derbentçi*” ve “*süvari cebelisi*” sıfatlarıyla yerlisinden zaptiye erleri bulunduğunu hatırlatalım.

Sonuç olarak Bursa şehrinde, görevlilere ödenen maaş ve çeşitli masraflar olarak eyalet mal sandığından ayda 113.282 kuruş ödeme yapılmaktaydı ki, bu da senede 1.359.384 kuruşa tekabül etmektedir. Bunun yanında sancak kazalarındaki memurlara yapılan toplam 21.941,5 kuruşluk maaş ödemeleriyle birlikte o tarihte Bursa Sancağının senelik maaş ve sair masrafları 1.622.682 kuruşa ulaşmaktaydı. Karşılaştırma amacıyla belirtmeliyiz ki daha Tanzimat’ın hemen arifesinde Hüdavendigâr Sancağı ve Bursa kazası halkına “salyane” adıyla senede yaklaşık 1.300.000 kuruşluk bir tutar vergi şeklinde tevzi edilmekteydi. Ayrıca bu tutarın ancak kabaca 500–600 bin kuruşunu memurlara ödenen maaşlar ve yerel cari

⁵⁸ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 234.

harcamalar oluştururken, geri kalanı “örfi tekâlif” kapsamına giren vergilerden oluřuyordu⁵⁹. Yaklaşık sekiz senelik bir zaman farkı içinde Bursa’ya ait bu karşılaştırma bile Tanzimat ile birlikte taşra yönetiminde beliren uzmanlaşmış memuriyet artışının boyutlarını ortaya koymaktadır. Öte yandan Tanzimat ile yüksek memurlara doğrudan maaş ödenmesine geçilmesinin bu artıştaki payı göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda eyalet valisi Mustafa Nuri Paşa’nın aylık 67.500 kuruşluk yüksek sayılabilecek maaşı da dikkati çekmektedir. Hatırlanacağı üzere tasarruf tedbirleri doğrultusunda 1860’da valiliğin mutasarrıflığa tahvili sonucunda valilere ödenen bu miktar aylık 20 bin kuruşa çekilmişti.

Diğer bir önemli nokta ise aktardığımız defterin yalnızca kendilerine sandıktan maaş ödemesi yapılan görevlileri kapsadığıdır. Çalışmamızın ikinci bölümünde açıkladığımız üzere Bursa’da iltizamlı yönetilen “*Mimar-ı hassa kaymakamlığı*” ve maaşını Evkaf Hazinesi’nden alan “*Evkaf Müdürlüğü*” gibi diğer başka memuriyetler de bulunmaktaydı. Bir de, ülkede tarımın geliştirilmesi amacıyla 1844’den itibaren İstanbul’da bir Ziraat Meclisi kurulmuş ve eyalet-sancak merkezlerine birer “*Ziraat Müdürü*” gönderilmesine karar verilmiřti⁶⁰. Ancak çalışma dönemimiz içinde Bursa’da ziraat müdürü adıyla bir memura rastlanmamıştır.

Bursa şehrinin sosyo-ekonomik şartlarının gerektirmesi sonucu ilerleyen tarihlerde şehirdeki eyalet yönetim kadrosu içine “*Eyalet Tercümanı*” adıyla yeni bir görevlinin katıldığını görmekteyiz. Bursa’nın, 1840’lı yıllardan itibaren ham ipek

⁵⁹ 17 N 1255 (24.11.1839) tarihli Bursa kazası ve Hüdavendigâr Sancağı salyane defterleri: *BŞS C27/s. 23–28*.

⁶⁰ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 232.

üretimindeki fabrikalaşma ile birlikte ipek ihracatında Avrupa pazarlarına eklenmesi bilinen bir olgudur. Bu durum, şehre çok miktarda Avrupalı tüccarın gelmesi sonucunu doğurmuştur. Diğer taraftan Bursa’da İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, Rusya, Avusturya-Macaristan, ABD, Sardunya ve Yunanistan gibi birçok Batılı devletin konsolosları veya vekilleri bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu yabancı unsurların yerel hükümetle ilişkileri kaçınılmaz olmakta ve bu da iletişim sorununu beraberinde getirmekteydi. Bu ise dönemin uluslar arası iletişim dili olan Fransızca’yı bilen memurların istihdamını zorunlu kılmaktaydı. Tanzimat öncesi dönemde taşrada bu işlevi Osmanlıların “*Frenk*” olarak niteledikleri ve genelde Fransız ya da İtalyan kökenli olan vali ve mütesellimlerin özel hekimleri yerine getirirdi. Merkezî hükümette ise devletin resmî tercümanları Rum isyanına kadar Fenerli Rumlar arasından seçilirdi. İsyandan sonra ise II. Mahmut devletin Fransızcaya vâkıf tercüman ve diplomat ihtiyacını karşılamak amacıyla “*Tercüme Odası*”nı kurmuş ve yetenekli Türk gençlerini dil öğrenmeleri amacıyla Fransa’ya göndermişti. İşte Bursa’da bu eksikliği hissederek eyalet tercümanı adıyla eyalet yönetimi bünyesinde ehliyetli bir memurun istihdamını öneren, 1856–1860 tarihleri arasındaki ikinci valiliği esnasında Süleyman Refet Paşa olmuştu. 13 Ocak 1857 (17 Câ 1273) tarihiyle sadrazamlığa yolladığı bir yazıda, yerel hükümet ile Avrupalılar arasındaki resmî yazışmaları yürütmek için kendisinin Paris sefirliği sırasında tercümanlığını yapan Mösyö Alekson’un eyalet tercümanı sıfatıyla görevlendirilmesini önermişti. Paşa’nın bu önerisi olumlu karşılanarak Mösyö Alekson’un eyalet mal sandığından verilmek üzere aylık 1500 kuruş maaş ile tercümanlığa tayini uygun bulunmuştu⁶¹. Bu tarihten itibaren yaklaşık 3 sene kadar aynı görevde bulunan Mösyö Alekson,

⁶¹ BOA, İ. DH., nr. 24.759, İrade Tarihi: 11 Ş 1273 (06.04.1857).

hastalığı sebebiyle yerine vekil bırakarak tercümanlıktan ayrılmış, ancak vekil bıraktığı şahsın işini lâıykıyla yapamamasından dolayı Bursa Eyalet Meclisi, 30 Ocak 1860 (07 B 1276) tarihli bir mazbata vasıtasıyla eyalet tercümanlığına sadece 750 kuruş maaşla Bursa'nın yerlisinden Elmasoğlu Ohannes'in atanmasını merkezden istemişti. Hükümet ise tercümanlığa önerilen Ohannes'i uygun görmeyerek Tercüme odası memurlarından Bogos Efendi'yi 1000 kuruş maaşla Hüdavendigâr Eyaleti tercümanlığına tayin etmiş ve Bursa'ya göndermişti⁶². Bunun dışında 1861'de yine Bursa Eyalet Meclisi'nin hükümete gönderdiği bir mazbata ile bu sefer eyalet içindeki Rum nüfusa sahip köyler halkı ile eyalet merkezi arasındaki haberleşmeyi temin etmek ve gelen evraklarını tercüme ederek cevaplarını yazmak üzere 300 kuruş maaşla Vasilaki adında bir Bursalı Rum'un tercüman tayini istenmişti. Bu istek Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görülmüş ve Padişah iradesiyle onaylanarak Vasilaki tercüman atanmıştı⁶³.

1857 senesinde ise Bursa şehrinde ve sancağında örnek olarak başlatılan kapsamlı nüfus sayımı ile mal ve kadastro yazımı sırasında şehirde bulunan yönetim kurumlarında bazı düzenleme ve iyileştirmeler yapılmış, bir takım yeni kurumlar teşkil edilmişti. Önemli gördüğümüz bu değişiklikleri şimdi ayrı bir başlık altında ele almaya çalıştıktan sonra bu bahsi kapatmış olacağız.

⁶² BOA, İ. HR. nr. 9526, İrade tarihi: 12 Ş 1276 (05.03.1860).

⁶³ Mutasarrıf Nurettin Paşa'ya sadareten yazılmış 04 S 1278 (11.08.1861) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 459, s. 106.

III.2.5. Eyalet Kurumlarında 1857 Düzenlemeleri

1857 senesinde, o zamana kadar Tanzimat'ın malî ilkeleri doğrultusunda vergi toplamada yapılmaya çalışılan düzenleme ve iyileştirmelerin iyi sonuç vermediği anlaşılmış ve vergilerin toplanması sırasında hazinenin uğradığı kayıplarla mükelleflere dağıtımındaki usulsüzlükler sonucunda halkın maruz kaldığı adaletsizlikler göz önüne alınarak bütün ülkede, tedricen de olsa, modern tekniklerle yapılacak sayıma dayalı bir vergi sistemine geçiş kararı alınmıştı. Bunu gerçekleştirmek için mükelleflerin taşınır-taşınmaz mülklerinin değerlerinin, kendilerinin senelik gelirleriyle birlikte tespit edilmesi, tüccar ve esnafın senelik kazançlarının öğrenilmesi ve daha da önemlisi uygulama bölgelerindeki tarım arazisi, arsa ve bina gibi bütün taşınmaz değerlerin kadastral harita ve kayıtlarının yapılması gerekiyordu. Ayrıca sayım sonucu elde edilecek verilere kolayca ulaşılabilmesini ve bunların zaman içinde güncellenebilmesini sağlayabilecek modern hesap ve kayıt sisteminin devletin bütün maliye ve tapu kalemlerinde tesisini sağlamak da, reform sırasında ulaşılabilecek diğer önemli amaç idi. Ancak bunların yerine getirilmesinden sonra emlak ve araziye ait değer ve gelirler ile senelik ticarî-meslekî kârlar üzerine sabit oranlarda vergiler konabilirdi. Bu amaçlar doğrultusunda yapılması gerekenleri kararlaştırmak üzere özel bir komisyon kurulmuştu. Komisyon reformlara ilk olarak Bursa Sancağından başlanarak tecrübe edilmesini uygun görmüştü. Bunun için sekizi Bâb-ı âli kalemlerinden, diğer sekizi de askerî mühendis ve zabıtlardan olmak üzere Defter-i Hakanî Emini ve Meclis-i Vâlâ üyesi Suphi Bey'in başkanlığında on altı kişilik bir uzmanlar heyeti tahrir işine başlamak üzere Bursa'ya hareket edecekti. Heyet içindeki askerî kanat temsilcileri, arazi ölçümü ve haritalandırma işlerine bakacak uzman mühendis ve harita subaylarından oluşuyordu.

Sivil kanatta ise modern hesap usullerine vâkıf olarak Mısır'dan getirtilmiş iki uzman memur ile Bâb-ı âli kalemlerinden seçilmiş kâtipler bulunmaktaydı. Bu kararlar daha sonra “*Meclis-i Meşveret*”te bir daha ele alınarak tasdik edilmiş, Padişah tarafından da onaylanarak yürürlüğe girmişti. Bütün bunların yanında zamanla ülke geneline yaygınlaştırılması planlanan tahrir işini yönetmek üzere İstanbul’da “*Tahrir-i Emlak Nezareti*” adıyla bir kurum oluşturulmuştu⁶⁴.

Gerekli hazırlıkların tamamlanmasını müteakiben Suphi Bey başkanlığındaki tahrir heyeti 1857 Eylülü ortalarında Bursa’ya gelmiş ve tam olarak 21 Eylül 1857 (01 S 1274) tarihli günde şehrin bütün eyalet erkânı, ileri gelenleri, Müslüman dinî önderleriyle Gayrimüslim ruhanî reisleri ve halk kitlesi huzurunda yeni düzenlemeleri ilan eden ferman merasimle okunmuştu. Fermanın ilanı takiben adet olduğu üzere 21 pare top atışı yapılmış; aynı gün gecesinde ise camilerde ve çarşılarda kandiller yakılarak, caddelerde fener alayları düzenlenerek sevinç gösterileri düzenlenmişti. Ertesi gün, ilk olarak ıslahatın esas amacını oluşturan emlak ve nüfus yazımının ne şekilde icra edileceğine karar verilmişti. Hükümet tarafından Suphi Bey’e verilen talimatname ve lahiyada tahrir işine önce sancak kazalarından başlanarak Bursa şehrinin sona bırakılması yazılmıştı. Ancak Bursa’da yapılan karşılıklı müşaverelerde kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle kırsalda işin zorlaşacağı göz önüne alınarak, tahrire evvela Bursa şehrinde başlanması ve burada işin arkası alındıktan sonra tedricen çevre kazalara geçilmesi uygun bulunmuştu. Bunun için heyetteki mühendisler Hisar içindeki Taşkapı’yı şehirde tahrire

⁶⁴ BOA, İ. DH., nr. 24.884, İrade tarihi: 03 N 1273 (27.04.1857); Stanford J. Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal of Middle East Studies*, VI/4 (Ekim 1975), s. 426–427.

başlanacak merkez olarak seçmişlerdi. Şehir, Taşkapı merkez olacak şekilde dört ana yön istikametinde dört parçaya ayrılmış, tahrir memurları ise bu parçalara koşut olarak dört kola ayrılmıştı. Her bir kol Taşkapı'dan tahrir başlayarak kendine ait ana yön istikametinde çevreye doğru ilerleyecekti.

Tahrir işine bu şekilde başlandıktan sonra sıra yine reform gereklerinden olan Bursa'daki yerel meclislerin ıslahı maddesine gelmişti. Bunun için bağlı köyleriyle birlikte Bursa kazası ileri gelenlerinden 30 Müslüman, bir Yahudi ve dörder Rum ve Ermeni üyeden mürekkep “*Muhtarân*” adıyla 39 kişilik bir komisyon teşkil edilmiş ve bu komisyon marifetiyle Bursa Eyalet Meclisi, Meclis-i Tahkik ve Meclis-i Ticaret üyelerinin liyakatleri tasdik olunmuştu. Ancak bu sırada Eyalet Meclisi'nde Rum Milleti'ni temsilen bir üyenin sürekli bulunmasına, Katolik ve Gregoryen Ermeni metropolitlerinin cemaatlerine ait işleri düştükçe meclise gelmelerine ve Yahudi Milleti'nin mecliste görüşülecek bir işleri ortaya çıktığında yalnızca bu zamanlarda bulunmak üzere içlerinden bir üyenin seçilmesine karar verilmişti.

Öte yandan nüfus-emlak yazımıyla beraber reform programı dâhilindeki idarî düzenlemeler sadece Bursa şehriyle sınırlandırılmamış, Bursa Sancağına bağlı kazalar da yeni bir mülkî taksimata tabi tutulmuştu. Bunları ilgili bölümde daha kapsamlı ele almak üzere bir yana bırakırsak, Bursa'da ise bu arada “*Şehir Müdürlüğü*” unvanıyla yeni bir memuriyet teşkil edilmiş ve eski Harmancık kazası müdürü Salih Ağa 750 kuruş maaşla şehir müdürü tayin edilmişti⁶⁵.

Bundan sonra eyaletteki tahrirat ve mal kalemlerinin öngörülen reform tedbirlerine uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesine geçilmişti. Bu doğrultuda işe

⁶⁵ Suphi Bey ile eyalet erkânının 11 S 1274 (01.10.1857) tarihiyle Sadaret'e gönderdiği müşterek arıza: BOA, İ. DH., nr. 25.723, Leff 1.

ilk olarak Eyalet Meclisi, Meclis-i Tahkik ve Tahrirat kitabetlerinden başlanarak burada müstahdem kâtiplerden rütbece birinci derecede bulunanların “*Feridun Münşeâtı*”nın ikinci cildinde bulunan bir pasajı lâıykıyla okuyup yazmaları istenmiş; bunun dışında kendilerine Arapça ve Farsçadan dilbilgisi soruları yöneltilmişti. İkinci derecede bulunan kâtipler de “*Vâsıf Tarihi*”nden sınava tabi tutulmuşlardı. Sınavda gösterdikleri başarının derecesine göre ise her bir kâtibin rütbece ve maaşça bulunacağı konum yeniden düzenlenmişti. Buna göre meclis ve tahrirat kalemleri “*Hüdavendigâr Eyaleti Umûr-ı Tahrirîye Kalemi Müdürlüğü*” adıyla birleştirilmiş ve müdürlüğüne 2750 kuruş maaş ile Eyalet Meclisi Başkâtibi İbrahim Hilmi Efendi getirilmişti. Bu yeni kalemde ikişer “*Mübeyyiz*”, “*Müsevvit*”, “*Mukayyit*” ve bir “*Fihrist Kâtibi*” ile hepsinin maiyetine verilen birer yardımcı kâtip olmak üzere toplam on dört kâtip görev yapacaktı. Sonrasında bu kadrolara mevcut bulunan tahrirat ve meclis kâtipleri sınav sonucunda aldıkları başarı derecelerine göre yeni maaşlarıyla atanmıştı. Meclis-i Tahkik kaleminde bulunan iki kâtibin maiyetine görülen lüzum üzerine 150 kuruş maaşıyla bir de mukayyit verilmiş, kâtibi bulunmayan Meclis-i Ticaret’e ise 150 kuruş maaşla Abdüllatif Efendi kâtip atanmıştı.

Bunların yanında şehrin belediye, narh ve çarşı denetimi işlerine bakmak ve Şehir müdürü refakatinde çalışmak üzere “*Es’ar ve Tezyinat-ı Belediye Komisyonu*” adıyla yeni bir kurum daha oluşturulmuş ve kitabetine 100 kuruş maaşla Ahmet Efendi getirilmişti. Bu düzenleme bizim açımızdan bir bakıma şehir müdürlüğünün işlevinin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaktadır. Buna göre şehir müdürlüğü, kentin belediye hizmetleri, vergi dağıtımı gibi yerel işleriyle ilgilenecek bir kurum şeklinde karşımıza çıkıyor. Kurulan komisyonsa Tanzimat’tan itibaren Bursa Meclisi

tarafından yerine getirilen belediye hizmetleri, narh konusu gibi yerel hususları yürütecekti. Bunların yanında belediye masrafları için o zamana kadar şehrin senelik vergisinden ayrılan ödenekte artışa gidilmiş ve başına ise “*Belediye Mal Müdürü*” adıyla bir memur ve maiyetine bir kâtip tayin edilmişti. Her ne kadar kendisine ait belirlenmiş gelir kalemlerine sahip olmasa da, tüzel kişilik olarak belediye kurumunun temelleri Bursa’da böylece atılmış oluyordu. Ayrıca yeni usul üzere fihrist ve kayıtlarda kullanılacak özel defterler hazırlatılarak kalemlerine dağıtılmıştı⁶⁶.

Bundan sonra eyalet mal kaleminin talimat ve lahiyada açıklanan şekilde düzenlenmesine geçilmişti. Yine ilk olarak kalemde bulunan kâtipler malî hesaplama tekniklerinden sınava çekilmişler ve bilgi seviyelerine göre âlâ (yüksek), karib-i âlâ (yükseğe yakın), evsat (orta) ve karib-i evsat (ortaya yakın) olarak dört sınıfa ayrılmışlardı. Bunu takiben mevcut mal kâtipleri “*Mal Kalemi Müdürlüğü*” adı altında birleştirilmiş ve müdürlüğe ise mal başkâtibi Halil Bey getirilmişti. Yeni düzenleme sonucunda müdürlüğün bünyesinde “*Hesabân ve tahrir-i ilmühaber*”, “*Yevmiye*”, “*Maaşât*”, “*Emval-ı mirîye*”, “*Vergi*” ve “*Zimemat*” olmak üzere toplam altı kâtiplik teşkil edilmiş; her birine, mevcut mal kâtiplerinden sınav sonucunda aldıkları derecelere göre atamalar yapılmıştı. Bu kâtiplerden birincinin görevi hesapların kaydıyla ilmühaberlerinin düzenlenmesi; ikincininki günlük hesap hareketlerinin işlendiği yevmiye defterlerinin yazımı; üçüncününki Bursa Sancağında bulunan bütün maaş sahiplerinin isim isim kayıtlarının tutulması; dördüncününki yine sancak genelindeki bütün kaza, nahiye ve Bursa köylerinin yükümlü oldukları

⁶⁶ Suphi Bey ile eyalet erkânının 23 S 1274 (13.10.1857) tarihiyle Sadaret’e gönderdiği müşterek arıza: A.g.b., Leff 2.

vergi miktarlarının yazımı; beşincininki sadece Bursa şehri mahallelerine ait vergi miktarlarının kayıtlarının tutulması ve sonuncusu olan zimemat kâtipliğinininki ise sancakta bakaya kalan vergileri içeren defter kayıtlarının tutulması idi. Ayrıca bu kâtiplerin maiyetlerine yardımcı olarak yeteri kadar muvazzaf ve maaşlı kâtipler de verilmiş, maaş miktarlarında yükseltmeler yapılmıştı. Bu arada sandık sarrafı ile maiyetindeki iki veznedarın düşük olan maaşları da uygunsuz yollara sapmalarına meydan verilmemek amacıyla yeterli seviyelere çekilmiş, sandık sarrafının maiyetine bir de kâtip atanmıştı. Yeni malî kayıt usullerine uygun özel defterler yaptırılmış ve Mısır'dan getirtilen iki uzman memur da yeni usulü kâtiplere uygulamalı olarak göstermeye başlamıştı. Ayrıca mal kâtiplerinin hesap tekniklerinde teorik olarak da bilgi sahibi olmalarını sağlamak amacıyla Bursa Askerî İdadî Mektebi hesap hocası Kolağası Abdullah Efendi'nin birkaç ay boyunca sabahları kalemdeki kâtiplere ders vermesi kararlaştırılmıştı.

Bütün bunların yanında Bursa'da görevi sancak sınırları içindeki mirî arazilere ait ferağ, intikal ve mahlûlâta ait muamele ve kayıtları yürütmek olan bir “*Arazi Başkâtibi*” ve maiyetinde kendisine yardımcı olarak üç kâtip bulunmaktaydı. Ancak arazi ve nüfus yazımı sırasında mirî arazi içinden hayli mahlûl ve ferağ-intikal işlemleri yürütülmemiş senetsiz yer çıkması beklendiğinden, arazi kâtiplerinin işlerinin çoğalacağı varsayılarak bunların da maaşlarında iyileştirme yapılmıştı⁶⁷.

Yapılan bu düzenlemeler ile eyalet merkezi Bursa şehrinde bulunan yönetim daireleri vilayet düzenlemesine kadar devam edecek olan son şeklini almıştı. Şimdi

⁶⁷ 23 S 1274 (13.10.1857) ve 24 S 1274 (14.10.1857) tarihleriyle Sadaret'e sunulmuş müşterek arızalar: A.g.b., Leff 3 ve 4; Ayrıca Bursa'da yapılan bu düzenlemeler Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta ele alınarak maslahata uygun bulunmuş ve Padişah'a sunularak 20 Râ 1274 (08 Kasım 1857) tarihinde uygulanmalarına dair iradesi çıkmıştı, bkz. A.g.b., Leff 6 ve 7.

1860 senesine ait olarak Bursa’da bulunan eyalet ve yerel memurları ve kendilerine sandıktan ödenen maaş miktarlarını içeren bir belgeyi aynen aktarmak istiyoruz. Böylece hem 1857’de yapılan düzenlemelerin boyutları anlaşılabilir, hem de 1846 yılına ait olarak daha önce verdiğimiz liste ile yapılacak mukayese sonucunda görevli kadrosu bakımından Bursa’da meydana gelen değişiklikler daha iyi anlaşılacaktır⁶⁸.

<i>Kuruş</i>	
20.000	<i>Eyalet mutasarrıfı Saadetlü Nurettin Paşa maaşı</i>
5000	<i>Eyalet muhasebecisi İzzetlü Hüseyin Efendi maaşı</i>
25.000	
<i>Umûr-ı Tahrîriyye Kalemî Ketebesi Maaşları</i>	
<i>Kuruş</i>	
2750	<i>Tahrîrât Müdürü Refetlü İbrahim Efendi</i>
1100	<i>Müsevvid-i evvel Nâfiz Bey</i>
650	<i>Müsevvid-i sâni Şâkir Efendi</i>
500	<i>Mukayyid-i evvel Ali Efendi</i>
450	<i>Mukayyid-i sâni Hâcî Esad Efendi</i>
400	<i>Mübeyyiz-i evvel Tahir Bey</i>
250	<i>Mübeyyiz-i sâni Arif Efendi</i>
250	<i>Müsevvid-i evvel refiki Celâl Efendi</i>
200	<i>Müsevvid-i sâni refiki Atıf Efendi</i>
150	<i>Mukayyid-i evvel refiki Râif Efendi</i>
150	<i>Mukayyid-i sâni refiki Mehmet Cemal Efendi</i>
150	<i>Mübeyyiz-i evvel refiki Fâik Efendi</i>
150	<i>Mübeyyiz-i sâni refiki Nâfiz Efendi</i>
1000	<i>Fihrist kâtibi Eşref Efendi</i>
200	<i>Fihrist kâtibi refiki Kadri Efendi</i>
8350	
<i>Mâl Kalemî Ketebesi Maaşları</i>	
<i>Kuruş</i>	
3400	<i>Mâl müdürü re’fetlü Neşet Efendi</i>
1000	<i>Hesâbân ve tahrîr-i ilmuhaber kâtibi re’fetlü Halil Efendi</i>
900	<i>“ “ “ II. kâtibi Hüsnü Efendi</i>
400	<i>Maaşât kâtibi Ahmet Nâzım Efendi</i>
400	<i>Emvâl-ı mirîye kâtibi Ahmet Efendi</i>
400	<i>Yevmiye kâtibi Salih Efendi</i>
300	<i>Refiki Muhiddin Efendi</i>
200	<i>Maaşât kâtibi refik-i evveli Kâmil Bey</i>
150	<i>“ “ refik-i sâni İsmail Bey</i>
400	<i>Vergi kâtibi Mehmet Vâsıf Efendi</i>
200	<i>Zimemât kâtibi Hamdi Bey</i>
150	<i>Beherine ellişer kuruştan üç nefer kâtib</i>

⁶⁸ Sö konusu belge için bkz., BOA, İMVL., nr. 18.848, Leff 3.

7900			
	Meclis-i tahkîk kâtibleri maaşları		Arâzi kâtibleri maaşları
Kuruş		Kuruş	
500	I. Kâtib İbrahim Efendi	2500	Arâzi müdürü Recaî Efendi
400	II. Kâtib Fehâmeddin Efendi	500	I. refiki Râgıb Efendi
150	Mukayyid Râif Efendi	350	II. refiki Sâlih Efendi
1050		100	III. refiki Râşid Efendi
		3450	
	Nüfûs nâzırı ve mukayyidânı maaşları		
Kuruş		Kuruş	
500	Nüfûs nâzırı Bahâüddin Efendi	100	Mukayyid-i sâlis Hüseyin Efendi
150	Mukayid-i evvel Mehmet Efendi	150	Kite mukayyidi Mehmet Efendi
150	Mukayyid-i sâni İbrahim Efendi	25	Kolcu Hasan Ağa
		1075	
	Sandık Memurları Maaşları		
Kuruş		Kuruş	
600	Sandık sarrafı Ohan	200	Veznedâr Bekir Ağa
300	Sandık kâtibi Ali Efendi	200	II. Veznedâr Agop
		1300	
	Belediye Mâl Memurları Maaşları		
Kuruş			
250	Belediye mal müdürü Ahmet Ağa		
250	Kâtibi Mustafa Bey		
500			
	Sâir Ketebe ve memûrân maaşları		
Kuruş			
100	Tertîbât-ı belediye ve es'âr komisyonu kâtibi Abdürrahim Efendi		
150	Meclis-i ticâret kâtibi Abdüllâif Efendi		
250	Es'âr memûru Ali Bey		
750	Şehir müdürü Mehmet Efendi		
150	Tulumbacıbaşı Hâcî Osman Ağa		
1500	Eyalet tercümanı Aleksandır		
1000	Mekteb tabîbi Doktor Rabor		
100	Fabrika-i hümayûn suyolcusu Mustafa Ağa		
300	Namazgâh fabrika-i hümayûn bekçisi Esad Ağa		
200	Fabrika-i kebîr bekçisi Eyüb Ağa		
400	Mekteb-i rüşdîye sülüs hocası Saadettin Efendi		
4900			
	Ulucami ve Ebniye-i sâire Memûrları Maaşları		
Kuruş			
2000	Ebniye hülefâsından Hâcî Âkif Efendi		
750	Diğeri Şemseddin Efendi		
1000	Mühendishâne zâbitâmından Sâlih Efendi		
2250	Mısırlı Yako Kalfa		
6000			
59525	Toplam		

Görüldüğü gibi ilk bakışta eyaletin yönetim kadrosunda uzmanlaşmaya ve işbölümüne dayalı bir artış hemen dikkati çekmektedir. Aradan geçen süre içinde

Bursa’da Meclis-i Tahkik, Meclis-i Ticaret, Arazi Kalemî, Belediye Mal Müdürlüğü, Belediye ve Es’ar Komisyonu ve Kitabeti gibi uzman kurullar ve kalem büroları tesis edilmiştir. Bunların yanında şehirde Rüştîye Mektebi gibi yeni kurumların faaliyette olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Diğer taraftan eyalet valiliğinin mutasarrıflığa, defterdarlığın da muhasebeciliğe çevrilmesi sonucunda maaş ödemelerinde sağlanan tasarruf da dikkati çeken diğer bir husustur. Her ne kadar bu belge şehirde bulunan zaptîye birliklerini kapsamamakla birlikte, 1846’daki duruma nazaran ödenen maaşların ayda yaklaşık 60 bin kuruşa indirildiği görülebilmektedir.

Sonuç olarak buraya kadar verdiğimiz bilgilerle, Tanzimat dönemi boyunca yönetim merkezi olarak Bursa şehrindeki kurum ve memuriyet kadrolarındaki değişimin boyutları anlaşılabilmektedir. Bilhassa Tanzimat öncesinde temel olarak bütün yönetim işleri merciinin Bursa mahkemesi olduğu ve II. Mahmut döneminde kurulan nüfus nazırlıkları dışında idarî-malî kalem işlerinin birkaç mahkeme kâtibince yürütüldüğü göz önüne alınırsa, Tanzimat reformlarının getirdiği uzmanlaşma ve işbölümüne dayalı görevli kadrosu artışının nitelik ve nicelikleri ortaya çıkmaktadır. İlgili bölümde açıkladığımız gibi bu dönemde Bursa Şer’î Mahkemesi, kendine has personeli ile yalnızca yargılama işlerine bakan bir adlî kurum olarak varlığını sürdürmüştür.

III.3. Eyaletle Bağlı Sancaklar ve Sancak Kaymakamlığı

Tanzimat’ın ilk yıllarında ülke genelindeki alışılmış eyalet-sancak şeklindeki yönetim bölünmesi şeklen varlığını korumuştur. Ancak muhassıllıkları kaldıran ve iltizam sistemine dönüşü ilan eden 1842 Martındaki kararlar sonucunda valilerin eyaletleri üzerindeki denetim yetkileri arttırılmış, sancakların yönetimi “kaymakam”

adı verilen memurlara verilmiş ve daha da önemlisi o zamana kadar sadece adlî-malî bir birim olarak düşünülen kazalar ilk defa idarî bir birim hâlinde mülkî sisteme katılarak yönetimlerine “kaza müdürü” adı verilen memurlar atanmıştı. Böylece ülke genelindeki idarî yapı ve taşra yöneticilikleri 1864–67’ye kadar devam edecek şeklini almıştı. 22 Eylül 1858 (13 S 1275) tarihiyle yürürlüğe giren ve taşra yöneticilerinin görevlerini yeniden tespit eden bir talimatnamede ise ilk defa olarak köyler yönetim birimleri arasında sayılarak mülkî bölünme arasına dâhil edilmişti. Buna göre bütün Osmanlı ülkesinin eyalet, sancak, kaza ve köylerden müteşekkil olduğu, eyaletlerin yönetiminin valilere, sancakların kaymakamlara, kazaların da müdürlere emanet edildiği teyit edilmekteydi. Eyaletler belirli sayıdaki sancaklardan, sancaklar belirli sayıdaki kazalardan ve kazalar belirli sayıdaki köylerden oluşan bir yönetim dairesi olarak kabul edilmekteydi. Köylerin başında ise ahalinin temsilcileri sıfatıyla muhtarları ve Gayrimüslim köylerinde kocabaşları bulunmaktaydı. Ayrıca bu dairelerden herhangi birinin büyüyüp küçülmesinin mutlaka Padişah iradesine bağlı olduğu tespit edilmekteydi⁶⁹.

Bu yapı içinde sancaklar eski klasik dönemde olduğu gibi hâlâ taşra yönetiminin temelini oluşturmaktaydılar. Eyalet vali ve mutasarrıflarının eyaletlerinin tamamı üzerindeki otoriteleri daha çok denetim ve koordinasyon üzerine temellendirilmişti. Yönetimin en alt kademesini oluşturan kazaların ilk muhatapları bağlı oldukları sancağın kaymakamı ve meclisi idi. Her bir husus ancak onlardan geçtikten sonra ve onların aracılığıyla valiye intikal ettirilebilirdi. Yani kısaca söylemek gerekirse Osmanlı memleketlerindeki mülkî bölünmenin bilhassa

⁶⁹ Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940, s. 137–139.

malî açıdan temeli, genelde coğrafi, siyasî ve askerî gerekliliklerle oluşturulmuş geniş eyaletlere değil, daha istikrarlı sınırlara sahip sancaklara dayandırılmıştı ve bu durum Tanzimat'tan sonra da çok fazla değişmemişti. Bu bağlamda eyalet merkezi olan sancağa, o eyaletin “*Merkez Livası*” denilir; buna bağlı olan kazalar ise doğrudan eyalet valisine bağlı olduklarından genellikle “*Bizzat idare olunan kazalar*” terimiyle nitelenirlerdi. Mesela asırlarca Hüdavendigâr Sancağına merkez olan Bursa şehri 18 Ağustos 1842’de Hüdavendigâr Eyaleti olarak isimlendirilen geniş bölgenin yönetim merkezi yapılıncâ, Hüdavendigâr veya Bursa Sancağı merkez liva statüsüne girmiş, bağlı kazaları ise doğrudan eyalet valilerine bağlanmıştı.

Dönem boyunca Hüdavendigâr Eyaleti sınırlarında bazı sancakların bünyesine katılması, bazılarınınnsa çıkarılması sonucunda devamlı değişiklikler yaşanmıştır. Hüdavendigâr Eyaleti, 1842’de, Bursa, Karesi, Kütahya, Karahisar-ı sahip ve Eskişehir sancaklarını kapsamaktaydı. 1845 (1261)’de ise Karesi Sancağı eyaletten alınarak Saruhan Sancağı ile birleştirilmişti⁷⁰. Ancak bu durum iki sene kadar sürmüştü ve 1847 Haziran ayında Karesi Sancağı tekrar Hüdavendigâr Eyaletine bağlanmıştı⁷¹. Aynı dönemde Ayvalık ve Erdek kazaları, çevrelerindeki birkaç kazanın ilhakıyla sancak hâline getirilerek “Erdek Kaymakamlığı” adıyla, Biga Sancağı ise mevcut hâliyle eyalete bağlanmış; doğudaki Eskişehir Sancağı lağvedilerek bir kısım kazaları Kütahya Sancağına katılırken diğer kazaları üzerinde

⁷⁰ M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkışyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 1.

⁷¹ O sırada Saruhan Sancağı Aydın Sancağı ile birleştirilerek Yakup Paşa’ya verilmiş ve eyalet merkezi ise Aydın ittihaz edilmişti. Bu yüzden Aydın’ın Balıkesir’e olan uzaklığı göz önüne alınarak Karesi Sancağının tekrar Bursa’ya bağlanması Meclis-i Vâlâ tarafından uygun bulunmuştu. Bkz., İ.MVL., nr. 2093, İrade Tarihi: 07 B 1263 (21.06.1847).

Bilecik merkez olmak üzere Bilecik Sancağı oluşturularak kaymakamlık olarak Hüdavendigâr Eyaletine dâhil edilmişti. 1849 (1265) tarihli eyalet meclisleri düzenlemesi sırasında ise bu sefer Bilecik Sancağı kaldırılarak kazaları Bursa, Bolu ve Ankara Sancakları arasında paylaştırılmış; Bilecik kazası müdürlük olarak Bursa Sancağı sınırlarına katılmış ve 1842 başlarında eyaletten çıkarılmış olan Kocaeli Sancağı ise tekrar Hüdavendigâr Eyaletine bağlanmıştı⁷².

Gördüğümüz gibi eyalet sınırları kıydan iç bölgelere kadar bütün Güney Marmara bölgesini kapsayan geniş bir alana yayılmaktaydı. Mesela 1863–64 (1280) tarihli devlet salyanesindeki verilere göre eyalet, merkez liva Bursa ile birlikte Kocaeli, Kütahya, Karahisar-ı sahip, Karesi, Biga, Erdek ve Ayvalık olmak üzere toplam 8 sancak ve 117 kazayı içermektedir⁷³.

1864 Mayıs ayı içinde eyalet sınırlarında yapılan son bir değişiklikle Erdek Sancağı lağvedilmiş ve içerdiği kazalar Karesi ve Bursa Sancakları arasında paylaştırılmıştı. Buna göre Anadolu Sağ Kol Müfettişliği görevi ile bölgeyi gezen Ahmet Vefik Efendi⁷⁴ incelemeleri sonucunda zamanında hiçbir mantıkî ve nesnel

⁷² Hüdavendigâr müşirine 21 B 1265 (12.06.1849) tarihiyle sadareten yazılmış şukka: BOA, A.MKT.MHM., 14/32.

⁷³ Bunların tam bir listesi için bkz. Ekler, Tablo: III.

⁷⁴ Tanzimat ve II. Abdülhamit döneminin önemli devlet ve kültür adamlarından olan Ahmet Vefik Paşa, “*Bâlâ*” rütbesiyle Meclis-i Vâlâ üyeliğinde bulunduğu sırada, 22 Mart 1863 (1 L 1863)’de Anadolu Sağ Kolu Müfettişliği görevine getirilmiş ve bu görevle bir süre Bursa, Balıkesir ve Kütahya taraflarında dolaştıktan sonra Kasım 1864 (C 1281)’de İstanbul’a dönmüştür. Bir müddet daha sadaret müsteşarlığı, maarif nazırlığı, Şurâ-yı Devlet Azalığı ve Meclis-i Mebusân reisliği gibi önemli görevlerde bulunduktan sonra 27 Mart 1877 (12 Râ 1294)’de vezir olmuştur. Mart 1878 (Râ 1295)’de sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra Bursa valisi olmuş ve 1882 Ekimine (Z. 1299) kadar bu görevde kalmıştır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* (Yay. Haz. Nuri Akbayan), I, Tarih Vakfı Yurt Yay.,

şartlar gözetilmeden birbirinden oldukça uzak kazaların birleştirilmesiyle oluşturulan Erdek Sancağının sadece fazla memur istihdamıyla masrafları arttırmaktan ve böylece artan vergilerle halka yük olmaktan başka bir işe yaramadığını bizzat görmüştü. Yalnızca bu sebepten sancak halkının Hazine'ye 3 milyon kuruş gibi oldukça fazla vergi borcu birikmişti. Bunun için, Kapıdağı'nda bulunan köy ve nahiyeleri içerecek şekilde Erdek'in kaza statüsüne indirilmesini, sancak sınırları içindeki kazalardan Kemer-i Çan (Balıklıçeşme)'in nahiye şeklinde Karabiga Müdürlüğü'ne ilhakını, Edincik'in nahiye olarak Bandırma kazasına bağlanmasını ve son şekilleriyle Erdek ile Bandırma kazalarının Balıkesir'in iskelesi olacak şekilde Karesi Sancağına katılmasını önermişti. Müfettiş'in mülkî ve malî tasarruf ilkelerine son derece uygun bu önerileri Meclis-i Vâlâ tarafından da kabul edilmiş ve Padişah'ın onayı ile yürürlüğe girmişti⁷⁵.

Ayrıca dönemiz içinde eyalete bağlı sancakların tümünün başında kaymakamların bulunmadığını, Kocaeli, Karesi ve Biga Sancaklarının “Mutasarrıf” sıfatlı paşalarca yönetilmekte olduğunu görüyoruz. Mutasarrıf terimi Tanzimat öncesinde olduğu gibi Tanzimat sonrası da bir eyaletten bağımsız olarak yönetilen sancakların başına atanan idareciler için kullanılmaktaydı. İstanbul'a, dâhil olduğu eyalet merkezinden daha yakın olan veya taşra ordu merkezi bulunan sancaklar genellikle mutasarrıflık olarak yönetilirlerdi. Eyalet valilerinin eyaletleri üzerinde sahip olduğu otoritenin aynısına mutasarrıflar sancakları üzerinde sahiptiler. Sancak

İstanbul 1996, s. 224–225. Kendisi, müfettişliği sırasında “Bâlâ” rütbesinde olduğu için belgelerde “Ahmet Vefik Efendi” şeklinde geçmektedir.

⁷⁵ Sadaret'ten Hüdavendigar Eyaleti ve Karesi Sancağı mutasarrıflarına 07 Z 1280 (14.05.1864) tarihiyle yazılmış şukka: BOA, *Ayniyat*, 465, s. 135.

mutasarrıfları, kâğıt üzerinde sınırları içinde sayıldıkları eyaletin valisine danışmadan sancakları üzerinde her türlü idarî tasarrufta bulunabilirler, merkezî hükümetle serbestçe yazışabilirlerdi. Sancak kaymakamları ise aldıkları her bir kararı, önce bağlı oldukları eyalet valisinin onayını aldıktan sonra uygulayabilirlerdi ve sadece vergi konularında tanınan Maliye Nezareti ile yazışma yapabilme hakkı haricinde, merkezî hükümetle valinin aracılığı olmadan doğrudan iletişime geçemezlerdi⁷⁶. Zaten sancak kaymakamları ile sancak mutasarrıfları arasındaki bu fark iki memuriyet arasındaki rütbelere de yansımıştı. Kaymakamlık görevine çok nadir olarak “Paşa” unvanına sahip memurlar atanır; genelde “Ağa” ve “Bey” diye hitap edilen düşük rütbedeki mülkî ve askerî memurlar getirilirdi. Mutasarrıflıklar ise kesinlikle “Paşa” unvanına sahip “Mirmiran”, “Vezir”, “Ferik” veya “Müşir” rütbeli askerî-mülkî erkâna tevcih edilirdi. Bu şekliyle sancak kaymakamlıkları eski dönemin sancak mütesellimliklerine çok benzemekteydiler. Mutasarrıflıkların ise uygulamada bilhassa II. Mahmut dönemindekilerden çok da farkı bulunmamaktaydı. Mesela, Hüdavendigâr Eyaletine tekrar dâhil edildiği 1849’dan beri kaymakamla yönetilen Kocaeli Sancağı, İstanbul’a, valilik merkezi Bursa’dan daha yakın olduğu gerekçesiyle 1861’de müstakil mutasarrıflığa çevrilmişti⁷⁷. Ancak 1864 tarihli devlet salnamelerinde bile Kocaeli Sancağı hâlâ Hüdavendigâr Eyaletinde gösterilmeye devam ediyordu. Buna karşılık söz konusu durumun kâğıt üzerinde görünmekten öte bir anlamı yoktu ve fiilî olarak Kocaeli Sancağı üzerinde Bursa’daki eyalet valilerinin hiçbir otoritesi bulunmamaktaydı. Benzer durum çoğunlukla eyalet içinde sayılarak mutasarrıflık olarak yönetilen Biga ve Karesi Sancakları için de geçerliydi.

⁷⁶ Yaman, *a.g.e.*, s. 143–145.

⁷⁷ BOA, İ. DH., nr. 32.139, İrade Tarihi: 24 Râ 1278 (29.09.1861).

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, eyalet valilerinin eyaletleri üzerinde tam yetkili olduğu yerler, dönem boyunca daima kaymakamlarla idare edilen Kütahya, Karahisar-ı sahip, Ayvalık ve Erdek Sancakları idi.

Kaymakamlar sancaklarını Sancak Meclisi adı verilen bir kurul ile birlikte yönetirlerdi. Sancak Meclisi, kaymakam, mal müdürü, kaza hâkimi, tahrirat ve mal başkâtipleri, Müslüman eşraftan birkaç üye ve varsa Gayrimüslim toplulukların temsilcilerinden oluşurdu ve kaymakam ayrıca meclisin başkanlığını yürütürdü. Meclis, eyalet meclisleri talimatnamesinde yazılan kurallara göre haftanın belirli günlerinde toplanır ve sancağın yönetim, maliye, iç güvenlik, eğitim-öğretim ve belediye hizmetleri ile ilgili sorunlarını görüşüp kararlar alırdı. Yargılama ve iç güvenlik alanında eyalet meclislerine tanınan yetkiler sancaklar ölçeğinde sancak meclislerine de tanınmıştı. Sancak meclisleri de, bölgelerindeki şer'î hukuk alanı dışındaki davaların sonuçlandırılmasında yetkili kılınmıştı. Özellikle sancağın genel asayişini ihlal eden hırsızlık, yol kesme vb. olayları önlemede kaymakamlarla beraber meclislere de büyük sorumluluklar düşmekteydi. Bunun için sancak içinde görülebilecek yol kesme, eşkıyalık gibi olaylar karşısında kaymakam ile sancak meclisi hemen toplanarak gereken tedbirleri almak ve olay mahalline kolluk güçlerini sevk etmekle yükümlüydüler. Kaymakamların sancaklarında güvenliği temin edebilmeleri için maiyetlerinde belirli sayıda zaptiye güçleri bulunurdu. Mevcut zaptiye güçlerinin olayları önlemede yetersiz kaldığı durumlarda durumun valiye bildirilmesi ve eyalet meclisinin alacağı karara göre hareket edilmesi gerekiyordu. Ayrıca bu tür büyük suçluların yargılamaları eyalet meclisinde yapılacağından, sancak meclisinin ve kaymakamın sadece bunları tutuklayarak ilk sorgularını yapması, şahit ve tutanaklarla birlikte olayı valiye iletmesi gerekiyordu.

Büyük suçlar dışında kalan davalar ise sancak meclislerinde görülmekte; ancak varılan hükümler vali ve eyalet meclisin onayından sonra uygulanmaktaydı.

Vergileri ilgilendiren konularda kaymakamların Maliye Nezareti ile doğrudan yazışma yapma yetkileri bulunmaktaydı. İdarî konularda ise sancak meclisinin aldığı kararların valiye iletilmesi ve onun isteklerine uyulması gerekiyordu. Bunlar dışında sancak içindeki kaza müdürleri ile halkın başvuruları sancak meclislerinde sonuçlandırılmaktaydı. Yinede büyük ve önemli sorunların mutlaka vali ve eyalet meclisine bildirilmesi, sancak meclislerindeki aylık faaliyetleri özetleyen tutanakların ayda bir eyalet meclisine sunulması esastı. Bir de sancağın aylık gelir-gider defterleriyle yıllık muhasebe defterleri ve halef-selef muhasebe sonuçlarının vaktinde Maliye Nezareti'ne gönderilmesi ve ayrıca birer suretlerinin eyalet meclislerine verilmesi, kaymakam ve sancak meclislerinin diğer önemli yükümlülükleri arasındaydı.

Sancak yönetiminde kaymakamlar ve meclisler dışında “*Mal Müdürü*” adı verilen malî memurlar da önemli yer tutmaktaydı. Mal müdürleri eyalet merkezlerindeki defterdarların sancaktaki karşılığına denk gelmekteydiler. Sancağa ait vergilerin meclis denetimiyle toplanmasından, gerekli masraflar yapıldıktan sonra geri kalan gelirlerin Hazine'ye ulaştırılmasından ve sancağın malî kayıtlarının tutulmasından mal müdürleri mesul bulunuyorlardı. Ayrıca mal müdürünün bulunmadığı bazı sancaklarda bu konularda kaymakamlara mal başkâtipleri yardım ederdi⁷⁸.

Melisler dışında sancak merkezlerinde bulunan memur kadrosuna bir örnek vermek gerekirse, Hüdavendigâr Eyaletine bağlı Karahisar-ı sahip sancağının

⁷⁸ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 236–240; Yaman, *a.g.e.*, s. 144.

yönetim merkezi olan Afyon’da 1844 Nisan ayında mal sandığından maaş alan memurlarının aynen şunlar olduğunu görüyoruz⁷⁹:

“Hüdavendigâr Eyaleti mülhakatından Karahisar-ı Sahip sancağının Mali 01 Nisan 1260/13 Nisan 1844 tarihinden Mali 01 Mayıs 1260/13 Mayıs 1844 tarihine kadar bir aylık memurin, zabtiye neferleri maaş ve mâhiyeleriyle sair masraflarının defteridir.”

<u>Kuruş</u>	
6750	Liva kaymakamı Suphi Bey maaşı
2000	Defterî başkâtibi Mehmet Ali Belîğ Efendi maaşı
1000	Tahrirat başkâtibi Mustafa Efendi maaşı
250	Kâtip Osman Efendi maaşı
150	Kâtip Mehmet Efendi maaşı
300	Sandık emini Bekir Efendi maaşı
250	İhtisap Müdürü Hafız Mehmet Ağa maaşı
75	İhtisap kâtibi Hasan Efendi maaşı
50	İhtisap kolcusu maaşı
75	Kantarcı maaşı
100	Bâc-ı pazar memuru Hüseyin Efendi maaşı
250	Defter nâzırı Osman Efendi maaşı
150	Nüfus mukayyidi Osman Efendi maaşı
600	Karantina müdürü Bekir Ağa maaşı
100	Karantina kâtibi Ali Efendi maaşı
475	6 nefer gardiyan maaşları
800	Karantina hekimi maaşı
13.475	
<u>Zabtiye Memurları Maaşları</u>	
400	1 nefer Yüzbaşı maaşı
8680	Beherine 140’ar kuruştan 62 nefer süvari maaşı
600	Beherine 50’şer kuruştan 12 nefer piyade maaşı
150	Ulucan köyündeki üç nefer derbentçinin maaşı
9830	
23.305	Toplam

Sancak meclisini ve doğal üyesi olan kaza hâkimini saymazsak kaymakamla beraber buradaki kâtipler, sandık emini, defter (nüfus) nazırı ve zabtiye güçleri, sancağın ana yönetim kadrolarını teşkil etmekteydiler. Ayrıca Defter başkâtibi Mehmet Ali Belîğ Efendi’yi de malî hususlarda mal müdürüyle eşit düzeyde görmek

⁷⁹ BOA, Cevdet Maliye, nr. 10.488.

gerekir. Karantina ve ihtisap müdürü gibi memurlar ise daha çok yerel düzeyde ikincil görevliler konumunda bulunmaktaydılar.

Bu dönemde küçüğünden büyüğüne bütün Osmanlı taşra memurlarında görülen olumsuz davranışlardan ne yazık ki sancak kaymakamları da masun değildi. Kaymakamlar, işlerinin de mercii olan Sadaret makamına bağlıydılar ve atanma-özlük işleri bu makam tarafından yönetilirdi. Ancak Bâb-ı âli'nin, Tanzimat dönemi boyunca nitelikli, dürüst ve güvenilir taşra memuru istihdam etmede yaşadığı sıkıntı kaymakamlar için de geçerliydi. Hükümetin elinde genellikle II. Abdülhamit dönemine kadar bu gibi taşra memuriyetlerinde kullanabileceği mektepli mülkî memurların sayısı yeterli değildi. Bu yüzden sancak kaymakamlıkları, çoğunlukla, eskinin âyan, voyvoda, mütesellim gibi taşra yöneticileriyle aynı toplumsal kökenlere sahip yerel güçlü kişilere veya iltimasla, büyük vezirlerin kapılarında yetişen adamlarına verilirdi. Bunlar ise, görevleri sırasında vergi gelirlerini zimmetlerine geçirmek, halka kötü davranmak, yetkilerini şahsî kazançları yolunda kötüye kullanmak gibi hareketlerden geri durmazlardı. Bu dönemde, Anadolu'nun birçok sancağında kaymakamların karıştığı sayısız yolsuzluk olayı meydana gelmekteydi⁸⁰. Araştırma dönemimiz içinde Hüdavendigâr Eyaletine bağlı kaymakamlıklarda da durum pek farklı değildi. Mesela 1844 yılı başlarında Karesi Sancağına bağlı Bergama kazası halkı, kaymakamları Mehmet Bey hakkında hükümete şikâyetle bulunmuşlardı. Kaymakam, köylünün pamuk, tütün ve nohut gibi mahsullerini daha tarladan toplanmadan olduğundan iki kat fazla tahmin etmiş ve öşür bedellerini de üreticiden yüksek rayiç fiyattan belirleyerek almıştı. Buna ek olarak sürü sahiplerinden hayvan başına onar paradan alınması gereken ağnam resmini nizamına

⁸⁰ Örnekler için bkz. Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 238–240.

aykırı olarak zorla yirmi beşer paradan toplamıştı. Bergama havalisi zeytin öşrü vergisini iki seneliğine iltizamına almış olan Yorgi adlı bir Gayrimüslim ise hükümete yaptığı şikâyetinde Kaymakam'ın iltizamı zorla kendisinden alarak bir başka mültezime verdirdiğini beyan etmişti. Bunun üzerine ilk etapta Mehmet Bey kaymakamlıktan azledilerek yerine bir başka kişi atanmış ve şikâyetlerin mahallinde etraflıca incelenmesi için eyalet müşirine emir yazılmıştı⁸¹.

Bu sefer 1845 senesi başında Eskişehir Sancağı Kaymakamı Mehmet Bey, Bilecik kazası halkıyla olan anlaşmazlıktan dolayı görevinden alınmış ve halk ile arasındaki karşılıklı muhakemesi Bursa Meclisi'nde yapılmıştı. Bu karşılıklı yargılama sonucunda Bilecik halkı temsilcileri Mehmet Bey hakkında ileri sürdüğü suçların birçoğunu ispatlayamamakla birlikte 1258 senesine ait vergiden affedilerek kendilerine geri verilmesi gereken 150.300 kuruştan ancak 39.900 kuruşun verilerek geri kalanının birkaç seneden beri kaymakam ile sancak meclisi üyeleri zimmetlerinde kaldığını ortaya çıkarmışlardı. Daha sonra konu Meclis-i Vâlâ'ya kadar intikal etmiş ve burada yapılan derin incelemeler sonucunda kaymakam ve meclis üyeleri ne kadar inkâr etseler de halka geri verilmesi gereken 66.898 kuruşun Kaymakam ve bazı meclis üyeleri tarafından sermaye olarak kullanıldığı anlaşılmış ve bu paranın yasal faiziyle birlikte kendilerinden geri alınarak halkın gelecek seneki vergilerine mahsup edilmesine karar verilmişti⁸².

Nisan 1862'de, Erdek Sancağı Kaymakamı Abdullah Ağa, barındırdığı yoğun Rum nüfusu ile hassas bir durumda olan sancağı iyi yönetememesi gerekçesiyle o

⁸¹ 11 Râ 1260 (31.03.1844) tarihiyle Sadaret'ten Hüdavendigâr Müşiri'ne gönderilmiş kaime: BOA, *Ayniyat*, 169, s. 75.

⁸² 02 Râ 1261 (11.03.1845) tarihiyle Sadaret'ten Hüdavendigâr Müşiri'ne yazılmış kaime: BOA, *Ayniyat*, 391, s. 141-142.

zamanki eyalet mutasarrıfı Nurettin Paşa'nın yazılı isteği üzerine azledilmişti. Yerine 3450 kuruş maaş ile Bursa Eyalet Meclisi üyelerinden Hacı Muhtar Bey tayin edilmişti⁸³. Ne gariptir ki, kısa bir süre sonra Muhtar Bey dahi görevini savsaklamasından dolayı çok miktarda verginin bakaya kalmasına sebep olmak, meclisten keyfi olarak üye çıkarmak ve kayırma ile kendi adamlarını memuriyetlere yerleştirmek gibi suçlamalarla, yine Mutasarrıf Nurettin Paşa'nın isteğiyle kaymakamlıktan alınmış ve yerine 3000 kuruş maaşla eski Duyun Muhasebecisi Salih Bey atanmıştı⁸⁴.

Döneme dair belgelerde eyalet kaymakamlıkları hakkındaki benzer olaylara çokça tesadüf etmek mümkündür. Ancak çalışmayı gereksiz uzatmamak için verdiğimiz bu birkaç örneğin durumun anlaşılmasında yeterli olacağı kanısındayız. Hüdavendigâr Eyaletinde 1867'de geçilen vilayet usulü sonucunda, sancaklar için “*Liva*” terimi kullanılmaya başlanmış, her bir livanın başına “Mutasarrıf” adıyla yöneticiler atanmış ve kaymakam lafzı ise sadece kaza yöneticileri için kullanılan bir mülkî yönetim terimi hâline gelmiştir. Bu son şekliyle “*Kaza Kaymakamlıkları*”, günümüz idarî teşkilatındaki “*İlçe Kaymakamlıkları*”nın temelini teşkil etmişlerdir.

III.4. Eyalete Bağlı Kazalar ve Kaza Müdürlüğü

II. Mahmut dönemi ve ilk Tanzimat uygulamaları sırasındaki kaza yönetiminin özelliklerini ilgili bölümlerde açıklamış, özellikle ilk reform sürecinde kazalarda muhassıl vekillerinin maiyetlerindeki küçük meclislerle eski dönemin

⁸³ BOA, İ. MVL., nr. 20.933, İrade Tarihi: 16 L 1278 (16.04.1862).

⁸⁴ Eyalet Mutasarrıfına ve yeni Kaymakam Salih Bey'e Sadaret'ten yazılmış 06 S 1280 (23.07.1863) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 464, s. 49.

voyvodalarının yerini aldığını belirtmiştik. Ancak bu ilk girişimin başarısızlığı karşısında öncelikle kazalarda bulunan küçük meclisler ve muhassıl vekillikleri kaldırılmış, sancak merkezlerinde bulunan muhassıllara ise dokunulmamıştı. Nihayetinde Meclis-i Vâlâ'nın aldığı ve 1842 Mart ayında ilan edilen o meşhur kararlar sonucunda merkez muhassıllıklar da kaldırılmış, yeniden iltizam sistemine dönülmüş, valilerin eyaletleri üzerindeki kontrolleri arttırılmış, sancakların yönetimi kaymakamlara verilmiş ve daha da önemlisi her bir kazaya yöresinin ileri gelenlerinden bir kişi halk tarafından “kaza müdürü” seçilerek görevlendirilmeye başlanmıştı. Kaza müdürlerinin seçiminde uygulanan yöntem ise eski dönemin âyan ve muhtar seçiminde başvurulandan farksızdı. Kaza müdürlerine ilk anda doğrudan maaş verilmesi uygun görülmemiş, kendilerinin “*kapualtı hâsılatı*” denilen bazı düzensiz gelirlerle geçinmeleri düşünülmüştü. Bu gelirler mirî arazinin ferağ ve intikali sırasında alınan harçlarla, 2000 kuruştan düşük olan mahlûlâta ait muaccele gelirlerinden oluşmaktaydı. Ancak kısa bir süre sonra bu yöntemden vazgeçilmiş ve müdürler, kazalarının büyüklüğüne göre halkı tarafından vergi yoluyla karşılanmak üzere düzenli maaşlara bağlanmışlardı. İşleri fazla olan büyük kazalarda ise müdürlerin maiyetlerine 200–300 kuruş aylıkla birer kâtip istihdam edilmişti. Bunun dışında müdürler, yolsuzluk, zimmet gibi suçlara önlem olmak üzere eski bir uygulama olan “*kefalet*” usulünce sağlam kefillere bağlanmışlardı. Böylece içlerinden zimmet, irtikâp gibi yollarla devleti zarara uğratanların yol açtığı zarar kefillerinden tahsil edilebilecekti ⁸⁵.

Bazen bir kazada müdürlüğe uygun bir kişinin bulunmaması gibi durumlarda veya halkın istemesi hâlinde doğrudan merkezden atama yapılabilir, ödenecek maaş

⁸⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 241–242; Tönük, *a.g.e.*, s.109.

bedeli ise kazanın vergisine eklenirdi. Bundan başka eyalet valilerinin gerektiğinde kaza müdürlerinin görevlerine son verme yetkileri bulunmaktaydı. Bunun için görevden alacakları müdürün zimmetine vergi geliri geçirmek, Tanzimat'ın yasakladığı ad ve şekillerle halktan fazla vergi toplamak gibi suçları işlemiş olması gerekirdi. Böyle durumlarda suçlu müdür vali tarafından derhal görevinden alınarak mecliste yargılanır ve neden olduğu zararlar kendisine tazmin ettirilirdi. Yerine ise ilk etapta halkın istediği birisi vekâleten atanır, merkezî hükümetten gerekli onay alındıktan sonra da bu atama vekâletten asalete çevrilirdi⁸⁶. Örneğin 1844'te Eskişehir kazasında aynen alınması gereken aşarın rayicinden yüksek fiyatla köylüden nakden tahsil edildiği ve Göynük kazası müdür ve naibinin de halkın memnuniyetsizliğine neden olan hareketlerde bulunduğu hükümet tarafından haber alınarak gerekenin yapılması Hüdavendigâr müşiri Salih Paşa'ya yazılmıştı. Salih Paşa verdiği cevapta Bolu'dan Bursa'ya gelirken Göynük'te iki gün misafir olduğu sırada kaza müdürünün esnaf takımından cahil bir adam olduğunu gözüyle gördüğünü ve naip, sandık emini ve meclisten bir üye ile birlik hâlinde halkın aleyhinde çalıştıklarını tahkik ettiğini ifade etmişti. Hatta Salih Paşa şehirde bulunurken, müdür ile naip halkın kendilerini şikâyet için Müşir'e başvuracaklarını anladığından muhasebe bahanesi ile sancak merkezi Eskişehir'e savuşmuşlardı. Bunun için Paşa, naibin azledilerek yerine İstanbul'dan ehliyetli bir naip gönderilmesini istemiş, kaza müdürlüğüne ise halkın isteğiyle yörenin eşrafından Süleyman Ağa'nın atandığını bildirmişti. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmede

⁸⁶ Çadircı, *gös. yer.*

kendisinin bu tedbirleri valilerin yetkileri dâhilinde bulunduğu vurgulanarak uygun bulunmuştu⁸⁷.

Şunu da eklemeliyiz ki, Bâb-ı âli’de ilerleyen tarihlerde kaza müdürlüklerinde görülen bu gibi azil ve yeniden tayinlerde yeni müdürün doğrudan merkezden gönderilmesi gibi bir eğilimin ağır basmaya başladığını görmekteyiz. Bunda, İstanbul’da bulunan “*Mektep-i Mülkiye*”nin devletin ihtiyaç duyduğu mülkî memurları yetiştirmeye başlamasının da payı olduğu kuşkusuzdur. Mesela, 1863 senesi başlarında, birazdan kapsamlıca değineceğimiz ıslahat sonucunda nahiye olarak Gemlik kazasına bağlanan Mudanya’da, “zabit” unvanıyla idareci konumunda bulunan Mustafa Ağa, yönetimdeki vurdumduymazlığı ve beceriksizliği nedeniyle vali tarafında görevinden alınmış ve yerine vekil olarak bir başkası tayin edilmişti. Daha sonra hükümetten bu atanmanın onanarak memuriyetin asalete çevrilmesi istenmişti. Fakat Meclis-i Vâlâ’da yapılan görüşme sonucunda bu gibi kazalara yapılacak yeniden atamalarda hükümetin onayıyla uygun bir memurun İstanbul’dan gönderilmesinin usulünden olduğu beyanıyla istek kabul görmemiş ve Mudanya’ya 800 kuruş maaşla Mektep-i Mülkiye öğrencilerinden Abdülhamit Efendi’nin gönderilmesine karar verilmişti⁸⁸. Yine Mihaliç müdürü Mehmet Nuri Ağa, Bursa Eyalet Meclisi’nde yapılan muhasebede zimmetinde vergi geliri çıktığı için azledilmiş ve yerine bir başkası atanarak hükümetten onay istenmişti. Ancak

⁸⁷ 23 R 1260 (12.05.1844) tarihiyle Sadarettin Müşir Salih Paşa’ya yazılmış kaime: BOA, *Ayniyat*, 386, s. 112–113.

⁸⁸ 11 Ş 1279 (01.02.1863) tarihiyle Eyalet Mutasarrıfı Nurettin Paşa’ya Sadarettin yazılmış şukka: BOA, *Ayniyat*, 463, s. 59–60.

mahallinde yapılan bu atama da Meclis-i Vâlâ tarafından aynı gerekçelerle uygun bulunmamış ve kaza müdürlüğüne İstanbul'dan Recep Bey gönderilmişti⁸⁹.

Kaza müdürlerinin başta gelen görevleri kazalarına ait vergi, aşar gibi gelirlerin zamanında, eksiksizce toplanarak gerekli yerlere teslimini sağlamaktır. Bundan sonra kazalarının iç güvenlik, bayındırlık vb. işlerini Tanzimat ilkelerine uygun olarak yürütmeleri gerekmektedir.

Müdürlerin yanında yönetim işlerinde yardımcı olmak üzere kaza naibi, kâtip ve eşraftan birkaç üyeden müteşekkil küçük bir kurul bulunmaktaydı. Öte taraftan her bir kazada vergi tahsilâtının toplandığı, masrafların yapıldığı bir mal sandığı ve bunun başında da bir sandık emini bulunurdu. Dolayısıyla müdürler meclisler vasıtasıyla hem sandık eminlerini hem de sene içinde köylerden imam ve muhtarlar eliyle getirilen vergi dağıtım defterlerini denetlerler, bu defterleri bir önceki senenin kayıtlarıyla mukayese ederek vergisi azalan veya artan köyler varsa nedenlerini araştırırlar, bakaya gösterilen vergilerin gerekçelerini incelerler ve uygun görürlerse bu defterleri tasdik ederek bağlı oldukları sancak kaymakamına gönderirlerdi. Çünkü kaza müdürleri ve kaza meclislerinin vergi dağıtımına temel olan köy ve mahallelerdeki yerleşik vergi mükelleflerinin durumlarını her sene araştırmaları; bu sayede göç vb. nedenlerle zamanla mükellef sayısı eksilen bölgelere eski sayıları üzere vergi yüklenmesinin önüne geçmeleri gerekiyordu⁹⁰. Bu özellikleriyle müdürlerin başkanlığındaki kaza meclisleri eski dönemin kadılar başkanlığında toplanan âyan-eşraf kurullarına benzemektedir. Ayrıca kaza müdürlerinin

⁸⁹ Sadaretten Hüdavendigâr mutasarrıfına yazılmış 27 M 1280 (14 Temmuz 1863) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 464, s. 38.

⁹⁰ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 243.

toplanamayan vergileri çok iyi takip etmeleri ve “*mümteni' bakâyâ*”, yani tahsili mümkün olmayan vergi bakayası diyerek devlete ait bir takım gelirlerin seneden seneye çürütülmesine mani olmaları gerekiyordu. Bu doğrultuda sandık eminlerinin vergi tahsilâtı oldukça kaza müdürlerine durumu bildirmeleri, onların da sandıkta biriken paraları vaktinde bağlı oldukları sancak merkezine göndermeleri diğer önemli vazifeleri arasındaydı⁹¹.

Kaza müdürlerinin Tanzimat öncesini hatırlatan bir şekilde belirlenmiş olan vergiden fazla bir şeyi halka yüklememeleri ve maaş ödemeleri dışında yapacakları zorunlu harcamaları kazalarının gelirlerine göre ayarlamaları öncelikle dikkat etmeleri gereken hususlardandı. Çünkü bunların hükümetten izin almadan masraf, eski vergi bakayasası veya borç faizi gibi adlar altında kazanın senelik vergisine keyfî eklemeler yapmaları, kendilerinin kesinlikle cezalandırılmalarını gereken Tanzimat düzenine aykırı hareketlerdi. Buna rağmen Bursa Sancağına bağlı kazaların birçoğunda Tanzimat öncesi yöntemleri hatırlatan bir şekilde halka eski voyvoda alacağı, hükümet konağı inşası masrafı gibi isimler altında izin almadan vergiler salınmakta ve daha da önemlisi mal sandıklarının açıkları şundan bundan faizle borç alınarak kapatılmakta idi. 1845 senesinde Edincik kazası halkından eski voyvoda Abdullah Ağa'nın bakayasası denilerek 140 bin kuruş tahsil edilmişti. Bu durum hükümetin kulağına gidince işin arkası kurcalanmış ve paranın, Bursa Meclisi ve eski eyalet defterdarının onayıyla, kazanın eski müdürü Ömer Ağa döneminde toplandığı bilgisine ulaşılmıştı. Ayrıca buna dair Maliye Nezareti kalemlerinde hiçbir kayda rastlanmamış, Sadaret'ten de izni içeren herhangi bir emrin Bursa'ya gönderilmediği

⁹¹ Yaman, *a.g.e.*, s. 146.

anlaşılırmıştı. Bu şekilde söz konusu tutarın merkeze sorulmadan usulsüz olarak halka yüklendiğı meydana çıktığından sorumluların araştırılmaları icap etmişti⁹².

Bilecik'te şehirdeki tüccarlardan 66 bin kuruş borç alınarak yeni müdür konağı ve müftülük binası inşasına başlanmış, binalar tamamlandıktan sonra bu paranın yasal faiziyle birlikte kazanın vergisine dâhil edilerek halktan tahsili için hükümetten izin istenmişti. Ancak istek Meclis-i Vâlâ'da ele alındığında bu masrafın hükümete ve gerekli yerlere bildirilmeden “*bilâ-istizân*” yapılmasından ötürü halka dağıtımına müsaade verilmemişti. Bunun üzerine durumun mahallinde tekrar araştırılması sonucunda kaza yetkilileri, inşaatlara başlandığında Tanzimat'ın ilk günleri olmasıyla yeni nizam ve usulleri kimsenin iyice bilememesinden ötürü kendi başlarına bu işe giriştiklerini ve bu seferlik mazur görülerek söz konusu paranın gelecek sene vergisiyle birlikte halktan tahsiline izin verilmesini rica etmişlerdi. Bunun üzerine bir dahaki sefere böyle bir olaya meydan vermemek şartıyla talebe olumlu cevap verilmişti⁹³.

Mudanya kazası mal sandığının üç senelik çürümüş vergi bakayalarından dolayı açığı görünen 25.244 kuruş, daha sonra bir takım sarraf ve tüccardan faizle borç alınarak kapatılmıştı. Ancak bu para ödenmeden kaldıkça her sene işleyen faiziyle borç daha da artmaktaydı. Bu yüzden borcun defaten kapatılması amacıyla borca karşılık gelen paranın vergi mevsiminde halktan tahsil edilmesi için hükümetten izin istenmişti. Ayrıca bu üç senelik bakayanın kimlerin üzerinde olduğunu belirten ayrıntılı bir defter Maliye Nezareti'ne gönderilmişti. Defterde

⁹² 16 Z 1261 (16.12.1845) tarihiyle eyalet müşirine gönderilmiş kaime: BOA, *Ayniyat*, 395, s. 125–126.

⁹³ 24 Ş 1264 (26.07.1848), BOA, *Ayniyat*, 638, s. 140–141.

ifade edildiğine göre 25 bin kuruşluk borcun 13 bin kûsur kuruşu vergi bakayası sonucu oluşan sandık açığı, 11.391 kuruşu ise bunu kapatmak için alınan borca verilen iki senelik son derece fahiş faiziydi. Tabii ki borca karşılık verilen faiz oranının yüksekliği ve vergi borcu olan mükelleflerin durumları Maliye kalemlerinin dikkatini çekmiş ve olay mahallinden daha ayrıntılı olarak soruşturulmuştu. Soruşturma sonucunda Tanzimat'ın başlangıcından beri kaza vergisinin mükellefler arasında sahip oldukları emlak ve arazilerine oranla adaletlice paylaştırılmadığı; bölgenin bazı zengin adamlarına ait vergi hisselerinin orta ve alt dereceli mükelleflere yüklendiği ve hiç vergi alınmaması gereken mülksüz şahıslara ve bazı dul kadınlara vergi yüklendiği kısa sürede anlaşılmıştı. Doğal olarak bu insanlar insafsızca üzerlerine bindirilen vergi yükünü kaldıramadıklarından vergi bakaya kalmış, sonucunda sandık açığı meydana gelmiş, mümteni' denilerek devlet gelirleri çürütülmüştü. Daha da ötesi faizle borç para alınarak bakaya açığının kapatılması kanun ve nizamlara kesinlikle aykırı bir uygulama idi. Bu paranın Hazine'den karşılanması da uygun bulunmadığından bir defaya mahsus olarak 1264 (1848) senesi vergisine katılarak Mudanya halkından tahsiline mecburen izin verilmişti. Ancak bundan sonra kazanın vergisi mükellefler arasında Tanzimat ilkelerine uygun olarak adaletlice paylaştırılacak ve kesinlikle bakaya bırakılmamasına çok özen gösterilecekti⁹⁴.

Birazda bu gibi yolsuzlukların önüne geçmek için her malî yılın başında kaza müdürleri bağlı oldukları sancak merkezlerine çağrılır ve burada kaymakam

⁹⁴ 28 C 1264 (01.06.1848) tarihiyle eyalet müşirine yazılmış sadaret kamesi: BOA, *Ayniyat*, 638, s. 85-87.

başkanlığındaki sancak meclislerinde kendilerinin yıllık muhasebeleri denetlenirdi. Burada hazırlanan muhasebe defterleri kaymakamlar tarafından defterdarlara gönderilir, gereken işlemleri takiben eyalet meclislerinde bir daha gözden geçirilirdi. Bu gözden geçirme sonrasında kaza müdürlerinin hesaplarında bir eksiklik veya yanlışlığa rastlanırsa veya kendilerinin zimmetlerinde para çıkarsa defterler onaylanmayarak soruşturma açılır, o müdür de görevden alınırdı. Mesela Malî 1268 yılı (1852 Mart) başında Bursa Sancağına bağlı 11 kazada görev yapan müdürlerin muhasebeleri bizzat kendileri hazır olduğu hâlde Bursa Eyalet Meclisi'nde görülmüştü. Muhasebe sonucunda zimmetinde 11 bin kuruş hazine malı çıkan Harmancık müdürü Salih Ağa ve yine 14 bin kuruştan fazla zimmeti olduğu görülen İznik kazası müdürü Şükrü Bey görevlerinden alınmışlar ve yerlerine başka uygun kişiler tayin edilmişti. Aynı zamanda zimmetlerinde bu şekilde hazine malı çıkmaya bile bulundukları kaza halkını memnun edememiş veya idarede gevşeklik göstermiş olan bazı müdürlerin de yerine yenileri atanmış, bazılarının ise sadece memuriyetlerinin becayışıyla yetinilmişti. Sonrasında Eyalet Meclisi'nin aldığı bu kararlar gerekçelerini içeren bir mazbata ile onay için hükümete arz edilmiş ve Meclis-i Vâlâ'da yapılan incelemede, eyalet valisi ve meclisin tatbik ettiği bu tedbirler, kanun ve yönetmeliklerle kendilerine tanına yetkiye uygun olduğu ifadesiyle onaylanmıştı⁹⁵.

Kaza müdürlerinin maiyetlerinde genelde “*derbentçi*” ve “*süvari cebelisi*” adlarıyla bir miktar zaptiye gücü bulunurdu. Müdürler, emirlerindeki bu güçleri şahsî hizmetlerde değil, kamu hizmetlerinde kullanmak ve kazalarının iç güvenliğini elden geldiğince bunlarla sağlamakla yükümlüydüler. Bunun yanı sıra, sulh davalarına

⁹⁵ BOA, İ. MVL., nr. 8409, İrade Tarihi: 19 Ş 1268 (30.05.1852).

giren küçük anlaşmazlıkları kaza meclisinde çözümlmeye yetkiliydiler. Fakat eyalet veya sancak merkezine ait olan cünha ve cinayet davalarında, suçluları yakalayıp ilk araştırmayı yaptıktan sonra sorgu tutanaklarını içeren istintaknameleriyle birlikte bunları merkeze göndermek zorundaydılar. Ayrıca kaza müdürlerinin bazı önemli sorunları kaza meclislerinde müzakere ettikten sonra mazbata ile mutlaka bağlı oldukları eyalet veya sancak merkezine bildirmeleri görevleri icabındandı. Gerekli gördükleri hâllerde bu gibi sorunları kaza meclislerine hiç taşımadan doğrudan kendi yazılarıyla da arz edebilirlerdi⁹⁶.

1857’de örnek olmak üzere Bursa Sancağından başlanan emlak ve nüfus sayımı reformu sırasında Bursa’ya gelen uzmanlar heyetinin yalnızca yazım işleriyle uğraşmadığını, ellerinde bulunan emir ve yönetmelikler uyarınca şehirdeki memuriyet kadrolarında ve daha da ötesi sancağın idarî bölünmesinde bir takım yeni düzenlemelere giriştiklerini önceki bölümde söylemiştik. Bu sırada sancakta, eyalet merkezi Bursa kazası dışında başlarında birer kaza müdürünün olduğu 12 tane kaza bulunmaktaydı. İlk etapta sancak içindeki bu 12 kazadan Bursa, Mudanya, Yenişehir ve Harmancık kasabaları merkez olmak üzere “*Kaza Müdürlüğü*” namıyla dört büyük kaza dairesi teşkil edildi. Diğer kazalar ise “*Nahiye Zabitliği*” adıyla bu kaza dairelerine bağlandı. Yeni düzende teşkil edilen merkez kaza müdürlükleri ve bağlı nahiyeleri sırasıyla şunlardı:

1-Merkez Bursa kazası Şehir Müdürlüğü: Kite, Cebel-i atik nahiyeleri

2-Mudanya Kazası Müdürlüğü: Mihaliç, Sincan, Gemlik, Tirilye nahiyeleri

3-Yenişehir Kazası Müdürlüğü: İnegöl, Pazarcık, Yarhisar nahiyeleri

⁹⁶ Yaman, *a.g.e.*, s. 145 vd.

4-Harmancık Kazası Müdürlüğü: Kirmastı, Atranos, Gökçedağ, Domaniç nahiyeleri.

Aynı süreçte eyalet merkezi Bursa kazasında dahi 750 kuruş maaşla “şehir müdürü” unvanıyla bir memuriyet ihdas edilmişti. Merkez ittihaz edilen diğer üç kaza müdürlüğüne ise yerlisinden olmayacak şekilde çeşitli mülkî memuriyetlerde bulunmuş, tecrübeli memurlar atandı. Buna göre Mudanya müdürlüğüne eski Gemlik kazası müdürü “*Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn*” rütbesi sahiplerinden Ferit Bey; Yenişehir müdürlüğüne yine hâcegân rütbelilerden eski İnegöl kazası müdürü Servet Bey; son olarak Harmancık müdürlüğüne ise Bursa ileri gelenlerinden Hacı Nuri Efendi getirilmişlerdi. Bu üç kaza müdürüne aylık 1500'er kuruş maaş tahsis edildi ve maiyetlerine de 300'er kuruş maaşla birer kâtip verildi. Nahiye adıyla bu üç kazaya bağlanan diğer kazalara da, iç güvenlik ve vergi toplanması işlerini yürütmek üzere 200–300 kuruş maaşlarla “*Zabit*” adıyla yerlilerinden uygun kişiler atandı. Zabitlerin maiyetlerinde 100–200 kuruş maaşla yine yerlisinden seçilecek birer kâtip bulunacak ve buralardaki eski kaza meclisleri de faaliyetlerine aynen devam edeceklerdi. Ayrıca bundan sonra dört merkez müdürlük dışındaki nahiye zabıtlıklarına merkezî hükümetten doğrudan atama yapılmayacaktı. Bursa haricindeki diğer kaza müdürlerinin bulunduğu üç merkez kasabada kâtipler dışında birer sandık emini bulunacak, meclisleri de değişime uğramadan çalışmalarına devam edecekti⁹⁷.

Bu düzenleme sonucunda eski dönemde ödenen maaş miktarında hiçbir artışa gidilmeden kaza adı verilen yönetim birimlerinin sınırları genişletilerek sancaktaki diğer kaza müdürlüklerinin sayısı azaltılmış ve bu şekilde bu üç kaza merkezine daha

⁹⁷ BOA, İ. DH., nr. 25.723, Leff 1 ve 5.

yüksek maaşlarla, daha nitelikli memurların görevlendirilmesi sağlanmak istenmişti. Müdürlüklere nahiye zabıtlığı adıyla bağlanan diğer kazalara ise, sadece yerlisinden düşük maaşlarla bir takım ileri gelenlerin zaptiye memurluğu göreviyle tayin edilmesinin yeterli olacağı düşünölmüştü.

1864'te müfettişlik görevi ile sancağı gezen Ahmet Vefik Efendi, uğradığı kazaların birçoğunda yönetim bakımından durumun çok kötü olduğuna şahit olmuştu. Özellikle nahıyeye çevrilen kazaların başında bulunan yerli müdür ve zabıtlarının vergi gelirlerini zimmetlerine geçirmekten, halka kötü davranmaktan başka bir şey yapmadıkları kısa süren araştırmalar sonucunda hemen ortaya çıkmıştı. Ayrıca 1857'deki düzenlemelerin, pek de kazaların uzaklık yakınlığına bakılmadan ve mevcut ekonomik seviyeleri göz önüne alınmadan gelişigüzel yapıldığı da anlaşılmıştı. Mesela 1857'de nahiye zabıtlığı olarak Yenişehir kazasına bağlanan İnegöl, daha sonra müdürlüğe çevrilmiş, Pazarcık ve Domaniç nahiye zabıtlıkları de buraya bağlanmıştı. Ancak Ahmet Vefik Efendi İnegöl müdürü Mehmet Ağa ve sandık emini Karabet'in zimmetlerine 90.500 kuruş hazine malı geçirdiklerini tespit etmiş ve bunları, Eyalet Meclisi'nde yargılanmaları için Bursa'ya göndermişti. Yerlerine, daha önce İstanbul'dan gelerek maiyetinde bulunan Lütfü Efendi'yi müdür, kasaba halkının güvendiğı Mehmet Efendi'yi de sandık emini olarak atamıştı. Ayrıca İnegöl'e bağlı olan Pazarcık ve Domaniç nahıyeleri zabıtları ve naıplarının görevlerine son vermişti. Çünkü bu iki nahiye müstakil müdürlük şekline çevrilemeyecek kadar düşük gelirli mahallerdi ve hem yönetim hem de yargı işlerinin kendilerine yakın mesafede bulunan İnegöl naip ve müdürleri tarafından yürütölmesinin daha tasarruflu ve uygun olacağı düşünölmüştü. Ahmet Vefik

Efendi'nin hükümete bildirdiği bu tedbirleri Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilmişti⁹⁸.

Harmancık kazasında görülen muhasebe sırasında ise sandık emini Hacı Ali Ağa ve eski müdürün oldukça kabarık miktarlarda zimmet ve irtikâpları ortaya çıkarılmış, bundan başka Ali Ağa'nın kazadaki zaptiye askerlerine sandıktan ödenen maaşlardan da büyük miktarda yolsuzluğu olduğu anlaşıldığından kendisi yargılanmak üzere doğruca Bursa'ya yollanmıştı. Bundan başka Müfettiş, o sırada kaza müdürü olan Kamil Efendi ile kaza naibinin ehliyetsiz ve yöneticilik vasıflarından yoksun şahıslar olduğunu gözlemlemiş ve ikisini de görevlerinden almıştı. Kazaya bağlı Atranos ve Gökçedağ nahiyelerinde bulunan zabıt ve naiplerin de görevlerine son vererek aynı İnegöl'de yaptığı gibi bu iki nahiyeyi şer'î ve idarî yönden doğrudan Harmancık kazasına bağlamıştı. Sonra bu tasarrufların kabulü ve kazaya İstanbul'dan ehliyetli birer müdür ve naip gönderilmesi için durumu hükümete yazmıştı. Konunun Meclis-i Vâlâ'ya havalesi üzerine burada yapılan görüşmelerde kazaya müdür olarak 2000 kuruş maaşla eski Kula müdürü Salih Efendi'nin tayinine ve ehliyetli bir naip gönderilmesi işinin de Şeyhülislâmlığa havalesine karar verilmişti⁹⁹.

Osmanlı hükümeti ne kadar önlemek yolunda tedbirler almaya çalışsa da taşra idaresinde halka karşı en fazla suiistimal ve eziyetler kazalarda bulunan memurlar tarafından meydana getirilmekteydi. Tanzimat dönemi boyunca Bâb-ı âli için kazalarda istihdam edebileceği nitelikli mülkî ve adlî memur bulmak başlı başına bir sorundu. Bu yüzden genellikle kaza müdürlükleri ve naiplikleri, memuriyet bilinciyle

⁹⁸ 28 R 1280 (12.10.1863), BOA, *Ayniyat*, 464, s. 153–154.

⁹⁹ 11 Câ 1280 (24.10.1863), BOA, *Ayniyat*, 464, s. 170.

hareket etmekten daha çok şahsî-ailevî menfaatlerinin peşinde koşan taşra kodamanlarının, hâkim sıfatıyla görev başında bulunan cahil naiplerin elinde kalmaktaydı. Kaza meclislerindeki durum da pek farklı değildi. Bunların üyelikleri daima handan, eşraf, kişizade, ağa gibi sıfatlar taşıyan ve yüksek faizle borçlandırma, baskıyla arazi kapatma gibi yöntemlerle köylüyü mülksüzleştirerek onları çiftliklerinde kiracı konumuna düşüren adamlarca doldurulurdu. Kazalarda görülen bu tür kötülükler sadece belirli eyaletlere has değildi. Özellikle Anadolu genelinde kaza müdürlerinin, naiplerinin ve meclis üyelerinin karıştığı benzer olaylara çok sık rastlanmaktaydı¹⁰⁰. Sonuç olarak, sadece tek bir bölgeden olsa bile buraya kadar verdiğimiz örnekler ışığında Osmanlı taşra yönetiminin bu en alt birimlerinde Tanzimat amaçlarının pek hâkim kılınmadığı ve eski dönemin çelişki ve çarpıklıklarının yeni kurumlarda yaşamaya devam ettiği açıktır.

III.5. Hüdavendigâr Eyaletinde Güvenlik

Bütün Osmanlı uyruklarının can, mal, ırz ve namus güvenliklerinin temini, adil bir yargılama sonucunda suçu sabit olmadıkça kimsenin keyfî olarak cezalandırılmayacağı ilkesinin kabul edilmesi ve bunları temin etmek yolunda gereken yasal ve kurumsal düzenlemelerin en kısa sürede yapılacağıнын beyanı, Tanzimat Fermanı ile ilan edilen temel prensiplerin en önemli kısmını oluşturmaktaydı. Bu yüzden reformları planlayan Tanzimatçı kadronun, eyaletlerdeki mevcut iç güvenlik kurumlarında ilan edilen prensiplere uygun kapsamlı düzenlemelere gitmemeleri beklenemezdi. Yargısal ve yasal düzenlemelerin yanında

¹⁰⁰ Örnekler için bkz. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 243–248.

çıkarılacak yönetmelik ve kanunlar temelinde faaliyet gösterecek bir iç güvenlik teşkilatının eyaletlerde tesisi gerekiyordu.

Bilindiği gibi II. Mahmut'un askerî reformlarından önce Osmanlı eyaletlerinde iç güvenlik, şehirlerde garnizonlar hâlinde yerleşmiş Yeniçeriler ve valilerin maiyetlerinde besledikleri "kapı halkı" denilen düzensiz birliklerle sağlanıyordu. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla şehir ve kasabalarda asayişin sağlanması işi bir müddet voyvoda, mütesellim gibi yöneticilerin maiyetlerinde besledikleri düzensiz kolluk güçleriyle yürütölmeye çalışılmıştı. Daha sonra büyük umutlarla hem bir yedek ordu gücü hem de iç güvenlik teşkilatı gibi çalışması tasarlanan Redif Ordusu'nun kurulmasıyla eyaletlerin muhafazasında bunlardan yararlanılmaya başlanmıştı. Ancak bütün bu girişimler olumlu sonuçlar verememiş, ana ticaret güzergâhlarını bir yana bırakırsak, Anadolu'daki ikincil yolların güvenliği hiçbir zaman tam olarak sağlanamamıştı. Öte yandan bu dönemde bile sayıları eskisi kadar fazla olmasa da mutasarrıf ve mütesellimler kapılarında besledikleri ücretli askerlerden yararlanmaya devam ediyorlardı. İşte Tanzimat'ın ilk günlerinde eyaletlerdeki iç güvenlik organları bunlardan ibaretti ve görölen genel manzara karşısında Tanzimatçıların biraz daha köklü çözümlere yönelmeleri kaçınılmazdı.

Ancak Tanzimat'ın ilk yıllarında, biraz da masrafların artma korkusundan olsa gerek, ülke içinde bağımsız bir iç güvenlik teşkilatı kurma yolunda somut adımlar atmaktan kaçınılmıştı. Daha önce değindiğimiz gibi Tanzimat'ın uygulandığı eyaletler yeniden düzenlenip vergi toplayıcısı muhassılların yanında zaptiye memuru sıfatıyla eyalet merkezlerine müşir, bağılı sancaklara da ferik, mirliya rütbesindeki askerî komutanlar atanırken, bunlara ilk etapta kolluk gücü olarak bölgelerinde

bulunan redif askerlerinden yararlanmaları salık verilmiş; eğer yeterli olmazsa o zaman bu hizmet için aylıklı asker yazmaları öngörölmüşü. Mesela ilk Tanzimat uygulamaları sırasında Hüdavendigâr Sancağı zaptiye memurluğuna getirilen Ferik İsmet Paşa o sırada hepsi köylerinde çifti çubuğu başında olan bu Redif neferlerinin zaptiye hizmetinde istihdamının zor olduğunu düşünerek eski düzendeki gibi “sekban” ve “kavas” adıyla yeniden bir miktar maaşlı asker yazmış, Bursa ve civarının iç güvenlik, vergi tahsilâtı gibi hizmetlerinde bunları kullanmayı tercih etmişti¹⁰¹. Diğer yandan zaptiye memurları sancakları dâhilindeki büyükçe kaza merkezlerine miralay, binbaşı gibi muvazzaf ordu subaylarını iç güvenlik işlerine nezaret etmeleri için gönderebileceklerdi. Ancak yüzbaşı, mülazım, çavuş ve onbaşı gibi rütbelere kesinlikle muvazzaf subaylardan atama yapılmayacak, bunlar bölgelerinden yazılacak aylıklı askerlerin içinden seçilip görevlendirileceklerdi. Her ne kadar ayrı bir teşkilat olarak daha ortaya çıkmasalar da bu kolluk güçlerinden artık “*zaptiye neferâtı*” olarak bahsedilmeye başlanmıştı. Kendilerine muhassıllık sandıklarından maaş ödeniyordu ve Ser-asgerlik makamının denetimi altında bulunuyorlardı. Bu sırada Hüdavendigâr Sancağındaki diğer muhassıllıklara asayiş işlerine bakmak üzere miralay ve binbaşı rütbelerinde dört muvazzaf subay görevlendirilmişti. Bunlar sancak içindeki Mihaliç, Sivrihisar, Göynük ve Bayramiç kazalarında ikamet edecekler ve Bursa’da bulunan Ferik İsmet Paşa’nın komutasında çalışacaklardı. İkincil önemde bulunan daha küçük yerleşim bölgelerine ise yerlisinden yazılacak asker içinden yüzbaşı, mülazım, çavuş rütbelerinde uygun adamlar görevlendirilecekti. Bu arada iç güvenlik konularında sancağın genelinden

¹⁰¹ 07 S 1256 (10.04.1840) tarihiyle Muhassıl Kani Bey’in Maliye Nezareti’ne gönderdiği tahriratı: BOA, Cevdet Maliye, nr. 6176.

sorumlu olan Ferik İsmet Paşa'nın da Ser-askerlik ile doğrudan yazışma yetkisi vardı¹⁰².

Bir süre sonra sancak zaptiye memurlarının komutasında kendilerine verilen görevleri yerine getiren kolluk güçlerinin, devletin düzenli askerî gücü olan “*Asâkir-i Muntazama*” birlikleri gibi bir nizam altına alınması için emirler gönderilmişti. Eyaletlerde, zaptiye hizmetinde bulunan askerlere ödenen tayinat ve maaşlar düzenli ordu birliklerindeki gibi denetim altında bulunacak ve her ay bunların faaliyetleri ile harcamalarını gösteren jurnal defterleri İstanbul'a gönderilecekti. Bunun üzerine o sırada daha yeni teşkil edilen Hüdavendigâr Eyaletinin merkezi olan Kütahya Meclisi'nde eyalet içindeki yedi sancakta bulunan zaptiye zabıt ve neferlerinin tertip ve teşkilatına dair bazı düzenlemeler kabul edilerek mecliste hazırlanan bir mazbata ile Sadaret'e sunulmuştu. Bu düzenlemeler Bâb-ı âlî'de yapılan inceleme sonucunda çok beğenilmiş ve Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde tatbikine dair Padişah iradesi çıkmıştı. Bunlar kısaca şöyleydi: İlk olarak yüzbaşı rütbesinden yukarıda olan muvazzaf ordu subaylarının zaptiye hizmetinde istihdamlarına son veriliyordu. Buna göre Hüdavendigâr Eyaletini oluşturan yedi sancağın her birinde birer yüzbaşı, mülazım ve çavuş olacaktı. Bunlar, sancak merkezlerinde ikamet edecek ve o sancağın zaptiye memurunun emrinde bulunacaklardı. Eğer bir sancak merkezindeki zaptiye erleri yeterli değilse, meclisinde söyleşilerek itidal sınırını da aşmadan yeniden aylıklı asker yazılabilecekti. Yüzbaşılar sancaktaki bütün zaptiye askerlerinin komutanı konumunda bulunacaklar; ayrıca işlevleri bakımından eskinin “*Tomruk Müdürleri*” hükmünde tutulacaklardı. Mülazımlar muhtemel yerlerde

¹⁰² BOA, İ. DH., nr. 533, İrade Tarihi: 07 S 1256 (10.04.1840) ve İ. DH., nr. 569, İrade Tarihi: 19 S 1256 (22.04.1840).

kurulan piyade karakollarından sorumlu olacaktı. Çavuşların görevi ise hapishanelerin muhafızlık memuriyeti idi. Bu arada maaşlarda da bazı düzenlemeler yapılmış ve eskiden görev gereği uzak bir yere gönderilen erlere günde birer kuruştan ödenen yevmiye ücreti ile tayinat bedelleri, birçok suiistimallere yol açtığından kaldırılmıştı. Miktarları eskisinden biraz arttırılan yeni maaşlara göre yüzbaşılar 500'er kuruş, mülazımlar 300'er kuruş, çavuşlar 200'er kuruş, süvari erleri 180'er kuruş ve piyade erleri ise 75'er kuruş alacaklardı¹⁰³.

İşte Tanzimat'ın ilk döneminde eyalet ve sancaklarda iç güvenliğe dair yapılan düzenlemeler bunlardan ibaretti. Ne var ki bu yapı pek uzun sürmedi. İlk uygulamaların hızını kesen o bildik Mart 1842 kararları sırasında, mevcut maaş masrafları Maliye Hazinesi'nin gelirlerini zorlayan taşra zaptiye neferlerinin sayısında da bazı indirimlere gidilmişti. Buna göre kazalarda bulunan piyade ve süvari zaptiyelerin aylıkları kesilecek ve asayiş işleri, kaza müdürlerinin kendi imkânları ölçüsünde maiyetlerinde istihdam ettikleri adamlarıyla sağlanacaktı. Bu aslında bir bakıma eski sisteme dönüş demekti. Bu sırada Hüdavendigâr Eyaleti müşiri Dilaver Paşa ise en kudretli kaza müdürünün bile maiyetindeki hizmetlileriyle bölgesinin güvenliğini temin etmesinin güç olduğunu ifade ederek kazalardaki mevcut zaptiye süvari-piyade neferlerinin toptan kaldırılmadan sayı ve maaşlarında biraz indirime gidilmesini hükümete teklif etmişti. Ancak Meclis-i Vâla'da görüşülen bu teklifi o sırada yeni yürürlüğe giren “*Müşirlik Talimatnamesi*”ne aykırı bulunarak reddedilmişti¹⁰⁴.

¹⁰³ BOA, İ. DH., nr. 2080, İrade Tarihi: 06 C 1257 (26 .07.1841).

¹⁰⁴ 22 R 1258 (02.06.1842), BOA, *Ayniyat*, 375, s. 75–76.

1843 yılında askerlik hakkında yapılan kapsamlı bir düzenlemeyle her biri bir müşirin komutasında olacak şekilde ülke beş büyük ordu bölgesine ayrılmış, askerlik süresi ilk beş yılı muvazzaf sonraki yedi yılı yedek, toplam on iki yıl olarak tespit edilmiş ve askere alma usulü belirli yasal süreçlere bağlanarak “*kura usulü*” ihdas edilmişti. Bu değişikliklerle birlikte düzenli Osmanlı Ordusu’nun adı bundan sonra “*Asâkir-i Nizamiye*” olarak anılacaktı. Redif kuvvetleri de tam bir yedek ordu konumuna girmişti. Orduda beş yıllık asıl muvazzaf hizmetini tamamlayan bir er, memleketine geri dönerek yedi sene de Redif hizmetinde bulunacaktı. Redif teşkilatının ise sancaklarda küçük subaylardan oluşan bir eğitim kadrosu bulunuyordu. Redif hizmetinde bulunan erler, senede bir defa bağlı oldukları Redif birliklerinin bulundukları merkezlere gelerek askerî eğitim görmek zorundaydılar. Daha da önemlisi bu düzenlemelerle beraber muvazzaf subayların mülkî memuriyetlerde bulunmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Nizamiye Ordusu’nun iç güvenlik hareketlerinde kullanılması ise olağanüstü durumlara hasredilerek bazı kayıtlara bağlanmıştı¹⁰⁵. Böylece aslî görevi ülkenin dış güvenliğini sağlamak olan Nizamîye Ordusu bir düzen altına alınırken, aynı zamanda mülkî memurların emri altında sadece iç güvenlikle sorumlu olacak bir teşkilatın gereği de kavranmaya başlanmıştı. Eyaletlerde biraz önce açıkladığımız üzere iç güvenlikle sorumlu zaptiye birlikleri bulunmakla birlikte, bunların birçoğu yeknesak bir düzen altında değillerdi ve şekil, teşkilat ve işleyiş bakımından bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyorlardı. Ayrıca Rumeli ve Anadolu’daki bazı valiler, iç güvenlik hizmetlerinde hâlâ “*başıbozuk*” adı verilen bazı düzensiz birlikleri kullanmaya devam etmekteydiler. Bunlar eski dönemin vali kapılarında bulunan düzensiz

¹⁰⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 313 vd.

birliklerden farklı olmalarına rağmen yine de kendilerine verilen sıfattan da anlaşılacağı üzere disiplinsiz ve başlarına buyruk askerlerden oluşuyorlardı ve bu nitelikleriyle de özellikle Rumeli’de devlete sık sık sorunlar çıkartmaktaydılar. Aşağıda açıklayacağımız yeni güvenlik önlemleri alınırken mümkün mertebe bunlardan da yararlanılacaktır¹⁰⁶.

Bütün bunlar göz önüne alınarak nihayet 1844 senesinde ülkede bağımsız kuruluş şemasına ve ayrı yönetmeliklere sahip bir zaptiye örgütü kurulmasına karar verildi. Konu hükümetin ilgili kurullarında kapsamlı olarak müzakere edildikten sonra bazı yeni tedbirler üzerinde uzlaşmaya varıldı. Nihayetinde bunlar Padişah’ın da onayıyla 08 Haziran 1844’de Sadrazam tarafından açıklanarak yürürlüğe kondu. Buna göre İmparatorlukta yüzyıllardır faaliyetini sürdürmüş “*Tımarlı Sipahi*” örgütü kaldırılıyor, yerine “*Zaptiye Teşkilâtı*” kuruluyordu. II. Mahmut döneminde tımarlıların bir kısmı tasfiye yolunda o sırada yeni kurulan Asâkir-i Mansure süvari alaylarına alınmış iseler de, hâlâ ülkede hatırı sayılır miktarda tımar sahibi bulunmaktaydı. Buna göre vali ve kaymakamlar yönetimlerindeki bölgede ne kadar tımarlı sipahi varsa gelirleriyle birlikte tespit edeceklerdi. Yıllık geliri 500–1000 kuruş arasında değişenler piyade, 1000–2000 kuruş veya daha yüksek geliri olanlar ise süvari zaptiye eri olarak görevlendirileceklerdi.

Piyadelere maaş bedeli olarak yıllık ortalama 750–900 kuruş ödeneceği göz önüne alınarak tımar geliri yılda 900 kuruştan az olan piyadelere ve 1800 kuruştan az olan süvarilere ileride maliyenin uygun göreceği şekilde fark verilecekti. Ayrıca Tımarlı alaylarında subay konumunda bulunanların zaptiye eri olmaları şanlarına uymayacağından bunlara zaptiye teşkilatında subaylık önerilecekti. Eğer kabul

¹⁰⁶ A.g.e, s. 317.

etmeyip de askerlik dışı işlerle meşgul olacaklarını beyan ederlerse kendilerinden tımarları mukabili “bedel” alınacaktı. Kısacası bu son düzenlemelerle ülkede kalan son tımarlar da tasfiye edilerek zaptiye teşkilatının tamamlanmasında kullanılıyordu. 1845’te temel olarak İstanbul’un iç güvenliğiyle ilgilenmek üzere “*Zaptiye Müşirliği*”nin kurulmasıyla son halka da tamamlanmış oldu. Böylece o zamana dek Ser-askerlik makamına bağlı olan taşra zaptiye örgütü, bundan sonra Zaptiye Müşirliği’nin denetiminde bulunacaktı.

Zaptiye erleri eyalet merkezlerinde valilere, sancak merkezlerinde ise kaymakamlara bağlıydılar. Teşkilatlarına has tek tip üniforma giiyorlardı. Eskiden kavas, sekban, mübaşir, tüfekçi, ases gibi görevlilerin yerine getirdikleri kırsalda yol, şehirlerde mekân güvenliğinin sağlanması; vergi tahsilâtı; suçluların tutularak adli makamlara teslimi; hapishane, karakol, derbent ve kamu binalarının muhafazası, postaların korunması ve benzer birçok hizmeti şimdi bunlar yerine getiriyorlardı¹⁰⁷.

Hüdavendigâr Eyaleti dâhilinde vali ve sancak kaymakamlarının emirlerinde bir miktar zaptiye birlikleri bulunmaktaydı. Bunlar, birer yüzbaşının komutasında eyaletin yönetim merkezi olan şehirlerinde bulunuyorlar ve ilk olarak bulundukları şehir ve havalisinin asayişiyile ilgileniyorlardı. Kazalarda ise birkaç derbentçi eri ve “*süvari cebelisi*” adı altında birkaç zaptiye süvarisi, güvenliği temine çalışıyorlardı.

Derbentçiler önemli yol geçitlerinde konuşlandırılmaktaydılar. Bir yerde derbent kurulabilmesi için o yerin işlek bir geçiş güzergâhında bulunması ve yolcuların daimi bir eşkıya tehdidi altında olması gerekmektedir. Öte yandan bu yerlerin yerleşim yerlerinden uzak, sapa mekânlar olması da bir diğer gerekçe idi. Bu koşulların varlığı karşısında genellikle mahallinden yapılan istek hükümetin gerekli

¹⁰⁷ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 318–320.

kurullarında incelenir ve uygun görülürse istenilen mahalle bir derbent inşa edilerek içine yeteri kadar zaptiye eri yerleştirilirdi. Ancak hükümet fazla masraftan kaçınarak görevlendirilecek derbentçilerin daima mevcut zaptiye erlerinden uyuşturulmasını isterdi. Mesela Bursa Sancağı içindeki Yarhisar kazasına 5 saatlik mesafedeki Akbıyık köyü, Konya, Afyon, Kütahya, Muğla ve Antalya taraflarına giden yolların kesiştiği önemli bir konumda bulunuyordu. Buna karşılık bölgede bir derbent olmadığından dolayı yolcular ve İstanbul'a sancaklardan hazine malı götüren posta arabaları sık sık soyulmakta, köy halkı ise bunları önlemede yetersiz kalmaktaydı. Bunun üzerine kaza meclisinden yapılan istek üzerine hükümet köy civarına bir derbent inşa edilerek eyalette o anda mevcut 495 zaptiye eri içinden seçilecek üç piyade erinin buraya derbentçi tayinine izin vermişti¹⁰⁸. Aynı gerekçelerle Bursa-Gemlik yolu arasındaki Selçuk Gazi adı verilen bir mahalle valinin isteğiyle bir üçüncü derbent kurulmuştu¹⁰⁹.

1846'da, Bursa'da eyalet müşiri Mustafa Nuri Paşa'nın emrinde birer yüzbaşı ve kır serdarı, 36 süvari, 45 piyade ve 10 derbentçi olmak üzere toplam 93 kişilik bir zaptiye gücü vardı. Aynı tarihte Bursa Sancağında bulunan 18 kazada ise 109 derbentçi eri ve 5 süvari cebelisi iş başındaydı. Buna göre sancağın genelinde toplam 202 kişilik bir zaptiye gücü iç güvenliği temine çalışıyordu¹¹⁰.

Eyalete bağlı Karahisar-ı sahip Sancağının yönetim merkezi olan Afyon'da ise, 1844'de, yine bir yüzbaşının komutasında 62 süvari, 12 piyade ve 3 derbentçi olmak üzere toplam 77 zaptiye eri vardı. Sancağa bağlı 7 kazada bulunan 13

¹⁰⁸ 08 S 1265 (03.01.1849), BOA, A.MKT., 167/29.

¹⁰⁹ 21 B 1265 (12.06.1849), BOA, A.MKT.MHM., 14/31.

¹¹⁰ BOA, Cevdet Maliye nr. 17.468.

derbentçi eri ile birlikte sancaktaki bütün zaptiye güçlerinin sayısı 90'dan ibaretti¹¹¹. Buna göre eyalete bağlı diğer sancakları da göz önüne alırsak, bütün eyalet sınırları içinde topu topu bir tabur mevcuduna yakın zaptiye askeri iç güvenliği sağlamaya çalışıyorlardı. Bunlar kendi görev bölgesi olan sancaklarda bölükler şeklinde örgütlenmişlerdi ve başlarında yüzbaşı rütbesinden büyük subay bulunmamaktaydı. Ayrıca bir sancakta bulunan zaptiye birliği, ilk olarak o sancağın kaymakamının maiyetinde bulunmaktaydı. Tabii ki eyalet merkezi Bursa'da bulunan zaptiye erleriye, eyalet valilerinin maiyetindeki kolluk kuvvetini teşkil etmekteydiler.

Bununla birlikte bu birlikler ne sayı ve donanım, ne de nitelik bakımlarından istenilen seviyede değillerdi. Dolayısıyla dönem içinde eyalette asayişin ve bilhassa yol güvenliğinin tam olarak sağlanabildiğini öne sürmek gerçekten mümkün görünmemektedir. Özellikle yaz mevsimiyle artış göstererek, eyalet sınırları içinde seyahat eden yerli-yabancı tüccar ve yolcular devamlı eşkıyalarca gasp edilmekte, posta tatarları soyulmakta, dahası bazı kasabalar basılıp çarşılar yağmalanabilmekte, mahkemeler basılabilmekteydi. Zaptiye güçleri ise olaylara ancak meydana geldikten sonra müdahale edebilmekteydiler. Mesela 1844 senesi içinde geçen bir olayda bölgenin yerlisinden 5 kişilik bir eşkıya topluluğu, Kütahya Sancağına bağlı Çalı kasabasını basarak, kasaba esnafından nakit ve eşya gasp etmişler; daha sonra civardaki bir köyü soydukları sırada üzerlerine varan zaptiyeye ateşle mukabele etmişlerdi. Bunun üzerine çıkan çatışmada içlerinden ikisi öldürülmüş, üçü ise canlı yakalanmıştı¹¹². Ertesi sene, bu sefer Atranos kazasında ortaya çıkan 7 kişilik bir

¹¹¹ BOA, Cevdet Maliye, nr. 10.488.

¹¹² 11 Câ 1260 (29.05.1844), BOA, *Ayniyat*, 387 s. 13–14.

eşkîya çetesi kaza köylerini yağmalamaktan başka Atranos kasabasına gelerek mahkemeyi basmışlar, kaza naibinden biraz para gasp ettikten sonra mahkeme binasını ateşe vererek kaçmışlardı. Bir süre sonra peşlerine düşen zaptiyenin teslim ol uyarılarına ateşle karşılık vermişler ve çıkan çatışmada bunların hepsi öldürülmüş, olay ise yazılan ilâm ve mahzarla hükümete bildirilmişti. Hadise Meclis-i Vâlâ'ya aksetmiş ve burada yapılan inceleme sonucunda ölüm olaylarından ötürü şer'î kısas davasına gerek olmadığı sonucunda varılmıştı. Çünkü zaptiye erleri kanuna uygun olarak teslim ol çağrısı yapmışlar, karşı tarafın silaha davranması üzerine ateşe başlamışlardı. Ancak Meclis-i Vâlâ, bundan sonra benzer hadiselerde olayın bu dereceye vardırılmadan yerinde tedbirlerle zanlıların tutuklanması ve durumun hükümete bildirilmesi konusunda mülkî memurlara yine de uyarı yapma ihtiyacını duymuştu¹¹³.

Yukarıda verdiklerimize benzer olaylar dönem içinde eyalette çok sık meydana geliyordu. Ayrıca devletin resmî posta tatarlarının, yanlarında koruma olarak verilen zaptiye erleriyle beraberken bile eyalet içinde gasp edilmeleri, hatta öldürülmeleri az rastlanan olaylardan değildi¹¹⁴. Gerçi hükümet postaların güvenliğinin sağlanması amacıyla posta tatarlarının yanına birkaç zaptiye erinin

¹¹³ 13 Zâ 1261 (13.11.1845), BOA, *Ayniyat*, 395, s. 47–48.

¹¹⁴ Mesela Yunan uyruklu Dimitri adlı tüccarın Bergama'ya bağlı Kırklar köyü civarından öldürülerek üzerindeki 20.530 kuruşun gaspı hakkında bkz. 19 Ş 1259 (14.09.1843), BOA, *Ayniyat*, 382, s. 39–40; İstanbul'dan Bursa'ya gelen posta tatarı ile yanındaki iki zaptiye erinin Gemlik yakınlarında öldürülerek yanlarındaki nakdin gasp edilmesi hakkında bkz. 24 Zâ 1268 (09.09.1852), BOA, *Ayniyat*, 174, s. 38; İstanbul'dan Şam'a gitmekte olan posta tatarını Afyon'a yakın Kızılçam Deresi adlı bir mahalde yaralayarak yanındaki posta çantasını gasp eden 9 kişinin istintakları hakkında bkz. 10 Câ 1278 (13.11.1861), BOA, *Ayniyat*, 460, s. 40.

koşulması için mahallî yöneticilere uyarılarda bulunuyordu¹¹⁵. Ancak gördüğümüz gibi bu önlemler birçok defa pek de etkili sonuçlar verememekteydiler.

Bir kere eyalet kazalarında bulunan derbentçiler tek başlarına iç güvenliğin istenilen derecede temininde çok yetersiz kalmaktaydılar. Çünkü sancaklardaki esas kolluk güçleri yönetim merkezi şehirlerde bulunmakta, kazaların güvenliği ise derbentçilerle kaza müdürlerinin kendi hizmetlerindeki adamlarıyla sağlanmaya çalışılmaktaydı. Buna bir çözüm olmak üzere, Bursa Sancağı kazaları halkı, açıktan zaptiye askeri yazılmasına ve bunlara ödenecek maaş karşılıklarının vergileri dışında kendilerine ayrı olarak tevzi edilmesine razı olmuşlardı. Sancak içinde Tanzimat'ın başından beri adet hükmüne girmiş bu uygulamaya son verilmesi amacıyla eyalet yöneticileri, bu gibi erlere açıktan verilen maaş masraflarının doğrudan Hazine tarafından karşılanmasını teklif etmişlerdi. Ancak bu teklif Hükümet tarafından kabul edilmemiş ve bunlara verilecek maaşların, sancağın mevcut masraflarından tasarruf yapılarak buradan elde edilecek fazladan karşılanması istenmişti. Bu kesin emre göre Bursa Sancağı kazalarında bulunan bütün zaptiye erlerinin maaşları sancağın vergi gelirlerinin toplandığı mal sandıklarından ödenecek; ayrıca bunların isim ve dış görünüşleriyle birlikte miktarlarını ve ilk istihdam tarihlerini içeren bir kıta defter hazırlanarak gönderilecekti¹¹⁶.

Bütün bunların yanında eyalet sınırları içinde özellikle yaz aylarıyla tırmanışa geçen eşkıyalık olaylarına karşı yöneticiler tarafından alınan bir diğer önlem, sayısı 20-30'u geçmeyen geçici süvari erleri istihdam ederek bunları “*Kır Serdari*” adı

¹¹⁵ Hüdavendigâr valisine, Karesi mutasarrıfına ve Kütahya kaymakamına hitaben 06 L 1266 (15.08.1850) tarihiyle Sadaret'ten yazılmış şukka: BOA, A.MKT.NZD., 12/14.

¹¹⁶ 06 Câ 1262 (02.05.1846) tarihli sadaret kaimesi: BOA, *Ayniyat*, 636, s. 11-12.

verilen mevcut zaptiye çavuşlarının komutasında kırsalda devamlı intikal hâlinde tutmaktı. Bu geçici kolluk güçleri Mayıs-Kasım arasındaki 6 aylık süre için geçici maaşla istihdam edilir, bu süre sonunda ise maaşları kesilerek kendilerine yol verilirdi. Maaşları ise halkın vergilerine eklenerek karşılanırdı. Hükümet, bu konuda olabilecek bazı yolsuzlukları önlemek amacıyla bu işi belirli kayıtlara bağlamıştı. Buna göre eyaletin hangi sancağında geçici zaptiye istihdamına ihtiyaç duyuluyorsa, ilk olarak o sancak kaymakamı durumu eyalet valisine yazılı olarak bildirecekti. Ondan sonra konu Eyalet Meclisi'nde etraflıca müzakere edilecek ve uygun görülürse, istihdamı istenen erlerin sayısı da iyice tasrih edilmiş hâlde meclisin kararını havi bir mazbata ile durum hükümete arz edilecekti. Ancak bu sürecin sonunda hükümetin izni çıkarsa bu erler göreve başlatılabilecekti¹¹⁷. Bu uygulamaya birkaç örnek vermek gerekirse, mesela 1855 senesi içinde Bursa Sancağı dâhilindeki Mihaliç ve Söğüt kazalarında artan soygun ve yol kesme olaylarına karşılık Mihaliç'te 21, Söğüt'te ise 15 geçici zaptiye neferinin istihdamına Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzakereler sonucunda izin verilmişti. Görevleri süresince kendilerine verilecek maaşlar söz konusu kazalar halkının vergilerine eklenerek karşılanacaktı¹¹⁸. Benzer bir şekilde 1861'de Kütahya Sancağında Mayıs başından Kasım sonuna kadar geçici statüde görevde bulunmak üzere kır serdari adı verilen iki çavuşun komutasında 20 süvari eri istihdam edilmişti. Bunlardan çavuşlara aylık 170'er, süvari erlerine ise 140'ar kuruştan 6 ayda verilecek toplam 18.960 kuruş, sancak halkının vergilerine eklenerek karşılanacaktı¹¹⁹.

¹¹⁷ Sadarettin Hüdavendigar Eyaleti mutasarrıfına 16 Zâ 1276 (05.06.1860) tarihli şukka: BOA, A.MKT.UM., 409/4.

¹¹⁸ BOA, İ.MVL., nr. 14.784, İrade Tarihi: 10 S 1272 (22.10.1855).

¹¹⁹ 11 Z 1277 (20.06.1861) tarihiyle eyalet mutasarrıfına yazılmış şukka: BOA, *Ayniyat*, 459, s. 52.

Hükümet bu gibi fazladan zatiye eri yazılması talepleri karşısında artan malî yükü düşünerek daima ihtiyatlı bir tutum takınıyor ve yeniden adam istihdam etmekten ziyade eyaletlerde mevcut zaptiye birlikleriyle yetinilmesini salık veriyordu. Eyalette yöneticileri ise karşı cevap olarak genelde emirlerindeki zaptiye birliklerinin yetersizliğinden dem vurmakta ve elde bulunanların da maaşlarının azlığından ötürü işlerini isteksizce yerine getirdiklerinden yakınmaktaydılar. Yine 1860 senesi içinde Bursa Eyalet Meclisi tarafından hükümete bazı öneriler yapılmıştı. Buna göre eyalet mutasarrıfının emrinde bulunan zaptiye güçleri ancak Bursa ve civarının güvenliğini sağlayabilmekte, sancağın geneline zamanında müdahale edememekteydiler. Dolayısıyla iki kol hâlinde sancak içinde sürekli hareket edecek bir gezici zaptiye gücünün oluşturulması çok yararlı olacaktı. Bu iki kol, birer çavuşun komutasında dörder süvari ve onar piyadeden oluşacaktı. Ayrıca bunların aylık 5600 kuruş tutan maaşlarının da doğrudan hazine tarafından karşılanması isteniyordu. Ancak söz konusu öneri Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilmemişti. Meclis gerekçe olarak sancağın hâlihazırda yeteri kadar zaptiye askerine sahip olduğunu öne sürerek istenilen gezici birliklerin bu mevcut zaptiye askerilerinden temin edilmesini istemişti. Hükümete göre sancakta maaş ödenen bu kadar zaptiye eri bulunurken yeniden asker tertip ederek masrafları arttırmanın gereği bulunmamaktaydı¹²⁰.

Aslında Bâb-ı âli bu tutumunda bir bakıma haklı idi. Gerçekten de kâğıt üzerindeki rakamlara bakılırsa yalnızca Bursa Sancağında bulunan yaklaşık 200–250 kişilik muvazzaf zaptiye gücü, iç güvenlik hizmetleri için oldukça yeterli

¹²⁰ Hüdavendigâr mutasarrıfına Sadareten yazılmış 15 B 1276 (07.02.1860) tarihli şukka: BOA, A.MKT.UM., 395/38.

gözüküyordu. Ancak gerçek durum farklıydı. Kâğıt üzerinde görevli gözüken bu askerlerin büyük çoğunluğu, iş eyleme geldiğinde tam manasıyla ismi var cismi yok değişine uygun bir durumdaydılar. Çünkü bütün taşra memurlarının kendi hizmetkârlarını zaptiye yazdırarak maaş almalarını sağlamalarına veya zaptiye erlerini kendi şahsî hizmetlerinde kullanarak aslî vazifelerinden alıkoymalarına dönem içinde çok sık rastlanıyordu. Hükümet ne kadar tehdit dolu emirler göndererek bunu önlemeye çalışsa da pek başarılı olduğu söylenemezdi¹²¹.

Silahlı kolluk güçlerinin kullanılması yanında iç güvenliğin sağlanmasında bazı eski yöntemler de hâlâ geçerliliğini koruyordu. Valilerin, eyaletleri içinde asayiş ve huzuru temin etmeleri birincil vazifeleri arasında bulunmaktaydı. Valiler bunu temin için belirli aralıklarla eyaletleri içinde uzun teftiş gezilerine çıkarlar, bu geziler sırasında özellikle zaptiye birliklerinin durumlarını kontrol ederler ve eşkıyalık hareketlerinin sık görüldüğü bölgelerde bizzat etkili tedbirler almaya çalışırlardı. Bunlar yanında daha çok İstanbul ve Rumeli taraflarından olan işsiz güçsüz insan akınını engellemek için mürur tezkerelerinin kontrolüne elden geldiğince dikkat edilmeye çalışılır, bu yolda İstanbul'dan Mudanya ve Gemlik'e yolcu getiren vapur ve gemi kaptanlarına tezkeresiz yolcu almamaları yolunda uyarılar yapılır, iskelelerdeki karantina ve gümrük memurlarından tezkere kontrolüne dikkat etmeleri istenir ve derbent ve karakollarda bulunan zaptiye erlerine tezkeresiz bir kimsenin geçmesine müsaade etmemeleri yolunda uyarılar yapılırdı¹²².

¹²¹ Mesela Hüdavendigâr Eyaleti Meclisi, yine böyle bir emre cevap olarak hükümete gönderdiği 17 Râ 1273 (15.11.1856) tarihli bir mazbatada, Bursa Sancağında kesinlikle böyle bir uygulama bulunmadığını iddia etmekteydi: BOA, A.MKT. UM. 260/56.

¹²² BOA, A.MKT.UM. 435/25.

Kısaca toparlamak gerekirse buraya kadar aktardıklarımızdan dönemimiz içinde eyalet sınırları içinde iç güvenlik konusunda pek arzulanan başarının sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Eyaletin temel güvenlik gücünü oluşturan Zaptiye örgütü, yapılan düzenlemelere rağmen nitelik ve miktar bakımından umulan seviyede değildir. Bu yüzden acil durumlarda hâlâ “kır serdarı” tayin etmek, geçici asker toplamak gibi eski yöntemlere başvurmaya devam edilmektedir. Kıyı bölgelerinde nispeten daha az olmakla birlikte, eyaletin özellikle iç kesimlerinde yol kesip adam öldürmek, köy basmak gibi eşkıyalık hareketlerine çok sık rastlanmaktadır. Gerçi bu aynı tarihlerde sadece Hüdavendigâr Eyaletine has bir durum değildi. Anadolu ve Rumeli’nin genelinde de benzer olaylara çok sık rastlanmaktaydı.

1867 vilayet düzenlemeleri sırasında zaptiye örgütünün yetersizlikleri göz önüne alınarak yeni sistemde teşkilatın sayı, işlerlik ve niteliğini arttırmak için bazı düzenlemeler getirilmişti. 1871 (1288) tarihli Hüdavendigâr vilayeti salnamesi verilerine göre bütün vilayet genelinde dört taburdan oluşan bir Zaptiye alayı bulunmaktaydı. Alay, 493’ü süvari, 886’sı piyade olmak üzere toplam 1379 neferden oluşuyordu. Taburların her biri birer “*Tabur Ağası*” komutasında vilayetteki dört livada konuşlandırılmıştı. Vilayet merkezi Bursa’da ise bir “*Alaybeyi*” ve onun başkanlığında bir “*Alay İdare Meclisi*” vardı. Bu teşkilatın daha alt basamaklarında “*İdare Emini*”, “*Hesap Emini*”, “*Jurnal Emini*”, “*Bölük Ağası*” gibi diğer ikinci derecedeki sivil-askerî görevliler gelmekteydi¹²³.

¹²³ *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Sene 1288, s. 96–99.

III.6. Bursa'nın Anadolu Ulaşım Sistemi İçindeki Konumu

Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'dan Anadolu içlerine dağılan ana yol güzergâhları üç kola ayrılmıştı ve bunlar, sağ, sol ve orta kol olarak adlandırılırlardı. Bunlardan sağ kol, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya istikametinde Halep'e; orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Sapanca-Geyve-Hendek-Ayaş-Düzce-Bolu-Merzifon-Amasya-Turhal-Tokat-Sivas-Malatya üzerinden Diyarbakır'a; sol kol ise Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolu takip ederek buradan Karahisar-ı Şarkî-Bayburt-Tercan-Erzurum istikametinden Kars'a gitmekteydi¹²⁴. İran'dan gelen ticaret kervanları Kars-Erzurum üzerinden, Basra ve Arap Yarımadası'ndan gelenlerse Halep ve Diyarbakır üzerinden Anadolu'ya girer ve bu kollar istikametlerde seyahat ederek İstanbul, Bursa ve İzmir gibi büyük ticaret merkezlerine ulaşırlardı.

Bursa-İnegöl yolu üzerinden Anadolu içlerine uzanan üç kola birden ulaşmak mümkündü. İnegöl'den Yenişehir istikametine gidilerek Sapanca-Geyve-Bolu-Amasya-Tokat üzerinden Kars ve Diyarbakır'a kadar uzanan orta ve sol kol rotasına girilirdi. İkinci olarak, bu kuzey rotasının biraz daha aşağısında kalan Eskişehir üzerinden hem Ankara'ya hem de Konya ve Halep'e ulaşılabilirdi. Bunların dışında Kütahya ve Afyon'a ulaştıracak en kısa güzergâh için Uludağ'ın güneydoğu uzantısı olan Domaniç dağları zorlu bir dağ yolculuğuyla aşılar ve ondan sonra Domaniç ve Tavşanlı üzerinden Kütahya'ya ulaşıldı¹²⁵. Kısacası Bursa şehri, coğrafî

¹²⁴ Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 123.

¹²⁵ Bu İnegöl-Domaniç-Tavşanlı-Kütahya istikametinin, Bursa ve Kütahya arasında gidip gelen yolcularca, tehlikesine rağmen en çok tercih edilen rota olduğunu, bu istikamette seyahat etmiş dönemin yabancı gezginlerinin anlatımlarından anlıyoruz. Ayrıca bu rota Burdur-Afyon-Kütahya-

konumunun sağladığı avantaj sayesinde Anadolu içlerini kat' eden üç önemli seyahat rotası ile kolayca bağlantı kurabilmekte; dolayısıyla Halep, Diyarbakır, Tokat, Ankara, Kayseri, Kütahya, Afyon, Burdur gibi Anadolu kentleriyle ticarî ilişkilerini sürdürebilmekteydi¹²⁶.

Bursa'nın batı yönündeki önemli ana yol güzergâhı ise, aynı günümüzdeki gibi Mihaliç (Karacabey)-Susurluk-Balıkesir-Manisa üzerinden gidilen İzmir yolu idi. İzmir, İstanbul ile birlikte Bursa'nın yoğun ticarî ilişkide bulunduğu en önemli uluslararası limandı. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Bursa'dan Avrupa'ya ihraç edilen ipeğin büyük bir kısmı İzmir limanından gönderilirdi. Buna karşılık ithal Avrupa malları, Mısır'ın pirinci ve mesela sabun gibi Ege adaları emtiası Bursa'ya daima İzmir üzerinden kervanlarla gelirdi. Dolayısıyla bunların Bursa'daki satış fiyatları üstüne naklîye maliyetleri de eklenirdi. Örnek vermek gerekirse, 1812'de Bursa'da bulunan bir İngiliz gözlemciye göre İzmir'den gelen ithal malların Bursa'daki satış fiyatı, naklîye maliyeti yüzünden genellikle %10–20 daha yüksekti. Bu kişi bağlı olduğu şirketin yetkililerine, eğer Bursa ile ticaret yapılacaksa, naklîye maliyetlerinden büyük oranda kazanç sağlamak için malların Malta'dan doğrudan Mudanya veya Erdek iskelelerine gönderilmesini önermekteydi¹²⁷.

Bursa'nın üçüncü ve en önemli ana ulaşım ve haberleşme bağlantısı, kuzey istikametinde kalan başkent İstanbul ile ulaşımın sağlandığı kıyı iskeleleri idi. Bursa

Bursa arasında ticaret yapan yerli tüccarlarca da çok tercih edilmekteymiş. Kinneir'in söylediğine göre, yol üzerinde, Domaniç dağları eteklerinde bulunan Türbe adında bir köy, vergi muafiyeti karşılığında kışın karlı günlerinde dağdan geçecek yolculara kılavuzluk yapmakla yükümlüymiş. Bu istikamette yapılmış yolculuk hakkında iki farklı anlatım için bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 239–242; Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s.247–252.

¹²⁶ Bkz. Ekler, Harita: II.

¹²⁷ A. B. Cunningham, *a.g.m.*, s. 75–76.

ile İstanbul arasındaki ulaşım ve nakliyatın büyük kısmı birazdan ele alacağımız üzere Mudanya ve Gemlik iskeleleri vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bununla birlikte yük taşımacılığında kesinlikle tercih edilmeyen; ancak deniz yolculuğunun mümkün olmadığı zamanlarda bireysel ulaşım veya idarî haberleşme için kullanılan alternatif bir kara yolu güzergâhı daha vardı. Bu karayolu istikametinde, Gemlik-Pazarköy (Orhangazi)-Kızderbent üzerinden İzmit Körfezi'nin karşılıklı iki kıyısı boyunca en dar yeri olan Hersek'e ulaşıldı. Burada "*Dil İskelesi*" adı verilen bir iskeleden büyük nakliye teknelerine binilir ve bu sayede Körfez dolanmadan karşı kıyıya geçilirdi. Ondan sonra karadan Gebze-Kartal-Üsküdar yoluyla İstanbul'a ulaşıldı. Bursa-İstanbul arasındaki bu karayolu normal şartlarda 1,5 gün kadar sürmekteydi¹²⁸.

III.7. Eyaletin Önemli İaşe-Nakil İskeleleri ve Ticarî Değerleri

Dönem içinde Güney Marmara ile İstanbul arasındaki ulaşım ve nakliyat, Gemlik Körfezi'nden Kapıdağı Yarımadası'na kadar sahil boyunca sıralanmış bir dizi sahil kasabasındaki iskelelerden yapılırdı. Bunların öne çıkanları doğudan batıya doğru sırasıyla Gemlik, Mudanya, Mihaliç, Bandırma, Erdek ve Sazlıdere iskeleleri idi. Hepsinin ortak noktası, artalanlarına ait tarımsal ürünlerin ve devletin ihtiyaç duyduğu kereste gibi stratejik hammaddelerin İstanbul'a ulaştırıldığı nakliye limanları olmalarıydı. Bunun dışında özellikle Mudanya ve Gemlik iskelelerinin Bursa'nın ticareti için ayrı bir önemi vardı. Şimdi sırasıyla bu iskelelerin dönem içindeki işlev ve önemlerine bakmaya çalışacağız.

¹²⁸ Browne'nın aktardığına göre 1802'de Hersek'teki Dil İskelesi'nden Gebze kıyısına geçiş ücreti, tek kişi veya topluluk olduğunuza bakılmadan tekne başına 6,5 kuruşmuş. Aktardığımız bu bilgiler için bkz. Browne, *a.g.e.*, s. 107–108; Turner, *a.g.e.*, III, s. 161.

III.7.1. Gemlik İskelesi

Bursa'nın 30 km. kuzeyinde, kendi adını taşıyan körfezin doğu ucunda bulunan Gemlik, Bursa'nın iâşe ve ulaşımının sağlandığı bir liman kasabası olarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar genellikle Körfez'in güney yakasında kalan Mudanya'dan daha geri konumdaydı. Bursa'dan Gemlik'e devrin ulaşım olanakları içinde yaklaşık 6 saat süren bir yolculukla ulaşıldı. Bu süreçte Gemlik daha çok Haliç'teki Tersane-i Âmire'ye kereste nakliyatının yapıldığı ve bunun yanında bölge halkının deniz ulaşımı amacıyla kullandığı bir liman kasabası görünümündeydi. Gemlik'te kalyon gibi büyük harp gemilerinin bile inşa edilebildiği bir devlet tersanesi bulunmaktaydı. Dolayısıyla gerek Haliç tersanesi gerekse Gemlik'te bulunan tersanenin ihtiyacı olan keresteler İnegöl civarındaki Ahı ve Domaniç dağlarından kesilerek Gemlik'e indirilirdi¹²⁹.

1844 senesinden itibaren Tersane-i Âmire'ye ait buharlı "*Mesir-i Bahrî*" vapurunun düzenli olarak Gemlik ile İstanbul arasında seferlere başlamasıyla Gemlik iskelesi Bursa ticaret ve ulaşımı için önem kazanmıştır¹³⁰. Bundan sonra Bursa

¹²⁹ Mesela Mayıs 18 Z 1214 (13.05.1800) tarihli bir em-i âlide, Gemlik tersanesinde 59 zira'lık bir kıta kalyon inşasına karar verildiği ve bunun için gereken 6465 adet çeşitli cins ve ebatta kerestenin Ahı dağından kesilerek Gemlik'e indirilmesi isteniyordu: *BŞS B278/s. 2*.

¹³⁰ 1844'ten itibaren seferlerine başlayan bu vapurun tarifesi şöyleydi: Pazartesi sabahı İstanbul'dan hareketle öğleden sonra Gemlik'e varmakta ve Gemlik'ten alacağı yük ve yolcuyu yüklendikten sonra ertesi Salı öğleninde İstanbul'a geri dönmekteydi. Aynı şekilde Perşembe sabahı İstanbul'dan kalkarak öğle vaktine kadar İzmit'e ulaşmakta ve Cuma günü İzmit'ten İstanbul'a geri dönmekteydi. Haftanın en son seferi için Cumartesi sabahı İstanbul'dan hareket ederek Tekirdağ'a gitmekte ve oradan da ertesi Pazar günü yine İstanbul'a dönmekteydi. Bkz. 12 Râ 1260 (01.04.1844) tarihli kaime: *BOA, Ayniyat, 169, s. 76; TV, Def'a 266*.

bölgesinin ipek ihracatı, İstanbul'dan sağladığı ithalat ürünleri ve İstanbul ile arasındaki deniz ulaşımı, ağırlıklı olarak Gemlik iskelesinden yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu seferlerin bölgeden gerçekleştirilen mal nakliyatı ve yolcu taşımacılığının tümüne cevap verdiğini söylemek yanlış olur. Nitekim daha uzun yıllar Bursa-İstanbul arasındaki deniz taşımacılığının büyük kısmı Mudanya ve Gemlik'in yerli kayıkçılarınca yapılmaya devam etmiştir.

Gemlik iskelesini cazip kılan bir diğer gelişme aynı tarihlerde Gemlik ile Bursa arasında modern bir şose yolun yapımına başlanması olmuştur. 19. asrın sonuna kadar bütün Osmanlı memleketlerinin genelinde görüldüğü gibi, Bursa ile Gemlik arasında da adına yol denilen, ancak sadece at, eşek, katır ve deve gibi yük hayvanlarının gidip gelebildiği bir patika bulunmaktaydı. Buna karşılık Gemlik iskelesi, vapurun işlemesiyle revaç kazandığından Bursa bölgesinin ticarî emtiası çoğunlukla buradan nakledilmeye başlanmıştı. Doğal olarak yolun kötü ve ilkel durumu mal teslimatlarında gecikmelere sebep olmakta, daha da ötesi her bakımdan bölge ticaretinin gelişimini baltalamaktaydı.

1845 senesinde Tanzimat düzenlemeleri bağlamında ülke içinde genel bir imar hamlesi tasarlanmış ve bunun için eyaletlerden seçilen temsilciler İstanbul'a çağrılarak görüş ve istekleri dinlenmişti. Daha sonra bunların dile getirdikleri istek ve görüşleri ülke içinde uygulamak amacıyla her eyalete "*İmar Meclisleri*" adıyla kurullar gönderilmişti. Bunların bölgelerinde yaptıkları çalışmalar doğrultusunda ticaret, sanayi ve ziraatı canlandıracak bazı önlemler alınmaya çalışılmış ve yine bazı kapsamlı altyapı faaliyetlerine başlanmıştı. Herhâlde Bursa'dan giden temsilcilerin görüş ve istekleri doğrultusunda olacak, söz konusu imar programının içine Bursa ve

Gemlik arasında şose bir yolun yapımına başlanması da alınmıştı¹³¹. Bu karardan sonra ancak 1851 (1267) senesinde gerekli tahsisat sağlanarak yolun yapımına başlanmıştı¹³². Fakat yaklaşık 30 km uzunluğundaki bu yol, birçok memuru zengin ederek ancak on beş senede tamamlanabilmiştir. O kadar ki, bu süreçte meydana gelen yolsuzluklar birçok yazışma, tahkikat ve yargılamaya konu olmasının yanında devletin yüz binlerce kuruşuna mal olmuştur. Seneler süren yapımı sırasında sayısız memur istihdam edilmiş, yerel yetkililerce iş ticaret kapısına dönüştürülmüş ve birçok zimmet ve irtikâp hadisesi meydana gelmişti¹³³. En sonunda 1863'de Bursa'da müfettiş olarak bulunan Ahmet Vefik Paşa'nın sert tedbirleriyle işin arkası alınabilmişti. Bundan sonraki iki sene içinde geri kalan bölümler tamamlanmış ve Hüdavendigâr Eyaletinin ilk şose yolu 1865 yılı Kasım ayında (08 B 1282) yapılan bir merasimle hizmete açılmıştı¹³⁴. Bundan sonra Bursa ile Gemlik arasındaki kara ulaşımı daha hızlı ve düzenli hizmet veren yaylı arabaların (fayton ve posta arabalarının) çalışmaya başlamasıyla kolaylaştığından Gemlik iskelesinin Bursa'nın iâşesindeki önemi bir kat daha artmıştır.

Ahmet Vefik Paşa bu sırada Gemlik ile İstanbul arasında işleyen vapur seferlerinin daha düzenli ve işlevsel hâle getirilmesi için dahi bazı girişimlerde bulunmuştu. Çünkü haftada bir Gemlik'e uğrayan vapur artık Bursa'dan gönderilen ipek yükleri ve yolcular için yeterli gelmemeye başlamıştı. Bundan da öte vapurun tarifelerine uyulmamakta ve gönderilen eşyanın muhafazasına pek özen

¹³¹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 199–202.

¹³² BOA, *Ayniyat*, 172, s. 38; *Ayniyat*, 173, s. 27.

¹³³ Özellikle *Ayniyat* defterlerinde yolun ivedilikle bitirilmesi ve meydana gelen yolsuzluklar hakkında senelerce yapılmış yazışmalara rastlamak mümkündür. Bunlardan iki örnek için bkz. BOA, *Ayniyat*, 176, s. 41–42 ve 79–80.

¹³⁴ BOA, A.MKT.MHM., 346/18.

gösterilmemekteydi. Bu yüzden Ahmet Vefik Paşa hükümet nezdinde gerekli girişimlerde bulunarak Gemlik iskelesine daha büyük bir vapurun işlemlerini sağlamıştı¹³⁵. Ayrıca Paşa'nın teşvikiyle Gemlik ile İstanbul arasında çalışmak üzere Bursa ve İstanbul'un önde gelen ipek tüccarları tarafından bir vapur şirketi kurulmuştu. Yine Ahmet Vefik Paşa'nın hükümet katındaki girişimleriyle, kurulan şirket için gerekli izin alınmış ve 1864'den itibaren şirkete ait son derece hızlı bir vapur makul bir ücretten Gemlik-İstanbul arasında yük ve yolcu nakline başlamıştı¹³⁶.

III.7.2. Mudanya İskelesi

Bursa'nın 30 km. kadar kuzeydoğusunda, Gemlik Körfezi'nin güney kıyısında bulunan Mudanya kasabası, günümüzde olduğu gibi bütün Osmanlı dönemleri boyunca Bursa ile İstanbul arasındaki ulaşım ve alışverişin sağlandığı önemli bir iç ticaret ve ulaşım iskelesi idi. Sadece İstanbul ile değil, İmparatorluğun diğer limanlarından gelen mallar veya Bursa'dan buralara gidenler hep Mudanya iskelesinden taşınırdı.

Mudanya, dönemimiz içinde yarısından fazlası Rum olmak üzere yaklaşık 1000 hanelik nüfusa sahip bir sahil kasabasıydı. Halkının geçim kaynakları balıkçılık, zeytincilik ve bağcılık olmakla birlikte Rumların ekseriyeti, “*ada kayığı*” denilen filika tipi tekneleriyle İstanbul-Mudanya arası başta olmak üzere Marmara içinde yük ve yolcu taşımacılığı yaparlardı. Bu kayıklar 13–14 metre uzunluğunda,

¹³⁵ BOA, *Ayniyat*, 313, s. 170.

¹³⁶ Ergun Türkcan, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa”, *Tarih ve Toplum*, IV/24 (1985), s. 388.

kano gibi ince yapılı, yelkenli ve dört çifte kürekli, o dönemlerde Marmara sularında çok yaygın kullanılan bir deniz vasıtasıydılar. Bunlarla, uygun rüzgârın olmadığı kürekle yapılan yolculuklarda İstanbul-Mudanya arası 10 saat kadar sürmekteydi. Ancak yelken açmaya müsait hafif rüzgârlı havalarda seyahat 6 saate kadar düşerdi. Bu dönemde Mudanya ile Bursa arasındaki 5 saatlik yolu da hesaba katınca deniz yoluyla İstanbul'dan Bursa'ya 12–16 saatte ulaşılabilirdi anlaşılmaktadır. 1830'larda Mudanya üzerinden İstanbul-Bursa arasında seyahat eden bazı yabancı gezginlerin aktardıklarına göre, Mudanya'dan İstanbul'a götürmesi karşılığında kayık başına Rum reisine 100–125 kuruş ücret ödemek gerekiyormuş. Ayrıca iskelede çok az sayıda kayık bulunduğu zamanlarda bunu fırsat bilen reisler yolculardan çok yüksek fiyat isteyebiliyorlarmış. Hatta gezginlerimizden birisi böyle bir durumla karşılaşmış ve iskelede bekleyen tek kayıkçı kendisinden 500 kuruş gibi fahiş bir ücret talep etmiş. Bunun üzerine, elinde Bâb-ı âli'den aldığı bir “*yol buyrultusu*” bulunan gezginimiz durumu Mudanya voyvodasına şikâyet etmiş. Voyvoda'nın müdahalesi ile Rum kayıkçı 200 kuruşa götürmeye razı olmuş¹³⁷.

Bursa'nın ipeği ve tarımsal ürünleri İstanbul'a olduğu kadar diğer Osmanlı limanlarına Mudanya'dan gönderilirdi. Ayrıca Mudanya ile birlikte Gemlik Körfezi güneyi boyunca sıralanan Tirilye (Zeytinbağı), Sii (Kumyaka), Kurşunlu gibi devrin Rum köylerinin ürettiği zeytin, şarap, üzüm, kiraz ve dut gibi İstanbul piyasasında çok aranan tarımsal ürünlerin İstanbul'a taşınması Mudanya iskelesi üzerinden

¹³⁷ Takdir edileceği gibi döneme ait resmî belgelerde bu gibi bilgilere rastlamanın imkânı yoktur. Verdiğimiz bilgiler, dönem içinde Mudanya iskelesini kullanan İngiliz gezginlerin seyahatnamelerinden derlenmiştir. Bunlar için bkz. W. Turner, *a.g.e.*, III, s. 170–171; R. R. Burgess, *a.g.e.*, II, s. 145; Godfrey Levinge, *The Traveller in the East; Being a Guide through Greece and the Levant, Syria and Palestine, Egypt and Nubia, Etc.*, London 1839, s. 240; W. Hamilton, *a.g.e.*, I, s. 69-70.

yapılırdı. Tabii ki bu ticaret ve mal akışı karşılıklıydı. İstanbul'dan ve diğer Osmanlı limanlarından Bursa'ya gelen ticarî emtia dahi deniz yoluyla geldiği zaman Mudanya iskelesinden karaya indirilirdi.

Şüphesiz Osmanlı maliyesinin bu kadar yoğun işleyen bir iskeledeki mal akışından istifade etmemesi düşünülemezdi. Dolayısıyla Mudanya'da İstanbul Emtia Gümrüğü'ne bağlı bir “*sahil gümrüğü*” ve gümrük emini bulunmaktaydı. İç gümrük nizamı gereğince Bursa'dan İstanbul'a giden eşya ve ipekten, yine Mudanya civarından İstanbul'a götürülecek zeytin, meyve gibi ürünlerden alınması gereken gümrük resmi çıktığı yer olan Bursa veya Mudanya'da değil, vardığı yer olan İstanbul'da tahsil edilirdi. Bu yüzden Bursa ve Mudanya civarından deniz yoluyla İstanbul'a gidecek her türlü emtianın gümrük resimleri Mudanya'da alınmaz; yalnızca gidecek tüccarın eline götürdüğü malın cins ve miktarını belirten bir “*ilmühaber tezkeresi*” verilirdi. Bunun dışında diğer Osmanlı iskelelerinden deniz yoluyla Mudanya'ya gelen ve Rumeli'ye ve diğer Osmanlı iskelelerine götürülmek üzere iskeleye getirilen her türlü emtianın değeri üzerinden %3–5 arasında gümrük resmi alınırdı.

Elimizde Mudanya gümrüğünün Mart 1803 ve Nisan 1843 olmak üzere iki ayrı tarihe ait birer aylık hâsılat defterleri bulunmaktadır. Biraz önce ifade ettiğimiz nedenden ötürü defterlerde gümrüğe konu olan emtia, yalnızca Bursa bölgesinden diğer Osmanlı liman ve şehirlerine giden veya oralardan gelen tarımsal ürün ve hammaddelerdir. Bunlar ise Mudanya'dan yapılan taşımacılığın çok küçük kısmını oluşturmaktadırlar. Mudanya iskelesinden yapılan yükleme ve indirmelerde en büyük payı İstanbul ile Mudanya iskelesi arasında karşılıklı gidip gelen ticaret emtiası teşkil

ederdi. Bu hususu gözden kaçırmadan iki defterdeki yazılı kalemlere bir göz gezdirelim:

1803 Martına ait deftere göre bir ay boyunca Mudanya'dan İstanbul dışındaki mahallere mal götüren tekne reisi sayısı altı idi. Bunların beşi, (Üçü Gayrimüslim, ikisi Müslüman) Rusçuk'a her biri kırkar okkalık toplam 435 sepet zeytin götürmüş ve kendilerinden %5 hesabınca sepet başına 18'er akçeden toplam 7830 akçe (65 kuruş 10 para) gümrük resmi tahsil edilmişti. Nereye gittiği yazılmamış diğer teknede ise “*Moskovalı Nikolaki zımmî*” olarak ifade edilmiş bir Gayrimüslim reisin 400 kuruşluk zeytini bulunmakta idi. Bu kaptanın Rusya himayesine girmiş bir Osmanlı reayası olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden kendisinden sadece %3 hesabıyla 1440 akçe (12 kuruş) gümrük alınmış ve bu durum defterde özellikle belirtilmiştir. Aynı süre içinde Mudanya'ya dışarıdan mal getiren bir tek tekne vardır. Ali Ağa adındaki bir reise ait bu tekne ile Girit'ten 500 çuval sabun getirilmişti. Ali Ağa'dan sandık başına 135'er akçeden toplam 67.500 akçe (562,5 kuruş) gümrük resmi alınmıştı. Ayrıca “*perakende hâsılat*” tabiriyle civardaki Sii ve Tirilye iskelelerinden zeytin ve meyve-sebze nakleden reislerden de 9600 akçe (80 kuruş) tahsilât yapılmıştı. Buna göre gümrüğün 86.370 akçelik (719 kuruş 30 para) bir aylık toplam hâsılatından gümrük memurları aylıkları ile kimi derviş ve fukara takımına vazife ve taamîye olarak verilen 15.840 akçe düşüldükten sonra geriye kalan 70.530 akçe, yani 587 kuruş 30 para İstanbul Emtia Gümrüğü'ne teslim edilmişti¹³⁸.

1843 tarihli defter öncekine göre çok daha fazla sayı ve çeşitte mal kalemini barındırmaktadır. Yalnız burada malların nereden geldiği veyahut nereye gideceği

¹³⁸ Gurre-i Zâ 1217 (23.02.1803)–30 Zâ 1217 (24.03.1803) tarihleri arasındaki Mudanya gümrüğü hâsılat defteri: BOA, Cevdet Maliye, nr. 15.703.

pek belirtilmemiş, genelde tekne ve mal sahiplerinin menşeleriyle beraber isimlerini yazmakla iktifa edilmiştir. Yinede defterin içeriği dönem içinde Marmara içi deniz taşımacılığı ve bu taşımacılıkta Mudanya iskelesinin payı hakkında bazı çıkarımlar yapmaya imkân verebilmektedir. Buna göre bir aylık dönem içinde en çok gümrük resmine konu olmuş emtianın un olduğu görülmektedir. Nereden geldikleri belirtilmemekle birlikte, hepsi Müslüman olan un sahipleri arasında çok sayıda Kütahyalı şahsın bulunması durumu bir ölçüde anlaşılır kılmaktadır. Bu durum iç bölgelerin tarımsal ürünlerinin İstanbul ve Rumeli bölgesine taşınmasında Mudanya iskelesinin önemli bir payı olduğunu bir ölçüde gösteriyor. Söz konusu ticaret büyük olasılıkla daha önce değindiğimiz Kütahya-Domaniç-Bursa yolu üzerinden perakendeci küçük yerli tüccarlarca yapılmaktaydı. Kütahya-Bursa arasında seyahat eden dönemin yabancı gözlemcileri bile bu yolun kendi imkânlarıyla iki şehir arasında küçük çaplı erzak ticareti yapan yerli Ermeni ve Türk tacirler tarafından sıkça kullanıldığını ifade etmişlerdir¹³⁹. Unun dışında iskeleden bayağı bir miktar kereste ile Silivri ve Keşan'a dökme taşı gönderilmiştir. Kerestelerin İnegöl civarından Mudanya'ya geldiği açıktır. Defterdeki diğer mal kalemlerinin hepsi Mudanya bölgesinde üretilen zeytin ve zeytinyağından oluşmaktadır. Tirilye ve Sii iskelelerinden taşınan zeytin ve meyve yüklerinden de 454,5 kuruşluk gümrük resmi tahsil edilmiştir. Daha da ötesi Mudanya'dan Bursa'ya karayoluyla gönderilen zeytin, zeytinyağı ve balık yüklerinden bile gümrük resmi alındığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Mudanya'dan deniz yoluyla Mihaliç iskelesi (Susurluk nehri) gibi yakın bir mesafeye giden zeytinin de gümrük resmine konu olduğu görülmektedir. Bu kadar yakın mesafeler arasındaki ticarî taşımacılıktan bile gümrük alınması, bir

¹³⁹ Kinneir, *a.g.e.*, s. 240.

bakıma o dönemlerdeki Osmanlı iç gümrük rejiminin boyutlarını ortaya koymaktadır. Son olarak gümrüğün aylık hâsılatı 1454,5 kuruş idi. Bunun 890 kuruşu gümrük binası giderlerine harcanmış ve geri kalan 564,5 kuruş İstanbul Gümrüğü'ne teslim edilmişti¹⁴⁰.

Rumeli tarafına götürmek için Bursa şehri ve havalisinden mal alan tüccarların, aldıkları eşyayı karadan Mudanya iskelesine indirmeleri ve burada gümrüğünü ödedikten sonra gemilere yüklemeleri gerekirdi. Ancak tüccarın birçoğu gümrükten kaçmak amacıyla bir yolunu bularak mallarını Körfez'deki gümrük olmayan sapa iskelelerden naklederlerdi. Böyle durumlarda genellikle İstanbul Gümrüğü eminlerinin vaki olan şikâyetleri üzerine Bursa kadısı ve gümrükçüsüne şehirden Rumeli'ne gidecek tüccarın malını doğrudan Mudanya iskelesine indirmelerine dikkat etmeleri yolunda emirler gönderilirdi. Buna benzer bir emir de 09 Temmuz 1811 (17 C 1226) tarihiyle gönderilmişti¹⁴¹.

Mudanya'da, “*Mudanya ve tevâbi'i iskelesi bekçiyân ve kethüdâyân mukâta'ası*” adı altında iltizama verilerek toplanan bir başka rüsum ve bununla bağlantılı bir memuriyet daha bulunmaktaydı. Bu mukataanın gelirini, Bursa çevresinden Mudanya iskelesine gelen yolcu ve emanetçi yüklerinin gemilere yüklenmeleri sırasında sahiplerinden alınan cüzî bir resim oluşturmaktaydı. Mukataa 1826'da malikâne olarak idare ediliyordu. Bu sırada malikâne mutasarrıfı olan şahıs gemi kaptanlarının Mudanya'nın daha doğusunda bulunan Kurşunlu iskelesinden yük ve yolcu almayı alışkanlık hâline getirmelerinden ötürü Mudanya iskelesinin bekçilik gelirlerinin azaldığını öne sürerek kaptanların Kurşunlu iskelesine

¹⁴⁰ BOA, Cevdet Maliye nr. 21.114.

¹⁴¹ BŞS C38/s. 37.

yanışmalarının engellenmesi için Bursa kadısı ve mütesellimine emir yazılmasını istemişti¹⁴².

Hepsinden öte dönem içinde Mudanya havalisinden Osmanlı uyruğu Rum tekne sahipleri gümrük vb. vergilerden kurtulmak amacıyla büyük devletlerin himayesine girmek gibi devlete malî olduğu kadar siyasî açıdan da büyük sorunlar yaratan bazı yöntemlere başvurmaktaydılar. Aynı yönteme ticarî ayrıcalıklar kazanmak gayesiyle Osmanlı uyruğu Gayrimüslim tüccar tarafından zaten senelerden beri başvurulmaktaydı. 18. asrın sonlarından itibaren Osmanlı reayası tüccarlar, yabancı devletler elçilik veya konsolosluklarında kendilerini tercüman gibi göstererek ya da doğrudan bu devletlerden patent alıp onların himayesine girerek müstemen tüccara tanınan ayrıcalıklara sahip olmaktaydılar. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, gün geçtikte sayısı artan ve hem kendi iç siyaseti hem de maliyesi bakımından kabul edilmez olan bu duruma müdahale etmek ihtiyacını duymuştu. 1806 (1221)'dan itibaren Avrupa ile ticaret yapmak isteyen Gayrimüslim tüccarlara Avrupalı müstemen tüccara tanına ayrıcalıkları bahşeden beratlar verilmeye başlanmış ve böylece “*Avrupa tüccarı*” denilen bir sınıf oluşmuştu¹⁴³. Benzer bir şekilde Mudanyalı Rum tekne reisleri de İngiltere, Yunanistan ve Rusya gibi devletlerin himayesini kazanarak ve teknelerine bu devletlerin bandırasını çekerek, Osmanlı sularında onlara tanınan ayrıcalıklardan yararlanmaya çalışıyorlardı. Mesela 1839 senesi içinde geçen bir olayda, içlerinde kasabanın kocabaşlarının da bulunduğu Tirilyeli sekiz Rum kaptandan beşi, gemilerinde Rus bandırası, diğer üçü ise Yunan bandırası açarak bölgenin gümrük olmayan sapa iskelelerinden bol

¹⁴² 21 Z 1241 (27.07.1826) tarihli emr-i âli: BŞS B317/s. 6.

¹⁴³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, II, İstanbul 1976, s. 71–73.

miktarda ipek kaçırmışlardı. Bunun üzerine hükümet önlem olmak üzere Donanma'ya ait birkaç küçük gemiyi bölgede devriye gezdirmeye başlamıştı. Ancak bu bir sonuç vermemiş Tirilyeli kaptanlar bir şekilde eski kaçakçılıklarını sürdürebilmişlerdi. En sonunda bu sekiz kaptanın teknelerine el konulmasına; ayrıca Rus ve Yunan uyruklu gemi kaptanlarının gümrük memuru olmayan sapa iskelelerde yükleme-indirme yapmamaları için İstanbul'daki elçiliklerine gerekli takrirlerin verilmesine dair Padişah emri çıkmıştı. Civar kazaların voyvoda ve naipleri de kendi kazalarından bu gibi gümrüksüz sapa iskelelere mal indirip yabancı uyruklu kaptanlara veren kimseleri engelleyecekler, mal verirken yakaladıkları kişileri ise isim ve şöhetleriyle İstanbul'a ilâm edeceklerdi¹⁴⁴.

Mudanya, dönemimiz süresince bölge ticaret ve ulaşımının yürütüldüğü işlek bir iskele olmasının yanında, devlete ait iaşe ve nakil işlerinde de bölge için önemli bir işlevi vardı. En basitinden Bursa ve civar kazalarından yazılan asker, yine bölgeden temin edilen her türlü araç-gereç, malzeme Mudanya iskelesi üzerinden İstanbul'a ulaştırılırdı. Buna yönetim merkezi Bursa şehri ile başkent İstanbul arasındaki resmî iletişim de dâhildi. Özellikle Bursa'da hazırlanmış döneme ait salyane defterlerinde devlet ve vilayet işleri için Mudanya iskelesi üzerinden yapılan bu gibi naklîye ve ulaşım masraflarına çokça rastlamak mümkündür.

¹⁴⁴ Evâsıt-ı Zâ 1254 (25 Ocak -04 Şubat 1839) tarihli emr-i âli: *BŞS B347/s. 51*; Hükümetin, aldığı sert tedbirlere rağmen ilerleyen tarihlerde de bu gibi durumları önlemede pek başarılı olamadığı anlaşılmaktadır. Mac Farlane'in aktardığına göre o sırada Erdek'te deniz taşımacılığı yapan Rumlar arasında özellikle Rus himayesine girmek çok revaçtadır. Yine kendisinin iddiasına göre Mudanya Rumları arasından değil Rusya, İngiltere gibi büyük devletlerin, dönemin siyasî sistemi içinde Toskana Dukalığı, Napoli Krallığı gibi üçüncü önemdeki devletlerin bile himayesini reddedecek bir tek kişinin çıkması mümkün değildir. Bkz. Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 455–456 ve II, s. 59–60.

Bunların yanı sıra nasıl İstanbul Tersanesi'ne kereste nakliyatı konusunda Gemlik iskelesi ön planda ise, Tanzimat dönemine kadar devletin Hüdavendigâr Sancağından yaptığı zahire alımlarının İstanbul'a naklinde de Mudanya iskelesi önde idi.

Gördüğümüz gibi Mudanya iskelesi en azından 1840'lı yıllara kadar ticarî mal taşımacılığıyla, yolcu yoğunluğuyla, gümrükçü ve mubayaacı gibi görevli memurlarıyla Bursa ve civar kazaların ulaşım ve iâşesi açısından olduğu kadar devlet ihtiyaçları açısından da bayağı bir öneme sahipti. Ancak Bursa'nın ihraç ürünlerinin naklinde ve yolcu taşımacılığında daha önce açıkladığımız gelişmeler dolayısıyla Gemlik iskelesi ön plana çıkınca Mudanya'nın eski önemi biraz azalmıştır. Bu durum 19. asrın sonlarına kadar sürmüştür. Nitekim yüzyıl sonlarına doğru Bursa-Mudanya arasında şose yol yapılmış ve daha da önemlisi aynı istikamette bir demiryolu hattı yapıp 1892'de işletmeye açılmış ve bu gelişmeler sonrasında Mudanya iskelesi yük ve yolcu naklindeki eski yoğunluğuna tekrar kavuşmuştur¹⁴⁵.

III.7.3. Mihaliç-Bandırma-Erdek-Sazlıdere İskeleleri

Mudanya'nın batısından Çanakkale Boğazı'na kadar Güney Marmara kıyıları boyunca sıralanan Mihaliç (Karacabey), Bandırma, Erdek ve Sazlıdere iskeleleri o dönemde kendi art bölgelerinin vazgeçilmez iâşe ve ulaşım merkezleriydiler. Bunların içinden Bandırma günümüzde Güney Marmara'nın önemli bir liman şehri, Erdek ise iç turizme yönelik rağbet gören bir tatil ilçesidir. Mihaliç ve Sazlıdere iskeleleri ise ulaşım noktası olarak artık mevcut değillerdir.

¹⁴⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, “Bursa” Maddesi, III, s. 1648.

İlk olarak devrin belgelerinde “*Mihaliç iskelesi*” olarak anılan mahal hakkındaki ilginç durumu açıklığa kavuşturalım. Mihaliç, günümüzde Bursa’ya bağlı Karacabey ilçesinin Osmanlı dönemindeki adıdır. Karacabey ise Uluabat gölünün birkaç kilometre kuzeybatısında, sahilden yaklaşık 20 km. kadar içerde bulunmaktadır. Yani Karacabey’den 20 km. kadar kuzeye gidilince İmralı adasının karşısına denk gelen Güney Marmara sahillerine ulaşılır. Susurluk ırmağı dahi bu bölgeden Marmara Denizi’ne dökülür. Susurluk ırmağı ise güney-kuzey istikametinde Marmara Denizi’ne doğru ilerler ve Uluabat Gölü yakınlarında gölden çıkan bir kol ırmakla birleşir. Bu kol Uluabat Gölü’nün fazla suyunu ırmağa taşımaktadır. Buradan itibaren ırmağın yatağı Karacabey’in biraz doğusundan geçerek kuzey istikametinde Marmara Denizi’ne akmaya devam eder ve yine Karacabey’in biraz kuzeyinde, bu sefer Manyas Gölü’nün fazla sularını taşıyan diğer bir çay batıdan, Nilüfer çayı ise doğudan gelerek ırmakla birleşir. İşte bu noktadan itibaren genişleyen ırmak hemen hemen düz bir istikamette, az eğimli bir sırt üzerinde kuzeye doğru yaklaşık 20 km. kadar sakin bir şekilde akar ve nihayetinde “*Karacabey Boğazı*” adı verilen yerde Marmara’ya dökülür. Ayrıca Susurluk ırmağının Karacabey ile Marmara arasında kalan bu genişlemiş kesimine “*Kocadere*” adı verilir. Dolayısıyla ırmağın bu kesimi küçük çaplı teknelerin denizden girerek Karacabey yakınlarına kadar gelmelerine imkân veren koşullara sahiptir¹⁴⁶.

Yukarıdaki coğrafi açıklamadan anlaşılabileceği üzere Osmanlı döneminde Uluabat Gölü ile Marmara Denizi arasında Susurluk nehri üzerinden yoğun bir nehir taşımacılığı mevcut idi. Dönemin ulaşım imkânları içinde bu 20–25 km. uzunluğundaki yolun karayolu yerine nehirden aşılması nakliye maliyetlerinde

¹⁴⁶ Bkz. Ekler, Harita: II.

indirim ve kolaylık sağlıyordu. Dönemin nehir taşımacılığına uygun, altı düz, güvertesiz ve hem kürek hem de yelkene sahip “tonbaz” adı verilen tekneleri, Marmara Denizi’nden Kocadereye girerek, Karacabey’in birkaç kilometre kuzeyinde bulunan şimdiki Ekmekçi köyü civarına kadar nehir üzerinden gelebilmekteydiler. İşte Mihaliç iskelesi bu köy civarındaki “*Ekmekçi Merası*” adı verilen mahalde bulunmaktaydı¹⁴⁷. Ayrıca iskelede İstanbul Emtia Gümrüğü’ne bağlı bir de gümrük vardı. Burada iskeleye gelen giden bütün emtiadan aynen Mudanya Gümrüğü şartları üzere rüsumu tahsil edilmekteydi.

Karacabey ovasının ve daha güneydeki Kirmastı (Mustafakemalpaşa) ve Balıkesir’in tarımsal ürünleri, bölgede üretilen ticarî emtia ve özellikle koyun, İstanbul’a ve diğer Marmara iskelelerine genellikle Mihaliç iskelesinden gönderilirdi. Bunun yanında İstanbul ve diğer Kuzey Marmara limanlarından bölgeye ve hatta daha iç bölgedeki kazalara yapılan ticarî gönderimlerde sık sık Mihaliç iskelesi kullanılırdı¹⁴⁸.

Diğer yandan tıpkı Mudanya iskelesinde olduğu gibi devletin bölgeden temin ettiği her türlü araç-gereç daima Mihaliç iskelesinden taşınmaktaydı. Bu bağlamda daha önce değindiğimiz üzere bölgede bulunan kazalardan devletin mubayaa ettiği zahireler Bandırma iskelesi ile birlikte Mihaliç iskelesine de taşınır ve buradan tombazlara yüklenerek İstanbul’a getirilirdi. Mihaliç kasabası zaten konumu

¹⁴⁷ Mesela 1822 (1237) yılı içinde Ordu-yı hümayun cebehanesi için Kirmastı’da yaptırılan 11.500 adet ağaç kürek, karayoluyla Mihaliç iskelesine getirilmiş ve oradan da tonbazlara yüklenerek deniz yolundan İstanbul’a nakledilmişti: BOA, Cevdet Saray, nr. 2276.

¹⁴⁸ 1795 senesinde pamuk tüccarları Bergama yöresinden satın aldıkları ham pamuk ve ipliği İstanbul’a Mihaliç iskelesi üzerinden nakletmişlerdi: BOA, Cevdet İktisat, nr. 672.

itibariyle İzmir ve Gelibolu yolu üzerinden bulunduğundan İstanbul ile Batı Anadolu yöresi arasında yapılan taşımacılıkta her iki yönde kullanılmaktaydı¹⁴⁹.

İskelenin canlılığını 19. yüzyılın ilerleyen tarihlerinde kaybetmediği ve dönemin ulaşım vasıtalarında görülen gelişmelere koşut olarak Susurluk nehri üzerinde yapılan taşımacılıkta bazı yeni imkânlar yaratılmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna göre 1862 senesinde Hristo adlı Osmanlı uyruğu girişimci bir Rum kaptan, Karacabey Boğazı ile Uluabat Gölü arasında İstanbul'a gidecek vapur işletmek için hükümetten imtiyaz almıştı. Bunun akabinde kendisine ait vapuruyla 16 Şubat 1862 (18 Ş 1281)'de Karacabey Boğazı'ndan Kocadere'ye girmiş ve Mihaliç iskelesinin çok yakınlarına kadar gelerek buradan yük ve yolcu almış ve daha sonra İstanbul'a dönmüştü. Bu haber Mihaliç Meclisi'nin mazbatasıyla İstanbul'a bildirilmiş ve Meclis-i Vâlâ'nın bile gündemine girmişti. Burada alınan kararla Susurluk nehrinin, iskeleden Uluabat Gölü'ne kadarki kısmının vapur işletilebilecek hâle getirilmesi amacıyla bir ön incelemenin yapılmasına ve ayrıca böyle faydalı bir teşebbüsün bütün vilayetlere ilanına karar verilmişti¹⁵⁰.

Bu gelişmenin akıbeti hakkında sonrasına ait bir bilgiye ulaşılmadı. Ancak bir müteşebbisin iskele ile İstanbul arasında vapur işletmeyi göze alabilmesinden, 19. yüzyılın ilerleyen tarihlerinde Mihaliç iskelesinin ve dolayısıyla buradan yapılan nehir taşımacılığının önemini kaybetmediği ve hâlâ bayağı bir yoğunluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴⁹ 1819 (1232)'de Mehterhane'de yaptırılacak çadırlar için gereken bezler Soma'dan kara yoluyla Mihaliç iskelesine, oradan da İstanbul'a getirilmişlerdi. BOA, Cevdet Askerî, nr. 44.468. Rum isyanı sırasında, 1822 (1237)'de, Çeşme üzerinden Sakız adasına gönderilecek 200 varil barut İstanbul'dan tonbazla Mihaliç iskelesine, oradan da kara yoluyla Çeşme'ye ulaştırılmıştı: BOA, Cevdet Askerî nr. 11.848.

¹⁵⁰ Hüdavendigar valisine yazılmış 06 S 1279 (03.08.1862) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 461, s. 93.

Güney Marmara kıyılarının bir diğer önemli iskele kasabası da Bandırma idi. Bandırma coğrafi konum olarak Kapıdağı Yarımadası'nın doğusunda, kendi adını taşıyan körfezin güney ucunda bulunur. Yerleşim yeri 19. yüzyıl boyunca tıpkı Gemlik ve Mudanya gibi nüfusunun büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğu küçük bir iskele kasabası görünümündeydi. 1840'larda kasabada yaklaşık 1000 hanelik nüfus yaşamaktaydı ve bu nüfus geçimini büyük ölçüde balıkçılıktan ve kıyı taşımacılığına dayanan denizcilikten temin ediyordu. Bunların yanında Bandırma iskelesi esasen artalanında bulunan Manyas ve Gönen ovalarının tarımsal ürünlerinin İstanbul ve diğer Marmara limanlarına taşındığı bir nakil iskelesi idi. Bu konumu itibarıyla, dönem içinde Bandırma'ya hububat almak amacıyla Ege adalarından Rum tekneleri dahi sık sık uğrayabilmekteydiler¹⁵¹. Ticaretin temelini ise genellikle diğer Marmara sahil kasabaları gibi başkent İstanbul'a deniz yoluyla ihraç edilen bölgesel ürünler oluştuyordu. Ayrıca uygulamaya son verildiği 1839 senesine kadar iskeleye yakın kazalardan yapılan mirî ve rayiç hububat mubayaaları karayoluyla Bandırma'ya taşınır ve buradan gemilerle İstanbul'a götürülürdü. 1844 senesinde Tersane-i Âmire'ye ait Mesir-i Bahrî vapuru İstanbul'dan Gemlik'e düzenli seferlere başladığı sırada, haftanın bir günü Bandırma İskelesi'ne de uğramaya başlamıştı. İlk zamanlarda düzensiz ve seyrek olan bu seferler 1850'lerden sonra daha düzenli ve sık yapılır hâle gelmiştir¹⁵².

Bandırma'nın biraz daha batısında ise Çanakkale Boğazı sınırına kadar Güney Marmara kıyılarının son deniz ulaşım noktaları olan Sazlıdere iskelesi ve Erdek kasabası bulunmaktaydı. Erdek coğrafi konum olarak Kapıdağı

¹⁵¹ Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 448–450.

¹⁵² TV, Defa 266; Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 302.

Yarımadası'nın anakara kıyılarına bakan batı yakasında bulunur. Burada Marmara Denizi'nin Kapıdağı Kıstağı'na kadar sokulan kesimi Erdek Körfezi'ni oluşturmaktadır. Körfez, diğer tarafta bulunan Bandırma Körfezi'nden Kapıdağı Kıstağı ile ayrılır ve doğusundan Kapıdağı kıyıları, kuzeyinden Marmara, Paşalimanı ve Türkeli adaları ile çevrelenmiştir. Körfez'in Karabiga'ya kadar anakara boyunca uzanan güney kıyılarında ise Edincik (Aydıncık) beldesi ve Gönen çayı deltası bulunur.

Erdek Körfezi birçok rüzgârdan daha emin olmasına rağmen Erdek iskelesi ticarî açıdan Bandırma kadar işlek değildi. Bu durum olasılıkla Erdek'in engebeli Kapıdağı Yarımadası'nda bulunmasından dolayı anakara içlerinden buraya ulaşımın Bandırma'ya nazaran daha zor olmasından kaynaklanmıştı¹⁵³.

Erdek 1830'lu ve 1840'lı yıllarda ancak 200 hanesi Türk, diğerleri Rum olmak üzere yaklaşık 1200 hanelik bir nüfusu sahipti. Bölge halkı ise genellikle balıkçılık ve bağcılıktan geçimlerini sağlamaktaydılar. O dönemlerde Erdek'te çok miktarda şarap ve rakı üretilmekte ve bölgenin yerli tekneleriyle İstanbul'a götürülüp Samatya semtindeki Rum meyhanelerine satılmaktaydı. Kasabanın temel geçim kaynağını da bu ticaret oluşturmaktaydı¹⁵⁴. Ayrıca belirtelim ki diğer Marmara sahil

¹⁵³ 1847'de bölgeyi gezen Mac Farlane Bandırma'dan Erdek'e giden yolun kıstaktan itibaren çok berbat ve engebeli olduğunu özellikle belirtmiştir. Bkz. Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 452. Birbirine yakın iki ilçemiz arasındaki bu nitelik farkı günümüzde de değişmemiştir. Erdek ilçesi ve civarı turistik bir tatil bölgesi olarak öne çıkmışken, doğudaki Bandırma ilçesi ise bölgenin önemli bir ticaret ve nakliye limanı olarak gelişmiştir. Ayrıca Bandırma'dan Erdek'e 17 km.lik bir karayoluyla ulaşılabilir.

¹⁵⁴ W. Hamilton, *a.g.e.*, II, s. 98–99; Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 453–454.

kasabalarında olduğu gibi Bandırma ve Erdek'te de iç gümrük rejimi içinde İstanbul Emtia Gümrüğü'ne bağlı olarak çalışan birer gümrük idaresi bulunuyordu¹⁵⁵.

Bunların yanında Bandırma'ya nazaran Erdek'in coğrafi konum olarak daha sapa yerde kalmasının kasaba ve iskelesinin gelişimi üzerinde yarattığı olumsuz etkiye bir örnek de, bölgeden talep gelmesine rağmen söz konusu gerekçeyle hükümetin buraya düzenli vapur işletmeye yanaşmamasıdır. 1850 sonlarında Erdek Meclisi'nde hazırlanan bir mazbata ile bölgenin ticareti için çok yararlı olacağı gerekçesiyle Gemlik'e çalışmakta olan vapurun düzenli olarak Erdek'e uğraması da talep edilmişti. Ancak bu isteğe Gemlik'e çalışan vapurun Erdek'e uğramasının iskelenin sapa konumundan ötürü çok masraflı olacağı ve bunun dışında o sırada oraya işletilecek Tersane'de başka bir vapur olmadığı gerekçeleriyle olumsuz yanıt verilmişti¹⁵⁶.

Sazlıdere iskelesine gelince, burası, Edincik kazasının sahile çıkış noktasında, yani Erdek Körfezi'nin güneydeki anakara kıyısında yer almaktaydı. Ayrıca Sazlıdere iskelesinin dönem içinde önemsiz bir iskele olmadığı, gerisindeki Manyas ve Gönen ovalarının tarımsal ürünlerinin buradan gönderildiği ve bölge halkının ulaşımında yoğun olarak kullanıldığına dair belirtiler vardır¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Daha 19. yüzyılın başında Bandırma ve Erdek iskelelerine Kapıdağı havalisinden tuzlu balık getiren tüccar mallarını gemilere yükledikleri sırada gümrük resmini ödemekteydiler. Bkz. 10 Râ 1217 (11.07.1802) tarihli hüküm: BOA, Cevdet Maliye, nr. 25.974; Ayrıca çok daha geç bir tarih olan 1864 yılında Erdek'te 5500 kuruş mu'acceleli ve senelik 600 kuruş icâre-i mü'ecceleli bir vakıf arsası üzerine 12.010 kuruş masrafla yeni bir gümrük binası inşa edilmişti: BOA, İ. MVL, nr. 23.500, İrade tarihi: 16 B 1281 (15.12.1864).

¹⁵⁶ Erdek Sancağı kaymakamına 18 Râ 1267 (21.01.1851) tarihli şukka: BOA, *Ayniyat*, 172, s. 47.

¹⁵⁷ Bölgede şiddetle zahireye ihtiyaç duyulan bir zamanda, Tabip Hasan adlı bir mültezim Manyas köyleri aşarından topladığı zahireyi Sazlıdere iskelesinden nakledeceği sırada halk kendisini engellemiştir. Bunun üzerine mültezimin zahiresine el konması için Manyas kadısına hüküm

Mac Farlane, 1847’de bölgeye yaptığı gezi sırasında iskelenin varlığı ve o anki durumundan bahsetmiştir. Yazar, iskeleye uğradığı sırada tahıl yüklemekle meşgul olan Ege adalarından iki küçük brik¹⁵⁸ ve Marmara’ya ait 10 çekeleve¹⁵⁹ ile karşılaştığını ve iskele başında yeni yapılmış iki geniş ambar ve bir karantina binası olduğunu eserinde zikretmektedir¹⁶⁰.

Bu bilgiler, bugün var olmasa bile 19. yüzyıl içinde iskelenin bölgeden yapılan alış-verişlerde ve ulaşımında yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Sazlıdere iskelesinin diğer bir önemi ise Manyas civarında bulunan Sülara dağlarından kesilen kerestenin İstanbul Tersanesi’ne taşındığı bölgenin tek iskelesi olmasıydı. Dağlardan kesilen keresteler çok sayıda sığırın çektiği büyük kereste arabalarıyla 20–25 kilometrelik düz bir yol üzerinden Sazlıdere iskelesine indirilir ve buradan devlete ait mavnalara yüklenerek Haliç Tersanesi’ne götürülürdü. 1836 yılında Türkiye’de bulunan diğer bir İngiliz ziyaretçi W. Hamilton, Manyas civarında seyahat ederken yol üzerinde Sazlıdere’ye kereste taşımakta olan bu araba konvoylarına rastlamıştı¹⁶¹. Ayrıca eyalet sınırları içindeki Ahı dağı ve Sülara dağlarından 19. asır boyunca devlet tersaneleri için kereste sağlamaya devam edilmiş

gönderilmişti. Bkz. Edincik kazası naibine yazılmış 01 N 1218/15.12.1803 tarihli hüküm: BOA, Cevdet Maliye, nr. 2444.

¹⁵⁸ Dönemin iki direkli, güvertesiz ve süratli yelkenli gemilerine brik denilmekteydi. Brikler hem harp gemisi, hem de nakliye gemisi olarak kullanılabilmekteydiler. Bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 466.

¹⁵⁹ Yaklaşık 12–14 metre uzunluğunda, güvertesiz, iki kısa direkli, yelkenli bir tür nakliye gemisiydi. Batılıların “Sakoleva” dedikleri çekeleveler Osmanlı döneminde Doğu Akdeniz, Marmara ve Karadeniz’deki taşımacılıkta oldukça yaygın olarak kullanılırdı: İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Ankara 1992, s. 90.

¹⁶⁰ Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 467.

¹⁶¹ W. Hamilton, *a.g.e.*, II, s. 106.

ve bu süre zarfında Gemlik ve Sazlıdere iskeleleri bu kerestenin İstanbul'a gönderildiği yükleme noktaları olmaya devam etmişlerdir.

III.8. Ulaşım ve Haberleşme Alanındaki Gelişmeler

Tanzimat'tan itibaren ülkenin ulaşım ve haberleşme imkânlarının arttırılmasına yönelik faaliyetler, mevcut karayollarının ıslahı, demiryolu yapımı, posta teşkilatının kurulması ve İmparatorluk merkezleri arasında telgraf hatlarının tesisi olmak üzere dört alanda yürütülmüştür. Bunlardan son ikisinde devletin önemli başarı sağladığı kesindir. Demiryolu yapımında ise yabancı sermayenin öncülüğünde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Ancak karayolları için aynı şeyler söylenemez. Kârlı bulmadığı için yabancıların yatırım yapmaktan çekindiği bu alanda devlet, kendi imkânları ve halkın yardımıyla ticarî ve idarî bazı merkezleri birbirlerine ve İstanbul'a bağlayan şose yollar yapmakla birlikte, İmparatorluk içinde ulaşım ve taşımacılıkta dönemin şartlarına uygun bir karayolu ağı tesis edilememiştir.

Şimdi sırasıyla çalışma dönemimiz içinde eyalet sınırlarında ulaşım ve haberleşme alanında bu dört alanda görülen gelişmeleri ayrı başlıklar hâlinde ele almaya çalışacağız.

III.8.1. Demiryolları

Aslında bizim araştırma dönemimiz dâhilinde Hüdavendigar Eyaleti sınırları içinde demiryolu gibi bir olgudan söz edilemeyeceğini görürüz. Bu sırada Anadolu toprakları içinde gerçekleştirilen tek demiryolu projesi bir İngiliz şirketi tarafından 1856'da yapımına başlanan ve 1866'da tamamlanan İzmir-Aydın ile yine aynı tarihte hizmete açılan İzmir-Manisa-Kasaba(Turgutlu) hatlarıdır. Aydın hattı 1888'de

Denizli'ye kadar uzatıldığı gibi Ödemiş ve Tire yan hatları da yapılmıştı. 1866'da tamamlanan Kasaba hattı ise 1885'de Alaşehir'e, 1897'de Afyon'a kadar uzatılarak İzmir-Manisa-Kasaba-Alaşehir-Afyon demiryolu hattı ortaya çıkmıştı. Bu hat, 1890'da Manisa üzerinden Kırkağaç'a, daha sonra 1912'de Kırkağaç'tan Bandırma'ya kadar uzatılmış ve bu şekilde Bandırma İskelesi'nin Balıkesir, Manisa ve İzmir ile demiryolu bağlantısı kurulmuştu. Daha sonra hükümetin kendi imkânlarıyla 1873'de tamamladığı Haydarpaşa-İzmit hattı, bir Alman şirketi tarafından Bilecik ve Eskişehir üzerinden Ankara'ya kadar uzatılarak 1892 senesinde İstanbul-Eskişehir-Ankara demiryolu da hizmete açılmıştı. Bunun üzerine aynı şirkete Eskişehir-Kütahya-Afyon-Konya hattının yapım imtiyazı dahi verilmiş ve bu hat da 1896'da işletmeye açılmıştı. İstanbul-Eskişehir-Afyon-Konya hattı, daha 1886'da işletmeye açılan Mersin-Tarsus-Adana hattı ile birlikte ilerideki Bağdat-Hicaz demiryolu hattının temelini oluşturacaktır. Ayrıca bunların dışında yapımına daha Abdülaziz döneminde başlanan Bursa ve Mudanya arasındaki 45 kilometrelik demiryolu hattı ancak 1894'de bitirilerek işlemeye başlamıştı¹⁶².

Bu kısa bilgilerden de görmüş olduğumuz gibi ele aldığımız dönemde Hüdavendigar Eyaleti sınırları içinde hiçbir demiryolu hattı yapılmamıştı. Daha sonra eyalet içindeki Bilecik, Eskişehir, Kütahya ve Afyon'un Anadolu demiryolları şebekesine bağlanmaları; Bandırma ve Balıkesir'in İzmir ile bağlantısının kurulması ve Bursa ile iskelesi olan Mudanya arasında bağımsız bir demiryolu hattının faaliyete

¹⁶² Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, TTK Ankara 1995, s. 465-467; Donald Quataert (Çev. Süphan Andıç), "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914* (Edt. Halil İnalcık-Donald Quataert), II, Eren Yayıncılık İstanbul 2004, s. 925-930.

geçmesi gibi gelişmelerin hepsi 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında meydana getirilmişlerdi.

III.8.2. Karayolları

Dönemimiz içinde eyaletteki karayollarının durumuna gelirsek genel olarak şu manzarayla karşılarız: Mevcut yollar dönemin ulaştırma tekniklerinde görülen gelişmelere uyum sağlayamayacak derecede iptidaî bir görünüm sunuyordu. Eyalet içindeki merkez şehirleri ve iskeleleri birbirlerine bağlayan yolların büyük çoğunluğu, insan emeğiyle yapılmaktan çok yüzyıllardır kervanların geçerek oluşturduğu patikalardan başka bir şey değildi. Bunlar birçok mahallerinde köprüsüz çaylar ve geçitsiz uçurumlarla kesilmekteydi. Dolayısıyla buralarda ulaşım hızı sağlayabilecek atlı arabalarla yük ve yolcu taşımanın imkânı bulunmamaktaydı. Ulaşım ve taşımacılık yüzyıllardır olageldiği gibi genellikle deve ve katır kervanlarıyla yapılmaya devam ediyordu. Daha ikincil derecedeki kaza-köy yolları ise çok daha berbat konumdaydı. Buralarda yük hayvanlarından başka, köylülerin kullanabildiği yegâne tekerlekli ulaşım aracı sığırların koşulduğu kaba arabalardı. Eyalet içindeki karayolcuğunu etkinleştirmek için köprü, geçit gibi altyapıları tamamlanmış geniş şose yolların inşası gerekiyordu. Bu ise başlı başına devletin yapabileceği bir işti. Bununla birlikte eyalet içindeki tek düzgün yol projesi olan 30 kilometrelik Bursa-Gemlik şose yolu bile uzun bir yapım süreci sonunda ancak 1865’de tamamlanarak hizmete açılmıştı. Bunun dışında eyalet içinde doğrudan devletin üstlendiği bir başka yol yapım faaliyeti olmamış, yerel imkânlarla mevcut yolların ıslahına dönük küçük çabalarla yetinilmiştir. Bazı durumlarda bir şehrin ileri gelen zenginleri yapım masraflarını karşılamayı taahhüt ederek yol yapım

faaliyetlerine girişmişlerdir. Mesela 1852 senesinde Afyon kazası ileri gelenleri, halk adına kaza meclisinde hazırladıkları bir mazbata ile bütün ticaretlerinin yürütüldüğü İzmir yolunun Uşak'a kadar olan kısmının şose olarak inşasını kendi imkânlarıyla yapacaklarına dair taahhütte bulunmuşlar ve işe başlamak için hükümetten izin talep etmişlerdi. Bunun üzerine kendilerine gereken izin verilmişti¹⁶³.

Devlet, önemli merkezler arasındaki bağlantıyı sağlayan masraflı yol yapımlarını genelde kendisi üstlenirken, sancak sınırları içindeki kaza ve köyleri birbirlerine bağlayan yol ve köprülerin bakım ve onarımlarını yerel memur ve meclislere bırakmıştı. Daha önce ilgili bölümlerde zikrettiğimiz üzere bu gibi yollara harcanacak bakım-onarım masraflarının sancak meclislerinde ele alınarak yine sancağın vergi gelirlerinin toplandığı mal sandıklarından karşılanması gerekiyordu. Bunların yanında özellikle Bursa'da bazı önemli köprülerin bakım giderleri için kurulmuş vakıfları bulunmaktaydı. Fakat daha eyalet merkezi Bursa şehrinin kendi köyleriyle bağlantısı güçlkle sağlanırken, bu konuda da pek başarı sağlandığı söylenemez. Müfettiş Ahmet Vefik Efendi 1863 sonlarında Bursa'ya geldiğinde, henüz şehrin doğusunu silip süpüren yangının yaralarını sarmaya çalışan bir şehir dışında bir de kendi kaderine terk edilmiş köyler, yollar ve büyük bölümü dere taşkınlarından bataklığa dönüşmüş bir Bursa ovası ile karşılaşmıştı. Bölgeyi Mudanya ve İzmir'e bağlayan yollar üzerinde bulunan büyük köprülerin tümü tamire muhtaç olduğundan ulaşımında büyük aksamalar meydana gelmekteydi. Bundan öte şehri çevreleyen ve civar köylerin şehre ulaşımını sağlayan küçük köprülerin tamamı harap olduğundan, derelerin taşıdığı kış ve ilkbahar aylarında ulaşım bin bir güçlkle yapılyordu. Ova köylüleri ürünlerini şehre getirip satamamakta; bu yüzden şehrin

¹⁶³ TV, Nr. 466, 10 C 1268 (01.02.1852) tarihli nüsha.

iaşesi aksayıp Vefik Efendi'nin deyişiyile pazarda 40 paralık ekmek 60 paraya çıkmaktaydı. Ovada bulunan yollar ise berbat durumdaydı. Uludağ'dan inen Gökdere, Kaplıkaya, Deliçay ve Nilüfer çayları, o zamana kadar hiç ıslah edilmediklerinden olsa gerek, özellikle karların erimeye başladığı ilkbahar aylarında yataklarından taşarak yolları kaplamakta, ovada büyük bataklık alanlar oluşturmaktaydılar. Bunları gören Ahmet Vefik Efendi, ilk olarak vakıf yetkililerini ve eyalet meclisini harekete geçirerek büyük ve önemli köprülerin tamirine başlanmasını sağlamış; daha sonra civar köyler halkını teşvik ederek daha küçük çaptaki köprü ve yolların tamirini onlara yaptırmıştı. Ardından 400 kadar işçi toplayarak Kaplıkaya ve Gökdere'nin taşan kısımlarını bentler inşası suretiyle ıslah ettirmişti. Kendisinin bu teşvik ve faaliyetleri sonucunda bölgede ekonomik olarak gözle görülür bir canlılık başlamıştı¹⁶⁴.

Bursa ve çevresinin yerel ekonomisine oldukça zarar veren bu şartlar çok uzun zamandan beri var olmuş, o döneme kadar Bursa'da görev yapan hiçbir vali bunlara eğilmemişti. Daha 1846 senesinde ovanın doğu ucunda bulunan köyler halkı yolların kötülüğü ve uygulanan düşük narh fiyatlarından ötürü sebze-meyve gibi ürünlerini Bursa pazarına getirmeyi tercih etmemektedirler. Çünkü ürünlerine ödenen düşük fiyatların üzerine bir de şehre girişte alınan bağ resmi eklenince, ellerine geçen para 9–10 kilometrelik berbat yoldan kaynaklanan yüksek nakliye maliyetlerini karşılamaya yetmemektedir. Köylüler kendilerine kazanç getirmeyen

¹⁶⁴ Ahmet Vefik Efendi'nin Sadarete gönderdiği 20 C 1280 (02.12.1863) tarihli arızası: BOA, İ. DH., nr. 35.361, Leff 1.

bu kadar zahmete katlanmaktansa genelde ürünlerini bostanlarında çürütmeyi tercih ediyorlardı¹⁶⁵.

Bursa gibi bir bölgenin hâlini de göz önüne alarak buraya kadar anlattıklarımızdan kolayca anlaşılabileceği gibi dönemimiz içinde eyaletteki karayolu ulaşımında önemli gelişme ve iyileştirmeler kaydedilememiştir. Hatta birçok yerde para yetersizliği bahanesiyle mevcut yolların bakımı bile yapılamamaktaydı. Hükümet girişimleri ise sadece Gemlik yolunun yapımıyla sınırlı kalmıştı. Nihayetinde Bâb-ı âli, Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde yol yapımı alanında sağladığı başarıları da örnek alarak bu işin önemini kavramış ve 1865'de, "*Yolların Umûr-ı Tesviyesi ve Ahâlinin Suret-i İstihdamları Hakkında Talimâtname*" adı ile bir yönetmelik çıkarmıştı. Burada yol yapımı arazinin durumuna göre üç kısma ayrılmış, halkın inşa mahalline uzak veya yakın oluşuna göre yapım işlerinde nasıl çalıştırılacağı açıklanmıştı. Bu ve bundan sonra çıkarılan diğer yönetmeliklerle erkeklere 5 senede 20 gün yol onarım ve inşasında bedenen çalışma zorunluluğu getirilmiş, ayrıca yükümlülüğün yol yapım masraflarına sarf etmek üzere nakdî bedele çevrilmesi imkânı da tanınmıştı¹⁶⁶. Bu düzenlemelerden sonra halktan "yevmiye bedeli" adıyla toplanan paralarla bazı yol onarım ve yapım çalışmalarına başlanmıştı. Mesela Bursa Sancağında 1865 senesinde devletten yardım almadan toplam 1 milyon 263 bin kuruş masrafla hayli yol onarım ve inşası gerçekleştirilmişti. Bunun yaklaşık 700 bin kuruşu bedel olarak sancak halkından toplanmış, geri kalanı ise geçen seneden artan yevmiye bedelinden karşılanmıştı¹⁶⁷.

¹⁶⁵ C. Mac Farlane, *a.g.e.*, I, s. 151–152.

¹⁶⁶ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 300.

¹⁶⁷ BOA, *Ayniyat*, 467, s. 130.

Bu tarihten itibaren eyalet yollarını ıslah çalışmaları hızlanarak devam edecek, esas önemli gelişmeler ise tıpkı demiryolu konusundaki gibi II. Abdülhamit devrinde sağlanacaktır.

III.8.3. Posta ve Telgraf Örgütü

Tanzimat reformları ile başlayan yeni dönemde ülke içinde yalnızca yönetimi ilgilendiren alanlarda yeni düzenlemelere gitmekle yetinilmemiş, haberleşme alanında çağdaş Batılı örneklerle benzer kurum ve uygulamaların tesisi yolunda önemli adımlar atılmıştı. Bunların ilki ülke içinde etkin ve düzenli bir posta örgütünün yaygınlaştırılması ve her türlü resmî-özel haberleşmenin bunun vasıtasıyla yapılması; ikincisi ise eyaletler ile başkent İstanbul arasında kesintisiz bir telgraf haberleşmesi ağının oluşturulması idi. Ülkede posta örgütü kurulması yolunda ilk girişimler daha II. Mahmut zamanında başlamıştı. 1832’de İstanbul ile Edirne arasında posta işletilmesi yolunda bazı denemeler olmuşsa da uygulama oldukça sınırlı kalmıştı. Tanzimat’ın ilk yıllarında haberleşme, eski “*menzilhane*” teşkilatının ıslah edilmiş hâli olan “*kirahane*”ler aracılığıyla yapılmaya devam etmişti. Ancak kısa bir süre sonra ülke içinde Batılı örneklerine benzer modern bir posta örgütü tesis etmenin gerekliliği anlaşılmış ve bu yönde çalışmalara başlanılmıştı. 23 Ekim 1840’da hazırlıklar tamamlanarak, Ticaret Nezareti’nin bünyesinde bir “*Posta Nezareti*” kurulmuştu. Bu şekilde Osmanlı memleketleri içinde ilk defa devletin resmî evrakı ile halkın mektup ve çeşitli eşyaları düzenli olarak taşınmaya başlanılmıştı. Bu ilk düzenlemeyi takiben teşkilatın yönetmelikleri hazırlandı ve Edirne’den başlanarak önemli eyalet merkezlerinde “*Posta Müdürü*” adlı memurların sorumluluğunda olmak üzere posta örgütleri oluşturuldu. Ayrıca olanaklar ölçüsünde şehirlerde

postahane şubeleri açıldı. Ancak uygulamanın ilk yıllarında yeni sistemi ülkenin tamamına yaymak mümkün olmamıştı. Bu yüzden örgütün bulunmadığı bölgelerde haberleşme eskisi gibi kirahaneler tarafından yerine getirilmekteydi. Yalnızca Tanzimat öncesinin “*Kiracıbaşı*” unvanı şimdi “*Kirahane Müdürü*” olarak değiştirilmişti. Ancak ilerleyen yıllarda düzenli posta örgütü ülkenin tamamında yaygınlaştırıldıkça kirahanelerin yerlerini postahaneler almaya başlayacaktır.

Posta örgütü devlet tarafından kurulan bir işletme olduğundan ilk anlarda bütün masraf ve gelirleri devlete ait bulunmaktaydı. Taşımacılık ilk kuruluş yıllarında eski yöntemlerle yapılmaya devam ediyordu. Postaya verilen maddeler genelde örgüte bağlı olan menzilhaneler arasında beygirler ve yük hayvanlarıyla taşınmakta, bunun için posta tatarları ve sürücüler istihdam edilmekteydi. Ayrıca bu ilk dönemlerde ülkede geniş şose yolların varlığı çok sınırlı olduğundan hızlı “*Posta araba*”larının kullanımı da çok sınırlı kalmıştı.

İlk 12 senelik devrede doğrudan devlet tarafından işletilen kurum, 1852’den itibaren iltizama verilmişti. Ancak 4 yıl 9 aylık bir süreçten sonra devletin umulan geliri sağlayamaması bir yana, mültezimi büyük kazançlar elde etmiş, ona bağlı çalışan adamları da birçok yerde şikâyet ve yakınmalara sebep olmuştu. Bunun üzerine 13 Mart 1857’den itibaren posta işleri bir daha iltizama verilmemiş ve devlet tekeli olarak işletilmiştir¹⁶⁸.

1840’da posta örgütünün kuruluşundan kısa bir süre sonra eyalet sınırlarında bu yeni kurumun şubeleri açılmaya başlanmış ve başkent İstanbul ile karadan düzenli posta tatarları çalışmaya başlamıştı. Önceki bölümde gösterdiğimiz gibi 1846’da Bursa’da bulunan eyalet memurları arasında bir posta müdürü dahi bulunuyordu.

¹⁶⁸ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 294–296.

Aynı tarihte Bursa Sancağındaki İznik, Lefke (Osmaneli) ve Mihaliç (Karacabey) kasabaları, posta teşkilatının bulunduğu yerleşim merkezleriydiler¹⁶⁹. Zamanla eyalete bağlı diğer sancak merkezlerinde örgütün altyapı ve memur kadroları tamamlanarak postahaneler açılmıştı. Buna göre İstanbul'dan eyalet merkezi Bursa'ya ve bağlı sancak merkezlerine gidecek resmî evrak ve buralardan İstanbul'a gönderilenler haftada birer kere örgüte bağlı posta tatarları ve sürücüler vasıtasıyla getirilip götürülmekteydi. Ancak 1855 yılında bile posta örgütüne dâhil edilmemiş eyalet kazalarının sayısı fazlaydı. Bu yüzden aynı tarihte Bursa Eyalet Meclisi'nde görüşülerek alınan bir kararla sadece eyalet içinde işleyecek müstakil bir eyalet postası kurulmasına karar verilmiş ve bir de lahiya hazırlanmıştı. Kurulacak bu özel posta, bütün resmî-özel evrak, mektup vb. şeylerin eyalet kazalarına zamanında ulaşmasını sağlayacak ve iddia edildiğine göre masrafsızca işletilecekti. Doğal olarak bunun faaliyete geçirebilmesi için öncelikle hükümetten izin alınması gerekmişti. Ayrıca o sırada ülkedeki bütün postahaneler İsmail Paşa'nın iltizamında bulunuyordu. Eyalet içindeki Bursa, Afyon, Kütahya ve İzmit postahaneleri onun tarafından ayrı ayrı başka mültezimlere maktu'en ihale edilmişti. Mevcut postahanelerin dışında eyalet içinde ayrı bir posta örgütü kurulması bunların gelirlerini azalmasına, dolaylı olarak hazinenin tazminat ödemesine sebep olabilirdi. Bundan dolayı girişime kısmen izin verilmişti. Mevcut postahanelerin bulunduğu mahallere gidecek posta çantaları üzerine resmî posta mührü vurulacak ve ücretleri

¹⁶⁹ BOA, Cevdet Maliye nr. 17.468. (Bursa Sancağındaki bütün memurlara bir ayda ödenen maaş miktarını içeren defter).

taraf­larından alınmak üzere bunların dağıtımını oralardaki posta müdürleri yapacaklardı. Böylece var olan posta örgütünün gelirleri korunmuş olacaktı¹⁷⁰.

Diğer yandan 1858 senesine kadar Bursa ile İstanbul arasında işleyen devlet postası karayolu üzerinden taşınırdı. Ancak Bursa'daki tüccarların büyük kısmı, çok vakit almasının yanında güvenli de bulmadıklarından kendi kıymetli ticarî evraklarını karadan çalışan devlet postasına vermektense, “*Emanetçi*” adı verilen adamlar vasıtasıyla Gemlik üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a göndermeyi tercih etmekteydiler. Bu ise Bursa Postahanesi gelirlerinde epey bir kayba neden ol­maktaydı. Sonunda söz konusu tarihte bunun önüne geçmek amacıyla Bursa ile İstanbul arasında haftada bir Gemlik'e gelen vapur üzerinden posta taşıtılmasına başlanmıştı¹⁷¹.

Tanzimat sonrası dönemde resmî ve özel alandaki haberleşmenin temininden sorumlu tek kurum olarak posta örgütünün eyalet içindeki durumu bu şekildeyken, Bursa şehri açısından haberleşme alanında çok daha önemli bir gelişme 1864'te meydana gelmiştir ki, bu da İstanbul-Bursa arası telgraf bağlantısının kurulmasıdır. Bilindiği gibi 19. yüzyıl modern Avrupa uygarlığında buharlı makinenin icadı sanayide nasıl bir devrime yol açmışsa, telgrafın icadı da haberleşme alanında aynı etkiyi göstermiştir. Bu yönüyle telgrafın icadının günümüz iletişim teknolojisine dayalı küresel Dünya sisteminin temelini oluşturduğu söylenebilir. Telgraf 1832'de bulunmuş, 1843'ten itibaren Amerika ve Avrupa'da yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Telgrafın haberleşme alanında sağladığı büyük gelişme sonucunda, ticarî canlılığı arttırması yanında, Avrupa devletlerinin sınırları içindeki merkezî

¹⁷⁰ 29 Râ 1272 (09.12.1855), BOA, A.MKT. UM. 217/71.

¹⁷¹ 25 Zâ 1274 (07.07.1858), BOA, A.MKT. MHM. 134/47.

iktidarlarını pekiştirdiği, cephelerdeki askerî harekâtları kolaylaştırdığı gözden kaçırılmamalıdır. Zaten Osmanlı'nın telgrafla tanışması da 1853–55 Kırım Harbi sırasında olmuştur. Savaş sırasında İstanbul–Rumeli ve Kırım arasındaki iletişimi kolaylaştırmak amacıyla İngilizler öncelikle İstanbul–Varna, sonra Varna–Kırım sahilleri arasında kablo hattı çekmişlerdi. Fransızlar ise Varna–Şumnu–Ruşçuk üzerinden Avusturya sınırlarına kadar çektikleri bir hat ile Kırım–İstanbul hattını Avrupa şebekesine bağlamayı başarmışlardı. 13 Ağustos 1855'te Edirne–İstanbul ve Edirne–Şumnu ordu merkezleri arasında da telgraf hatları döşenmişti. Böylece İstanbul aynı anda hem Kırım'la, hem de Avrupa ile telgraf iletişimine geçebilme olanağına kavuşmuştu. Bu ilk deneyimden sonra Osmanlı toprakları üzerinde hızla telgraf hatları döşenmiş ve bir on yıl sonra İmparatorluğun belli başlı büyük kentleri ile İstanbul arasında telgrafla haberleşme mümkün hâle gelmişti. 1864'te ülke içinde 76 telgraf merkezi işbaşındayken 1876'ya gelindiğinde ülkedeki bütün önemli merkezlerle telgraf iletişimine geçmek mümkün hâle gelmişti.

Hükümet bu gelişme karşısında gereken yasal ve maddî altyapıyı oluşturmakta gecikmedi. Telgraf hatlarının ulaştığı yerleşim yerlerine bir telgrafhane inşa ediliyor, vilayet merkezlerinde ise bir müdür, müdür yardımcısı ve muhabere memuru görevlendiriliyordu. Sancak merkezlerinde ise müdürle muhabere memurları bulunmaktaydı. Bunun dışında vilayet merkezlerine birer müfettiş gönderilmişti. 24 Ekim 1859'da yürürlüğe konan “*Telgraf Nizamnamesi*” ile kurumun yasal işleyişi de tespit edilmişti. Buna göre nizamnamede, devletin resmî haberleşmesinin ücretsiz olacağı, ticarî haberleşmelere devlet haberleşmelerinden sonra ilk sıranın verileceği, halkın haberleşme hürriyetine belirli ölçütler çerçevesinde sahip olduğu gibi hükümler yer alıyordu. Telgrafhanelerde çalışan

memurların uyacakları kurallar ayrıntılarıyla belirlenmişti. Bunun yanı sıra telgraf idaresinde çalışacak uzman personelin yetiştirilmesi amacıyla İstanbul'da "*Fürun-ı Telgraftıyye Mektebi*" adıyla bir meslek okulu dahi açılmıştı. En sonunda ülke içinde haberleşme alanında iki ayrı örgüt içinde faaliyet gösteren Posta Nezareti ve Telgraf Müdürlüğü, 1872'de "*Posta ve Telgraf Nezareti*" adı altında birleştirilerek denetim ve hizmette birlik sağlanmıştı¹⁷².

Ülke içinde telgraf iletişiminde sağlanan bu gelişmeler doğrultusunda önemli bir idarî ve ticarî merkez konumunda bulunan Bursa, 1864'te telgraf ile buluşmuştur. Bu tarihten evvel İzmit üzerinden Anadolu içlerine bir hat döşenmiş ve Ankara, Konya, Sivas gibi önemli Anadolu kentleri ile İstanbul arasında telgraf haberleşmesi sağlanmıştı. 1863 yılı sonunda ise bu hattın Geyve-Lefke (Osmaneli)-Bilecik-Yenişehir üzerinden geçecek yeni bir hatla Bursa ile bağlantısının kurulmasına karar verilmişti. Hattın yapımında kullanılmak üzere Fransa'dan satın alınacak tel ve çeşitli araç-gereç tutarının 34.182 Fransız frankına ulaşacağı hesap edilmişti. İlk olarak gerekli teşvikin yapılarak bu paranın bölge ileri gelenlerinden sağlanmasına çalışılacaktı. Başarılı olunamaz ise bütün masraflar hazine tarafından karşılanarak hat tamamlanacaktı¹⁷³.

Aslına bakılırsa Bursa'nın bir telgraf hattı vasıtasıyla İstanbul'a ve dahası Avrupa'ya bağlanması şehrin büyük sermayedarlarını teşkil eden ipek tüccarlarının çok yararına olacak bir gelişmeydi. Bu durum Avrupa ülkeleri, İstanbul ve bölgenin ipek üretilen diğer mahalleri ile Bursa arasındaki haberleşmeyi hızlandırarak, Bursa

¹⁷² Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 297-299.

¹⁷³ Gurre-i Râ 1280 (16.08.1863), BOA, *Ayniyat*, 464, s. 84-85.

havalisindeki ipek üretimi ve ticareti için olumlu sonuçlar doğuracaktı. Dolayısıyla şehrin ileri gelen servet sahipleri ve ipek tüccarları haberi duyar duymaz Bilecik'e kadar olan mesafedeki telgraf direkleri masraflarını karşılama kararı almışlar ve hemen aralarında topladıkları 65 bin kuruşla inşaaata başlamışlardı. Bu istek ve teşebbüslerini o sırada müfettişlik göreviyle şehirde bulunan Ahmet Vefik Paşa'ya da bildirmişlerdi. Ahmet Vefik Paşa ise bu gelişmeler üzerine masrafları hazine tarafından karşılanmak üzere Bursa'da hemen bir telgrafhane inşasına başlanmasını ve tel çekme işinin hızlandırılmasını hükümetten rica etmişti¹⁷⁴. Bütün bu girişimler olumlu sonuç vermiş ve 1864 yılı ortalarında İstanbul ile Bursa arasındaki telgraf hattı tamamlanarak binası ve görevli memurlarıyla hizmete girmişti.

Bursa ile İstanbul arasındaki hattın tamamlanmasını takiben kısa süre içinde eyalet içindeki diğer merkezlere de telgraf hatları götürülmüştür. 1871'e gelindiğinde vilayet merkezi Bursa'da bulunan telgrafhanede bir müdür ve çeşitli görevleri olan 7 memur bulunmaktaydı. Vilayete bağlı liva merkezleri olan Kütahya, Afyon ve Balıkesir'de dahi başlarında birer müdür ve birkaç telgraf memurunun bulunduğu birer telgrafhane faaliyette idi. Ayrıca Bilecik, Lefke, Eskişehir, Yenişehir, Simav, Gedus (Gediz), Uşak, Mihaliç, Bandırma ve Erdek kasabaları, vilayet içinde telgraf bağlantısına sahip yerleşim yerleriydiler. Buralarda da birer telgrafhane binası ve yerine göre değişen sayıda memurlar vardı. Bütün vilayetteki örgütün en üstünde ise “*Hüdavendigâr Vilayeti Telgraf Müfettişi*” adında bir memur bulunmaktaydı. Bursa telgrafhanesinden İstanbul dışında, Edirne, Ege Adaları, Bosna, Tuna, Yanya, Selanik, İşkodra, Aydın, Ankara, Kastamonu, Konya, Erzurum, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Halep, Bağdat ve Suriye vilayetleri ile haberleşmek mümkündü. Bunun

¹⁷⁴ BOA, İ. DH., nr. 35.361, Leff 1.

için ücret tarifeleri hazırlanmıştı. Mesela, vilayet içindeki herhangi bir mahalle çekilecek yirmi kelimelik telgraf creti 10 kuruş, İstanbul’a 15 kuruş, Ankara’ya yine 15 kuruş, Bağdat gibi uzak bir yereyse 40 kuruřtu¹⁷⁵.

¹⁷⁵ *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Sene 1288, s. 100–101.

SONUÇ

Bu araştırmada temel olarak Osmanlı taşra yönetiminde önemli yapısal dönüşümlerin meydana geldiği 19. yüzyılın ilk 60 yıllık zaman kesiti içinde bu dönüşümleri Bursa şehri ve onun merkezini oluşturduğu Hüdavendigar Eyaleti özelindeki uygulamaları bağlamında irdelemek amaçlanmıştır. Bir bakıma yönetim birimi olarak kendisi de bu sürecin içinde teşkil edildiğini gördüğümüz Hüdavendigar Eyaleti içinde söz konusu kurumsal dönüşümü karşılaştırmalı bir şekilde eylemsel alanda izlemenin, Osmanlı taşrasında uygulanan Tanzimat reformlarının başarı derecesi yönünden daha iyi değerlendirilebilmesine katkı sağlayacağı düşünülmüştü.

Tanzimat ile birlikte Osmanlı mülkî teşkilatı içinde yerini alan Hüdavendigar Eyaletinin çekirdeğini Bursa şehrinin merkezi olduğu tarihî Hüdavendigar Sancağı oluşturmuştu. Sancağın yönetim bakımından Tanzimat dönemine kadar geçirdiği gelişim, Tanzimat sonrasında Hüdavendigar Eyaleti adıyla anılacak idarî alanın şekillenmesini sağlamıştı. Hüdavendigar Sancağı 19. yüzyılın başlarında bütün Güney Marmara bölgesine dağılmış birçok kasaba ve şehri bünyesinde barındıran geniş sınırlara sahipti. Bursa şehrini bir kenara koyarsak, Bilecik, Lefke (Osmaneli) gibi önemli ipekçi kazalarla, Gemlik, Mudanya, Mihaliç (Karacabey), Gönen, Bergama ve Sivrihisar gibi hububat ve bağcılık alanlarında önemli tarımsal artık elde edilen bölgeler sancağın sınırları dâhilinde bulunmaktaydılar. Sancağın yönetim merkezi olan Bursa şehri ise yönetim bakımından olduğu kadar sosyo-ekonomik açılardan da bölgenin çekim merkezini oluşturmaktaydı.

Hüdavendigâr Sancağı, 1836'daki "Müşirlik" düzenlemelerine kadar görünüşte Anadolu Eyaletine bağlı sancaklar arasında bulunmaktaydı. Ancak 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan "aralık" uygulaması sonucunda sancak uzun yıllardan beri vezir veya beylerbeyi rütbeli paşalarca yönetilmişti. Bunlar ise sancağı genelde vekil olarak atadıkları mütesellimler vasıtasıyla yönetmişlerdi. Hüdavendigâr Sancağı 19. asrın ilk 10 yılında benzer şekilde Akka bölgesinin ileri gelen Arap ailelerinden Tahir Ömer-zadelerin "aralık" olarak tasarruflarında bulunuyordu. Bunların sancak yönetimi üzerinde hiçbir yetkileri bulunmamakta, sadece sancaktan elde edilen bir kısım malî gelirleri almakla iktifa etmekteydiler. Buna karşılık fiilî yönetim Bursa ileri gelenlerinin aralarında seçtikleri ve Padişah'ın onayıyla göreve başlayan âyan kökenli mütesellimlerce yerine getiriliyordu. Bu bağlamda Osmanlı taşrasında 18. yüzyılın sonlarında doruğuna çıkan adem-i merkezileşme ve eyaletlerde merkezî denetimin zayıflaması olgusundan Hüdavendigâr Sancağı da masun kalamamıştı. Bilhassa bu dönem Bursa şehrinde yerleşmiş emekli kadı veya müderrislerden oluşan ulema aileleri ile "Bey", "Ağa" gibi unvanlara sahip örfîye mensupları arasında karşılıklı rekabete açık gruplaşmaların olduğu gözlerden kaçmıyordu. Osmanlı kentlerinin yönetici seçkinlerini oluşturan bu zümreler Bursa'da şehir âyanlığı ve mütesellimlik gibi görevler üzerinde birbirleriyle kıyasıya rekabet ve çatışma içinde bulunuyorlardı. Ayrıca bu çatışma süreçleri içinde şehrin üretici güçlerini temsil eden esnaf kesimi ile ileri gelenlerini temsil eden yerleşik ulema aileleri arasında bir karşıtlık olduğu hissedilmekteydi. Diğer taraftan merkezî denetim açısından sancak sınırları içindeki durum da Bursa'dan pek farklı değildi. Sancak kazaları, her biri bağımsız hareket eden ve bulundukları bölgede malî-askerî açıdan güç odakları oluşturan taşra

âyanının denetiminde bulunmakta ve Bursa’da oturan mütesellimlerin bunların üzerinde bir otoriteleri bulunmamaktaydı.

Genel bir karışıklık dönemi diye nitelenebilecek bu süreç, 1812’de sancağın doğrudan vezir rütbeli paşalara verilmesi ve bu paşaların da “mutasarrıf” sıfatıyla Bursa’da oturmaya başlamalarıyla son bulmuştu. Aynı tarihte II. Mahmut’un ülke genelinde merkezî denetimi yeniden hâkim kılmak için sivrilmiş taşra âyanına karşı başlattığı mücadele politikalarının bir sonucu olan bu yeni dönemde, sancak, Padişah’ın güvendiği vezirleri tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Bu süreçte Hüdavendigâr Sancağı ile birlikte Kocaeli, Karesi ve Eskişehir sancakları yönetimlerinin tek bir mutasarrıf paşa elinde toplanması sonucunda ileride Hüdavendigâr Eyaletini meydana getirecek idarî alanın temelleri de atılmıştı. Bursa şehri 1812–1821 yılları arasında valilik merkezi olması itibariyle söz konusu mutasarrıflık bölgesinin idarî merkezi konumuna yükselmiş, kalabalık maiyetleriyle şehre gelen mutasarrıf paşaların ikamet merkezi olarak kullanılmıştı. Bu dönemde mutasarrıf paşalar sahip oldukları askerî ve malî araçlarla gerek Bursa şehrinde gerekse sancak genelinde düzeni sağlayarak merkezî iktidarın kontrolünü yeniden tesis etmişlerdi. Ayrıca Bursa şehrinde âyanlık üzerine yaşanan sert mücadelelerin bu sırada kesildiği ve şehir âyanlığına atanma ve azil süreçlerinin nihai olarak mutasarrıf paşaların çıkardığı buyrultulara bağlandığı görülmüştü.

1821’de ise Rum isyanının gerektirdiği askerî tedbirler doğrultusunda Hüdavendigâr, Kocaeli ve Karesi sancakları, İstanbul Boğazı Muhafızlığı görevi verilen vezirlere mutasarrıflık olarak tevcih edilmeye başlanmıştı. 1829’a kadar süren bu uygulama sırasında muhafızlık görevi ile Boğaziçi’nde ikamet eden mutasarrıf paşalar, bu sancakları, kendilerine bağlı adamları arasından tayin ettikleri

mütesellimlerle yönettirmişlerdi. Bu sırada paşalık merkezi konumundan çıkan Bursa şehrinde de en büyük örf temsilcisi olarak doğrudan Boğaziçi'nde bulunan mutasarrıf paşaların atadığı mütesellimler bulunuyordu. Bunlar, mutasarrıflar adına sancağın genel düzenini sağlıyor ve hem devlete hem de mutasarrıflara ait olan malî gelirleri topluyorlardı.

Tanzimat öncesinde Hüdavendigar Sancağının yönetiminde yapılan son değişiklik 1830'da meydana gelmiş ve bu şekilde sancağın mutasarrıflara tevcihi uygulamasına son verilerek bütün malî gelirleriyle birlikte Mukataat Hazinesi'ne bağlanmıştı. Böylece sancak mütesellimleri de doğrudan bu hazine tarafından atanmaya başlanmıştı. Bu dönemin mütesellimleri öncelikle sancaktaki bazı mukataaları güvenilir sarraf taahhüdüyle iltizamlarına alan ve bunların çeşitli devlet hazinelerine ödenmesi gereken bedellerini zamanında buralara teslim eden birer mültezimdiler. Ancak bu malî işlevlerinin yanında, aynı zamanda Bursa şehrinde oturan ve sancağın geneli üzerinde bir takım mülkî yetkilere sahip olan birer valiydiler. Bu sırada sancak içindeki voyvodalar da doğrudan Mukataat Hazinesi tarafından atanmaya başlamışlardı. Kısaca ifade edersek, sancağın merkezî hazinelere bağlanarak yöneticilerinin doğrudan buralardan atanmaya başlaması, sancak üzerindeki merkezî otoritenin tesisinde son halkayı teşkil etmekteydi. Aslına bakılırsa bu dönemin hazine mütesellimlerinin, mültezime benzeyen malî işlevlerini bir tarafa bırakırsak, mülkî bir taşra idarecisi olarak doğrudan merkezî hükümetin atadığı Tanzimat sonrasının vali veya kaymakamlarından pek bir farkları yoktu.

1836 düzenlemeleri sonunda, Eskişehir, Kocaeli, Hüdavendigar, Karesi ve Bolu sancaklarının birleştirilmesiyle “Redif-i Hassa Hüdavendigar Eyaleti Müşirliği”nin tesisi bile Tanzimat'a kadar bu düzeni değiştirmemiş ve müşirlik

içindeki diğer sancaklarla birlikte Hüdavendigâr Sancağı dahi doğrudan Mansure Hazinesi'nin belirlediği mütesellimlerce yönetilmeye devam edilmişti. Çünkü 1841 yılına kadar söz konusu eyalet müşirliği merkezi Üsküdar'da bulunan Hassa Ordusu müşirlerine, ser-askerlere veya kaptan paşalara tevcih edildiğinden ve bunlar ise görevleri gereği İstanbul'da ikamet ettiğinden, askerî hususlar dışında eyaletin mülkî-malî işlerinde diğer eyalet müşirleri gibi yetki sahibi kılınmamışlardı.

Tanzimat öncesi Osmanlı taşra yönetiminde istikrarlı bir yapının varlığından söz etmek mümkün değildi. Özellikle Anadolu'da bulunan sancakların birçoğunun yönetim şekillerinde ve mülkî statülerinde askerî ve malî kaygılarla devamlı değişiklikler yapılmıştı ve Hüdavendigâr Sancağı da gördüğümüz üzere en çok değişime uğrayan sancakların başında gelmişti. Bununla birlikte II. Mahmut devrinin göze çarpan bir özelliği olarak sancak genelinde idarî ve malî açılardan merkezî iktidarın denetimi yavaş yavaş tesis edilebilmişti.

Tanzimat öncesinde sancağın merkezî yönetimi konusunda mutasarrıf, mütesellim ve voyvoda gibi örf temsilcilerinin yanında kazaî otoritenin temsilcileri kadıların, özellikle Bursa kadılarının da önemli bir işlev sahibi olduğunu tespit etmiştik. Bu dönemde Bursa kazası kadılığı, kadılık silki içindeki meratipte “Bilâd-ı Hamse Mevleviyyeti” payesi adı verilen önemli bir rütbeyi temsil ediyordu. Dolayısıyla kadılık, ya geçimlik olarak Şeyhülislamlık, kazaskerlik gibi emekli ilmiye ricaline, ya da bir alt basamak olan “Mahreç Mevleviyyeti”nden yükselen molla efendilere tevcih ediliyordu. Yine bunların birçoğunun görevleri başına bizzat kendilerinin gelmediğini ve dönemin yaygın uygulaması içinde kadılığa genellikle Bursa'nın yerli İlmiyye mensuplarından uygun birini naip olarak atıyorlardı. Bursa kadıları aslî görevleri olan haklaştırma faaliyetleri, şehrin yerel ve beledî işlerinin

yürütülmesi yanında “sancak kadılığı” statülerinden kaynaklanan bir takım tasdik ve denetim yetkilerine de sahiptiler. Bu bağlamda sancak kazalarına yapılan vergi dağıtımlarının Bursa kadısının nezaretinde mahkemede yapıldığını ve yine sancak halkı ile yöneticileri arasında meydana gelen her türlü idarî anlaşmazlık davalarının da Bursa kadısının huzurunda görüldüğünü verdiğimiz çeşitli örneklerle vurgulamıştık.

Diğer yandan üzerinde durulması gereken ve belgeleriyle ortaya koyduğumuz bir diğer tespit ise Tanzimat öncesi dönemde sancakta görev yapan mutasarrıf, mütesellim, kadı ve voyvoda gibi merkezî hükümeti temsil eden görevlilerin halk ile ilişkilerinin çok da adaletli ve kanunî ölçülerde yürümediği olgusudur. Doğal olarak dönem içinde Osmanlı taşrasının genelinde yaygın olan bu tür olumsuzluklar Osmanlı iktidar temsilcilerini Tanzimat reformlarını tatbika götüren temel nedendi.

Tanzimat öncesi dönemde sancağın merkezî yönetiminde açıkladığımız yapı ve uygulamalar görülürken, idarî merkez konumundaki Bursa, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyiyle doğru orantılı olarak yerel yönetim alanında birçok kurum ve uygulamayı bünyesinde barındırıyordu. Bursa, İzmir’den sonra Anadolu’nun hâlâ en kalabalık ikinci şehriydi ve asrın ortalarına doğru gelişen fabrikalaşma ve göç olgularının katkılarıyla nüfusu artış süreci içine girecekti. Bunun yanında şehir nüfusu içinde Ermeni, Katolik Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan yoğun bir Gayrimüslim nüfus da bulunmaktaydı ve bunların içinde Ermeniler diğerlerine nazaran sayıca önde geliyorlardı. Ayrıca Bursa her şeyden önce bir esnaf şehriydi ve dokumacılık yanında pazarlama ve diğer çeşitli üretim dallarına dönük olmak üzere şehirde yüzlerce esnaf işkolu bulunuyordu. Kabaca şehir nüfusunun yarıya yakın miktarını aileleriyle birlikte esnaflık düzeni içinde geçimlerini sağlayan insanlar

oluşturuyordu. Bunların yanında şehirde, çeşitli tarikat şeyhleri, medreselerde görevli müderrisler ve emekli kadılar ile sürgün veya emekli paşalar, beyler, ağa unvanlı saray çıkmaları ve kapıkullarının teşkil ettiği yoğun bir ilmiye ve örfiye sınıfı mensupları kitlesi bulunmakta ve yönetici sınıfları oluşturan bu kitle mensupları, “vücul” sıfatıyla şehrin ileri gelenlerini meydana getirmekteydiler. Diğer taraftan yerel yönetim hususlarındaki etkin ve yönlendirici konumları yanında şehirde bulunan birçok farklı yerel memuriyet, bu sınıf mensuplarınca doldurulmuştu ve Tanzimat sonrasının bazı yeni kurumlarında bile doldurulmaya devam edecekti.

1810’lu yıllardan itibaren şehir içinde yönetim örgütlerinin bulunduğu sabit bir mekân dahi ortaya çıkmaya başlamıştı. Daha bu sırada, günümüz Heykel Meydanı’nın bulunduğu yer ile yukarıdaki İbrahim Paşa Mahallesi arasında kalan bölge, paşa konağı, şehir hapishanesi, ihtisap konağı, gümrükhane ve mahkeme binası gibi şehrin yönetim örgütlerinin toplandığı bir mekân hâline gelmiş ve aynı özelliğini uzun yıllar muhafaza etmişti.

Aynı zamanda şehir, vakıf kurumları ve bunlara bağlanan gelirler yönünden de zengin bir görünüm sunmaktaydı. Bu vakıfların büyük bir kısmı yüzyıllar içinde şehrin fizikî yapısını oluşturan dükkân, han, hamam, arsa gibi taşınmaz gelirlerine sahipken, diğer önemli bir kısmı ise çevredeki tarımsal artığın şehre akmasını sağlayan arazi gelirleriyle yaşamaktaydı. Büyük çoğunluğu Haremeyn evkafına bağlı olan bu vakıflar, yönetim ve hukuk bakımından da ayrı bir örgütlenme içinde değerlendirilmişlerdi ki, bu bağlamda Bursa’da, görev alanı sadece Haremeyn vakıflarına bağlı mülklerde ve köylerde yaşayanların adlî sorunlarıyla uğraşmak olan ayrı bir mahkeme örgütü dahi bulunuyordu. Teftiş Mahkemesi adı verilen söz konusu adlî kurum, yetki alanı bakımından şehrin sosyo-ekonomik hayatı içinde bayağı bir

öneme sahipti. Bunun yanında Bursa, belki de Anadolu şehirleri içinde en geniş mahkeme örgütü ve görevlileri kadrosuna sahip olan bir şehirdi. Görmüş olduğumuz gibi Bursa mahkemesinin görev yapan kadı veya naiplerden bağımsız olarak çalışan kalabalık bir kâtipler kadrosu bulunuyordu. Bir başkâtibin altında bulunan ve herhangi bir kazada kadılık yapabilecek hukukî ehliyeteye sahip olan bu kâtipler, mahkemede gerçekleşen her türlü adlî kaydın tutulması, dava keşiflerinin yapılması gibi aslî görevleri yanında, şehrin idarî yaşantısı içinde de önemli işlevlere sahiptiler. Tanzimat öncesi Osmanlı şehirlerinde mahkeme kurumunun kamusal işlerdeki önemiyle doğru orantılı olan bu işlev doğrultusunda Bursa mahkemesi kâtipleri, şehre ve sancağa ait yerel kayıtları tutan ve düzenleyerek, çeşitli mülkî-malî kayıt işlerini de üstlenmişlerdi. Tanzimat sonrasının yeni idare ve bürokrasi düzeni içinde ise, mahkemelerin şehir yönetiminde azalan işlevsel önemlerine karşılık vali ve hükümet konaklarının öne çıkmasıyla birlikte, bu gibi işlerde mahkeme kâtiplerinin yerini doğrudan Bâb-ı âli kalemlerinden çıkma kâtipler alacaktır.

Ayrıca yine Tanzimat öncesi Bursa'sı, şehir âyanlığı, şehir kethüdalığı, sandık eminliği, şehir mimarlığı gibi birbirinden farklı işlevleri ve şehre özgü uygulamaları bulunan yerel kurumlara sahipti. Bu çeşitlilik iç güvenliği sağlamada kullanılan kolluk kuvvetlerinde de görülüyordu. Ancak 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra eskiden büyük oranda bu ocak mensuplarınca yerine getirilen fonksiyonlar Mansure ve Redif orduları gibi düzenli birliklerce yerine getirilmeye başlanmış ve iç güvenlik hususlarında söz konusu ordulara bağlı subaylar şehrin kolluk âmirleri olarak önem kazanmaya başlamışlardı. Bu dönem yerel yönetiminde göze çarpan bir başka önemli husus ise, çalışmamızda örnekleriyle açıkladığımız üzere bilhassa yerel masrafların yerine getirilmesinde ve karşılanması gibi konularda,

şehrin yönetim işlerinde etkin olan seçkinlerin sahip oldukları özerk konumdur. Merkezî hükümetin, bir grubun çıkarına olan, ancak halkın büyük kısmı için adaletsiz bir durum yaratan bazı yerel malî uygulamalara onaylamasa da göz yummak zorunda kalması, bu dönemde az rastlanılan bir durum değildi. Zaten çalışmamız çeşitli yerlerinde bunlara dair somut örneklere değinmiş bulunmaktayız.

Tanzimat sonrası eyaletlerde kurulan yeni yönetim düzenini, Bursa özelinde açıklamaya çalıştığımız eski yapıya karşı merkezî bürokratik sınıf temsilcilerinin bir tepkisi olarak düşünmek gerekmektedir. Tanzimat sonrası Bursa’ında tespit ettiğimiz yeni uygulamalar da bunu tasdik eder mahiyettedir. Ayrıca Osmanlı mülkî taksimatı içinde Hüdavendigâr Eyaleti adı verilen yönetim bölgesinin örgütlü bir hâlde ortaya çıkması da Tanzimat’ın ilânını takip eden birkaç yıl içinde gerçekleşmiştir. Kapsadığı sancaklar ve belirli bir merkezde oturan vali, defterdar gibi kurumlarıyla Hüdavendigâr Eyaleti ilk 1841 senesinde teşkil edilmişti ve bu sırada eyalet merkezi Kütahya olarak belirlenmişti. Ancak 1842’de merkezin Bursa’ya taşınmasıyla eyaletin Cumhuriyet dönemine kadar sürecekt varlığı tamamlanmıştı. Bu değişiklik sonucunda eski sınırları daraltılan Bursa Sancağı eyaletin merkez sancağı konumuna yükselmiş, eyalet vali ve defterdarları Bursa’da oturmaya başlamış ve Tanzimat’ın ilk anlarında “Muhassıllık Meclisi”, “Memleket Meclisi” gibi adlarla faaliyette bulunan Bursa Meclisi ise, eyalette cereyan eden hukukî, malî, idarî ve zabtî meselelerin de görüşüldüğü “Eyalet Meclisi” yetkisine kavuşmuştu.

Tanzimat sonrası Bursa’ında bulunan eyalet valilerinin görevlerini açıklayarak şehir halkı ile ilişkileri, genel tutum ve davranışları, görevlerini ifa bakımından sahip oldukları araçlar gibi hususları ortaya koymaya çalışmıştık.

Valilerin yanında şehirde ikamet eden bir diğer eyalet görevlisi olan defterdarlar da bu açıklamaların kapsamı içindeydi. Tanzimat reformlarının taşra örgütüne kattığı belki de en önemli ve radikal kurumlardan olan eyalet meclisinin Bursa bağlamında izlenmesi de ele aldığımız konular içindeydi. Öte taraftan Tanzimat döneminin taşra yönetim yapılanması içinde üzerinde durduğumuz diğer önemli husus, merkezî iktidarın amaçladığı idarî-malî denetimin sağlanması doğrultusunda, eyalet veya sancak merkezi olan şehirlerde uzmanlık ve işbölümüne dayanan ve Bâb-ı âlî'dekine benzer bir taşra kançılaryasının ortaya çıkışı idi. Bu örgüt eyalet vali ve defterdarının emrinde, maliye ve mülkiye olmak üzere iki ayrı sahada uzmanlaşmış ve büyük ölçüde Bâb-ı âlî kalemlerinden yetişerek taşraya gönderilmiş kâtiplerden oluşuyordu. Ayrıca valinin de ikametgâhı olan hükümet veya vali konağında toplanan bu kalem daireleri, modern vilayet örgütünün gelişimini temsil ediyorlardı. Çalışmamızda da gösterdiğimiz üzere Bursa'da 1840'lı yıllarda sayı bakımından pek göze çarpmayan bu örgüt, 1860'lı yıllara doğru yeni malî hesap usullerinin de kabulüyle nitelik ve nicelik bakımından oldukça genişlemişti.

Hüdavendigâr Eyaleti idarî sınırları açısından istikrarlı bir yapıda değildi. Eyaletin kapsadığı sancaklarda sık sık değişimler yaşanmaktaydı. Ayrıca bu sancakların bazıları mutasarrıflığa çevrilmişti ve kâğıt üzerinde eyalet dâhilinde görünmelerine rağmen, Bursa'daki valinin otoritesinden tamamen bağımsızdılar. Buna göre eyalet valileri sadece kaymakamla yönetilen sancaklar üzerinde belirli derecede söz sahibiydiler. Kaymakamlar ise bu dönemin sancak yönetiminden sorumlu olan ve doğrudan eyalet valisinin denetiminde bulunan yöneticileriydiler ve bir bakıma Tanzimat öncesi mütesellimlerinin yerini almışlardı. Ancak eyalet içinden verdiğimiz örneklerle de görüldüğü gibi bu dönemin sancak kaymakamları hiç de

Tanzimat ilkeleri doğrultusunda hareket eden yöneticiler değillerdi. Eyalette bulunan sancak kaymakamları arasından birçoğu zimmetlerine vergi gelirleri geçirmek, halktan yasal oranların üzerinde vergi toplamak gibi suiistimallerden dolayı yargılanmıştı. Benzer durum mülkî teşkilatın en alt basamağındaki kaza müdürleri için de geçerliydi. Sonuçta bu dönem içinde eyalete bağlı sancak ve kazaların yönetimini üstlenen kaymakam ve kaza müdürlerinin Tanzimat hareketinin önemini kavrayamamış, eski dönemdeki alışkanlıklarını sürdürme eğiliminde olan taşra kökenli şahıslardan oluştuğu çok belirgindi. Merkezî hükümetin reformları başarıyla uygulama yolundaki çıkmazı da zaten burada başlamaktaydı. Çünkü Bâb-ı âlî'nin elinde, kâğıt üzerinde yapılan düzenlemeleri somut düzlemde uygulayacak yeterlilikte modern eğitimden geçmiş yeterli sayıda mülkî memur bulunmamaktaydı. Eyalet kapsamında vardığımız sonuçlar bağlamında kısaca toparlamak gerekirse, her ne kadar eyalet ve sancak merkezlerinde Tanzimat ilkelerinin hayata geçirilmesi amacıyla bazı yeni örgütlenmelere gidilmiş ve bilhassa devletin malî kaynakları denetimine alması konusunda eskisinden daha etkin bir yapı kurulmuş olsa bile, taşra yöneticileriyle halk arasındaki ilişkilerde adaletli bir işleyişin tesis edildiğini söylemek mümkün değildir. Tanzimat öncesinde görülen birçok çelişkinin Tanzimat sonrasında yeni tesis edilen taşra kurumlarında yeni görünümler altında varlığını sürdürmüş olduğu görülmektedir ve dönem içinde bunlar, sadece bir veya birkaç bölgeyle sınırlı olmayan, İmparatorluğun geneli için geçerli olan olgulardır.

Benzer durum, adına devlet denilen siyasî yapılanmanın en temel vazifelerinden olan uyruklarının can, mal ve namus emniyetini sağlaması ilkesinde, yani kısaca eyaletlerin iç güvenliğini ilgilendiren konularda da yaşanmaktaydı. Gerçi valilerin keyiflerince idam cezası verdikleri günler çok geride kalmıştı ama eyaletteki

uygulamalarını ayrıntılı olarak açıkladığımız üzere, işlevsel bir kolluk gücü oluşturma yönünde yapılan o kadar düzenlemeye rağmen Hüdavendigâr sınırları içindeki yollarda yolcuların, posta ulaklarının ve tüccarların eşkıya tarafından gasp edilmeleri, öldürülmeleri ve hatta bazı kaza mahkemelerinin eşkıyaca basılması gibi şeyler sıradan olaylar hâline gelmişti. Bu hâl, eyaletin son derece ilkel yol sistemi ile birleşince doğal olarak haberleşme ve seyahat emniyeti ile birlikte ticarî ve tarımsal gelişmenin önündeki en büyük engeldi. Gerçi eyalet, yayıldığı Güney Marmara kıyıları boyunca deniz ulaşımı açısından avantajlı bir konuma sahipti. Gemlik'ten Erdek'e kadar uzaman birçok kıyı kasabası, eyaletin iç kısımlarının İstanbul ve diğer Osmanlı merkezleriyle deniz üzerinden bağlantısını sağlamaktaydı. Ancak Gemlik ve biraz da Mudanya dışındakilerin hiçbiri uluslararası pazarlara yönelik gönderimlerin yapıldığı limanlar olarak sıvrilememişlerdi. Dönem içinde zaten eyaletin ihraç ettiği mallardan afyon ve yapağı İzmir üzerinden, ham ipek ise Gemlik ve bir ölçüde Mudanya üzerinden Batı pazarlarına gönderilmekteydi. Bunun dışındaki diğer liman kasabaları, yalnızca artalanlarıyla kendi çevrelerinin hububat, sebze-meyve ve balık gibi ürünlerinin İstanbul ile diğer Osmanlı piyasalarına gönderildiği ve ayrıca bölge ile İstanbul arasındaki ulaşımın sağladığı iç ticaret-ulaşım limanları konumunda kalmışlardı. Buna karşılık içlerinden bazılarının, bilhassa stratejik askerî ihtiyaçların İstanbul'a nakli bağlamında devlet için ayrı bir önemi bulunmaktaydı.

ÖZET

Aslında, Osmanlı taşra yönetimi içinde Tanzimat dönemine kadar “Hüdavendigâr Eyaleti” adıyla anılan idarî bir birim bulunmamaktadır. Bunun yerine Tanzimat öncesi Osmanlı ülke yönetiminde karşımıza çıkan idarî birim “Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı” ve onun Güney Marmara’da kapsadığı geniş coğrafi alandır. Merkez şehri Bursa ile birlikte sınırlarında birçok kalabalık nüfuslu kasabayı barındırmış olan Hüdavendigâr Sancağı ise eyalet statüsüne kadar Anadolu Eyaleti adı ile bilinen idarî bölge içinde yönetilmiştir. Buna göre sancak, Hüdavendigâr Eyaletinin 1842’de resmen teşekkülünden sonra bu eyaletin “merkez sancağı” statüsüne geçmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca “Bursa Sancağı” adıyla idarî taksimat içinde yer almıştır. Dolayısıyla Hüdavendigâr Eyaletinin kuruluş ve idarî örgütleniş aşamalarını Tanzimat sonrası taşra yönetiminde gerçekleştirilmeye çalışılan reform faaliyetlerinden ayrı düşünmek imkânsızdır. Bu bağlam içinde çalışmamızın temelini, 19. yüzyılın başından 1867 tarihli Vilayet Düzenlemeleri’ne kadar Bursa Sancağı ve Hüdavendigâr Eyaletinde geçerli olan yönetim pratikleri ve sonuçları oluşturmaktadır. Sonuçta bizatihi Bursa şehrinin merkezini oluşturduğu bu coğrafi alanda geçerli olmuş idarî ve malî uygulamaları tespit etmek, bunların nitelik ve sonuçlarını ortaya koymak; Tanzimat anlayışı doğrultusunda 19. yüzyıl Osmanlı taşra yönetim kurumlarında yaşanan dönüşümleri izlemekle özdeştir.

Araştırmanın bu ilk sorunsalı paralelinde, Tanzimat reformlarının hazırlayıcı evresini oluşturan II. Mahmut döneminde yapılan yönetim düzenlemeleri de ayrı bir önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda, genel olarak Bursa Sancağında, özel olarak ise

idarî merkezi konumundaki Bursa şehrinde 1800–1839 tarihleri arasında mevcut idarî-malî yapının işleyişini tespit etmek bu çalışmanın ilk aşamasını oluşturmuştur. İkinci aşamada sancaktan eyalet statüsüne geçişin kronolojik seyri aktarıldıktan sonra yine genelde eyalet içinde, özelde ise eyaletin idarî merkezi Bursa şehrinde Tanzimat'ın yeni yönetim kurumları ve bunların işleyişleri açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece, 19. yüzyıl Osmanlı idare tarihinin birbirini tamamlayan bu iki önemli zaman kesitinde mevcut taşra yönetim yapısı ve pratikleri Bursa şehri ve çevresi merkezinde karşılaştırılmalı bir bakış açısından betimlenmek istenmiştir. Yani önemli bir taşra idare merkezi olarak Tanzimat öncesi Bursa şehrinde mevcut yerel-merkezî yönetim kurumlarının Tanzimat sonrasında hangi şekil ve niteliklerle dönüştükleri; Tanzimat dönemi prensipleri doğrultusunda geçilen yeni yönetim anlayışının bölgede ne derece istenilen sonuçlara ulaştığı ve en önemlisi de eski yapıda önemli bir role sahip adem-i merkeziyetçi unsurların yeni yapı içinde yüklendiği işlev ve konumları, söz konusu ilk sorunsal bağlamında ve araştırma sonucunda birincil kaynaklardan elde edilen veriler ışığında ortaya konulmuştur.

SUMMARY

Actually, there is no such administrative unit called “Hudavendigar Province” in Ottoman rural administration until the period of the Administrative Reforms. Instead, the administrative unit that is seen in the Ottoman country administration pre-Administrative Reforms period is “Hudavendigar (Bursa) District” and the vast territorial area it covers in the Southern Marmara. Hudavendigar District with its many high populated towns covered in its borders including Bursa was ruled under the administrative region known as “Anatolia Province” until gaining the status of being a Province. According to this, the District gained the status of “central district” after constitution of Hudavendigar Province and during the second half of 19th century it stayed as an administrative division called “Bursa District”. Therefore, foundation and administrative institutionalization stages of Hudavendigar Province cannot be thought apart from the reformation activities tried to be accomplished within rural administration after Administrative Reforms period. In this context, beginning from the early years of 19th century, administrative practices which are valid in Bursa District and Hudavendigar Province until Provincial Regulations dated 1867 and their consequences constitute basics of our studies. In a sense, determining administrative and economical regulations, which were in effect in the region covering Bursa city center, stating qualifications and consequences of these are identical with observing the transformations seen in the 19th century Ottoman rural administrative foundations within the context of Administrative Reforms.

In line with this first problematic of the research, administrative regulations that were made in the period of Mahmut II constituting preparing stage of the

Administrative Reforms become even more important. In this respect, determination of implementation of present administrative and financial structure between the years 1800 and 1839 in Bursa District in general and specifically in the city of Bursa as an administrative center constitutes the very first stage of this study. At the second stage, after expressing chronological flow of the transformation from district structure to the province status, new administrative foundations of the period of Administrative Reforms and their operations were tried to be expressed. In this sense, present rural administrative structures and their practices of these two significant eras complementing each other in the administrative history of 19th century's Ottoman Empire are intended to be described with a comparative viewpoint. In other words, in the city of Bursa as a significant administrative center before the period of the Administrative Reforms, in what sense and qualities the present structures and economical implementations of local-central administrative foundations had been transformed to, to what extent the new administrative understanding accepted in line with the principles of the Administrative Reforms had accomplished the intended results and the most important question to what roles the factors in decentralization that had had a significant role in the past structure are attributed are stated within the context of the first problematic and in the light of the data gained from primary sources.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Bâb-ı âli Evrak Odası, Ayniyat Defterleri (*Ayniyat*), nr. 169, 172, 173, 174, 176, 313, 370, 372, 375, 382, 384, 385, 386, 387, 391, 395, 399, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 467, 636, 638, 640.

Cevdet Askerî Tasnifi, nr. 11.848, 44.468.

Cevdet Dâhiliye Tasnifi, nr. 9047.

Cevdet Darphane Tasnifi, nr. 2080, 2855.

Cevdet İktisat Tasnifi, nr. 424, 672.

Cevdet Maliye Tasnifi, nr. 268, 2444, 6176, 10.488, 11.765, 15.703, 17.468, 17.966, 20.845, 21.114, 23.145, 24.111, 25.710, 25.974, 31.477.

Cevdet Saray Tasnifi, nr. 2276.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HH), nr. 14.053, 16.695, 17.705, 24.351, 24.762, 25.910, 29.212, 33.432/D, 35.127, 39.914, 39.914–A, 48.627.

İradeler, Dâhiliye Tasnifi (İ. DH.), nr. 533, 569, 2080, 2520, 24.759, 24.884, 25.723, 32.139, 35.361.

İradeler, Hariciye Tasnifi (İ. HR.), nr. 9526.

İradeler, Meclis-i Vâlâ Tasnifi (İ. MVL.), nr. 23, 1301, 2093, 3511, 8409, 13.522, 18.848, 20.933, 23.500.

İradeler, Mesâil-i Mühimme Tasnifi (İ. MSM.), nr. 2283.

Sadaret, Mektubî Kalemi Belgeleri (A.MKT.), nr. 3/76, 167/29, 176/99.

Sadaret, Mektubî Kalemi, Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT. MHM.), nr. 14/31, 14/32, 134/47, 205/4, 346/18.

Sadaret, Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devâir Belgeleri (A.MKT. NZD.), nr. 12/14.

Sadaret, Mektubî Kalemi, Umum Vilâyât Belgeleri (A.MKT. UM.), nr. 217/71, 260/56, 395/38, 409/4, 435/25, 439/39, 483/58.

B) Milli Kütüphane Arşivi, Ankara

Bursa Şer'îye Sicilleri (BŞS), nr. B80, B82, B85, B86, B258, B275, B278, B280, B282, B291, B303, B306, B312, B316, B317, B321, B324, B325, B327, B334, B335, B336, B347, B349, B358, B359, C6, C10, C21, C22, C25, C26, C27, C29, C31, C32, C34, C38, C224.

II. BASILI KAYNAKLAR

A) Gazeteler

Takvim-i Vekayi, Defa: 193, 194, 198, 220, 224, 225, 236, 239, 259, 266, 267, 284, 292, 308, 326, 405, 412, 427, 443, 444, 460, 466, 467, 474, 498, 504, 521, 522, 530, 539, 542, 548, 558, 578.

B) Devlet ve Vilayet Salnameleri

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1280 (1863–64).

Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, Sene 1288 (1871–72), 1298 (1880–1881)

C) Seyahatnameler

BROWNE, William George, “Journey from Constantinople through Asia Minor, in the 1802”, *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of*

Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, (Edit. Robert Walpole), London 1820.

BURGESS, Reverend Richard, *Greece and The Levant; or Diary of a Summer's Excursion in 1834, with Epistolary Supplements*, II, London 1835.

FULLER, John, *Narrative of a Tour through Some Parts of the Turkish Empire*, London; Printed by Richard Taylor, 1829.

HAMILTON, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia : with some account of their antiquities and geology*, I–II, London 1842.

HAMMER, Joseph von, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zurück über Nicäea und Nicomedien*, Pesth. 1818.

_____, "Observations Made on a Journey from Constantinople to Brussa and Mount Olympus, and thence back to Constantinople by the Way of Nicea and Nicomedia" *The London Literary Gazette; And Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, etc. For the Year 1819* (Printed by William Pople), No. 108–117, 122, 125, 129, London 1819.

KEPPEL, George, *Narrative of a Journey across the Balcan, Etc. in the Years 1829–1830*, II, London 1831.

KÏNNEÏR, John Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.

LEVINGE, Godfrey, *The Traveller in the East; Being a Guide through Greece and the Levant, Syria and Palestine, Egypt and Nubia, Etc.*, London 1839.

MAC FARLANE, Charles, *Turkey and its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, I–II, Philadelphia 1850.

MİSS PARDOE, *The City of the Sultan; and Domestic Manners of the Turks, in* 1836, II, London 1837.

SCHNEİDER, C. A. Elizabeth, *Letters from Broosa, Asia Minor*, Chambersburg, Pennsylvania 1846.

TURNER, William, *Journal of a Tour in the Levant*, III, London 1820.

WALSH, Robert, *A Residence at Constantinople*, II, London 1836.

III. ARAŞTIRMA ve İNCELEMELER

A) Telif Eserler

ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif Kavâidi*, I-II. Kısım, İstanbul 1328.

ABDÜKADİR, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Bursa 1327

AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul 1271.

_____, *Tezâkir 13–20*, (Yay. Cavid Baysun) TTK Ankara 1991.

AHMET LÜTFİ EFENDİ, *Tarih-i Lütfî*, IV, İstanbul 1292, V, VII İstanbul 1302.

AKBAYAR, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2003.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*, II, Ankara 1999.

BAYKAL, Kazım, *Bursa Hanları*, Bursa 1935.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul 2002.

BİLGİN, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006.

BİNGÖL, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840–1876)*, Eskişehir 2004.

- BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahrîye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Ankara 1992.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986.
- CİN, Halil–AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi (Özel Hukuk)*, Konya 1995.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Ankara 1997.
- ERDER, Leila, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835–1975*, New Jersey: Princeton University 1976.
- ERGENÇ, Özer, *16. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Ankara 2006.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2004.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.
- _____, *Osmanlı Tarihi, VIII*, TTK Ankara 1995.
- KARPAT, Kemal, H., *Osmanlı Nüfusu (1830–1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Ankara 1991.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, Ankara 1974.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, II*, İstanbul 1976.
- LOWRY, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326–1923)*, (Çev. Serdar Alper), İstanbul 2004.

MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay–Enver Özcan), TTK Ankara 1990.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî* (Yay. Haz. Nuri Akbayan), I, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994.

_____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840–1880)*, TTK Ankara 2000.

ÖZDEMİR, Rıfat, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986.

ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplumu*, Ankara 1985.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Ankara 1994.

ÖZTÜRK, Nazif, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I–III, İstanbul 1993.

QUATAERT Donald (Çev. Süphan Andıç), “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914* (Edt. Halil İnalcık–Donald Quataert), II, Eren Yayıncılık İstanbul 2004.

_____, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1999.

SUBHÎ BEY, *Bursa Şehri Harita-i Mufasssalası*, İstanbul 1278. TTK Kütüphanesi Yer No: B.3990 1278.

TÖNÜK, Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945.

ULUÇAY, M. Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, TTK Ankara 1988.

YAMAN, Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940.

YEDİYILDIZ, M. Asım, *Şer'iye Sicillerine Göre 16. YY.'ın İkinci Yarısında Bursa Esnaftı ve Ekonomik Hayat*, Bursa 2003.

YURT ANSİKLOPEDİSİ, "Bursa" Maddesi, III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

B) Makaleler

ADANIR, F., "Woywoda", *EP*, XI, s. 215.

AKDAĞ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle 17. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/6-7 (1966), s. 201-247.

CUNNINGHAM, A. B., "The Journal of Christophe Aubin: A Report on The Levant Trade in 1812", *Archivum Ottomanicum*, VIII, (1983), s. 5-131.

ÇADIRCI, Musa, "Anadolu'da Redif Askerî Teşkilatının Kuruluşu", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII, s. 63-75

_____, "II. Mahmut Döneminde Mütessesimlik Kurumu", *DTCF Dergisi*, XXVIII/3-4 (1970), s. 287-296.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840–1864)”, *Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, TTK Ankara 1985, s. 257–277.

_____, “Tanzimat’ın İlânı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826–1839)” TTK, *Belleten*, LI/201 (1987), s. 1215–1240.

ÇİFTÇİ, Cafer, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 6 (2004/1), s. 67–86.

_____, “Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakımı ve Onarımında Vakıfların Rolü”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3 (2002), s. 57–74.

ÇUBUK, Vahid, “Yörükler”, *İA*, XIII, s. 432–436.

DARKOT, Besim, “Bursa”, *İA*, II, s. 806–810.

GÖKDEMİR, Raşit, “Bursa Askerî İdadîsinin Açılışı Hakkında Bir Vesika”, *ULUDAĞ; Bursa Halkevi Dergisi*, Sayı 24 (1939), s. 37–40.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), s.123–132.

İNALCIK, Halil, “Bursa”, *EI²*, I, s. 1333–1336.

_____, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteen Century Islamic History* (Eds. T. Naff and R. Owen), London 1977, s. 27–52.

_____, “Maḥkama”, *EI²*, VI, s. 3–5.

_____, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600–1700)”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283–337.

_____, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, XXVIII (1964), s. 623–690.

KARATAŞ, Ali İhsan, “17. Yüzyılda Bursa’nın Nüfus Yapısı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/9 (2000), s. 755–765.

LEWIS, Bernard, “Bayt al-Māl”, *EP*, I, s.1146–1147.

MORDTMANN, J. H., “Ağa Hüseyin Paşa”, *İA*, I, s. 147–148.

ORHONLU, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), s. 1–30.

ÖZKAYA, Yücel, “18. Yüzyılda Çıkarılan Adâlet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *TTK, Belleten*, XXXVIII/151 (1974), s. 445–491.

PINAR, İlhan, “Gezginlere Göre 18., 19. Yüzyıllarda ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa”, *Toplumsal Tarih*, II/8 (Ağustos 1994), s. 22–29.

SAİNT-LAURENT, Béatrice, “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmet Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* [Edts. Paul Dumont–François Georgeon (Çev. Ali Berktaş)], İstanbul 1999, s. 79–98.

SATICI, Emre, “Meclis Üyeliğinden Paşa’lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa’dan Bir Örnek)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (Eylül 2006), s. 225–244.

SHAW, Stanford J., “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal of Middle East Studies*, VI/4 (Ekim 1975), s. 421–459.

TURAN, Şerafettin, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1963), Ankara 1963, s.157–202.

TÜRKCAN, Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa”, *Tarih ve Toplum*, IV/24 (1985), s. 384–392.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, İA, XIII, s. 153–172.

YEDİYILDIZ, M. Asım, "Şer'îye Sicillerine göre Bursa'nın sosyo-ekonomik yapısı(1656–1658)", *Vakıflar dergisi*, XXIII, s. 177–229.

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona(Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657–708.

EKLER

TABLO I: 31 Ekim 1837–25 Nisan 1838 (01 Ş 1253–30 M 1254) Tarihleri Arası 6 Aylık Bursa Kazası Salyane(Tevzi) Defteri^a

Mahrûse-i Bursa'da umûr-ı memlekete sarfı iktizâ eden akçenin ismi tasrîhiyle kibel-i şer'den ve mütesellim bulunanlar taraflarından temhîr olunması husûsuna irâde-i seniyye-i mülûkâne te'alluk eylediği vechle 1253 senesi Şa'bân-ı şerîfi guresinden 1254 senesi Muharremü'l-harâmı gâyetine gelinceye değin dergâh-ı âlî kapıcıbaşılardan 'atûfetlû el-hâcc Mustafa Ağa hazretleri ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'le cânib-i vilâyete dâ'ir harc ü sarf olunarak irâde-i seniyye muktezâsı üzere temhîr kılınan tezkireler mücebince tahrîr ve terkîm kılınan 6 aylık mesârif defteridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur. Hurrire fî el-eyvni'l-ehâdî 'aşer min Saferü'l-hayr sene erba'a ve hamsîn ve mi'eteyn ve elf

11 S 1254 (06 Mayıs 1838)

Kuruş	Masraf Kalemi
1600	Bâ-fermân-ı 'âli Tahîr Ömer-zâde Mehmed Bey'in ma'âş
180	Vilâyet mâlî olan mefrûşât odası kirâsı ve muhîrân mâhîyeleri
3000	Sandık emîni es-seyyid Ahmed Efendi ma'âş
1800	Vilâyet kâtibi el-hâcc İzzet Efendi ma'âş
860	Demirtaş karyesi derbendi muhâfızları ma'âş
180	Pınarbaşı'nda vâki' cebehane muhâfızına ve topçu Ahmed'e verilen mâhîye
19.625	İşbu sene-i mübârekede şa'îrin gûlâsı takrîbiyle kirâhânenin hüsn-i idâresi için kirâcîbaşı Abdülkadir Ağa'ya cümle ittîfâkıyla olunan i'âne
4500	Mahkemede mürûr odasına me'mûr ketebe Efendiler ma'âş
720	Mürûr tezkiresi yoklamasına me'mûr 2 nefer kolcuların mâhîyesi
6000	Umûr-ı â'yanîyyet için bâ-emr-i 'âli cânib-i vilâyetten tahsîs kılınan ma'âş
5148	Kapu matbahına ber-mu'tâd tahsîs kılınan hatab bahâ ve nakliyyesi
10.000	Bâ-irâde-i seniyye umûr-ı vilâyet ve sancak mesâriflerine sermâye olmak üzere tahsîs kılınan 200 bin kuruş mâl-ı eytâmın onu onbir buçuk hesâbıyla verilen fâ'izlerinden vilâyet hissesi
9000	Bundan âkdem Rumeli cânibinden Anadolu Ordu-yı hümayununa mürûr ü 'ubûr eden 'asâkirin ta'yînâtı için cânib-i vilâyetten onu on iki hesâbıyla ba'zı kesândan istidâne olunan mebâliğ 'asâkir-i mezkûre harc ü sarf olunarak cânib-i mîrîden bir kût'a rûz-nâmçe i'tâ buyurulmuş olmağla ol vechle te'diye-i deyn olunamadığından mebâliğ-i mezkûrun 6 ayda iktizâ eden güzestesi
750	Ramazân-ı şerîfde câmi'-i kebirde ikâd olunan mahya mesârifleri için Mollâ Salih'e verilen
60	Ramazân-ı şerîfde câmi'-i kebirî sibâyandan muhâfaza için ta'yîn olunan sekkân ücretleri için verilen
750	1253 senesi kalyoncu bedeliyyesinden Bursa kazâsına tâbi' Ahmet karyesi ve Manticı mahallesi hisselerine isâbet eden mebâliğin mecmû'unu te'diyeye muktedir olamadıklarından cümle ittîfâkıyla olunan i'âne
3000	Ramazân-ı şerîfte zindânda mahbûs fâcîrelerin vâki' olan ta'âmîyyeleri mesârifleri
860	İzmit cânibine ve Ramazân-ı şerîfi tahkîk için Kütahya tarafına gönderilen tatar harcırahları ve hilâl-ı Ramazânî rü'yet eden adamlara verilen
2650	'Asâkir-i hâssa Miralay Devletlû Hüseyin Bey'in ve 'asâkir-i mezkûr Binbaşısı 'Abdullâh Ağa'nın ikâme eyledikleri konakları 6 aylık kirâsı olarak 53 senesi Şevvâli guresinden Zi'l-hicce gâyetine gelinceye kadar verilen mâhîyeleri
4850	Jurnal tahrîrine me'mûr ketebe Efendiler ma'âşları için verilen
750	Altı mâhdan altı mâha kadar vilâyete müte'allik vürûd eden evâmîr-i 'aliyye ve mekâtib-i sâmiyyeyi kayd ve vukû' bulan umûr-ı mühimme i'lâmâtlarını ve tevzîât defterlerini tahrîr ve iktizâsına göre tahrîr ve mürâselâtlarının terkîm ve esnâf ve kurâyâ taksîm eden me'mûr Efendi'ye ber-mu'tâd verilen ma'âş
500	Hüdâvendigâr Eyâleti'nin Ser-'asker-i zafer-rehberî Devletlû veliyyü'n-ni'em Efendimiz

^a Kaynak: BŞS. B347/s. 11–13.

	hazretlerine ihâle buyurulduğu i'ânîyyesiyle bâ-emir-nâme-i sâmi vürûd eden Tatar'a verilen hizmet
1397 5000	Jurnal tahrîri için mübâyâ'a olunan sicilât ve kağıd esmânî ve mesârif-i sâ'iresi Bursa fevkinde olup Bursa'ya câri Gökdere suyu bu sene-i mübâreke şiddet-i şittâ takrîbiyle cereyân eylediği cebel kalub nehr-i mezkûru doldurmuş ve cereyândan kalmış olmağla nehr-i mezkûr tathîriyle....tamiri ve tarîkleri ve bendleri tecdîdi mesârifî
4000	Bi'l-cümle nukûd-ı evkâf-ı şerîfe muhâsebesine me'mûr bâ-emr-i 'âlî vürûd eden hâcegân-ı divân-ı hümayûndan Recâ'î Efendi'ye verilen hizmet ve vâki' olan konak mesârifî
800	Ba'zı tenbîhât-ı 'âlîyi hâvî şeref-sunûh eden emr-i 'âlî ile vürûd eden Tatar'a verilen hizmet
9975	Devletlü Mazhar Paşa hazretlerinin ik'âd buyurdıkları konağın hasbe'l-icâb ta'mûr olunan ba'zı mahalleri mesârifîyle Redîf-hassa-i şâhânenin ta'lîm mahalli olan derûn-i Bursa'da vâki' Pınarbaşı'nın şittâ takrîbi bazı mahalleri fenâ olmuş olduğundan mahal-i mezkûrun tathîriyle me'âza'llâhu te'âlâ cünûn îrâs eden kimesnelerin muhâfaza ve icâbına göre tedbîr ve mu'âllecce olunmak için Fuzulî dergâhına cümle ittîfâkıyla müceddeden inşâ olunan mahal mesarîfî
1664	Tersâne-i Âmire'de Aynalıkavak sahâsında inşâ olunan 3 kît'a vapur-ı sefine için Ahı cibâlınden müretteb keresteden Bursa hissesine isâbet eden kerestenin kat'îye ve mi'mârîyyesi için kereste Nâzırı 'atûfetlü Beyefendi'ye verilen
150 3000	Kat'îye-i mezkûrun tahsiline me'mûr Nâzır-ı mûmâ-ileyh adamına verilen hizmet Çend mâh mukaddem vukû' bulan harîkte tulumbalar zedelenmiş ve hortumları fenâ bulmuş olmağla ta'mûrleri mesârifleri için ve esnâ-yı harîkte verilen dülgerân ve hademe-i sâ'ire ücretleri ve tarîkleri tathîri için verilen
1500	Redîf-i 'asâkir-i hâssa-i şâhânenin elbiseleri vaz' olunan hazîne mahallinin 53 senesi Şa'bân-ı şerîfi gurrelerinden Muharremi gâyetine kadar verilen kirâsı
3049,5	1253 senesine mahsûben Bursa kazâsının bâ-ferman-ı 'âlî ref'-i menzîl bedeliyesinin rûz-ı Hızır taksît-i evveli
515 4000	Sene-i mezbûre mahsûben bâ-emr-i 'âlî rûsûm-ı rişte-i penbe iltizâmı için verilen Sene-i mezkûre mahsûben Gehlivânlu mukâta'ası bedel-i iltizâmına bâ-fermân-ı 'âlî verilen
183	Sene-i mezbûra mahsûben Bursa kazâsının mâl-ı hazerîyesi rûz-ı Hızır ve Kasım taksîtlerine verilen
3500	Sene-i mezkûre mahsûben Beylik çayırı bedel-i iltizâmına verilen
2000	Sene-i mezbûre mahsûben muhırbaşılık bedel-i iltizâmına verilen
1209	54 senesine mahsûben bâ-fermân-ı 'âlî matlûb buyurulan ağnâm bedeliyesinden Bursa kazâsı hissesi
1226 500	1253 senesine mahsûben su yollarına sarf olunan talaş bahâ ve nakliyesi Defter Nâzırı müderrisîn-i kirâmdan fazîletlü Murad Efendi'ye ber-mu'tâd verilen kağıd ve sicilât bahâsı
7500	Senede bir def'a tahsîs buyurulan ceb-i hümayûn
13.275	Ber-mu'tâd ve kadîm senede bir def'a verilen tevcihât-ı hümayûn câ'izesi ve da'vetiyye ve tebşîrîyye ve 'avâ'id-i sâ'ire
500	Tâhir 'Ömer-zâde Mehmed Bey'in zarûret-i hâli için işbu Ramazân-ı şerîfte cümle ittîfâkıyla olan i'âne
1250	Ba'zı tenbîhât-ı seniyyeyi şâmil bâ-emr-i 'âlî vürûd eden mübâşirîne ve livâ-yı mezkûr kazalarının 2 koluna gönderilmiş olan tatarâna verilen harcırâh
7350	Bursa kirâhânesi için bundan âkdem mübâyâ'a olunan on re's bârgîr esmânî
6500	Mâl-ı vilâyet olup Tatar Ağası ve Tomruk Müdürü'nün ikâme eyledikleri konaklar aktarma ücreti ve işbu sene-i mübâreke kesret bârândan imlâ olan lağımları tathîr ve ta'mûri için verilen
1200	Vilâyet mâlî olan çadırlar mürûr-i ezmine ile ta'mûre muhtâc olmağla vâki' olan ta'mûr mesârifâtı
2024	Bursa Mollâsı semâhatlü Nûrî Beyefendi'nin teşrîflerinde ber-mu'tâd-ı kadîm cânib-i vilâyetten 3 günlük vâki' olan ta'yînât mesârifî
11.500	Mahrûse-i Bursa'ya ve sancağa dâ'ir bâ-emr-i 'âlî ve bâ-mekâtib-i sâmiyye vürûd eden mübâşirân ve sâ'ire verilen konaklar mesârifî
5000	Bursa kirâcıbaşı 'Abdülkâdir Ağa bu def'a kiracıbaşılıktan 'azl olunarak hesâbı rû'yet olunmuş ve kirâhâne-i mezkûrdan dolayı külliyetli deyne giriftâr olarak perişân olmuş

	olmağla duyûn-ı mezkûresini vermek üzere cümle ittîfâkıyla olunan i'âne
2201	Bursa'nın hıfz ve hırâseti için derûn-i şehirde ve cevânib-i erba'asında keşt ü güzâr eden redif 'asâkir-i hâssa neferâtlarına verilen mâhîye ve ayakkapları esmânı
500	Mahkemede mürûr odasında sarf olunan kağıd bahâ
1590	Bâ-tevcîh vürûd eden Emin Ağa ve Hacı Mehmed Ağa'ya verilen âkmişe bahâ
4691	Beher kuruştan birer paradan iktizâ eden harc-ı imzâ
192.361	Yekûn
84.018	52 senesine mahsûben cânib-i vilâyete iltizâm olunan Bursa Parça Gümrüğü sene-i merkûme Martı ibtidâsından Şubatı gayetine gelinceye 1 senelik hâsılât-ı vâkı'a-ı sahîhası hesâbı lede'l-rü'yet hâsılât-ı merkûme 28981 kuruşa bâliğ olmağla gümrük-i mezkûrun bedel-i iltizâmı ve ta'ahhüdiyesi 1 yük 10.320 kuruştan meblağ-ı hâsılât-ı merkûm fûrû-nihâde olunarak 81.960 kûsûr kuruş noksan bulunmuş ve terettüb eden noksanı idhâl-ı defter olunmak lâzım gelmeğle meblağ-ı noksan-ı mezkûr ma'a harc-ı imzâ işbu yekûna zam olunmuştur.
276.379	Yekûn
20.283	I'âne-i Cihâdiyye
296.663	Yekûn
11.234	Ber-vech-i bâlâ 4 kalemden rahmü'l-fukârâ tenzîl
285.430	Bâkî
281	Cânib-ı Ser-'askerîden ber-vech-i muharrer vukû' bulan tenzîlâtta tenzîli lâzım gelen harc-ı imzâ
285.152	Bâkî
3311	Gayr-i ez-hisse-i Redif harc-ı fermân-ı 'âlî olarak nizâmı vechle tahsîl ve Mansûre Hazinesi'ne teslim olunmuştur.
288.463	Cem'an Yekûn

Bursa Esnafına Tevzi Defteri

<i>Esnaf İskolları</i>	<i>Kuruş</i>	<i>Esnaf İskolları</i>	<i>Kuruş</i>
Tâ'ife-i Bezzâzân	8741	Tâ'ife-i Kassâbân	6058
Tâ'ife-i Basmacıyân	1363	Tâ'ife-i Elvân boyacılar	245
Tâ'ife-i Fesciyân	1987	Tâ'ife-i Al boyacılar	299
Tâ'ife-i Futacıyân	744	Tâ'ife-i Potcuyân	31
Tâ'ife-i Beledîciyân	1140	Tâ'ife-i Akcıyân	25
Tâ'ife-i Havlucuyân	831	Tâ'ife-i Gök boyacılar	752
Tâ'ife-i Pestemâlcıyân	1476	Tâ'ife-i Kirîşciyân	64
Tâ'ife-i Bakkâlân	5825	Tâ'ife-i Mumcıyân	535
Tâ'ife-i Şîr-i revgancıyân	503	Tâ'ife-i Duhancıyân	3798
Tâ'ife-i Yorgancıyân	1026	Tâ'ife-i Cubukcıyân	208
Tâ'ife-i Bedestân	21.876	Tâ'ife-i Semerciyân	1717
Tâ'ife-i Pazarcıyân	5420	Tâ'ife-i Keresteciyan	4389
Tâ'ife-i Leblebiciyân	920	Tâ'ife-i Çölmekciyân	107
Tâ'ife-i Helvacıyân	1605	Tâ'ife-i Kiremitciyân	309
Tâ'ife-i Şerbetciyân	272	Tâ'ife-i Çölmekci haffâflar	226
Tâ'ife-i Hallâcân	315	Tâ'ife-i Çıkrıkciyân	459
Tâ'ife-i Attârân	5786	Tâ'ife-i Kundakciyân	129
Tâ'ife-i Barutciyân	79	Tâ'ife-i Tabancıyân	129
Tâ'ife-i Kutnıcıyân	11.512	Tâ'ife-i Bakırcıyân	1780
Tâ'ife-i Paçacıyân	81	Tâ'ife-i Kalaycıyân	842
Tâ'ife-i Haffân-ı Kebîr	3630	Tâ'ife-i Serrâcân	252
Tâ'ife-i Haffânân-ı Sagîr	582	Tâ'ife-i Köfünciyân	420
Tâ'ife-i Debbâğân	3607	Tâ'ife-i Sandıkciyân	345
Tâ'ife-i Tâcirân	180	Tâ'ife-i Fuçıcıyân	420
Tâ'ife-i Dikiciyân	3485	Tâ'ife-i Na'linciyan	272
Tâ'ife-i Arpacıyân	1404	Tâ'ife-i Kahveciyân	1396
Tâ'ife-i Hanlar	197	Tâ'ife-i Na'lceciyan	78
Tâ'ife-i Muhtâbân	960	Tâ'ife-i Na'lbûrân	725
Tâ'ife-i Kazılcıyân	35	Tâ'ife-i Hurdacıyân	434

Tâ'ife-i Küllâhicıyân	508	Tâ'ife-i Yaymacıyân	1748
Tâ'ife-i Keçeciyan	1992	Tâ'ife-i Çilingirân	1956
Tâ'ife-i Hayyatân	3074	Tâ'ife-i Demirciyan	942
Tâ'ife-i Kapamacıyan	1075	Tâ'ife-i Kazzâzân	2736
Tâ'ife-i Kadayıfçıyan	625	Tâ'ife-i Yahûdî Kazzâzlar	2336
Tâ'ife-i Habbâzân	4607	Tâ'ife-i Debdâhlar	369
Tâ'ife-i Uncıyan	1837	Tâ'ife-i Cûkacıyan ve Kebîr Bât Pazarı	7739
Tâ'ife-i Simidciyan	2390	Tâ'ife-i Sipâh Pazarı	1996
Tâ'ife-i Berberân	3651	Tâ'ife-i Sagîr Bât Pazarı	1885
Tâ'ife-i Hamamcıyan	960	Tâ'ife-i 'Abacıyan	2209
Tâ'ife-i Kâhiciyan	750	Tâ'ife-i Fermeneciyan	659
Tâ'ife-i Kaplucacıyan	925	Tâ'ife-i Kalpakcıyan	57
Tâ'ife-i Seyyâfân	3875	Tâ'ife-i Eskiciyan	421
Tâ'ife-i Simkeş	1137	Tâ'ife-i Na'lbândân	3540
Tâ'ife-i Serpûşciyan	124	Tâ'ife-i Gönçciyan	1277
Tâ'ife-i Takyeciyan	124	Tâ'ife-i Kîseciyan	100
Tâ'ife-i Bıçakcıyan	780	Tâ'ife-i Dîbâciyan	75
Yekûn	170.467		

Bursa Köylerine Tevzi Defteri

Köyler	Kuruş	Köyler	Kuruş
Karye-i Enârlidere	1857	Karye-i İğdir	2009
Karye-i Avdancık	3666	Karye-i Ada	2202
Karye-i Ahî	610	Karye-i Emrûd	1167
Karye-i İnkaya ve Çonkara	1995	Karye-i Akca	2320
Karye-i Azvat	2018	Karye-i Aksungur	349
Karye-i Ahmed Bey	698	Karye-i Barâk Fakîh	2920
Karye-i Baba Sultan	2375	Karye-i Balıklı	870
Karye-i Bilâfî Yunus	3020	Karye-i Bademli	1089
Karye-i Hasan	918	Karye-i Gözdede	1949
Karye-i Kozluviran	1696	Karye-i Ağlaşan	932
Karye-i Değirmenlikazık	308	Karye-i Dudaklı	748
Karye-i Câmîlikazık	4471	Karye-i Fidyekazık	2224
Karye-i Hamamlıkazık	2111	Karye-i Dikencik	1150
Karye-i Derekazık	1572	Karye-i Kayacık	1888
Karye-i Çataltepe	1590	Karye-i 'İsâ Bey	1608
Karye-i Vakf	848	Karye-i Kestel	633
Karye-i Kara Hıdır	1303	Karye-i Samanlı	153
Karye-i Kazıklı	2348	Karye-i Canbazlar	699
Karye-i Şeyh	3580	Karye-i Serme	636
Karye-i Selçuk Gâzî	1290	Karye-i Karabalçık	1496
Karye-i Dürdâne	3392	Karye-i Kelesan	4438
Karye-i Mashara	2454	Karye-i Soğanlı	308
Karye-i Karaman	296	Karye-i Göynüklü	873
Karye-i Çağrısan	618	Karye-i Yenice	573
Karye-i Hamîdler	133	Karye-i 'Alîşâr	2125
Karye-i Feledar	10.419	Karye-i Kebîr Susıgırlık	4860
Karye-i Gölçük	2506	Karye-i Çeltik	571
Karye-i Soğanlı Çavuş	1892	Karye-i Dobruca	1121
Karye-i Tepecik	1813	Karye-i Gölbaşı	1800
Karye-i Panayır	501	Karye-i Aksu	900
Karye-i Dimboz	300	Karye-i Ayazma	250
Karye-i Demirtaş	10.419	Yekûn	79.415

TABLO II: 1839 (1255) Tarihli Nüzül ve Avarız Vergisi Defterine Göre Bursa Mahalle ve Köyleri^b

Mahalle	Avarız Hanesi	Kuruş	Mahalle	Avarız Hanesi	Kuruş
İncirlice	6,5	149,5	İnceğizler	1	23
İshâk Şâh	4	92	Ahmed Bey	5	115
Eşrefiler	3	69	Altıparmak	5	115
İstabl	7,5	172,5	Elvan Bey	4	92
Ahmed Dâ'î	4	92	Abdal Mehmed	9	207
Elmalık	8	184	Enarlu	7	161
Ahmed Bey Fenârî	7	161	Orhan Gazi	4	92
Ebu Şahme	6	138	Alacahırka	5	115
Alaca Mescid	8	184	İbrahim Paşa	4	92
Beyazıd Paşa	2,5	57,5	Pazar-ı Esb	2,5	57,5
Baba Zâkir	4	92	Başçı İbrahim	2	46
Bahadır Ağa	3	69	Pazar-ı Milh	5	115
Bilecik	2	46	Pazar-ı Mâhî	3	69
Bab-ı Zemin	9	207	Babü's- Sien	4	92
Tahta Mescid	3,5	80,5	Tatarlar	4	92
Timurtaş	7	161	Demirkapı	6	138
Tahte'l-Kal'a-i Kaygan	5	115	Tekke Mescid	4	92
Temennâ-yı Sagîr	1	23	Türbe-i Fenârî	1	23
Tefsîrhân	3	69	Câmi'-i Umur Bey	7	161
Yenice	1	23	Câmi'-i Kebîr	3	69
Câmi'-i Kal'a	8	184	Çardak	2	46
Çoban Bey	3	69	Çerâğ Bey	5	115
Cafer Hâce	4	92	Çukur Mescid	1,5	35,5
Hacı Seyfeddin	2	46	Hamza Bey	6	138
İbnü'l-bezzâz	3,5	80,5	Hacı Sevindik	3	69
Hacı İlyas	4	92	Havz حوض	2	49
Hacı Baba	10	230	Hasan Paşa	3	69
Hacı Yakup	10	230	Hacı Sevinç	3	69
Hacılar	7	160	Hacı İskender	7	161
Hâce Taşkın	2	46	Hâce Hasan	2	46
Hoşkadem	3	69	Hâce Tayyib	7,5	172
Hoca Ali-zâde	6,5	149	Hâce Yunus	4	92
Hâce Mentеш	1,5	35,5	Hayreddin Paşa	4	92
Hüdavendigâr	7	161	Hâce Mehmet Karamanî	6	138
Dâye Hatun	11	253	Dühter-i Şeref	5	115
Debbâğlar	3	69	Reyhan Paşa	10	230
Za'ferânlık	5	115	Sivasîler	3	69
Seyyidler	Yarım	11,5	Murad-ı Sâni	8,5	195,5
Çelebi Sultan	12	276	Simidci	3	69
Sûzen-i Köfn	6	138	Ser Pınar (Pınarbaşı)	3	69
Simkeş	2	46	Selçuk Hatun	7	161
Satı Fakîh	5	115	Sedbaşı	5	115
Şeyh Şibli	2,5	57,5	Şeyh Konur	6	138
Şeyh Paşa	10	230	Sığrıci Sungur	5	115
Sarı Abdullah	4	92	Darbhone	2,5	57,5
Doğan Bey	5	115	Adbürrezzak	2,5	57,5
'Azeb Bey	8	184	Attar Hüssam	3	69

^b Kaynak: BŞS. B.347/s. 53-54.

Arab Mehmet	6	138	Ali Paşa	10,5	241,5
Arablar	4	92	İsa Bey Fenârî	5	115
İmaret-i İsa Bey	8	184	Alaaddin	4	92
Şahin Lâlâ	yarım	11,5	Bedreddin	5	115
Şehâbeddin Paşa	8	184	Şehreküstü	8	184
Şerâfeddin Paşa	3	69	Şeker Hâce	8	184
Şeyh Hamid	2	46	Feyzullah Paşa	2,5	57,5
Filbos	7	161	Kanberler	4,5	103,5
Karagöz	1	23	Kız Yakub	4	92
Kasap Hüseyin	1	23	Karaağaç	10	230
Koca Naib	9,5	218,5	Kayabaşı	13	299
Kara Kâdî	5	115	Kademerî	4	92
Kara Şeyh	8	184	Kavaklı	6	138
Kal'a-i Umurbey	4	92	Kiremitci	6	138
Kepezler	3	69	Köseler	2	49
Kirişçi Kızı	3	69	Mücellidî	2	49
Meydancık	5,5	126,5	Mesud Makramavî	4	92
Molla Arab	1	23	Maksem	6	138
Mantıcı	7,5	172,5	Mecnun Dede	8	184
Manastır	4	92	Molla Gürânî	2	46
Namazgâh	3	69	Nakkaş Ali	5	115
Veled-i Abdurrahman	5	115	Veled-i Kurd	6	138
Veled-i Harat	6	138	Veled-i Bevvab	3	69
Veled-i Enbiyâ	7	161	Veled-i Mizânî	4	92
Veled-i Kazzâz	10	230	Veled-i Vezirî	2	46
Veled-i Nalband	11	153	Velî Şemşeddin	9	207
Veled-i Habîb	7	161	Veled-i Yanic	7,5	172,5
Veled-i Sarayî	6	132	Veled-i Helvayî	3	69
Veled-i Harîrî	4	92	Yahudiler	40	920
Yıldırım	1	23	Yahşi Bey	3	92
Yigîd-i Köhne	2,5	57,5	Yeni Bezzâz	6	138
Yigîd-i Cedîd	2	46	Yekûn	800	18.400
Köy	Hane	Kuruş	Köy	Hane	Kuruş
İnkaya ve Çonkara	1	23	Azvat	1	23
Ahmed Bey	1	23	Emrud	2	46
Aksungur	2	46	Akça	1	23
Avdancık	1,5	35,5	Balıkli	1	23
İğdir	2,5	57,5	Barak Fakîh	1,5	35,5
Bademli	1,5	35,5	Çavuş	1,5	35,5
Çağrısan	2,5	57,5	Şeyh	2	46
Canbazlar	1	23	Camili Kızık	11	230
Hamidler	3	69	Hasan	2	46
Değirmenli Kızık	1,5	35,5	Hamamlı Kızık	3	69
Hacı İvaz Paşa	Yarım	11,5	Dobruca	Yarım	11,5
Dürdane	2	46	Enârlıdere	1	23
Dere kızık	1	23	Dudaklı	2,5	57,5
Tepecik	7	161	Selçuk Gazi	3	69
Soğanlı	1,5	35,5	Samanlı	1	23
*Alışâr	2	46	İsa Bey	1,5	35,5
Fidyekızık	2	46	Feledar	6	138
Karaman	2	46	Kara Hıdır	2	46
Karabalçık	1	23	Köprübaşı	1	23
Gözdede	1	23	Kelesan	7	161
Göynüklü	5	115	Mashara Hasan	2	46
Kayacık	2,5	57,5	Gölcük	4	92
Gölpınarı	Yarım	11,5	Yekûn	103	2369
Cem'an Yekûn	903	20.769			

TABLO III: 1863–64 (1280) Senesinde Hüdavendigâr Eyaleti Dâhilindeki Sancak ve Kazalar^c

HÜDAVENDİGAR EYALETİ	
1. Merkez Bursa Sancağı	
Mülkî Memuru:	Eyalet Mutasarrıfı Vezir Nevres Paşa
Malî Memuru:	Eyalet Muhasebecisi Mütemâyyiz Nazif Efendi
Şer' Memuru:	Bursa Kadısı Molla Mehmet Ali Nuri Efendi
Bağlı Kazaları:	Bursa, Cebel-i atik nahiyesi ile birlikte Kite, Mudanya, Yenişehir, Pazarcık, Yarhisar, İnegöl, Cebel-i cedit nahiyesi ile birlikte Atranos, Harmancık, Gökçedağ, Sincan nahiyesi ile birlikte Mihaliç, Kirmastı, Tirilye ve Sii nahiyeleri
2. Kocaeli Sancağı	
Mülkî Memuru:	Mutasarrıfı Ferik Maşuk Paşa
Şer' Memuru:	İzmit Naibi Mekke payelilerinden Asım Efendi
Bağlı Kazaları:	Ayvacık, Bahçecik, Yeniköy nahiyeleri ile birlikte İzmit, Karamürsel, Sarıçayır, Beşdivan, Gebüze, Ağacli, Akabad, Yalakabad, Akhisar-ı Geyve, Şeyhler, Kaymas, Todırgı, Akyazı ile birlikte Hendek, Taraklu Yenicesi, Kandıra ile birlikte Gençlü, Karasu, Şile, Taşköprü, Beykoz, Aydos ile birlikte Kartal, Lefke, Gölpazarı, Görele ile birlikte Pazarköyü, Geyve, Sapanca ile birlikte Adapazarı, Ab-ı safi, İznik.
3. Kütahya Sancağı	
Mülkî Memuru:	Kaymakamı Mirmiran Asaf Paşa
Şer' Memuru:	Kütahya Naibi Mevaliden Celalettin Efendi
Bağlı Kazaları:	Tavşanlı, Virancık, Gümüş, Armutlu, Altıntaş, Gereği nahiyeleriyle birlikte Kütahya, Ulugöbek nahiyesi ile birlikte Uşak, Banaz, Mihalgazi, Şaphane kasabası ile birlikte Gediz, Simav, Dağardı, Emet, Şuhutlu Aşireti, Harzem ve Siraclu Aşireti, Eskişehir, Seyitgazi, İnönü ile birlikte Bozüyük, Bilecik, Söğüt, Karacaşehir, Çakırca ile birlikte Kula.
4. Karahisar-ı sahip Sancağı	
Mülkî Memuru:	Kaymakamı İstabl-ı âmire payeli Mehmet Ali Ağa
Şer' Memuru:	Afyon Naibi Mevaliden Mir Rıza Efendi
Bağlı Kazaları:	Karahisar-ı Afyon, Bolvadin, Çay, Kırarık, Çölabad, Şuhut, Sandıklı, Sıçanlı, Han-ı Barçınlı, Barçınlı Nahiyeleri, Büyük Danişmentli, İshaklı, Homa, Geyikler, Dazkırı, Baklan, Çal, Şeyhler, Meskûn Emir Dağı aşiretleri ve Çifteler–Muslıca–Bozulus çiftlikleri
5. Karesi Sancağı	
Mülkî Memuru:	Mutasarrıfı Rumeli Beylerbeyliği payeli Bican Paşa
Şer' Memuru:	Balıkesir Naibi Mevaliden Mahmut Aziz Efendi
Bağlı Kazaları:	Balıkesir, Kiresun ile birlikte İvrindi, Edremid, Kemer-i

^c Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1280, Def'a 18, s. 80, 166–168.

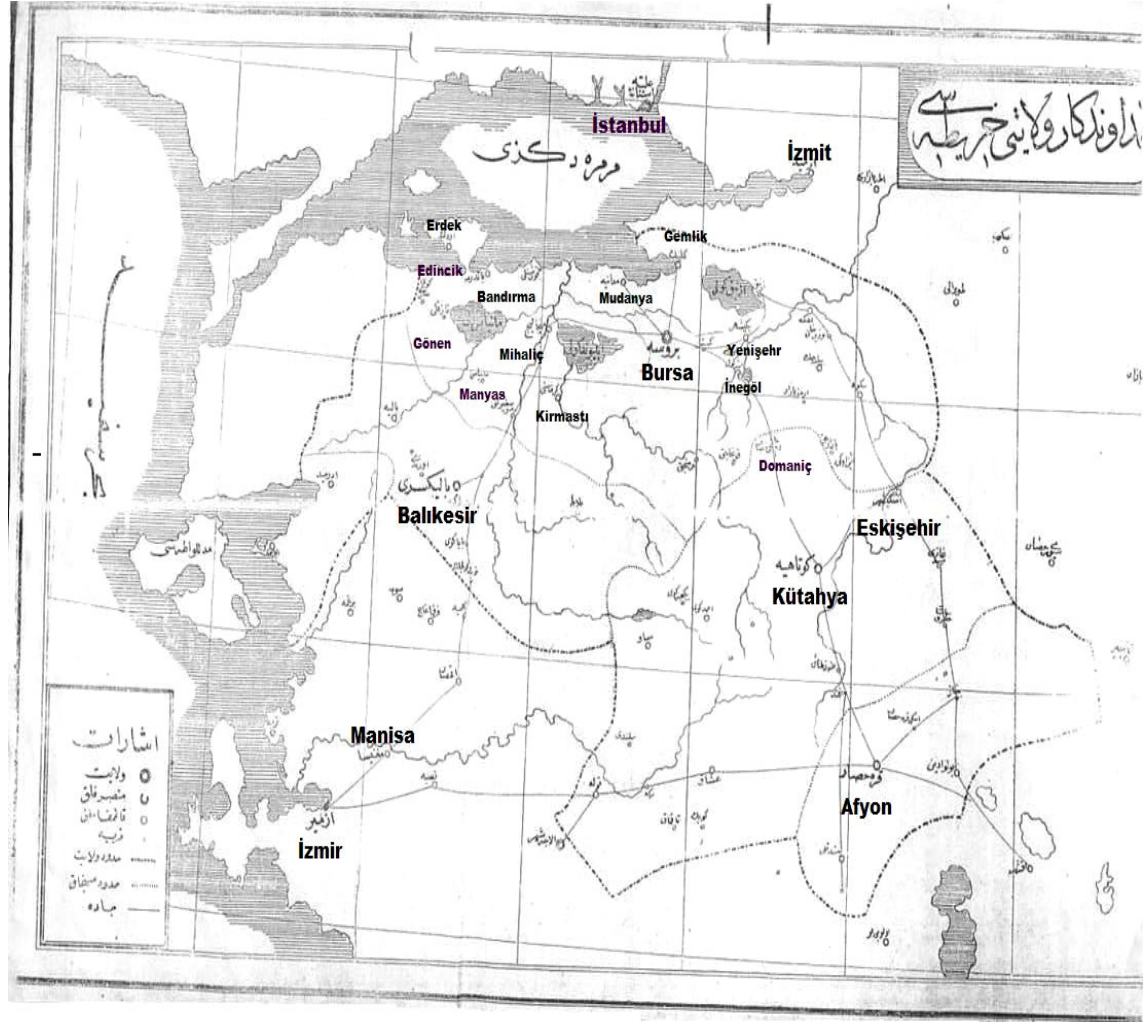
	Edremid, Ayazmend, Çandarlı nahiyesi, Emrud-İli nahiyesi, Baş-Gelenbe, Sındırgı, Susıgırlılık, Manyas, Gönen, Balya, Avina, Bergama, Bergama nevhisi, Bergama ılıcası, Tarhala nahiyesi ile birlikte Soma, Kırkağaç nahiyesi, Fesleke ile birlikte Kozak, Bigadiç, Balat kasabası ile birlikte Kepsut, Haremeyn-i Şerefeyn aşireti, diğer adıyla Kıldonlu cemaatleri
6. Biga Sancağı	
Mülkî Memuru:	Mutasarrıfı Mirmirandan Hakkı Paşa
Malî Memuru:	Muhasebecisi Rütbe-i saliseden İbrahim Efendi
Şer' Memuru:	Çanakkale Naibi Eşrâf-ı kuzâttan Mehmet Said Efendi
Bağlı Kazaları:	Kal'a-i Sultaniye, diğer adıyla Çanakkale, Lapseki ile Çardak, Güvercinlik, diğer adıyla Dimetoka, Biga, Çan, Bayramiç, Ayvacık, diğer adıyla Kızılca Tuzla, Ezine-i Kaz Dağı, diğer adıyla Eyne Pazarı, Kumkale
7. Erdek Sancağı	
Mülkî Memuru:	Kaymakamı Mütameyyiz Muhtar Bey
Şer' Memuru:	Erdek Naibi Müderrisinden Osman Efendi
Bağlı Kazaları:	Erdek, Bandırma, Kapıdağı, Kemer-i Çan, Marmara Adası, Paşalimanı Adası, İmralı Adası, Aydıncık
8. Ayvalık Sancağı	
Mülkî Memuru:	Kaymakamı rütbe-i râbiadan Zeki Efendi
Şer' Memuru:	Ayvalık Naibi Müderrisinden Halil Efendi
Bağlı Kazaları:	Ayvalık ile Kâfir Ağılı, Yund Adası

HARİTA I: 1278 Tarihli Bursa Şehri Haritasına Göre 19. Yüzyılın İlk Yarısında Şehrin Yönetim ve Ticaret Bölgesi^d

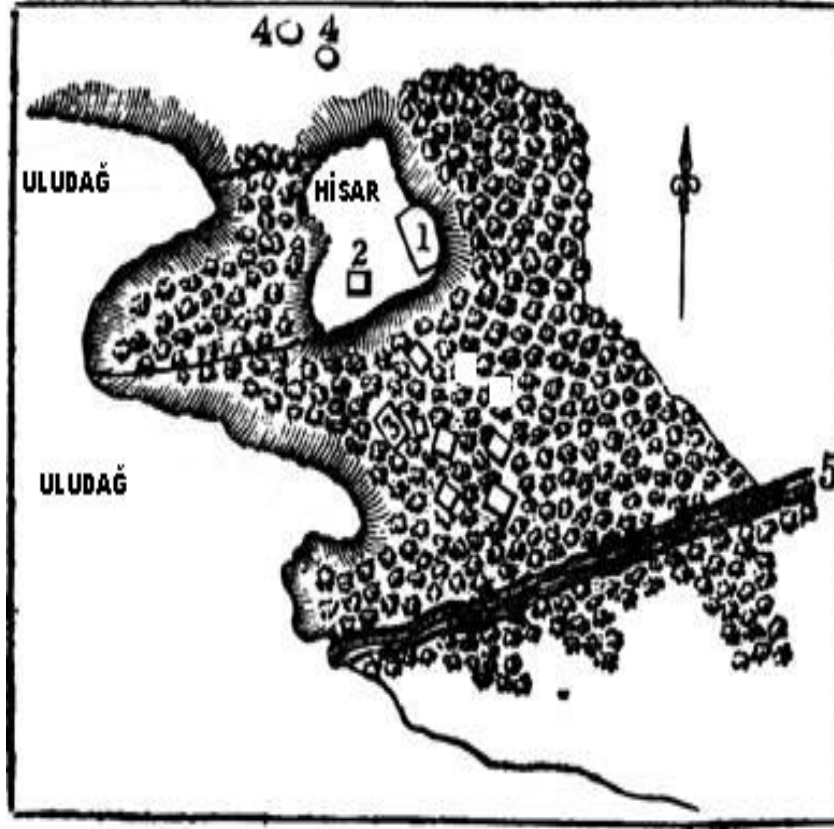

^d **Kaynak:** Subhî Bey, *Bursa Şehri Harita-i Mufasssalası*, İstanbul 1278. TTK Kütüphanesi Yer No: B.3990 1278

HARİTA II: Hüdavendigâr Vilayeti Haritası (Kaynak: Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, Def'a 2, Sene 1288, s. 134.)

HARİTA III: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Kuşbakışı Bursa Şehri^e

1 İçkale (Tophane)
2 Türbeler
3 Ulucami ve Hanlar Bölgesi

4 Kaplıcalar
5 Gökdere

^e **Kaynak:** William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, III, London 1820, s. 182.